

633(0)273
Э74

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН

ТАРИХИ

ЯНГИ ДАВР
XVI–XVIII асрлар

I
ҚИСМ

УЎК: 94(419)075)

КБК 63.3(0)я73

Э-74

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлири 5110600 «Тарих ўқитиш методикаси» таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган.

Масъул муҳаррирлар:

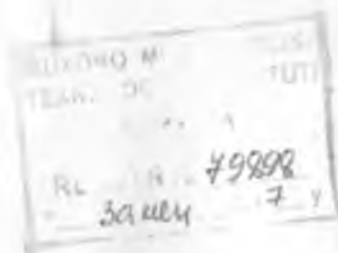
тарих фанлари доктори, профессор *Раҳмон Фармонов*,

тарих фанлари номзоди *Тулқин Бобаматов*

Тақризчилар:

тарих фанлари номзоди, доцент *Равшан Сиддиқов*,

тарих фанлари номзоди, доцент *Азиз Татибаев*

ISBN 978-9943-28-170-7

© Ш. ЭРГАШЕВ, 2015, 2016

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2015, 2016

КИРИШ

Тарихга марксча караш инкирозга учрагандан сўнг ўтган вақт ичида тарих ва фалсафадан пайдо бўлган адабиётларнинг аксариятида инсоният тарихини циклли динамика ва социогенетика назарияси асосида, нисбатан қисқа цикллардан то кўп асрлик цивилизацион цикллар ва минг йиллик катта цикллар асосида қуришга ҳаракат қилинади¹. Бу эса инсониятнинг ўтмиши, бугуни ва келажакини ибтидоий жамоа тузуми деб аталувчи узок мавҳумликдан бошланган ва «коммунизм» деб аталувчи бошқа бир ададсиз мавҳумлик билан яқунланган бешта ижтимоий-иқтисодий формацияларга аниқ аниқ ажратишдан воз кечиш, янги, муқобил усулларни жорий қилиш имконини берди.

XX асрнинг биринчи ярмида тарихга цивилизацияли ёндашув фанда кенг тарқалди. Бунда тарих неолитдан бошланган локал цивилизацияларнинг тобора катта тезлик билан даврий алмашиниб туриши сифатида таъсаввур қилинади. Моддий ва маънавий маданиятнинг характериға қараб фаркланадиган ҳамда ўз таракқиётида маълум босқичлардан ўтадиган локал цивилизациялар ва унинг яратувчиси – инсон ўрганишининг асосий объекти сифатида қаралади. Бу қараш XVIII асрда шаклланган бўлса-да (асосчиси италиялик олим Д. Вико ҳисобланади), тарихга локал цивилизацияларнинг алмашиниш жараёни сифатида қараш XX асрда Ғарб цивилизацияси мамлакатларида кенг тарқалди ва янада такомиллашди. Бу назарияни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга Н. Данилевский, О. Шпенглер, П. Сорокин, К. Ясперс, А. Тойнби, Л.Н. Гумилев, О. Тоффлер, М. Вебер, Ф. Бродель, С. Хантингтон, М. Хайдеггер каби олимлар катта ҳисса қўшдилар.

Афсуски, ғоявий утилитар доктриналар ҳукмрон бўлган совет мустабид тузуми даврида бу назарияни тан олиш ҳамда жаҳон ва Ватан тарихини ўқитишда қўллаш имконияти йўқ эди. Чунки ижтимоий фанлар коммунистик мафкура манфаатларига хизмат қиларди.

¹ Аслида бу ёндашув фанда янгилик эмас. Масалан, минг йиллик катта цикллар ҳақидаги назария буюк ватандошимиз Абу Райҳон Берунийга тегишли.

Бу тузум ва унда ҳукмронлик қилган догмалар кулаши билан тарихий жараёнларнинг янги парадигмаларини ўзлаштириш учун кенг имкониятлар очилди, мустақиллик туфайли ҳақиқатни англаш омилини шакллантириш ва унинг муқим амал қилишига шароит яратиш имкони пайдо бўлди. Ватанимиз ва жаҳон тарихини ўрганишнинг янги, илмий ҳолисликка асосланган принциплари ишлаб чиқилмоқда.

Франция, Англия, Германия ва Европанинг бир қатор бошқа мамлакатларида янги тарихнинг бошланиш нуқтаси қилиб Буюк географик кашфиётлар, Гуманизм ва Реформация қабул қилинган. Айнан географик кашфиётлар дунёнинг факат географик эмас, балки иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий кўринишини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Географик кашфиётлар натижасида Ғарбий Европа мамлакатларида «нарх-наво инқилоби»¹ юз бериб, бу воқеа ушбу мамлакатларда капиталистик муносабатларнинг ривожланиши учун катта туртки бўлди ва кейинчалик бир қатор Европа мамлакатларини метрополияга айлантирган мустамлакачилик тизимининг шаклланиш жараёнини бошлаб берди.

Шарқда айнан шу ҳодисанинг ўзи қарама-қарши жараёнларни келтириб чиқарди. Бу ерда турғунлик, иқтисодий ва маданий соҳаларда Ғарбдан орқада қолиш ҳоллари юз бериб, охир-оқибатда қачонлардир юксак тараққиётга эга бўлган Шарқ мамлакатларининг кўпчилиги мустамлака ва ярим мустамлакаларга айлантирилди. Шу тариқа мустамлака тизими ва умумжаҳон бозори вужудга келди. Инсоният тарихида биринчи марта жаҳон халқлари тарихи бир бутунлик қасб эта бошлади.

Осиё ва Африка халқларининг янги даври анъанавий равишда ушбу мамлакатларнинг мустамлакаларга айлантирилиш жараёнини қамраб олади. Жаҳон тарихининг маълум даври сифатидаги Янги тарихнинг характерли томонлари Европа учун ҳам, Осиё ва Африка мамлакатлари учун ҳам умумийдир. Аммо бу тарихий даврнинг мазмуни Ер шарининг ушбу турли минтақалари учун мутлақо турлича: Ғарбнинг илғор мамлакатларида капитализм ривожланиб, ҳукмрон муносабатларга айланаётган эди; Осиё ва Африка мамла-

¹ Буюк географик кашфиётлар оқибатида мустамлака империялари шаклланиб, у ердан оқиб кела бошлаган катта бойликлар Европа мамлакатларида нарх-навонинг, биринчи навбатда қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари нархининг кескин кўтарилишига олиб келди. Бу ҳодиса олимлар томонидан «нарх-наво инқилоби» деб аталиб, Европада капиталистик муносабатларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

катлари аксинча, узок муддатли инкироз даврига кирдилар ва кейин капиталистик давлатларнинг экспансия манбаига айландилар.

Осиё ва Африка мамлакатлари тарихшунослиги шарк марказчиликлари ёндошувида асосланган бўлиб, минтакавий хронологик чегараларни белгиламайди. Кўпинча улар ўз мамлакатларидаги аниқ тарихий жараёнларни давр чегараси қилиб белгилайдилар. Масалан, кўпчилик Хитой тарихчилари Янги тарихнинг бошланиши деб биринчи «афюн уруши»ни (1840–1842), якуни деб эса Хитой Халқ Республикасининг ташкил топишини (1949) оладилар. Биз на шарк – марказчилик, на европа – марказчилик ёндашувларини бир томонлама ёкламаган ҳолда, юқорида кўрсатилган воқеаларнинг (Англия буржуа инкилоби билан Француз буржуа инкилоби ҳам) бирортаси бутунжаҳон миқёсида таракқиёт векторининг кескин бурилишига олиб келган воқеалардан бўлмаганлигини таъкидламоқчимиз. Факат Христофор Колумб (1492) ва Васко да Гама (1498)лардан бошланган Буюк географик кашфиётларгина дунё харитасининг реал ўзгаришига олиб келган жараёнларга мукаддима бўлди ва бутун дунё халқларининг ҳаётида кескин бурилиш ясади. Буюк географик кашфиётлардан кейин том маънода Янги давр бошланди.

«Янги тарих» термини дастлаб гуманист-тарихчилар томонидан истеъмолга киритилди. Улар Европа Уйғониш даврида дунёвий фан ва маданиятнинг ривожланиши, инсоннинг шаъни, кадр-қиммати тушунчаларининг кенг омма орасида қарор топиши, шахснинг ташаббусқорлиги ва тадбирқорлиги сингари хусусиятларига кенг йўл очилиши ва булар натижасида кишиларнинг дунёқараши ва ҳаётида кескин ўзгаришлар юз берганлигини янги давр бошланиши учун асос қилиб олдилар. Янги давр, гуманистларнинг фикрича, кишиларнинг табиий тенглиги ғоясини, шахснинг эркинлиги ва шаъни каби демократик тушунчаларни ўзида мужассамлаштирган янгича дунёқарашнинг шаклланиши ва ҳукмрон дунёқарашга айланиши билан ўрта асрлардан фарқ қилади. Янги даврнинг энг характерли томонларидан бири, дунёни янгича тушуниш асосида шахснинг ташаббусқорлиги, тадбирқорлиги учун кенг имкониятлар очишда ва шунинг натижасида иқтисодий ҳаётнинг гуркираб ўсишида намоён бўлади.

XVI асрдан XVII асрнинг биринчи ярмигача дастлаб Ғарбий Европа мамлакатларида аста-секин янгича ҳаёт тарзи вужудга кела бошлади. Янги даврнинг шаклланиши мураккаб жараён бўлиб,

борган сари кўплаб халқлар ва мамлакатларни камраб олди. Жаҳон халқлари тарихи ягона жараён сифатида шакллана борди.

Европаликларнинг ҳаётида кўплаб янгиликлар пайдо бўлиб, уларнинг бир қисми Шарқдан кириб келди. Жамият тараққиётида янги белгилар пайдо бўлди:

- ўрта асрларнинг буюк ихтиролари – компас, порох, китоб чоп этиш ва бошқалар ҳаётга янада кенгрок татбиқ қилина бошланди;

- энергияни одатдаги манбалардан (сув, шамол) олиш ва уларни механизмлар билан узатишга ёрдам берадиган кўплаб янги ихтиролар қилинди;

- мануфактура ишлаб чиқариши ривожланиб, аста-секин цехларни сикиб чиқара бошлади;

- металларга ва ўточар қуролларга ишлов бериш жараёни такомиллашди;

- савдо ривожланди ва пул-товар ҳўжалиги мустаҳкамланди;

- савдо марказлари бўлган шаҳарлар жамият ҳаётида тобора каттарок роль ўйнай бошлади;

- аҳолининг таркиби ўзгарди – шаҳарларда буржуазиянинг салмоғи ошди, ёлланма ишчилар тез кўпая борди, зиёлилар сони ўсди;

- буржуазия сонининг ошиши, унинг бойлик тўплаши, инсоний кадр-қиммат тўйғусининг ривожланиши бу катламни ўз озодлиги ва мулки учун, жамиятда ҳукмронликни қўлга олиш учун курашга бошлади;

- деҳқонларнинг шахсий озодликка эришиши кишлоқ ҳўжалигида ҳам ёлланма меҳнат ва тадбиркорликнинг ривожланишига олиб келди. Кўплаб зодагонлар ҳам энди тадбиркорлик фаолиятига тортилди.

Бундан ташқари янги давр ривожланган шаҳар маданияти, антик давр тарихига бўлган улкан қизиқиш, уни идеаллаштириш, бадиий санъатнинг тез ҳаётийлашуви қабилар билан ҳам характерланади. Аслида, кўпчилик ҳолларда фожиаи оқибатларга олиб келган урушлар, қўзғолонлар ва инқилоблар эмас, кишиларнинг яратувчанлик фаолияти, доимий изланиш ва интилиш маънавият ва маданиятда, ижтимоий ҳаётда ва иқтисодий ўсишда катта ижобий ўзгаришларга олиб келди.

Шу маънода гуманистик ғоялар ҳам бирданига ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. У кишилар асрий интилишларининг, тинимсиз яратувчилик фаолиятларининг қонуний маҳсули эди. Ана шу ғоявий

оқим – гуманизм доирасида XV асрдан бошлаб гуманистик тарихшунослик ҳам шаклланди. Бу янги даврда тарихий фикр ривожининг биринчи боскичи бўлди. Гуманистлар тарих фанини диний тасаввур ва афсоналардан холос қилиб, тарихни кишилар фаолиятининг махсули деб қарадилар, тарихий воқеаларни рационалистик нуқтаи назардан тушунтирдилар ва шу асосда инсоният тарихини янгича даврлаштиришни ишлаб чиқдилар.

Гуманистларгача Европада тарихни тўртта монархия – Оссурия-Бобил (Вавилон), Мидия-Эрон, Юнон-Македон ва Рим монархиялари бўйича даврлаштириш қабул қилинган эди. Гуманистлар бундай даврлаштириш ўрнига инсоният тарихини «қадимги», «ўрта» ва «янги»га бўлишни таклиф қилдилар. Улар бундай бўлишга маданият характеридаги фарқни асос қилиб олдилар.

Ҳозирги кунда ҳам бир қатор олимлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришларга асосланган марксистик даврлаштиришга нисбатан гуманистларнинг даврлаштиришини ҳаётийроқ деб ҳисоблашади. Албатта, гуманистлардан кейин ўтган давр орасида тарих фани жуда катта ривожланиш йўлини босиб ўтди. Кўплаб янги ғоялар, тарихни тушуниш ва тушунтиришга янгича ёндашувлар пайдо бўлди, тарих фалсафаси шаклланди, тараққиётнинг янги қонуниятлари очилди. Зотан, гуманистлар таклиф қилган даврлаштириш маълум маънода ўз долзарблигини ҳамон йўқотгани йўқ. Қолаверса, марксистик тарихшуносликда янги тарихни даврлаштириш ўтган асрнинг 20–30-йилларида қандай зиддиятли бўлган бўлса, охиригача шундай давом этди. Бу ёндашувнинг асосини ташкил қилган «инкилобдан – инкилобгача» даврлаштириш ўта шартли ва номукамал эди.

Капиталистик муносабатларнинг шаклланишида, қарор топишида ҳам инкилоблар эмас, Гуманизм ва Реформация ғоялари билан боғлиқ янги билимларнинг шаклланиши, Буюк географик кашфиётлар натижасида дунёнинг тузилиши ҳақида янги тасаввурларнинг пайдо бўлиши, янги савдо йўлларининг очирилиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Бу давр Ғарбий Европада миллатларнинг ва мутлақ монархия кўринишидаги миллий давлатларнинг шаклланаётган даври эди. Юз бераётган ҳар бир ўзгаришда шаклланаётган янгича дунёқарашнинг таъсири сезилиб турарди. Энг аввало, бутун ўрта асрларда ҳукмронлик қилиб келган инсонни ақлий, маънавий кам-

ситишга ва жисмоний чеклашга асосланган дунёқараш ўрнига янги, гуманистик дунёқараш шакллана бошлади.

Бошқа даврларда бўлгани сингари бу даврда ҳам инсоният даҳшатли вайронагарчиликлар, қирғинлар ва ижтимоий бўҳронларга олиб келган урушлардан халос бўла олмади. Бунинг устига янги давр Европа халқлари тарихида уларнинг турмуш тарзини, жамиятнинг маънавий асосларини бир неча бор ўзгартириб юборган инқилоблар даври, мустамлакачилик асоратига тушган Америка, Осиё ва Африка халқлари тарихида эса мустақиллик ва озодлик учун тўхтовсиз курашлар даври ҳам бўлди. Аммо ҳаётдаги, ижтимоий муносабатлардаги, маънавият ва маданиятдаги, иқтисоддаги туб ўзгаришларга урушлар ва инқилоблар эмас, одамларнинг доимий яратувчилик фаолияти орқали эришилди.

Буюк географик кашфиётлар, табиий фанлардаги янгиликлар, католик черковига қарши кураш натижасида янгича ҳаёт тарзи шаклланиб борди. Капиталистик муносабатларнинг устувор муносабатга айланиб боргани сари жамиятнинг тобора кўплаб қатламлари ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятига тортилди. Бу давр Европа цивилизациясининг тезкор таракқиёт даври бўлиб, кейинчалик индустриал цивилизация номини олди.

Китобда жаҳон тарихи янги даврини ҳозирги замон цивилизациясининг шаклланиш тарихи сифатида ёритишга, бу жараёнда Осиё, Африка ва Америка халқларининг ҳам ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилинган. Миллий давлатларнинг ташкил топиши, дунё харитасининг ўзгаришига сўзсиз катта таъсир кўрсатган географик кашфиётлар, урушлар, инқилоблар, кўзғолонлар сингари тарихий воқеалар билан бир қаторда янгича тафаккур, янгича дунёқарашнинг шаклланишига улкан ҳисса қўшган фан, адабиёт, санъат ва кундалик турмушдаги ўзгаришларга ва, албатта, турли халқларнинг ушбу жараёндаги ролига алоҳида эътибор берилди. Россия ва бошқа бир қатор мамлакатларда сўнгги 15–20 йил ичида нашр қилинган тарих дарсликлари ва ўқув қўлланмаларнинг кўпчилигида янги давр асосан ғарб цивилизациясининг ўрнатилиш жараёни сифатида қаралиб, «асосий эътибор шу цивилизациянинг тарихий тақдирини ёритишга қаратилган»¹.

¹ Қаранг: Всеобщая история/С.В. Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриева. – И.: АСТ: СЛОВО: Полиграфиздат, 2012. – С. 11.

Мазкур қўлланмада, юқоридагилардан фарқли равишда, бутун дунё халқларининг тарихини қамраб олишга ва ҳозирги замон цивилизацияси фақат Ғарб тафаккурининг маҳсули бўлмасдан, қўплаб халқлар таракқиётининг қонуний натижаси эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилинди.

Ўқув қўлланма учун дастуриламал сифатида олинган ғоя – ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва ўзаро самарали таъсирининг маҳсули эканлигини ўқувчига етказишдир.

Ўқув қўлланма асосан олий ўқув юртларининг «тарих ўқитиш методикаси» таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган. У икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм XVI–XVIII асрларни ўз ичига олади. Бу даврнинг асосий хусусияти унинг ўтиш босқичи эканлигидадир. Бу даврда жамиятнинг ижтимоий тизими ва иктисодий базасида кескин ўзгаришлар юз берди. Иккинчи қисм XIX аср бошидан Биринчи жаҳон урушининг якунланиши – 1918 йилгача бўлган давр воқеаларига бағишланган. Бу даврда Ғарбий Европа ва Шимолий Американинг илғор мамлакатларида индустриал цивилизация қарор топди.

Янги даврнинг бошланиши, ҳозирги замон цивилизациясининг шаклланиши ўта мураккаб жараён эканлиги, бир китобда барча тарихий воқеаларни қамраб олиш ва уларга ҳаммани қаноатлантирадиган даражага баҳо бериш мумкин эмаслиги аён. Шунинг учун ҳам ушбу воқеаларни баён қилишда умумэтироф этилган нормалардан четга чиқмасликка ҳаракат қилинди.

ороллари, Пуэрто-Рико ороли, Ямайка, Тринидад ва Марказий Америка ҳамда Жанубий Американинг шимолий қирғоклари кашф этилди.

1502–1504 йиллардаги Янги Дунёга тўртинчи экспедицияси вақтида Колумб Ҳинд океанига чиқиш ва дунё бўйлаб сузиш учун имконият очишга ҳаракат қилди. Бу охириги саёҳат давомида Колумб буюк кашфиёт қилди: у Кубадан жанубда қитъанинг қирғокларини топди ва Кариб денгизи қирғоғи бўйлаб 1500 км ҳудудни тадқиқ қилди. Атлантик океанини «Жанубий денгиз»дан ва Осиё қирғокларидан қуруқлик ажратиб турганлиги исботланди. Шундай бўлса-да, адмирал ўзи тасаввур қилганидек, Атлантик океанидан Ҳинд океанига ўтиш йўлини топмади.

Юкатан қирғоклари бўйлаб сузиш даврида Колумб нисбатан ривожланган қабилаларга дуч келди. Улар рангли мато тайёрлашни билишар, бронза идишлардан ва болталардан фойдаланишар, металл эритишни билар эдилар. Ўша пайтда адмирал бунга эътибор бермайди, бироқ кейинчалик маълум бўлишича, бу ерлар ривожланган маданият мамлакати, Американинг буюк цивилизацияларидан бири – майялар давлатининг ерлари эди.

Колумб сўнгги бор Америкадан қайтиб Испания қирғокларига келгандан икки ҳафта кейин қиролича Изабелла вафот этади. Адмирал ўзининг охириги таянчидан жудо бўлган эди. Колумбнинг янги очилган ерлардан олинадиган фойдадан ўз улушини олиш учун қилган барча ҳаракатлари зое кетди. У 1506 йили ҳамма унутган, қашшоқ ҳолатда вафот этди. Буюк денгиз саёҳатчисининг вафот этганлиги ҳақидаги хабар ҳам 27 йилдан кейин матбуотда эълон қилинди.

Христофор Колумб умрининг охиригача Ҳиндистонга янги йўл очганлигига ишониб яшади.

Ҳиндистонга элтувчи денгиз йўлининг кашф этилиши. Ҳиндистонга элтувчи денгиз йўлини 1498 йили португалияликлар кашф этишди. 1497 йили Португалия қирғокларидан сузиб кетган Васко да Гама¹ экспедицияси Эзгу Умид бурнини айланиб ўтиб, Ҳинд океанига чиқди. Африка қирғоклари бўйлаб шимол томонга сузган португалиялик денгизчилар Мозамбикдаги араб савдо шаҳарларини кашф этишди. 1498 йил май ойида эса араб денгиз-

¹ *Васко да Гама* – 1460–1524 йиллари яшаган, Ҳиндистонга денгиз йўлини очган ва уч марта саёҳат қилган португалиялик машҳур денгиз саёҳатчиси.

чиси Аҳмад ибн Мажид¹ кумагида улар Ҳиндистоннинг Калькутта портига етиб келдилар. Европада сотиш учун кўплаб молларни юклаган экспедиция 1499 йили Португалияга қайтиб келди. Қарийб икки йил давом этган саёҳат ниҳоятда оғир кечди. Йўлда экипаж аъзоларининг 2/3 қисми ҳалок бўлди. Лекин шунга қарамасдан, Васко да Гама экспедициясининг муваффақияти Европага катта таъсир кўрсатди. Европа савдогарлари, биринчи навбатда, португалияликлар Шарққа қараб отландилар. Португалияликлар Ҳиндистон билан савдо қилувчи арабларни бу ердан сиқиб чиқаришди ва бу савдони Португалия қиролининг монополияси деб эълон қилдилар. Лиссабонга зираворлар ва ширинликлар олиб келган савдогарлар 800 фоизгача фойда олардилар.

Савдо йўлларининг Ўрта Ер денгизидан океанларга кўчиши натижасида Голландиянинг Антверпен шаҳри жаҳон савдосининг янги марказига айланиб, Европа бозорларидаги нархни белгилайдиган бўлди.

1500 йили Ҳиндистон ва Антверпенда зираворлар нархидаги фарқ қуйидагича эди.

(грамм кумуш ҳисобида):²

	Ҳиндистонда	Антверпенда
1 кг. Занжабил	0,9	22,1
1 кг. Зира	2,6	38,5
1 кг. Қалампирмунчок	3,5	47,0

Португалияликлар арабларга нисбатан ўта қаттиққўллик билан Ҳиндистоннинг кирғок бўйи аҳолисини, кейин эса Малакк ва Индонезия аҳолисини эксплуатация қилди. Улар ҳинд рожаларидан араблар билан ҳар қандай савдони тўхтатишни, араб аҳолисини ўз ҳудудларидан қувиб чиқаришни талаб қилдилар. Португалияликлар арабларнинг ва маҳаллий савдогарларнинг кемаларига ҳужум қилиб, уларни талар, экипаж аъзоларини эса қириб ташлардилар.

¹ Аҳмад ибн Мажид ибн Муҳаммад ал-Саадий – тахминан 1421–1500 йиллари яшаган, араб денгизчиси, географи ва ёзувчиси, Васко да Гама экспедициясида қатнашган. Унинг «Фойдалар китоби» ўз даврида машҳур бўлган.

² Всемирная история. Весь школьный курс в таблицах / сост. М.Ю. Дуда. – Минск: Современная школа: Кузьма, 2011. – С. 216.

Айникса дастлаб эскадра командири, кейин Ҳиндистоннинг вице-короли бўлган Альфонс д'Албукерке¹ золимлиги билан машҳур бўлди. У португалияликлар бутун Ҳинд океани киргюкларни бўйлаб мустаҳкам жойлашиши, араб савдогарлари учун океанга чиқадиган барча йўллар ёпилиши керак, деб ҳисоблар ва Арабистоннинг жанубий киргюкларидаги ҳимоясиз шаҳарларни талар эди. Арабларнинг Ҳинд океанидан португалияликларни қувиб чиқариш учун қилган ҳаракатлари муваффақият қозонмади. Улар 1509 йили Ҳиндистоннинг шимолий киргюгидаги Диу яқинида қаттиқ мағлубиятга учрадилар.

Ҳиндистон билан савдони монополия қилиб олган португалияликлар бу бой мамлакатга ғарбий йўлни излашда давом этдилар.

XV аср охири – XVI аср бошларида флоренциялик денгизчи ва астроном Америго Веспуччи² португалияликлар экспедицияси таркибида Бразилия киргюкларини тадқиқ этди ва Колумб очган ерлар Ҳиндистон киргюғи эмас, янги материк деган хулосага келди. Эндликда янги материк Америка³ деб атала бошланди. 1515 йили янги ерларни Америка деб атаган биринчи глобус Германияда пайдо бўлди. Кейин шу номдаги атлас ва хариталар ҳам чиқарилди.

Ҳиндистонга ғарбий йўлнинг очилиши. Колумб очган ерлар Ҳиндистон эмас, янги материк эканлигини англаш ҳам денгизчиларнинг Ҳиндистонга ғарбий йўлни очишга бўлган кизиқишини сўндира олмади. 1513 йили Васко Нуньес Бальбао отряди Панама бўғозини кесиб ўтгандан сўнг улкан океан борлиги маълум бўлди. Бальбао уни Жанубий денгиз деб атади. 1519 йил 20 сентябрда португалиялик тажрибали денгизчи Фернандо Магеллан (Магайльянш)⁴ бошчилигидаги экспедиция Испания қиролининг байроғи остида энг узок ва фожiali сафарга жўнаб кетди. У кўпчилик хали ҳам Ҳиндистон деб атаётган янги китъани жанубдан айланиб ўтиб, ғарбга йўл очиш вазифасини олдига қўйган эди. Бир

¹ Альфонс д'Албукерке – 1453–1515 йиллари яшаган. Португалия мустамлакачиларнинг яратувчиларидан бири, Буюк Албукерке ҳам деб аташган.

² Америго Веспуччи – 1454–1512 йиллари яшаган, Американинг биринчи батафсил тасвифини яратган италиялик машҳур денгиз сەҳҳатчиси, «Америка» унинг шарафига шу. деб аталган.

³ Янги очилган ерларни А. Веспуччи «Янги Дунё» деб аташни таклиф қилади. Аммо тарингиялик картограф М. Вальдземюллер таклифига биноан 1507 йилдан «Америка» д. атала бошланди. 1538 йилдан бу атама Шимолий Америкага ҳам татбиқ этилди.

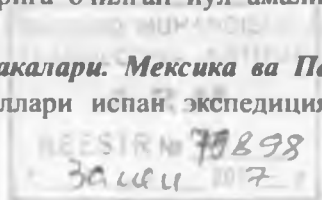
⁴ Фернандо Магеллан – 1480–1521 йиллари яшаган, биринчи бўлиб Ер шарини айланиб сузган испаниялик машҳур денгиз сەҳҳатчиси.

йилдан сўнг, яъни 1520 йил ноябрда экспедиция Америка китъаси билан Оловли Ер орасида сувнинг мураккаб кўтарилиш ва тушиш тизимига эга бўлган бир бўғозни айланиб ўтиб (кейинчалик у Магеллан бўғози деб аталди), нотаниш улкан океанга чиқди. Магеллан бу океанда сузган уч ой давомида об-ҳаво қулай келиб бирон марта ҳам бўрон турмади. Океаннинг бошқа пайтларда бўронли бўлишини билмаган Магеллан унга – Тинч деб ном берди. Экинч аъзолари сувсизлик, очлик ва касалликдан нобуд бўлдилар. Улар факат 1521 йил 6 март куни Мариан ороллари гуруҳига кирувчи кичик бир оролга етиб келдилар ва озиқ-овқат ҳамда сувни ҳамлаб олиш имкони туғилди. Ғарбга қараб сузишни давом эттириб, Магеллан Филиппин оролларига етиб келди ва шу ерда маҳаллий аҳоли билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Экспедициянинг қолган аъзолари д'Элькано бошчилигида сузишни давом эттирдилар ва Молукк оролларига етиб келдилар. У ердан зираворлар ва ширинликлар юклаб олдилар.

1522 йил 6 сентябрь куни Магеллан экспедициясининг тирик қолган аъзолари Испаниянинг Сен-Лукар портига етиб келади (улар шу портдан кетишган эди). Экспедициянинг 253 аъзосидан факат 18 киши омон қолган эди. Аммо энди Ер юмалок эканлиги ва уни айланиб сузиб ўтиб, дастлабки портга қайтиб келиш мумкин эканлиги амалда исботланди. Бундан ташқари, кема кундалик дафтарида маълум бўлдики, доимий ғарбга қараб сузган денгизчилар уч йилда 1 кунни «тежаб қолдилар», бу эса Ернинг ўз ўқи атрофида айланишини ҳам исботлади.

Янги ерларнинг очилиши Испания билан Португалия ўртасидаги зиддиятларнинг янада кучайишига олиб келди. Узоқ тортишувлардан сўнг 1529 йили бу икки давлатнинг Тинч океанидаги таъсир зоналарини белгиловчи Сарагосс шартномаси имзоланди. Унга биноан Испания Молукк оролларига бўлган ўз даъвосидан воз кечди, аммо Филиппин ороллари устидан ўз ҳукмронлигини сақлаб қолди. Бу ороллар испан тахтининг вориси, шаҳзода Филипп шарафига (у кейинчалик қирол Филипп II) шундай атала бошланди. Аммо яна узоқ вақт Магеллан саёҳатини қайтаришга ҳеч ким журъат қилмади ва Тинч океани орқали Осиё қишлоқларига очилган йўл амалий аҳамиятга эга бўлмади.

Кариб ҳавзасидаги испан мустамлакалари. Мексика ва Перунинг забот этилиши. 1500–1501 йиллари испан экспедиция-

лари Жанубий Америка қирғоқларини шимол томон тадқиқ этиб, Флорида ва Мексика қўрғазига етдилар. Бу даврга келиб испанлар Катта Антил ороллари: Куба, Ямайка, Гаити, Пуэрто-Рикони; Кичик Антил ороллари: Тринидад ва Тобаго, Барбадос, Гваделупа ва бошқаларни ҳамда Кариб денгизидаги майда оролларни эгаллаган эдилар. Испан мустамлакачилари ва ҳукумати, айниқса, Кубага катта эътибор қаратдилар. Улар Кубани «янги дунёнинг эшиги» деб билишар эди. Бу ерда қалъалар, кўчиб келувчилар учун қўрғонлар, йўллар қурила бошланди, пахта, шакарқамиш экинзорлари пайдо бўлди. Куба ва бошқа Антил оролларида хўжаликни шакллантириш жараёнида одамларнинг шафқатсиз эксплуатация қилиниши ва Европадан олиб келинган касалликлар туфайли маҳаллий аҳолининг сони кескин камайиб кетди. Шу сабабли XVI аср ўрталаридан бошлаб Антил оролларига Африкадан қуллар олиб келиш бошланди.

1510 йилдан бошлаб Американинг ички ҳудудларини ўзлаштиришга киришилди. XVII аср ўрталаригача давом этган бу жараён конкиста (босиб олиш) деб номланади. 1510 йили материкдаги дастлабки қўрғонлар қурилиши бошланди. 1519 йили Америка китъасида европаликлар қурган биринчи шаҳар – Панамага асос солинди.

1517–1518 йиллари Юкатан қирғоқларига ҳиндуларни қул қилиш учун келган Эрнан де Кордоба ва Хуан Грихалва¹ отрядлари Колумбгача бўлган цивилизацияларнинг энг қадимгиси – майялар давлатига дуч келдилар. Ҳайратдан қотиб қолган конкистадорлар олдида қалъа деворлари билан ўралган ажойиб шаҳарлар, эҳромлар қатори, деворларига худолар ва муқаддас ҳайвонларнинг суратлари ўймакорлик усули билан ишланган саройлар намоён бўлди. Саройларда испанлар кўплаб тақинчоқлар, ҳайкалчалар, олтин ва мисдан ясалган идишлар, жанглр ва қурбонликлардан лавҳалар ўйиб ишланган олтин лаганлар топишди. Саройларнинг деворлари нозик дид билан ишланган, рангларга бой ажойиб расмлар билан безатилган эди. Умрларида от кўрмаган ҳиндуларга конкистадор суворийлар жуда кўркинчли, баҳайбат махлук бўлиб кўринар эди. Уларни, айниқса ўточар қуруллар даҳшатга солади.

¹ Эрнан де Кордоба – 1485–1547 йиллари яшаган, испан конкистадори, Мексикани забт этишда ва ацтеклар давлатини йўқ қилишда қатнашган, кўпроқ Эрнан Кортес номи билан машҳур. Хуан Грихалва – 1489–1527 йиллари яшаган, испан конкистадори, Мексика ва Кубани ишғол қилишда қатнашган, Марказий Америкада маҳаллий ҳиндулар томонидан ўлдирилган.

Майялар — Колумбгача бўлган Америка халклари ичида ўз ёзувига эга бўлган ягона халқ эди. Уларнинг ёзуви, тадқиқотчи олимларнинг тасдиқлашича, Қадимги Миср, Шумер ва Аккад ёзувларига ўхшаб кетади. Майялар анчагина бой кутубхонага, ўзларининг куёш таквимига эга бўлишган. Уларда астрономик билимлар ҳам шаклланган бўлиб, Куёш ва Ойнинг тутилишини олдиндан айтиб бера олишган. Испанларнинг курул-аслаҳадаги устунлиги ва майя шаҳар-давлатлари ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлар бу ерларда испан ҳукмронлигининг ўрнатилишини тезлаштирди. Шунга қарамайдан Мексиканинг забот этилиши узоқ йилларга чўзилди. Майяларнинг охириги макони 1679 йили, яъни Юкатанга юриш бошланганидан 173 йил кейин испанлар томонидан эгалланди. Бу давр мобайнида қўлаб иктисодий қийинчиликлар, урушлар, ҳаёт тарзининг ўзгариши сабабли маҳаллий аҳолининг сони кескин камайиб кетди. XVI асрнинг дастлабки 50 йилида улар сони 4,5 млн дан 1 млн гача камайди.

Мексиканинг забот этилиши билан бир вақтда конкистадорлар Жанубий Америка қирғоқларида афсонавий бой мамлакат Эльдора-дони излашни ҳам давом эттирдилар.

1524 йили ҳозирги Колумбия ҳудудини забот этиш бошланди. Конкистадор Хименес Кесада¹ Магдалена дарёсининг юқори оқимида чибча-муиска қабиласининг ерларига дуч келди. Бу қабила-ларда ерларни омон билан ҳайдаш, қулолчилик ва тўқимачилик, мис, олтин ва қумушга ишлов бериш анча тараққий этган эди. Айниқса чибчалар моҳир заргарлар бўлиб, идишларга олтин, қумуш ва қимматбаҳо тошлардан безак беришарди. Хименес Кесада 1536 йили Санта-Фе де Богота шаҳрига асос солди.

XVI асрнинг 30–40-йилларида ҳозирги Эквадор, Перу ва Боливия, кейин эса Чили ва Аргентина ҳудудлари забот этилди. Бу ерларда кечуа ва инк қабилаларининг анчагина тараққий этган давлатлари мавжуд бўлиб, улардан баъзилари конкистадорларга катта матонат ва жасурлик билан қаршилик кўрсатдилар. Масалан, Перунинг забот этилиши 40 йилдан зиёдрокка чўзилди.

Дастлаб конкистадорлар олдинги даврларда йиғилган қимматбаҳо металлларни қўлга киритиш билан шуғулланган бўлса, XVI асрнинг 30-йилларидан бошлаб бой руда қонларини мунтазам экс-

¹ Хименес Кесада — 1509–1579 йиллари яшаган испан тарихчиси, шоир ва ёзувчи. Американи забот этишда иштирок этган.

плуатация қилиш бошланади. Перу, Боливия ва Чили ҳудудида топиладиган олтин ва қумуш қонлар, Перудаги мис қонлар XVI аср ўрталарига келиб дунёда қазиб олинаётган қимматбаҳо металлнинг ярмини бера бошлади.

Шу даврдан бошлаб мустамлакачиликнинг моҳияти ўзгаради. Конкистадорлар босиб олинган ерларни хўжалик юритиш мақсадида ўзлаштиришдан воз кечадилар. Энди қўчиб келган испанлар учун зарур ҳамма нарса «Янги Дунё»нинг олтини ва қумуши эвазига Европадан келтириладиган бўлди.

Европадан Америкадаги мустамлака ерларга фақат бойишни мақсад қилган зодагонлар қўчиб кела бошладилар. 1503 йилдан 1660 йилгача Америкадаги испан мустамлакаларидан Испанияга 300 тонна олтин ва 25 тонна қумуш ташиб кетилди¹.

Янги босиб олинган ерлар испан қиролларининг мулки деб эълон қилинди. 1512 йилдан бошлаб маҳаллий хиндуларни қулга айлантиришни таққиловчи қонунлар чиқарилади.

XVI асрнинг биринчи ярмида Америкадаги испан мустамлакаларини бошқаришнинг умумий тизими вужудга келди. Иккита вице-қироллик ташкил қилинди: Янги Испания вице-қироллиги (Мексика, Марказий Америка, Венесуэла ва Кариб денгизидagi ороллар), Бразилиядан ташқари деярли бутун Жанубий Америка ҳудудини эгаллаган Перу вице-қироллиги вужудга келди. Вице-қироллар испан зодагонларининг олий табақасидан тайинланиб, улар мустамлакаларга уч йил муддатга жўнаб кетар эдилар. Вице-қироллар ўзи билан оила аъзоларини олиб кетиши, у ерда қўчмас мулк сотиб олиши ва тадбиркорлик билан шуғулланиши мумкин эмасди. Вице-қиролларнинг фаолиятини «Ҳиндистон кенгаши» деб аталувчи орган назорат қилиб боради. Бу кенгашнинг қарори қонун қучига эга бўлган.

Мустамлакалар билан савдо «Севилья савдо палатаси» (1503) назорати остида эди. Бу палата барча юкларни божхона назоратидан ўтказар, бож йиғар ва эмиграция жараёнини назорат остида ушлаб турарди. Испаниянинг бошқа шаҳарлари Севильядан ўтиб Америкадаги мустамлакалар билан мушакил савдо қилиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Вице-қироллар эса ўз ҳудудларида тўлиқ ҳарбий ва суд ҳокимиятига ҳам эга эдилар.

¹ Қ а р а н г: История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; по науч. ред. Г.В. Драча, Т.С. Пониотовой. – М.: КРОНУС, 2012. – С. 248.

Мустамлака шаронтида хинду этник гуруҳлари ва қабилаларнинг йўқолиб кетиши, улар тилининг эса испан тили билан алмашиниш юз берди. Бундан ташқари испанларнинг маҳаллий хиндулар билан аралашиниш – метислашиниш жараёни ҳам жадаллашди, метисларнинг сони тез ортиб борди. XVII аср ўрталарида қўплаб районларда европалар билан негрларнинг никоҳидан туғилган қўп сонли мулатлар гуруҳи ҳам пайдо бўлди. Бу Кариб денгизи қирғоқлари, Куба ва Гаитига хос бўлган жараёнлар эди. Иркин этник гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий ва ҳуқуқий фарқ кейинчалик Испания қониуналирида ҳам ўз аксини топди.

Португалия мустамлакалари. Португалияликларга қарашли ҳудудлардаги мустамлакачилик тизими бир оз ўзига хослиги билан ажралиб турарди. 1500 йили португалиялик денгиз сайёҳи Педру Алвариш Кабрал¹ Бразилия қирғоқларига тушиб бу ҳудудни Португалия қиролининг мулки, деб эълон қилди. Бу пайт Бразилияда бир неча қирғоқ бўйи ҳудудларидан ташқари ерларда ўтрок аҳоли йўқ эди. Уруғчилик тузуми даражасида яшаётган кам сонли хинду қабилалари мамлакатнинг ичкари ҳудудларига қувиб юборилди. Бразилия ҳудудида қимматбаҳо металлнинг қазилма бойликлари йўқлиги, ўтрок аҳоли бўлмаганлиги сабабли меҳнат ресурсларининг танқислиги бу ерда мустамлака тузумининг ўзига хослигини белгилаб берди. Бошқа бир омил савдо капиталининг анчагина ривожланганлиги бўлиб, бу ҳам мустамлака тузумининг характерига таъсир кўрсатди. Бразилияни фаол ўзлаштириш 1530 йили бошланиб, у қирғоққа яқин ҳудудларда хўжалик юритиш билан бошланди. Бу ерларда феодал ер эгаллиги шаклини ўрнатишга ҳаракат қилинди. Қирғоққа яқин ҳудудлар 13 та капитанийга бўлиниб, бутун ҳокимият шу ерга эгаллик қилувчиларнинг қўлида жамланган эди. Португалиянинг ўзида ҳам ортиқча аҳоли қўп бўлмаганлиги сабабли Бразилияни хўжалик учун ўзлаштириш жуда секин амалга оширилди. Қўчиб келувчиларнинг орасида деҳқонларнинг деярли йўқлиги ва маҳаллий аҳолининг кам сонлилиги туфайли феодал ер эгаллигини жорий қилишга уринишлар яхши натижа бермади. Африкадан келтирилган негр-қулларни эксплуатация қилишга асосланган плантация шаклини жорий этган ҳудудлар эса анча тез ривож-

¹ Педру Алвариш Кабрал – тахминан 1467–1520 йиллари яшаган португалиялик денгиз сайёҳи. Васко да Гама очган йўлдан иккинчи Ҳиндистон экспедициясига бошчилиқ қилган.

Австралияни кашф этди. Янги Гвинея ва Австралия оралигидаги бўғоз Торрес бўғози деб атала бошланди. Янги китъани ўзлаштириш учун иктисодий имкониятга эга бўлмаган Испания ҳукумати Торрес кашфиётини қарийб 100 йил сир сақлаб келди.

Торрес билан деярли бир пайтда, 1606 йили голландиялик денгизчи Биллем Янзонсон экспедицияси Австралия қирғоқларига сузиб келади. Аммо иктисодий имкониятлари чекланганлиги сабабли Голландия ҳам китъани ўзлаштиришга шошилмади. Фақат XVII аср ўрталарида голландияликлар Австралия қирғоқларини тадқиқ эта бошладилар. 1642 йили А. Тасман¹ Индонезия қирғоқларидан шарққа томон сузиб, Австралияни жанубдан айланиб ўтди ва кейинчалик Тасмания деб аталган ороллари кашф этди.

Торрес саёҳатидан 150 йил кейин, Етти йиллик уруш (1756–1763) даврида Манилани эгаллаган инглизлар у ердаги архивлардан Торрес кашфиёти тўғрисидаги ҳужжатларни топишди. 1768 йили инглиз денгизчиси Ж. Кук² Океания ороллари тадқиқ қилиб, Торрес бўғозини ва 1770 йили Австралиянинг шарқий қирғоқларини иккинчи бор кашф этди. Кейинчалик биринчи деб Торрес кашфиёти тан олинди. Аммо Кук экспедициясидан кейин инглизларнинг китъани ўзлаштириши бошланди. 1788 йил 26 январь куни Янги Жанубий Уэльсга капитан Артур Филипп жамоаси келиб тушди ва кейинчалик Сидней деб аталган шаҳарга асос солдилар. 26 январь ҳар йили миллий байрам – Австралия куни сифатида нишонланади. XIX асрда китъага европаларнинг оммавий кўчиб келиши бошланади.

* * *

XV–XVII асрлардаги географик кашфиётлар дунё тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Маълумки, илгари ҳам европалар Америка қирғоқларига етиб боришган, Африка қирғоқларига ҳам денгиз саёҳатлари уюштиришган, лекин фақат Колумбининг кашфиётигина Европа ва Америка ўртасидаги доимий алоқаларга асос солди, жаҳон тараққиётида янги босқични бошлаб берди.

¹ *Абель Тасман* – 1603–1659 йиллари яшаган нидерландиялик денгизчи ва савдогар. Европалар ичидан биринчи бўлиб Янги Зеландия, Того ва Фиджи ороллари етиб борган.

² *Жеймс Кук* – 1728–1779 йиллари яшаган инглиз ҳарбий денгизчиси, тадқиқотчи, картограф. Уч марта дунё бўйлаб саёҳат қилган. Шимолий Америка, Янги Зеландия, Австралияни, Тинч, Ҳинд ва Атлантик океанларини тадқиқ қилган. 1779 йили Гавай оролларида маҳаллий аҳоли томонидан ўлдирилган.

Буюк географик кашфиётлар европаликларнинг олам ҳақидаги тасаввурларини бойитди, бошқа материклар ва у ердаги халқлар туғрисидаги ёлгон тасаввурларни бузиб ташлади.

Янги билимлар дастлаб Европада, кейин бошқа қитъаларда ҳам саноат ва савдонинг ривожланиши учун катта туртки бўлди. Молия тизими, банк ва кредит ишларининг янги шакллари пайдо бўлди. Асосий савдо йўллари Ўрта Ер денгизидан Атлантик океанига қўчди ва бу савдонинг характерини тубдан ўзгартирди.

Янги ерларнинг очилиши ва мустамлакаларга айлантирилишининг энг муҳим натижаларидан бири «нарх-наво инкилоби» бўлиб, у Европада дастлабки капиталнинг жамғарилишига катта туртки бўлди, капиталистик ҳўжалик укладининг шаклланишини тезлашгирди.

Буюк географик кашфиётларнинг натижалари

Савдо мисли қўрилмаган даражада кенгайди, қитъалар ва мамлакатлар ўртасида муҳим савдо алоқалари ўрнатилди.	Савдо йўллари Ўрта Ер денгизидан океанларга қўчди. Антверпен жаҳон савдосининг янги марказига айланди.
Европанинг ривожланган мамлакатларида устахона эгалари ва савдогарлар бойиб кетди.	Осиё, Африка ва Америка халқларини эзиш ва мустамлакачилик жараёни бошланди. Жаҳон мустамлака тизими шаклланди.

Бироқ янги ерларнинг очилиши мустамлака ва метрополилар халқлари учун бир хил аҳамият касб этмади. Мустамлакачиликнинг натижаси фақат янги ерларни ўзлаштириш бўлмасдан, бўйсундирилган халқларни даҳшатли эксплуатация қилиш, уларни қуллик ва қирлиб кетишга маҳкум қилиш билан қўшиб олиб берилди. Забт этиш жараёнида қадимги цивилизацияларнинг қўплаб ўчоқлари йўқ қилинди, бутун бошли қитъа тарихий ривожланишининг табиий одими бузилди, мустамлака мамлакатлар халқлари шаклланаётган капиталистик бозор муносабатларига зўрлик билан жалб қилиндилар ва ўз меҳнатлари билан Европада капитализм ривожланиши жараёнини тезлаштирдилар. Шу тарика янги индустриал цивилизация шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Буюк географик кашфиётлар туфайли глобал цивилизациянинг асослари яратилди. Энг узоқ қитъалар ўртасида алоқалар кенгайиб, жаҳон савдоси ривожлана бошлади.

I боб бўйича саволлар

1. Ҳиндистонга ғарбдан йўл очиш нима сабабдан XV асрда европаликлар учун ҳаётий заруратга айланиб қолди?
2. Американинг кашф этилиши европаликлар ҳаётида қандай ўзгаришларга олиб келди?
3. Американинг туб аҳолиси маданияти ҳақида нималарни биласиз?
4. Буюк географик кашфиётлар Американинг туб аҳолиси тақдирида қандай роль ўйнади?
5. Цивилизациялар тўқнашуви натижасида Америка халқларининг маданиятида қандай ўзгаришлар юз берди?
6. Янги ерларнинг очилиши муносабати билан Испания ва Португалия ўртасидаги зиддият қандай якун топди?
7. Тинч оксани орқали Осиёга очилган йўл қандай амалий аҳамиятга эга бўлди?
8. Американинг ва Тинч оксани ҳавзасидаги бошқа ерларнинг очилиши Европанинг иқтисодий ривожланишида қандай аҳамият касб этди?
9. Тинч оксани ҳавзасидаги географик кашфиётлар натижасида қандай ерлар очилди?
10. Европада капиталистик муносабатлар шаклланишида «нарх-навоинкилоби» қандай роль ўйнади?

II БОБ. ЯНГИ ДАВР БОШЛАРИДА ЕВРОПАНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҚИЁФАСИ

XVI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб бир қатор Ғарбий Европа мамлакатларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг сезиларли ривожланиши юз берди ва аста-секин капиталистик муносабатларнинг шаклланишига олиб келди.

Ички миграцион жараёнлар. Жамият ишлаб чиқарувчи кучларининг асосий таркибий қисми одамлар ҳисобланади. Шунинг учун ишлаб чиқарувчи кучлар ривож тарихида демографик жараёнлар алоҳида ўрин тутди. Ҳар қандай жамият аҳоли кўпайишининг ўзига хос қонуниятларига эга. Шаклланган ижтимоий муносабатлар эса жамиятда аҳоли ўсишининг маълум даражасини таъминлайди. Аммо аҳолининг кўпайиш жараёни денгиз сатҳининг ўзгариши, юқумли касалликларнинг тарқалиши, кишлок хўжалик маҳсулотлари нархининг ошиши, технологиялар ва пулнинг мавжудлиги каби кўплаб факторларнинг таъсирига боғлиқ. Аҳолининг кўпайишига юқоридагилардан ташқари кишлок хўжалиги учун

ярокли ерларнинг микдори ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Шу сабабли боткок ерларни қуриштиш ишлари дастлаб Европанинг аҳоли-
нинг зич жойлашган ҳудуди – Голландияда кенг кўламда олиб бо-
рилди. 1600 йили Англияда қабул қилинган Drainage Act (ерларни
қуриштиш тўғрисида акт) юз минглаб арк ерларни кишлок хўжалик
оборотиغا киритиш имконини берди. Юқоридаги омиллар Янги
давр бошларида Европа мамлакатларида аҳолининг тез ўсишига
олиб келди. Аммо туғилиш билан бирга ўлим, айниқса шаҳарларда,
болалар ўртасида жуда юқори эди. Шаҳарлар аҳолиси асосан
кишлокдан ёки кам тараккий этган кичик шаҳарчалардан кўчиб
келганлар ҳисобига кўпаярди. 30–40 ёш «кексалик» ҳисобланарди.
Шаҳарларда аёллар сони эркакларга нисбатан 20–30 фоизга кўп эди.

XVI–XVII асрлар Европа халқлари тарихида ўтиш даври, янги
капиталистик муносабатларнинг шаклланиш даври бўлди. Бу
даврда майда ишлаб чиқарувчиларнинг оммавий экспроприация
қилиниши, ишсиз дайдиларнинг кўпайиши, умумий нобарқарорлик
никоҳ ёшининг ошишига ва туғилишнинг камайишига сабаб бўлди.

Бу даврда демографик ҳолатга бевосита таъсир кўрсатувчи
яна бир омил – бу урушлар эди. Ўттиз йиллик уруш умумевро-
па миқёсида олиб борилган биринчи уруш бўлиб, у фаол жанг
ҳудудларида шаҳар аҳолисининг 33 % га, кишлок аҳолисининг эса
40 % га камайишига олиб келди. Умуман XVII асрда Европа мам-
лакатларида урушда ҳалок бўлган ва ярадорлар сони 2 млн киши-
ни ташкил қилган¹. Бу аҳоли йиллик ўсишининг 1/3 қисмига тенг
эди. Бундан ташқари ички можароларда, масалан, Нидерландияда-
ги инқилоб ва озодлик учун уруш жараёнида кўплаб аҳоли ҳалок
бўлди. Умумий ҳолат анча мураккаб ва зиддиятли эди.

Аҳолининг кучайиб бораётган миграция жараёнлари турли
йўналишда юз бераётган бўлса-да, асосан кам тараккий этган мам-
лакатлардан тез ривожланаётган мамлакатларга, шаҳарларга, пой-
тахтларга кўплаб кўчаётганлиги кўзга ташланади. 1584–1621 йил-
лари Жанубий Нидерландиядан 150 минг иммигрант, жумладан,
савдогарлар ва мануфактурачиларнинг кўчиб келиши Бирлашган
Провинциялар республикасини жадал иқтисодий ривожланишга
олиб келди. Аҳолининг зичлиги Европанинг ривожланган мамла-
катларида 1 кв км га 30–35 кишини ташкил қилди. 1514 йили Гол-
ландия аҳолисининг 15% и шаҳарларда яшарди. Европа аҳолиси

¹ Каранг: Урланис Б. Войны и народонаселения Европы. – М., 1960. – С. 45.

1450 йили 55 млн га яқин кишини, 1650 йили эса 100 млн кишини ташкил қиларди. Аҳолининг йиллик ўсиши 6,2% га тенг эди.

Баъзи Европа мамлакатларида 1500–1800 йиллари аҳолининг кўпайиш жараёни (миллион киши ҳисобида)¹:

Йиллар	Англия	Швеция	Голландия	Франция	Германия	Россия	Италия	Испания	Европа (жами)
1500	–	–	1,0	–	–	–	9,0	–	84
1550	3,0	–	1,3	19,5	–	–	11,5	5,3	97
1600	4,1	–	1,5	19,6	–	–	13,5	6,7	111
1650	5,2	–	1,9	20,3	–	–	11,7	7,0	112
1700	4,9	1,37	1,9	22,6	16	16	13,6	7,4	125
1750	5,8	1,78	1,9	24,6	17	25	15,8	8,6	146
1800	8,6	2,35	2,1	29,3	24,5	39	18,3	10,6	195

Баъзи Европа мамлакатларида 1500–1800 йиллари шаҳар аҳолисининг миқдори (умумий аҳолига нисбатан % ҳисобида)²

Мамлакат	1500	1550	1600	1650	1700	1750	1800
Англия	3,1	3,5	5,8	8,8	13,3	16,7	20,3
Голландия	15,8	15,3	24,3	31,7	33,6	30,5	28,8
Германия	3,2	3,8	4,1	4,4	4,8	5,6	5,5
Франция	4,2	4,3	5,9	7,2	9,2	9,1	8,8
Испания	6,1	8,6	11,4	9,5	9,0	8,6	11,1
Италия	12,4	12,8	14,6	14,0	13,4	14,2	14,4
Португалия	3,0	11,5	14,1	16,6	11,5	9,1	8,7

Иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг асосий йўналишлари. Янги давр бошларидаги хўжалик ҳаёти ва иқтисоднинг характерли жиҳати – янги ва анъанавий усулларнинг биргаликда мавжудлиги эди. Моддий маданият (меҳнат қуроллари, технологиялар, кишиларнинг кишлоқ хўжалик ва хунармандчиликдаги

¹ *Ливи Баччи М.* Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. А.Миролюбовой. – СПб.: «Александрия», 2010. – С. 18.

² *Ливи Баччи М.* Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. А.Миролюбовой. – СПб.: «Александрия», 2010. – С. 56.

махоратлари) ўрта асрчилик колдикларини саклаб қолаётган эди. XVI асрда техникада ёки энергиянинг янги манбаларини олишда ҳақиқий инкилобий силжишлар ҳали юз бермади.

Бошқа томондан, Европа иқтисодиётида янги технология ва меҳнатни ташкил қилишнинг янгича шакллари қўлланилаётган, тегишкор ривожланаётган бир канча соҳалар ажралиб чиқди. Йирик саноатлар қиритиш ҳисобига амалга оширилаётган тоғ-кон ва металлургия саноатларидаги ривожланиш темир, чуян ва пўлат ишлаб чиқаришнинг ҳажмини ошириш имконини берди. Саноат ривожланди. Юз йил ичида (1551–1651) Англияда қўмир казиб чиқариш 14 марта ўсиб, 3 млн тоннага етди. Бу Европада казиб чиқарилган умумий қўмирнинг 4/5 қисмига тенг эди. Темир руда казиб олиш ҳам 3 марта ошди, қўرғошин, мис, калай ва туз ишлаб чиқариш 6–8 марта қўпайди. Саноатнинг анъанавий соҳаларидан Англияда мовут ишлаб чиқариш тез ривожланди. Масалан, XVI аср ўрталарида четга 32 минг коп жун ва тахминан 5 минг тўп мовут чиқарилган бўлса, XVII аср ўрталарига келиб 122 минг тўп мовут ва фақат 5–6 минг коп жун четга чиқарилди. 1614 йили эса жун экспорт қилиш бутунлай тақиқланди¹. Бу Англия саноатининг товар ишлаб чиқаришга йўналтирилган саноатга айланишини белгилаб берди.

Саноатдаги муваффақиятлар савдонинг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Кемасозлик ҳам жадал ривожланди: техник жиҳатдан мукаммаллашган каравеллалар ва галеонлар европаликларнинг денгиздаги устунлигини таъминлади.

XVI–XVII асрларда Европа мамлакатлари ва шаҳарлари коммуникация алоқаларининг зич тармоклари билан ўзаро боғланган эди. Савдонинг ва алоқа воситаларининг ривожланиши давлатларнинг ички ва умумевропа бозори шаклланишига, Африка, Осиё ва Америка мамлакатлари билан мунтазам алоқалар ўрнатилиши эса жаҳон бозорининг вужудга келишига, товар айланмасининг ошишига олиб келди.

XVI асрда ўрта аср ярмаркаларидан катта фарқ қилувчи бозорлар пайдо бўлди. Янги давр бозорлари фақат қурилиши билан эмас бозор иштирокчилари билан ҳам ажралиб туради. Бунда энди фақат сотувчи ва харидор эмас, ҳаммоллар, мардикорлар, жарчилар, паттачилар, хуллас турли касб ва табақа вакиллари бозорда аралашиб

¹ Каранг: *Фортуналов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. – С. 131.

кетган. Одатда шаҳар бозорлари ҳафтада бир ёки икки кун бўларди, чунки деҳқонларга сотиш учун маҳсулотларини тайёрлаб олишга вақт ва шаҳарга бориш учун бўш пайт топиш керак эди. Аста-секин, шаҳарлар ўсиб боргани сайин бозорлар ҳар куни ишлай бошладилар. XVII асрдан ёпиқ бозорлар ҳам қурила бошланди. Энг катта бозорлар шаҳар ҳокимиятлари томонидан Лондон ва Парижда қурилган эди.

XVII асрнинг охирларидан бошлаб бозор савдоси билан дўконлар рақобат қила бошлайди. Катта шаҳарларда ҳар иккала тарафида дўконлар чўзилиб кетган кўчалар мавжуд бўлиб, уларда ҳамма нарса – гўштдан тортиб зебу зийнат буюмларигача сотилар эди.

Сайёр савдо, яъни атторлик ҳам фаоллашди. Атторларни йирик Европа шаҳарларининг кўчаларида кўриш мумкин эди.

XVII асрда ярмаркаларнинг аҳамияти пасайиб кета бошлади. Шаҳарлар ўсиши билан энди ҳар-ҳар замонда бўладиган ярмаркалар шаҳар аҳолисининг талабини қондира олмас, кундалик савдо керак эди.

Савдо-сотикнинг ривожланиши *савдо компаниялари* ёки савдо жамиятлари сонининг ошишига олиб келди. Савдогарларнинг ҳаёти хавф-хатарга тўла, улар ҳар куни мол-мулкани ва ҳатто ҳаётини ҳам хавфга қўйишар эди. Худди аяна шу хавф-хатар савдогарларни бирлашишга ундарди.

Дастлаб бундай компания ўзаро ҳамма нарса – меҳнат, хавф-хатар, пулни бўлишадиган яқин қариндошлардан иборат бўлган. Кейинчалик компаниялар ўз таркибига меҳнати ва пулини қўшишга рози бўлган бегоналарни ҳам қабул қила бошладилар. Компания аъзолари унинг фаолияти натижаси учун ўз мол-мулклари билан жавоб берадилар. Акционерлик жамиятлари¹ ана шу тарзда ташкил қилинар эди.

Эркин бозор одатларини бузиб юборган монополияларнинг пайдо бўлиши ҳам янги давр белгиси эди. XVII асрдаёқ халқаро монополиялар вужудга келди. Бу иш анча мураккаб ҳисобланар, акциз, чакқонлик ва энг асосийси катта пул талаб қиларди. Голландияликлар ҳаммадан кўп монополияларга эга эдилар.

¹ *Акция* – акционерлик жамияти чикарган ва унинг эгасига акционерлик жамияти фойдасидан даромад олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоз. Акционерлик жамияти маблағи акциялар сотиш йўли билан ташкил қилинадиган капиталистик корхонанинг ташкилий шакли

² *Монополия* – ишлаб чиқариш, савдо қилиш, қондан фойдаланишнинг бир шахсга шахслар гуруҳи, давлатга бериладиган имтиёзли ҳуқуқи.

Дунё савдо-сотиғининг марказида Голландиядан ташқари Англия ҳам турар, бу эса Буюк географик кашфиётларнинг натижаларидан бири эди.

Англияда энг йирик бўлган Лондон портларида улкан елканли кесмалар зич турарди. Денгизлар оша савдо қилиш инглиз савдогарларнинг савдо компанияларига бирлашишга мажбур қилди. Бундай компаниялар сони катта тезлик билан ортиб борди.

1600 йилда Ост-Индия компанияси ташкил қилинган бўлиб, мамлакатга мурч ва калампир олиб келиш ҳуқуқи фақат шу компанияга берилган эди. 1607 йилда компания ўз аъзоларига қўшган маблағларининг 500% миқдорида дивиденд тўлади. Мамлакатга пахтани фақат «Левантий» компанияси олиб келиши мумкин эди. Улар Ўрта Ер денгизи мамлакатлари билан савдо қилишдек имтиёз ҳуқуқни ҳам қўлга олгандилар. Россия билан машҳур «Московия» компанияси савдо қиларди.

Савдодан келадиган фойданинг ўта тенгсиз тақсимланиши, саноат ва савдони монополиялаштириш сиёсати, ички бозорнинг кам тараққий этганлиги капитализм ривожланишига ҳов бўлиб, қиролнинг иқтисодий сиёсати билан капиталистик тараққиёт эҳтиёжлари ўртасида кескин қарама-қаршиликлар келтириб чиқарди.

XVII аср бошларига келиб инглиз савдо компаниялари Эрондан Шимолий Америкагача, Швециядан Ҳиндистон ва Цейлонгача бўлган жуда катта ҳудудни ўз таъсирларига олган, Ҳиндистон ва Америкага тобора кўпроқ кириб бораётган эди. 1640 йилга келиб Англия ташқи савдо айланмасининг ҳажми XVII аср бошларидагига қараганда икки баробарга ошди.

XVII асрга келиб Европанинг қарийб ҳар бир савдо шаҳри ўз биржасига¹ эга бўлди. Замондошларнинг фикрича биржа – бу «банклар, савдогарлар, негоциантлар², биржа даллоллари ва банк агентлари, коммиссионерлар ва бошқа шахслар учрашадиган жойдир». Даставвал биржалар кўча ва майдонларда жойлашиб, махсус биноларга эга бўлмаган, лекин XV асрдаёқ шаҳар ҳокимиятлари бу мақсад учун махсус бинолар қўра бошладилар.

¹ Биржа – товарлар ва қимматбаҳо қоғозлар олди-сотдиси бўйича келишувга эришилгандиган жой.

² Негоциант – асосан бошқа мамлакатлар билан савдо ишлари олиб борадиган кутарачи савдогар, коммерсант.

Барча биржалар одамларнинг улкан тўдаси тўпланганлиги билан бир-бирига ўхшаб кетарди. Амстердамда туш пайтига бир биржада 4500 гача одам тўпланарди. Лондон биржаси энг йирикларидан бири эди.

Ҳар бир негоциант фойдали келишувга эришиш ва осиб қўйилган эълонлардан савдо кемаларининг келиши ёки сузиб кетиши ҳақида хабарни билиш мақсадида то тушгача биржада бўлишни ўзининг мажбурияти деб билар эди. Обрули савдогар биржага келмадимикунинг ишлари ёмон аҳволдалиги ҳақида миш-мишлар тарқала бошларди.

Албатта, биржа ўйинларида кимдир бойиб кетиб, бошқаси эса хонавайрон бўлган ҳолатлар ҳам кўплаб учраб турарди. Ўша давр кишиларидан бири: «Сельд балиги олдиндан, маълум бир санга ҳали у ушланмасдан олдин сотилар, дон ва бошқа товарлар ҳали дон пишиб улгурмасдан, товарлар эса етиб келмасдан олдин сотиларди», – деб ёзади. Биржалар кўтара ва халқаро савдода бош ролини ўйнар, пулнинг курсини ўрнатишга таъсир қилар, қимматбаҳо қогозлар муомаласини йўлга қўярди.

Биржалар билан бир қаторда замонавий банкларнинг пайдо бўлиши ҳам янги давр цивилизациясининг буюк ютуғи бўлди. Ўрта асрларда Европада банклар ролини пул майдалайдиган саррофлик дўконлари бажарар эди. XV асрда замонавий кўринишдаги ilk банк – Генуядаги мукаддас Георгий банки пайдо бўлди. XVI – XVII асрларда Шимолий Италия ва немис шаҳарларидаги савдогарлар гильдиялари ўзларининг доимий мижозларига хизмат кўрсатадиган махсус жиробанклар (giro итальянча – доира, айлана) ташкил қиладилар. Металл пулларнинг етишмаслиги ва айланмаслиги учун нокулайлиги XVII асрда векселлар ва дастлабки банкнотларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу даврдаги банклар тўртта асосий функцияни бажарди:

Кредитда воситачилик қилиш;

Тўловларда воситачилик қилиш;

Омонатлар ва пул даромадларини сафарбар қилиш орқали уларни капиталга айлантириш;

Пул айланишини енгиллаштирувчи кредит воситаларини (банкнот, чек) яратиш.

Бу омиллар йиғилиб, пировардида банк тизимида катта ўзгаришларга олиб келди. Фақат хусусий эмас, балки давлат банк

лари ҳам тузила бошлади. XVII асрда Амстердам ва Англия давлат банклари фаолият кўрсатарди. XVIII асрда юксак банк фаоллиги айниқса Амстердам, Лондон, Париж, Женевада кузатилади.

Банклар савдогарларга, саноатчиларга, давлатларга йирик кредитлар берарди. Банклар канчалик тараққий этмасин, банкирлар эҳтиёткорлик қоидаларига риоя қилишлари лозим, чунки банк иши ҳали ҳам катта таваккалчилик билан боғлиқ эди. 1789 йили Францияда рўй берган инкилоб туфайли ҳукумат алмашди ва голланд банклари зарбага учраб, уларнинг кредитлари йўқка чиқди, кўпчилиги хонавайрон бўлди.

Бирок савдо ва саноатнинг ривожини энди банкларнинг иштирокисиз бўла олмас ва улар куч йиғар, ўсар, бойир, жамиятда қудратли кучга айланиб борар эди. Масалан, 1523 йилда Яков Фуггер (1459–1525) деган киши «Мукаддас Рим империясининг» императори Карл V га ёзган эди: «Маълум ва кўриниб турибдики, Сиз жаноби олийлари менинг ёрдамимсиз Рим тахтига эга бўлишингиз мумкин эмасди». Ҳақиқатда ҳам Карл V ўзини сайлаган князларни сотиб олиш учун 850 минг гульден сарфлаган бўлса, шунинг учун икки қисмини у Фуггерлардан қарз олган. Габсбургларнинг урушлари ҳам ана шу оиланинг пуллари эвазига олиб борилган.

Банклар энди молиявий қудрат билангина чекланиб қолмасдан, сиёсий таъсирга ҳам эга бўлиш учун кураша бошладилар.

Капиталистик муносабатларнинг шаклланиши. Янги даврда Европа давлатлари иқтисодий ўсишининг муҳим омили капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши бўлди. У бозор шароитида майда товар ишлаб чиқариш жараёни эволюциясининг қонуний натижаси эди. XV аср охирига келиб Ғарбий Европада деҳқонларнинг катта қисми шахсан озод бўлиб, шаҳар хунармандлари сингари, хўжалик юритиш мустақиллигига эга эдилар. Аммо майда ишлаб чиқарувчининг хўжалиги ўта нобарқарор эди: доимий бозор учун ишлаб чиқарганлиги сабабли ё бойиб кетиб йирик хўжаликка айланади, ёки касодга учрайди. XVI – XVII асрларда ёлланма меҳнат ва иш ҳақи кенг тарқалган шаҳар ва қишлоқларда ана шу йўналиш кўзга ташланади.

Феодал иқтисодиётнинг аста-секин капитализмга ўсиб ўтиши жараёнини «капиталнинг дастлабки жамғарилиши» жараёни тезлаштирди – бу тарихий омиллар, бир томондан, майда ишлаб чиқарувчиларни экспроприацияси қилишни жадаллаштирди (ма-

салан, Англияда дехконлар ерларини зўрлик билан эгаллаб олиш («нарх-наво инкилоби», солиқ юкини оширувчи давлат қарз тизими). Бошқа томондан, улар савдогарлар ва тадбиркорлар қўлида йирик капиталнинг тупланишини осонлаштирди: бу омилларга Янги Дунёдаги мустамлакалар билан тенг бўлмаган савдо алоқаларининг, савдогарларнинг бойиб кетишига олиб келган давлат протекционистик сиёсатини, Европа бозорларига озик-овқат ва хомашё етказиб берувчиларга катта фойда келтирган «нарх-наво инкилоби»ни киритиш мумкин.

Цехларнинг тўсиқлик қилишига карамасдан капитализм шаҳар иқтисодига жадал кириб келди. Мулкый ва ижтимоий табақалашув цех хунаремандларини – Ўрта аср бюргерлигининг асосини камраб олди. Цехлар ўртасидаги ўзаро қураш уларнинг бир қисmini тенг ҳуқуқли ҳолатдан маҳрум қилди. XVI асрда нарх-навонинг ўсиши озик-овқат ва хомашёни сотиб олувчи шаҳарликларнинг ижтимоий табақалашув жараёнини тезлаштирди. Шаҳарларда қасодга учраган усталар, «абдий шогирдлар» ва иш излаб келган дехконлар ҳисобига ошиқча ишчи кучи бозори шаклланди. Бу йирик ишлаб чиқариш – *мануфактуралар* ташкил қилиш имконини берди.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши асосан ижтимоий меҳнат тақсимои орқали юз берди. XVI асрда хунаремандчиликнинг 100 дан ортиқ асосий тури мавжуд бўлса, XVIII асрда улар сони 250 га етди. Тармок ичидаги меҳнат тақсимои ҳам анча кенгайди, фақат тўқимачиликнинг ўзида 20 дан ортиқ мутахассисликлар пайдо бўлди. Жадал ривожланиш ўрта аср цехчилиқ аъёналарига эга бўлган соҳалар – техник ва маданий жиҳатдан эиғ муҳим янгиликлардан бўлган Иоганн Гутенбергнинг китоб чоп қилиш усулида (1445) ҳамда қоғоз, шиша, совун, ойна ва матолар ишлаб чиқаришда кузатилади. Айни пайтда денгиз савдосининг ривожланиши, океан орти аҳолисининг ўсиб бориши, Янги Дунёдан олтин ва қумуш оқимининг қелиши оқибатида Европада хунаремандчилик маҳсулотларига талаб ҳам ортиб боради.

Товарларга ўсиб бораётган талабни қондириш учун йирикрок қорхоналар қуриш зарурати туғилди. Аммо устахоналарнинг катта-кичиклиги, унда ишлаётган уста ва шогирдлар сони, маҳсулотларнинг сони ва сифати цех низомларида қатъий қўрсатиб ўтиларди. XVII асрга қелиб бу чеклашлар саноатни ривожлантиришга тўсиқ бўлиб қолди.

Йирик қорхоналарга зарурат эса йилдан-йилга ортиб борарди. Шундай қилиб, янги типдаги қорхоналар – мануфактуралар пайдо бўла бошлади. Бу қорхоналарда энди янгица меҳнат тақсимои йулга қўйилган бўлиб, уларда ёлланма ишчилар меҳнат қиларди. Маҳсулотлар ҳали ҳам қўлда тайёрланарди. «Мануфактура» лотин тилидан таржимада «қўлда ясалган буюм» («*manus*» – қўл, «*factura*» – буюм) деган маънони англатади.

Дастлаб ҳар бир ишчи ўз уйида меҳнат қиларди. Бундай мануфактура *тарқоқ мануфактура* деб номланган. Бироз кейинрок иш берувчилар, шунингдек, бой усталар махсус бинолар қура бошладилар, унда бир том остида турли хил мутахассисликдаги ёлланма ишчилар меҳнат қиларди. Уларнинг ҳар қайсиси фақат битта ишни бажарар, бу эса ишни тезрок ва сифатли қилиб бажариш имкониятини берарди. Бундай мануфактурани *марказлашган* деб атадилар.

Капиталистик мануфактура ана шундай пайдо бўлди. Унда устахонанинг, қорхонанинг эгаси савдогар-капиталист ёки капиталист-тадбиркор бўлиб, у капиталга ва ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилади. Демак, мануфактура – бу қўл меҳнати ҳукмрон бўлган, меҳнатни алоҳида ишлаб чиқариш жараёнига тақсимлаш мавжуд бўлган ва ёлланма ишчиларнинг меҳнати қўлланиладиган йирик қорхона. Капиталистик мануфактура майда ишлаб чиқаришдан йирик саноат ишлаб чиқаришига ўтишни бошлаб берди.

Марказлашган мануфактуранинг тузилиши

	Бозор	
	Мануфактура эгаси	
Ёлланма ишчилар ишлайдиган йирик марказлашган қорхона		

Тарқоқ мануфактуранинг тузилиши

	Бозор	
	Олибсотар	
Хунареманд	Хунареманд	Хунареманд

Меҳнатни тақсимлаш бир вақт бирлигида кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини берди, меҳнат унумдорлигини оширди, сарф-харажатларни қамайтирди ва маҳсулот таннарини арзонлаштириш имконини берди. Фақат сифатли ва арзон маҳсулот ишлаб

чикарган корхонагина кучайиб бораётган ракобатга бардош бероларди.

XVII асрда Англияда, Нидерландияда хўжалик юритишнинг янги шакли устувор эди, Францияда эса энди ривожланиб бораётганди. Хўжалик юритишнинг янги шакли ойна, канд, коғоз, шойи, мато ишлаб чиқариш соҳаларида кенг тарқалди. Англияда мануфактура ишлаб чиқариши айниқса мовут тўқишда кенг қўлланилар эди.

Мануфактура капиталистик ишлаб чиқариш корхонаси бўлиб, унинг эгаси бўлган капиталист битта гоёя — кўпроқ фойда олиш гоёяси билан банд бўлган. Мануфактура ишчилари ўта ғайриинсоний усулларда ҳам эксплуатация қилинган. Тадбиркорлар фақат меҳнатнинг жадаллаштириб қолмасдан, иш кунини узайтириш ва иш ҳақини камайтириш билан бирга дайдиларни ўз корхоналарида мажбурий ишлатишга руҳеат берувчи «қонли қонунларни» ҳам қўллар, бола-лар ва аёлларни ҳам оғир меҳнатга жалб қиларди.

Мануфактура ижтимоий ишлаб чиқаришни тўлиқ қамраб олмади ва олиши ҳам мумкин эмасди. Капиталистик мануфактура Англия, Голландия ва Францияда айниқса кенг тарқалди ва катта аҳамиятга эга бўлди.

Капиталистик ишлаб чиқаришнинг шаклланиши

Капиталистик ишлаб чиқариш қуйидагиларни талаб қилади:	
Меҳнат қуролларига эга бўлмаган, пул эвазига ёлланиб ишлашга тайёр турган, эркин кишилар	Йирик корхоналарни очиш учун зарур бўлган бойликнинг тўпланганлиги
Ёлланма ишчилар	Буржуазия

Қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар. Мануфактура ишлаб чиқаришининг ривожланиши қишлоқда ҳам кескин ижтимоий табақаланишга олиб келди: бой деҳқонлар, ўз қўлларида кўплаб ер-мулкларини бирлаштирган йирик хўжаликлар эгалари, сеньорлардан катта ерларни арендага олган бой арендаторлар ажралиб чиқди. Улар ўз хўжаликларида қишлоқ иш ҳақи оладиган ёлланма ишчилардан фойдаланар, бу эса улар хўжалигининг илк буржуача харақтеридан далолат беради. Бундай хўжаликлар кўпаяётганлигига қарамасдан қишлоқда ишчиларга талаб унча катта эмасди. Еридан айрилган деҳқонларнинг кўпчилиги қашшоқ гадойларга айланаётган эди.

Шу тариқа Ғарбий Европада XVI – XVII асрларда шаҳарларнинг сингари кишлоқларда ҳам капиталистик муносабатлар шакллана бошлади. Аммо кишлоқда меҳнат курулларининг такомиллашуви, ижтимоий меҳнат таксимооти, феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг емирилиши нисбатан секинлик билан юз берди. Шу сабабли кишлоқда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши ҳам секинлик билан амалга ошди.

Бу жараён бошқаларга нисбатан шиддат билан ўтказилган жой Англия бўлди, чунки бу ерда деҳқонларни экспроприация қилиш ўта қатъият билан амалга оширилди.

XVII аср ўрталарида Англия типик аграр мамлакат бўлиб, аҳолининг 4/5 қисми кишлоқларда яшарди ва кишлоқ хўжалиги билан шуғулланар эди. XVI–XVII асрлар Англия тарихининг ўзига хос томони шундаки, бу ерда, масалан, Франция ва Германиядан фарқли равишда, капиталистик муносабатларнинг шаклланиши кишлоқда шаҳардагига нисбатан олдинлаб кетди. Шу сабабли Англия кишлоғидаги ўзгаришлар фанда «аграр инқилоб» номини олган. Англия буржуа инқилобининг ҳам муҳим иқтисодий шарт-шароитларидан бири деҳқонларнинг табақалашув жараёни бўлди.

Бу жараёнинг мазмуни шундаки, анъанавий ҳуқуқга кўра ерга эгалик қилаётган деҳқонлар барча воситалар билан, жумладан куч ишлатиш йўли билан ҳам ўз ерларидан сиқиб чиқарилди, уларнинг ўрнини йирик арендаторлар эгаллади. Ички ва ташқи бозорда кишлоқ хўжалик маҳсулотларига талабнинг юқорилиги капиталистик ташкиллаштирилган деҳқончилик ва чорвачиликни юқори фойда келтирадиган соҳага айлантирди. Ер капитал киритишнинг фойдали соҳасига айланиб қолди, лордлар юқори рента тўловлари ўвазига катта-катта ерларини арендага бера бошладилар.

Натижада инқилобдан олдинги Англияда ер ва рента учун кураш жамиятда юз бераётган можароларнинг асосини ташкил қилди. Энг оғир аҳволда кичик ер эгаларининг кўпчилигини ташкил қиладиган деҳқонлар – копигольдерлар қолди. Уларнинг ерга эгалиги маълум муддатга бўлиб (одатда 21 йилга), ушбу муддат тугаши билан лордлар рента ҳақини ошириши мумкин эди. XVII аср ўрталарига келиб копигольдерлар тўлайдиган рента ҳақи XVI асрдагига нисбатан Сеффок ва Эссексда 4 марта, Уорвикширда – 3 марта, Ноттингемширда – 6 марта, Уилтширда – 8 марта оширилди.

ўн икки китоб» деб аталади. Хоҳловчилар энди турли хил маданиятларнинг тузилиши ҳақидаги гравюрали «қўлланмалар» сериясини сотиб олишлари мумкин эди. Бироқ барибир кўпгина ихтиролар шаҳар цехлари қаршичилигига дуч келиб, ҳаётга татбиқ қилишда тўсиқларга учрар эди. Цех хунармандлари нима учун қаршилик қилардилар? Биринчидан, ракобатдан қўрққанларидан. Лекин иккинчи сабаб ҳам бор эди. Турли хил асбобларни қўлланган ўрта аср кишининг онгига, унинг оталар ва боболар анъаналарини бўйича ишлаш лозимлигига бўлган ишончига мос келмас эди. Улар ўзининг оғир жисмоний меҳнати эвазига келмаган бойликларни гуноҳ ҳисоблардилар. Бу ерда ўрта асрдаги «адолат» тушунчаси ҳам, тўлиқ мулккий тенгликни аниқлаш сифатида аралашиниб кетган эди. Бу тушунчалар Европада XVII асрнинг ўрталаригача ҳукмронлик қилди.

Кундалик ҳаёт. Сиз Европа мамлакатларининг янги давр бошларидаги иқтисодий ва сиёсий ривожланиши билан, монархлар ва аристократлар, савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар ҳаёти билан танишдингиз. Лекин сиз улар қандай шароитда яшаганлигини, ушбу пайтларда одамлар қанча умр кўрганлигини, нималарни истеъмол қилганлигини, қандай касалликларга дучор бўлганлигини, нималардан қўрққанликларини ва Худодан нимани тилаганлигини биласизми?

Ўрта асрлар ва янги давр бошларидаги воқеалардан маълумки, деҳқонлар сеньорларга қарши кўп маротаба қўзғолон кўтаришган. Ҳақиқий урушлар олиб боришган. Бироқ бу унчалар ҳам тез-тез бўлиб турган эмас. Одатда улар қийинчилик билан бўлса ҳам бири-бири билан келишишган. Ҳатто ўзларининг шахсий эркисизликлари ва кўплаб мажбуриятларини ҳам деҳқонлар зарурий деб қабул қилганлар. Феодаллар ҳам, ҳатто ёмон тинчлик ҳам яхши жанжалдан маъқулроқ эканлигини тушунганлар. Деҳқонларнинг ҳақиқий душманлари эса вабо, очлик ва урушлар эди.

«Эй, Худо! Бизларни вабо, очлик ва урушдан ўзинг асрагин!». XVII асрда деҳқонларнинг илтижолари ана шундай бошланар эди.

Ҳам ташқи, ҳам ўзаро доимий урушлар XVI – XVII асрларда Европа аҳолисининг кенг оммасида ишончсизлик ва қўрқув туйғуларини уйғотарди. Урушлар вайроналик, талон-торож, эъравонлик олиб келар ва ўлим даҳшатини соларди. У даврларда уруш ўзини ўзи боқарди ва аскарлар ҳимоясиз шаҳарликлар ва

энг аввало, кўрол такиб юриш ҳукукидан маҳрум қилинган бечора деҳқонлар ҳисобидан кун кўрар эдилар.

Қишлоқ ва шаҳарлар аҳолиси ишончсизлиги ва кўрқувининг яна бир сабаби очлик ва унинг даҳшати эди. Очлик Европада тез-тез такрорланиб турарди (бу паст ҳосилдорликнинг оқибати эди). Масалан, Германияда 1660–1807 йиллар оралиғида ўртача ҳар тўрт йилдан биттасида очарчилик рўй берган.

Ва ниҳоят эпидемиялар, энг аввало, вабо ва ўлат кўрқув келтирарди. Ўрта асрларнинг қирғин келтирувчиси бўлган вабо янги давр бошларида ҳам одамларни тинч қўймади. Масалан, Парижда 1612, 1619, 1631, 1638, 1662 ва 1688 йилларда авжига чиқди. Фақат XVII асрда олти марта эпидемия тарқалган. XVIII асрда бироз енгиллик бўлди, лекин барибир 1720 йили Тулон ва Марселда вабо-нинг даҳшатли эпидемияси бўлиб ўтди. Тарихчиларнинг ёзишига қараганда, эпидемия натижасида Марсель аҳолисининг ярми қирилиб кетган, кўчалар жасадга тўла бўлган, уларни йиғиб олишга одам бўлмаган. У даврда ҳали ўлат ва терлатма (тиф) каби касалликларни ҳам даволай олмаганлар. XVIII асрда ҳар 100 кишидан 95 таси ўлат билан касалланган, ҳар еттинчи бемор эса вафот этган. Терлама XVII ва XVIII асрларда айниқса кўп бўлган. Шундай эпидемиялардан бирида бу касаллик юзлаб бечора париждикларни қабрга олиб кетди. Гўрковлар ўлганларнинг жасадини кўмиб улгурмас эдилар.

XVIII асрда Европада кенг тарқалган яна бир касаллик чечак бўлди. Ундан айниқса ёш болалар катта жабр кўрарди. Бу касаллик ҳам миллионлаб одамларни қабрга олиб кетди. Кўрқув ва эртанги кунга ишончсизлик руҳи бу кулфатларнинг кети кўринмаганидан келиб чиқарди. Аҳоли эпидемиядан ўзини ўнглаб олишга улгурмасдан қаҳратон қиш бошланади, сўнг ҳосил яхши бўлмайди ва шундай офатларнинг охири йўқдай туюларди. Фақат XIX асрга келиб (1798 йили Женнер томонидан эмлаш усули кашф қилинган-дан сўнг) европаликлар бу даҳшатли жараёндан чиқа олдилар.

Бундай шароитда Европа аҳолиси секин кўпайди, баъзан эса бутунлай кўпаймади ҳам. Айниқса янги туғилган чақалоқлар орасида ўлим кўп эди. Камдан-кам болалар улғайишга улгурарди. Масалан, XVIII асрнинг II ярмида Францияда туғилган ҳар 1000 нафар боладан 273 нафари 1 ёшга етиб борган. Бу кўрсаткич Англияда – 165, Швеццияда – 200, Данияда – 191 нафарни ташкил

га ва, ҳатто Рим папасининг ўзига ҳам пул қарз беришарди. Улар инглиз қироли Эдуард III га Франция билан урушга тайёрганиш учун жуда катта маблағ қарз бериб ёрдамлашишган эди.

Шаҳардаги энг бой ва обрўли оилалардан бири, асли ажлодлар и шифокорлар (медик) бўлган медичилар эди (фамилиялари ҳам шундан келиб чиққан). Медичилар кейинроқ банкирлар уйига асос солдилар. Улар сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, узок йиллар Флоренцияда ҳукмронлик қилдилар ва флоренцияликларнинг муҳаббат ва ҳурматини қозона олдилар. Улардан бирининг вафотидан кейин «У ҳеч қачон оддий фуқароларга хос бўлган камтарлик чегарасини босиб ўтмаган, чунки доимий кўз-кўз қилинган ҳашам ҳақиқий бойликдан кўра одамларнинг каттароқ ҳасадига сабаб бўлишини тушунар эди...», – деб айтишган эди.

Флоренциянинг «Ажойиб» деб ном олган ҳукмдори Лоренцо Медичи¹ ўзини гуманистларнинг издоши ва шоғирди деб ҳисобларди. Уффици шаҳри суратлар галереясида унинг портрети сақланиб қолган. Озғинроқ, хунук бир одам санъат асарлари орасида томошабинга қайғули ва ўйчан қараб турибди. Унинг бутун қиёфасида хотиржамлик, ўз қадрини ҳис қилиш туйғуси, ўтқир ақлни пайқаш мумкин. Лоренцо жуда саводли, грекча ўқир ва гапирар, шеърлар ёзарди. Ўз ҳовлисидаги боғда у рассомлик ва ҳайкалтарошлик мактабини ташкил қилган ва антик асарлар коллекциясини йиккан эди. Унинг шоғирдлари орасида келажакда машҳур архитектор, ҳайкалтарош ва рассом, Уйғониш даҳоларидан бири Микеланжело ҳам бўлган.

Лоренцо ўзи шаҳар кўчаларида ташкил қиладиган, бир неча кун давом этадиган байрам сайлларини, қувноқ томошаларни севарди. Шоир ва мусикачиларнинг чиқишларини қўллаб-қувватлар, баъзан ўзи ҳам оломоннинг шодон қийқириклари остида бу мушоираларда чиқиб турарди. У ўз шеърларининг бирида замондошларининг ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасидан баҳраманд бўлишга чорлайди:

*О, ёшлик, гўзалсан,
Бир он, дақиқа. Қуйлагин,
Эртани қутма, ўйнагин!
Бахтли бўл, сен шунга лойиқсан!*

¹ Лоренцо Медичи – 1449-1492 йиллари яшаган. Флоренциянинг давлат арбоби, Флоренция республикасининг раҳбари, маданият ва поэзия ҳомийси.

Медичиларнинг ҳаммаси санъат асарларини тўплар, жамоат қурилишларига пул эҳсон қилишарди. Уларнинг ўз саройлари (Шайхо Медичи) гуманистик маданиятнинг ҳақиқий марказига, бадиий кадриятлар коллекциясининг ноёб маконига айланганди. Саройнинг ўзи ҳам ҳақиқий меъморий асар эди. Кўпол, ишлов берилмаган тошдан қилинган бинонинг пастки қисми ўрта аср касрларига ўхшатиб турарди. Бирок бинонинг нозик мутаносиблиги, деразаларнинг кўплиги, эшикларнинг зеб бериб безатилганлиги ва учинчи қават устидаги кенг карниз унга байрамона кўриниш бахш этади. Ички ҳовли колоннадалар билан ўраб олинган, кираверишда наслий герб: текис майдонда олтита шар (дори) аждодларининг шифокорлик касбига ишора эди.

Шаҳар бойларининг фойдали, қиммат буюртмалари Флоренцияга машҳур меъморларни жалб қиларди. XV аср ўрталарида Рим Папаси Лев X (бу ҳам Медичи авлодидан) Микеланжелого наслий черковнинг эски биносига капелла – оила аъзоларини кўмадиган бино кўшишни топширди. Медицилар капелласининг унча катта бўлмаган биноси гумбазли қилиб қурилган. Ички деворлар бўйлаб – қабрлар, меҳробнинг рўпарасига Ажойиб Лоренцо кўмилган. Замондошлари Микеланжелонинг фақат меъморий ечимларигагина эмас, қабрларни безаб турган гаройиб ҳайкалларига ҳам қойил қилишган. Қабрлардан бирининг қопқоғида у Кундузнинг (қучга гўлган паҳлавон қомати) ва Туннинг (гўзал, қариётган аёл) аллегорик тасвирини жойлаштирди. Флоренцияликлар Тун тасвирида тез ўтиб кетадиган гўзаллик тимсолини ва аста-секин ўз маънавий таъсирини йўқотиб бораётган ўз шаҳарлари рамзини кўрдилар.

XV аср охири – XVII асрнинг биринчи ярмида

Ғарбий Европа санъати

Дастлабки утопиалар. Ўрта асрлар поёнига етиб борарди. Европа устида инквизиция гулханларининг тутуни тобора сийрақроқ бўла бошлади. Билимлилик ва эркин фикрлаш, ҳатто тождор кишилар саройларида ҳам ўзига жой эгаллайверди. Таъкиб ва чеклашлардан сўнг ниҳоят санъат диний тақиқдан чиқиб, ёруғликка, ердан ҳаётнинг қувончларига юз тутди.

XIV асрдаёқ Италияда ёзувчилар инсоннинг жисмоний гузаллигини ва унинг бахтга бўлган ҳукукини тасдиқловчи, рухий мукаммаллигини улуғловчи асарлар яратишганди. Кейинроқ бошқа мамлакатларда ҳам итальян гуманистларининг издошлари ва тарафдорлари пайдо бўлди.

Англияда уларнинг гоёлари доно сиёсатчи ва қиролнинг биринчи вазири Томас Морга¹ (1478–1535) кучли таъсир кўрсатди. Томас Мор Оксфорд университетида ўқиган, бир неча тилни билар, тарих, фалсафа, адабиёт билан шуғулланар эди. XVI аср бошида у «Давлатнинг энг яхши тузуми ва янги утопия фани» ҳақида қанчалар ёқимли бўлса, шунчалар фойдали ҳам бўлган «Олтин китоб»ни ёзди ва чоп эттирди. Ғайриодатий бу асар китобхонларни лол қолдирди.

Асарнинг биринчи қисмида Томас Мор давридаги Англия тасвирланади. Муаллиф очлик, даҳшатли турмуш шароити ва инглиз деҳқонларининг ҳуқуқсизлиги, камбағалларга қарши қонунларнинг адолатсизлиги ҳақида қайғу ва ачиниш билан ёзади. Еб тўймак кўйлар (албатта рамзий) «ҳатто одамларнинг ўзларини ҳам ютиб юборишади, далаларни, уйларни, шаҳарларни вайрон ва пайхон қилади», – деган машхур гап ҳам айнан Томас Морга тегишли. Англиядаги барча бахтсизликларнинг манбаини ёзувчи хусусий мулкда деб билади.

Асарнинг иккинчи қисмида Утопия оролидаги кишиларнинг ажойиб ҳаётлари ҳикоя қилинади. Оролликлар – деҳқонлар ва ҳунармандлар муттасил меҳнат билан ўз ороллариини ер юзидаги энг обод ва гузал жойга айлантирганлар. Атрофда ҳаммаси экинзор, далалар, гуллаб ётган боғлар.

Жамоа мулки ўрнатилган – мулк ва ер барчаникидир. Жамиятда тартиб ҳукмрон, жиноятлар йўқ ҳисоби. Камбағал ҳам, бой ҳам йўқ, барча керакли нарсаларни эса оролликлар махсус омборлардан бепул оладилар. Орол аҳолиси бир-бирига ҳасад қилмайди ва ҳар 10 йилда бир марта нимага эга бўлсалар, ўша нарсаларни ўзаро алмашадилар. Санъат ва фан билан шуғулланиш умумхалқ ҳурмати сазовор.

Муаллиф фуқаролар турмуш тарзининг энг майда томонларини ҳам ўйлаб, ҳал қилиб бўлинган идеал давлатни тасвирлайди. Аммо бу орзуни қандай ҳақиқатга айлантиришни у билмасди, шунинг учун ҳам бу ер юзидаги жаннатни оролга кўчирди ва уни «Утопия»

¹ Томас Мор – 1478–1535 йиллари яшаган, инглиз мутафаккири, ёзувчи, гуманист.

деб атади, таржимада у «мавжуд бўлмаган ер» маъносини англа-
гади. Ўшандан буён келажакдаги адолатли жамият тасвирланган
асарларни «утопия» деб аташади.

Томас Морнинг замондоши, француз ёзувчиси Франсуа Рабле
(1494–1553) чекка бир шаҳарчада туғилди, болалигини фермада
ўтказди. Ўсмирлигида у жуда диндор эди ва монастирга ўқишга
кирди, лекин унда узок қолмади, қувнок характер ва қизиқувчанлик
монастир қондалари билан келиша олмасди. Кейинчалик у фан би-
лан кўп шугулланди, машҳур врач ва ўз замонасининг энг билимли
кишилари билан бири бўлди. Рабле тарихни, тилларни яхши билар, бу-
гун Францияни кезиб чиккан, уч марта Римда бўлган эди. У қузата
олар ва ёдда саклаб қоларди, ажойиб ҳикоячи ва ижодкор эди. Рабле
20 йилга яқин «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романи устида ишлади.
Асар қаҳрамонлари – халқ афсона ва эртакларида учрайдиган до-
нишманд улкан қироллар. Рабле уларнинг ҳаётини, ҳазил ва қулги
аралаш хилма-хил таомларнинг ақлга сиғмайдиган миқдорини та-
новул қилувчи қувнок базмларини юмор билан тасвирлайди. Лекин
Рабленинг қаҳрамонлари жуда нотинч оламда яшайдилар, уларнинг
ҳукмдорлари «фақат ўз кишиларига ёмонлик қилишга ва ўзларининг
разил манфаати учун оламни урушлар билан қазаблантиришгагина
қодир». Шунда окқўнгил улканлар душман қўшинини яхшигина
тепки ёрдамида ёки бутунлай ғайриодатий – «тили билан бутун
бошлик қўшинни босиб» енгадилар.

Бирок агар китоблардаги ёвузлик фақат афсонавий қуч билан
енгилса эди, Рабле ўз замонасининг – гуманизм гуллаб-яшнаган
даврининг кишиси бўлмас эди. Улканлар билан бирга унинг рома-
ни саҳифаларида одатдаги бўйли қаҳрамонлар ҳам пайдо бўлади:
эзилганлар ҳимоячиси оғайни Жак Вайранчи, оддий кишиларнинг
соғлом фикрлари рамзи бўлган дайди Панург. Қувнок дўстлар
дунёнинг чеккасига саёҳатга жўнайди ва кўпгина ҳайратланарли
ерларда бўлишади. Уларнинг орасида Рим папасига ҳурматсизларча
муносабатда бўлганлиги учун қўшилари папаменлар (католик-
лар) томонидан вайрон қилинган пажфиглар ороли ҳам бор. Ер
юзининг турли бурчакларидан келадиган ўлпонни еб қун кечири-
диган очофат қўшилари ороли ҳам тасвирланган. Қафасда инда-
масдан ўтирган Папего қуши тартибни назорат қилади. Рим папа-
си ва унинг тарафдорларига ишора қилинаётганини пайкаш қийин
эмас.

Романда масхарабозлар халкни қувонтириб, ҳукмрон мулкдорларнинг аҳмоқлиги, очқўзлиги, такаббурлиги устидан култи қўзғатиб халқ сайлларининг қадимий анъаналарини уйғотарди. Олим, файласуф ва гуманист Рабленинг қувноқ ва панд-насихатга тўла китоби ўз замондошларига манзур бўлди.

«Инсон – табиатнинг ажойиб мўъжизаси!» Йирок Англияда Уйғонишнинг бошқа бир титани Уильям Шекспирнинг (1564–1616) юлдузи балкиди. Шоир ва драматург ўсмирлик йилларини Эйбол дарёси бўйидаги Стрегфорд деган кичик чекка шаҳарчада ўтказди. Кейинчалик мудроқ ва бир маромдаги ҳаётдан шовкин-суронли Лондонни афзал билди. Шекспир театрга муҳаббат қўйган, у баъзан актёр сифатида сахнага чиқар, пьесалар ёзарди. Ўраб турган оламини у сахна деб, одамларни эса актёрлар деб тасаввур қиларди. У замондошлари учун театр тақдир зарбалари остида букилмасликни, сотқинлик ва иккиюзламачиликдан нафратланишни, тубанликка қарши туришни ўргатадиган мактаб бўлиб қолишига астойдил ишонарди.

Шекспир асарларида қўплаб ажойиб, доно ва мағрур кишилар бор. Қаҳрамонлар севади ва азоб чекади, хато қилади, ҳафсаласи пир бўлади, ўз бахти учун курашади ва қўпинча бу курашда енгилари. Энг яқин кишилари хиёнат қилган бахтсиз Офелия ҳалок бўлади, тухматга ишониб Отелло Дездемонани ўлдиради, заҳарланган ханжар Ҳамлетни нобуд қилади, қирол Лирни ўз қизларини дайдиб юришга ва гадоликка маҳкум этади. Ҳар бири ёвузлик билан рўбарў келиб, нима қилиш керак, деган саволга ўз жавобларини излашади:

*Шу диалог фалакнинг тақдирларига
Шикоятсиз-шиқвасиз чидаб турмоқми?
Йўқса, унга рад-бадал бериб қўзғалмоқ,
Қирол олиб ё енгмоқ ё маҳв бўлмоқми?*

Ёш Ромео ва Жульеттага бутун олам қарши. Феодал жаҳолат оқибатида севишганлар ҳалок бўлишади. Лекин ҳеч нарса уларни эркин ва бахтли қилган юксак ва ёруғ туйғулардан воз кечишга мажбур қила олмайди. Шундай қилиб, мағлубият ва ўлимга қарамасдан Шекспирнинг «Инсон – табиатнинг ажойиб мўъжизаси!», – деган фикри тасдиқ топади.

Испания йўллари бўйлаб кезиб юриб, кимки ожиз ва бахтсиз бўлса, барига ёрдам бериб келаётган дайдиб юрувчи рицарь Дон Кихот ва унинг содик хизматкори Санчо Панчо ҳам рухнинг ана шундай кучига ва жасоратига эгадир. Бу ажойиб образлар испан ёзувчиси Мигель де Сервантес (1547–1616) қаламига мансуб.

Сервантес камбағаллашган зодагон оиласидан бўлиб, универсигет таълимини олди ва ҳарбий хизматга кирди. Денгиз жанглари-дан бирида у бир кўлидан айрилади, уйга қайтиш пайтида эса йўлда кароқчилар кўлига тушиб қолади ва беш йил Жазоирда асирлик изобини тортади. Улкан маблаг эвазига оиласи уни сотиб олиш ва ватанига қайтаришга муваффақ бўлади. Шу ерда Сервантеснинг ҳаётидаги энг муҳим давр бошланади – у ёзувчи бўлади. «Дон Кихот» ёзувчи томонидан ўрта аср рицарлик романларига пародия сифатида ёзилган эди.

...Баланд бўйли, озгин, ғамгин киёфали рицарь нимжон кирчангига ўрнашиб олиб, эски, ғижимланиб қолган либосларини ва картон соябонли шляпасини кийиб, саёҳат қилишга отланади. Атрофда турли хил адолатсизлик: батракка маошини тўламаётган хасис хўжайин, шафқатсиз суд томонидан ҳукм қилинган сургундагиларнинг укубатлари – унинг олийжаноб калбини ғазабга тўлдиради. Ҳақиқий рицарь сингари Дон Кихот куролини яланғочлаб, хўрланганлар ҳимоясига ташланади, чунки «эркинлик учун худди шон-шараф учун қилинганидек, жонни хавфга қўйиш керак». У тез-тез ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бир куни шамол тегирмонларини баҳайбат ёвузлар деб ўйлаб, уларга найза билан гашланади, бошқа бир сафар душман кўшини билан жангга киришади, аслида бу кўшин қўйлар тўдаси бўлиб чиқади.

Бироқ диккат билан кузатган ўқувчи Сервантес қахрамони устидан кулишга шошилмасди. Ташқаридан қараганда кулгили туюлган Дон Кихотнинг ақлсиз ҳаракатларида донолик, олийжаноблик ва инсонийликни кўрган бўларди. Ўз хизматкори кузатувида адолатсизлик оламидаги сўнгги олийжаноб рицарь, одамларнинг озрок яхши бўлишларига ёрдамлашиш учун йўлларда ҳамон кезиб юрганга ўхшайди.

Уйғониш даврининг охиригача Ғарбий Европа мусика санъати черков билан боғлиқ бўлиб қолди. Мусика диний маросимнинг асосий қисмини ташкил қиларди, диндорларга сўздан кўра кучлироқ таъсир қилиб, уларга илоҳий кайфият бахш этарди.

сахнача тасвирланган. Икки ёш йигит гадо қарияни камтарона таомларига таклиф қияпти. Рассом ёш йигитларнинг ифодали ҳаракати ва ёкимли табассумини тасвирлаган. Босиқ ва ҳаётда тобланган қария уларнинг гапларига кулок соляпти. Ўз талантининг бутун кучи билан рассом меҳнат кишиларига муҳаббат ва ҳурматини ифодалайди.

Веласкеснинг энг салмокли асарларидан бири, ҳаётининг охирида чизилган «Йигирувчилар» (Арахна ҳақида миф) полотносидир. Тасвирда гобеленлар устахонаси. Бу ерда тўқувчи аёллар қўли билан ажойиб гиламлар яратилади. Чиройли ва ўз кадрини биладиган, оғир меҳнатни бажараётган бу аёлларнинг қўллари чаккон, ҳаракатлари эпчил. Оддий ишчи аёлларнинг олийжаноблиги ва латофатини таъкидлар экан, муаллиф уларнинг қобилияти ва меҳнатсеварлигига таъзим қилади.

Табиатнинг энг яхши маҳсули – инсонга Веласкес ўз асарларида асосий ўрин ажратади. Унинг ҳайкали пойига иккита сўз, «Ҳақиқат тасвирчиси» деб ёзиб қўйилган.

Мангу шаҳар бўйлаб саёҳат. Шаҳарлар ҳар бир даврнинг энг яхши ифодаси эканлиги азалдан маълум. Уйғониш давридаги Рим бўйлаб қиска саёҳат қилиб, бунга ишонч ҳосил қилишга уриниб кўрамиз. XVI асрга келиб Рим католик дунёсининг маънавий пойтахти – гуманизм марказига айланади, сўниб бораётган Флоренциянинг ўрнини эгаллайди. Шаҳарнинг янги мақомига унинг қиёфаси ҳам мос қилиши керак эди.

XV асрда Рим қайта қурила бошланган эди. Аввалига кўчаларни кенгайтириб, Ватиканга, папа қароргоҳига олиб борувчи йўлларга кўприклар қурадилар. Европа шаҳарлари орасида биринчи бўлиб Римда музей барпо қилинади. Аввал папага қарашли бўлган антик даврга оид ҳайкалтарошлик намуналари коллекцияси Капитолий тепалигида кўпчилик томоша қилиши учун қўйилган.

XVI асрда Римни қайта лойиҳалаш давом этади. Шаҳарнинг савдо марказига олиб борадиган йўллар пайдо бўлади, майдонлар оқибатда донлаштирилади. Тўғри Ватиканга элтувчи кўчалар қурилади, улар фавворалар ва қазिशмалар пайтида топилган қадимий ҳайкаллар билан безатилади.

Бу даврнинг энг салобатли қурилиши, деб Ватикандаги янги черков – Сикстин капелласини (бу номда букюртмачи папа Сикст I абадийлаштирилган) ҳисоблаш мумкин. Капелланинг улкан за

Энг муҳим черков маросимларига мўлжалланганди. Сикстин капелласини безатиш Уйғониш даврининг энг машхур рассомларига топширилган эди. Уларнинг орасида бир ўзи, ёрдамчисиз тўрт йил даомида 600 кв.м шифтни Инжил афсоналари руҳидаги расмлар билан безаган Микеланжело ҳам бор эди. Улардан бири – «Одам атонинг яратилиши». Яратувчи – Худо қўлини ерда ётган биринчи одамга чўзиб турибди, ана шу қўл тегизиш унга ҳаёт ато қилади.

Шаҳарнинг марказида эски Сан Пьетро черкови ҳовлисида меъмор Браманте мўъжаз ибодатхона – Темплеттонн куради. Бино антик қурилишларни эслатади, ротанда шаклига эга ва дорик услубидаги ўн олти колонна билан ўраб олинган. Унча катта бўлмаган ибодатхонага бунинг барчаси улуғвор кўриниш бахш этади. Замондошлари унда мутаносиб тузилган оламнинг моделини кўрдилар.

Римнинг ва бутун Европанинг бош католик черкови Авлиё Пётр собори бўлиб қолди. Уни яратишда (собор 100 йилдан ортиқроқ вақт ичида қурилган) турли хил меъморлар қатнашган. Қурилишни 70 ешдан ошган Микеланжело тугатди. У деярли тайёр бўлиб қолган бинони танқид қилди ва 15 кун ичида унинг лойдан ясалган янги моделини яратди. Ҳаётининг сўнгги йилларини у ўз лойиҳасини амалга оширишга сарфлади. Черковнинг асосий беаги қилиб Микеланжело улуғвор гумбазни ясади, у кўпгина Европа черковлари учун намуна вазифасини ўтади.

Авлиё Пётр собори олдига қачонлардир цирк аренасида турган қадимий ёдгорликни тиклашди. Афсонага кўра ўша ерда Авлиё Пётр қатл қилинган экан. Ёдгорликнинг чўккисига эса хоч ўрнатилди.

Қайта лойиҳалаш улкан микёсда давом этарди, ҳатто Колизейни бузиб ташлаш режаси ҳам бўлиб, унинг ўрнига кенг кўча қуришмоқчи эди. Яхшиямки, бу режа амалга ошмади ва Колизей абадий шаҳарнинг ўтмиши ва бугунини боғлаб, ҳали ҳам Римни беааб турибди.

XVI–XVIII асрларда фандаги таракқиёт

Инсоннинг уни ўраб турган оламга қизиқиши ортиб бориши янги давр хусусиятларидан бири бўлиб қолди. Оламнинг эски, ўрта асрдаги образи бузила бошлади. Олам чегаралари сурилди. Олимлар Ернинг Қуёш атрофида айланишини исбот қилдилар. Жордаио Бруно оламнинг чексизлиги ҳақидаги назариясини яратди.

унинг президенти бўлди. Металларнинг хусусиятини яхши билганлиги сабаб, 1695 йилдан зарбхона назоратчиси, 1699 йилдан эса директори бўлган. Ньютон ҳали 30 ёшга кирмасдан академияга сайланди. У Париж Фанлар академиясининг хорижий аъзоси этиб сайланди. Илмий муваффақиятлари учун унга дворянлик инъом этилди.

Готфрид Лейбниц математикани «ёқимли эрмак» деб ҳисобларди. У ажиб бир инсон эди – тарих ва сиёсат билан шуғулланарди, дипломат ва сайёҳ, юрист ва педагог ҳам эди. 15 ёшида университет талабаси, 19 ёшида бакалавр унвонига талабгор бўлди. Майн шаҳрида, князь саройида хизмат қилар экан, у «Инсон тафаккурининг борасида янги тажрибалар» деб номланган китобини ёзди ва унда «Ойдан қандайдир машиналар ёрдамида» келиб қолган жонзотларнинг ҳукуқи ҳақида фикр юритади. Мисрга экспедиция уюштириш лойиҳаси ҳам Лейбницга тегишлидир. У Париж Фанлар академияси аъзоси этиб сайланган, Пётр I билан хатлар ёзишарди.

Ньютон «буюк» деб атаган олим – Христиан Гюйгенс (1629–1695) ўзининг барча улкан кашфиётларидан амалий фойда излади. У кўплаб телескоплар, шу жумладан, 70 метрликларини ҳам қурди. Сатурннинг сирли ҳалқасини очди, механик планетарий яратди, ёруғликнинг иккиланган синиши ҳодисасини тушунтирди, бошқа планеталар оламини тасвирлади, маятникли соат ясади. У бутун умр физик ва математик изланишлар устида ишлади, инсоннинг оламини англаш уфқларини кенгайтирди.

Икки минг йилдан ортиқроқ вақтдан буён римлик врач ва табииятшунос, милoddан аввалги II асрда яшаб ўтган Клавдий Галеннинг меҳнатлари тиббиётда сўзсиз обрў ва ҳурматда эди. Унинг таълимоти, гўёки артерия ва вена қонлари – турли хил суюқлик, «иссиқлик ва ҳаёт»ни фақат артериал қон тарқатади, венаники эса «органларни озиклантиради» деб даъво қиларди.

Бу қарашларнинг ҳукмронлигига Уильям Гарвей (1578–1657) барҳам берди. У илмий физиология ва эмбриологияга асос солди. Унинг кашфиётлари инсон организмнинг тузилиши ҳақида қўш нарсаларни билиб олиш имконини яратди. Ўз даврининг энг илмий кишиларидан бири бўлган Гарвей қирол табиби эди (Яков I ни ва Карл I Стюартни даволаган). У 1607 йилдан умрининг охиригача Қироллик врачлар коллегияси аъзоси, айни вақтда Варфоломей қасалхонасининг бош врач ва жарроҳи сифатида хизмат кўрсатди.

Уни жуда ёшлигиданок табиий фанлар ўзига тортарди. Беш йил у Европа бўйлаб саёҳат қилди. Гарвей кўн жойларда машҳур профессорларнинг маърузаларини тинглади.

1628 йилда Гарвейнинг «Ҳайвонларнинг юрак ҳаракати ва қони ҳақида анатомик тадқиқотлар» китоби чоп қилинди, мана шу 72 сифтали рисола Гарвейнинг номини абадийлаштирди.

Гарвей қон айланишининг сирини очди. У биринчи бўлиб ҳайвон танасида қон (одамнинг ҳам) ёпик йўл бўйлаб бир хил миқдордаги айланишини исбот қилди. Бу жараёнда юрак асосий роль ўйнашини кўрсатиб, юракдан қон артериялар орқали чиқиб, веналар билан қайтишини аниқлади, юрак ҳар гал қисқарганда чиқадиган қон миқдорини белгилади. Умрининг охириги йилларида ҳайвонларнинг индивидуал ривожланишини ўрганди. Эпигенез назариясини¹ биринчи бўлиб таърифлаб берди.

Европанинг барча тиббиётшунослари Гарвейга қарши чикдилар, уни тухматлар, ҳақоратли хатлар таъкиб қилди. Гарвей ўз тадқиқотларини тўхтатмади. Уни гўдакнинг ривожланиш муаммолари кизиқтирарди. «Барча тирик – тухумдан», – деб ифодалади у ўз назариясини.

Исон ҳаётининг икки сири – унинг туғилиши ва юрак ҳамда қоннинг аҳамияти шу тарика кашф этилди. Ҳаёт Гарвейга кўплаб синовларни юборди: ҳамкасбларининг душманлиги, ҳомийси – Карл I нинг қатл қилиниши, фуқаролар уруши унга кўплаб қулфатлар келтирди. Ниҳоятда қариб қолгандагина унинг хизматлари тан олинди.

Фандаги муваффақиятлар

Олим номи	Асосий кашфиёти
Коперник	Ер ва бошқа барча сайёраларнинг ўз ўқи ва Қуёш атрофида айланишини кашф қилди.
Бруно	Оламнинг чексиз, ўлчамсиз ва абадийлигини асослади.
Галилей	Коперник тизимини илмий асослади, механиканинг дастлабки асосини яратди, Қуёшдаги доғларни ва қатор юлдузларни кашф қилди.

¹ Эпигенез назарияси – (юноча genesis – келиб чиқиш) – эмбриогенезда органлар, дастлаб структурасиз бўлган эмбрион массасидан аста-секин шаклланади деб тушунтирувчи назария.

Лейбниц	Монадлар ҳақида таълимотни яратди, математик анализи бошлади.
Ньютон	Классик механикага асос солди, бутун олам тортишиш қонунини яратди, математик анализи бошлаб берди.
Гарвей	Илмий физиология ва эмбриологияга асос солди. Қон айланишининг сирини очди. Эпигенез назариясини таърифлаб берди.
Локк	Ҳокимиятнинг бўлиниши принципини ишлаб чиқди.

Буг машинасининг «отаси». Буг машинаси ихтирочисининг номини айтиш қийин, чунки унинг модели турли даврда ҳар хил мамлакатларда пайдо бўлган. Туғилаётган саноатга содда, арзон ва қувватли двигатель зарур эди. Шунинг учун Жеймс Уаттнинг (1736–1819) кашфиёти нафакат буюк, балки узок қутилган ҳам эди.

Жеймс Уатт Шотландиянинг Гринюк шаҳридаги обрӯли хонадонда нимжон ва касалманд бола бўлиб ўсди. Унинг бобоси математика ва денгизчилик санъати ўқитувчиси, отаси эса омадли табиркор эди. Жеймснинг математикага қобиляти 13 ёшида намоён бўлди. 1784 йили Уатт универсал буг двигателига патент олди.

Тақдир Ж. Уаттга ақли ва удабурон шерикни рӯпара қилди. Унинг иши билан йирик саноатчи, ихтиросини биринчи бўлиб баҳолаган Мэттью Болтон (1712–1809) кизиқиб қолди. Яхши таъминланган устахоналарда юксак малакали ишчилар томонидан янги машиналар ясаладиган Болтоннинг заводларида ихтирочининг ғояси текшириб қўрилди.

Ўзининг саноат лидери бўлишида ва «дунё устахонаси» деб ном олишида Англия кўп жихатдан Болтон ва Уатт компаниясидан миннатдор бўлмоғи лозим. Уатт ҳаётининг сўнгида кўп саёҳат қилди, Шотландиядаги кадрдон ерларни бориб қўрди, ёш ихтирочиларга ўз маслаҳатлари билан ёрдам берди.

* * *

XVI–XVIII асрлар янги даврнинг бошланиши, фаннинг қизғин ривожланиш даври бўлди. Инсоннинг эркинлик, бахт, ўз қобилятини намоён қилиш ва ривожлантириш, муносиб маънавий ва маиший ҳаёт кечириш ҳукуки ғоялари пайдо бўлди. Айнан шу даврда Англия буржуа инқилоби, Шимолий Америкада

мустақиллик учун кураш ва айниқса Буюк француз инкилоби жарасида пайдо бўлган кишиларнинг озодлик ва тенглик ғоялари яна узоқ вақт кўплаб халқлар курашининг мазмунига айланиб қолди.

III боб бўйича саволлар

1. Европада Уйғониш (Ренессанс) жарасининг бошланишига нималар сабаб бўлди?
2. Европа Уйғониши даврида Осиёда маданият ва фаннинг ривожланиш даражаси қандай эди?
3. Уйғониш даври Европа санъати ва адабиётида қандай йўналиш ва оқимлар устивор эди?
4. Уйғониш даври Европа санъатида инсон мавзусининг моҳияти нима?
5. Уйғониш даври фан тараққиётида қандай ўзгаришлар юз берди?
6. Европада табиий фанлар ривожланишининг иқтисодий тараққиётга таъсири қандай бўлди?
7. Гуманистик ғоялар кейинчалик Европа жамиятидаги қандай ўзгаришларга асос бўлди?
8. Янги техник ихтиролар ишлаб чиқаришни ташкил қилишда қандай ўзгаришларга олиб келди?

IV БОБ. XVI–XVII АСРЛАРДА ҚИРОЛЛИК ҲОКИМИЯТИНИНГ КУЧАЙИШИ. АБСОЛЮТИЗМ

Абсолютизм¹. «Худонинг иродаси шулким, ҳар қандай қарам бўлиб тутилган ўйлаб ўтирмасдан бўйсунмоғи лозим». Бу жумла XVI–XVII асрлардаги сиёсий ҳокимиятнинг мазмунини ифодалайди.

Абсолютизм – шундай бошқарув шаклики, унда олий ҳокимият ҳеч чекланмаган ҳолда бир кишига – монархга тегишлидир. Барча-барчага қарши жанг қилган феодал тарқоқлик даврини эсланг. Узаро урушлар Европа давлатлари аҳолисига, биринчи навбатда, ҳеч қандай ҳимояга эга бўлмаган деҳқонларга қанчалар қулфат келтиргани маълум.

Абсолютизм даврини қандай баҳоламоқ керак? Келинг, бу саволни давлат манфаатлари ва «оддий одам» – деҳқон, ҳунарманд, ёлланма ишчи, буржуа ва бошқалар нуктаи назаридан кўриб чиқайлик.

¹ Абсолютизм, абсолют монархия атамалари билан бирга I арбда «янги», «ренессанс», «сиёсий» монархия атамалари ҳам кенг тарқалган.

Абсолютизм даврида чекка ҳудудларнинг қўшиб олинishi вом этади, эски феодал аслзодаларнинг ўз мустақиллигини сақла қолишга уринишларига барҳам берилади. Масалан, Францияда йиллик уруш тугагандан кейин Нормандия, Бургундия ва бошқалар уларнинг мустақиллигини таъминлайдиган эски ҳуқуқларидан рилдилар ва қирол ҳокимиятига бўйсундирилди.

Англияда Генрих VIII Тюдор (1491–1547) ҳали ҳам баъзи мустақиллигини сақлаб қолган айрим шимолий графликлар Уэльсга қарши юриш қилди, уларни Лондонга бўйсундирди. ҳудудларни бошқариш учун махсус давлат органлари – Шимо Кенгаши ва Уэльс Кенгаши тузилди.

Абсолютизм ўз давлати чегарасида «барча-барчага қарши» до номланган, мамлакатнинг барча аҳолисига бахтсизлик келтирга вайронали урушларни тўхтатишга қодир бўлди. Йорклар билан Ланкастерлар ўртасидаги ўзаро жанглар каби конли воқеаларни такрорланмаслиги учун Тюдорлар сулоласидан чиққан янги қироллар феодал қўшинларни тарқатиб юборди, кўзғолон қилаётган феодаларнинг қўғонларини ер билан яксон қилди, бўйсунмаган аслидалар исёнларини бостирди. Исёнчиларнинг ерлари тортиб олинди ва қироллик мулкига қўшилди. Қалъа деворлари, тупрок қўғонлар ва сув билан тўлдирилган чуқур хандаклар ҳам шаҳарларга ўз оқинлигини сақлаб қолишда ёрдам бера олмадилар. Уларнинг ҳақ ҳуқуқлари анчагина чеклаб қўйилди.

Абсолютизм даврида тоифавий-вакиллик органлари (инглис парламенти, испан кортеслари, Франциядаги Генерал Штатлар) ўзларининг аввалги аҳамиятини йўқотади. Монархларнинг асосий орзуси – улардан бутунлай қутулиш эди. Вакиллик органларини йўқ қилишнинг иложи бўлмаганлиги сабабли монархлар уларнинг аҳамиятини камайтирадиган ҳар хил йўлларни ихтиро қиладилар.

Англияда Тюдорлар парламент билан ҳисоблашишга мажбур эди. Қадимий одатга кўра инглиз қироллари парламентнинг розилигисиз солиқ йиғиш ҳуқуқига эга эмасди. Парламент билан муносабатда Тюдорлар ўзларининг уста дипломат эканликларини кўрсатдилар. Генрих VIII ҳукмронлик қилган 37 йил давомида парламент 21 марта тўпланди. Черковни ислох қилиш учун кураш бошлаган Генрих VIII ўз режасини амалга оширишда парламентдан яхши фойдаланди.

XVII аср бошларида Англияда Стюартлар (шотландияликлар) ҳукмронлик қила бошладилар. Қирол ва парламент ўртасида зил

ият кучайиб борди. Янги сулоланинг биринчи кироли Яков I Стюарт (1566–1625) ўзининг парламентга нафратини очикдан-очик намойиш қилди. «Тушуна олмайман, — деди у бир куни ишпан элчисига, — менинг аждодларим қандай қилиб бунақа ташкилотга йўл қўйди экан. Мен нимадан кутула олмаётган бўлсам, ўша билан қелишишга мажбурман». Аммо инглиз кироллари «вето» ҳуқуқига эга эди ва парламентнинг ҳар қандай қарорини тақиқлай оларди.

Ўзининг биринчи парламентини 1604 йилда тўплаган Яков I унга нутқ билан мурожаат қилди: «Менинг қиёфамда худо сизларга ўз иноятини юборган. Мен эрман, бутун орол эса менинг қонуний хотиним. Мен бошман, орол эса менинг танам, мен подачи, орол аҳолиси эса менинг подам».

Таркибини монарх белгилайдиган махфий кенгаш марказий маъмурий ва ижро органи бўлиб қолди. XVI асрдаёқ у давлат сиёсатининг ички ва ташқи йўналишларини белгиловчи, молия ва муҳофаза масалалари билан шугулланувчи доимий ишлайдиган ижро органига айланганди.

Францияда мутлақ монархия XVI асрда шакллана бошлади. Валуа сулоласидан бўлган қирол Франциск I (1515–1547) ўз ҳуқуқларига ва ўз ҳукмронлигининг чекланмаганлигига шунчалар ишонар эдики, бирон марта ҳам Генерал Штатларни чақирмади. У ўз буйруқларида: «Менинг иродам шундай», деб ёзар ва янги қонунни тасдиқлашга шу етарли деб ҳисобларди, «чунки биз шуни хоҳлаймиз», — дерди у.

Инглиз парламентида фарқли равишда Франциянинг Генерал Штатлари доимий ишловчи органга айланмади. Улар жуда камдан-кам, кучли зарурат туғилгандагина чақирилар эди. 1614 йилдан бошлаб бутун XVII аср давомида Генерал Штатлар бирор марта ҳам тўпланмади.

Суд тизими. Суд тизимининг ташкил қилиниши ҳам абсолютизмни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Англияда суд ишларининг катта қисми қироллик судлари ихтиёрига ўтказилар, бу эса жойлардаги зодагонларнинг мустақиллигига путур етказарди. Қироллик судлари иккита эди — Қироллик суди ва Умумий судлар. Исёнкор асл-зодалар билан курашиш учун ҳали биринчи Тюдорлар томониданок «Юлдуз палатаси» тузилган бўлиб, у Англиядаги барча судлов тизимини қузатиб борар эди.

Давлат хизматчилари Англияда унча кўп эмас, 1000 кишидан 1500 кишигача эди. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам қиролдан маош олмасди. Қолганларига илтимос қилиб келувчилардан пул олишга рухсат берилган, демак амалдорларни халқнинг ўзи боқарди.

Францияда амалдорлар анча кўп – XVI асрда 8 минг ва XVII асрда 46 минг киши мансабдор эди. Мансаблар мерос бўлиб ўтар, шунингдек, сотилар ҳам эди. Одамнинг шахсий фазилатлари бундай тартибда ҳал қилувчи роль ўйнамас, ҳаммаси пул бор ёки йўқлигига боғлиқ эди. Бу ерда ҳам Англиядаги каби амалдан келадиган асосий даромад ойлик маош эмас, халқнинг амалдор хизмати учун бералинган ҳақи эди.

Жамият ҳаётининг ҳамма жабҳалари монарх назорати остида турарди. Маҳаллий ҳокимият устидан ҳам кучли назорат ўрнатилган эди. Англияда қирол тайинлайдиган амалдорлардан ташқари сайланадиган лавозимлар ҳам бор эди. Халқ судьялари алоҳида имтиёздан фойдаланишарди. Графликларни бошқаришда асосий роль уларга тегишли эди, улар графлик зодагонлари мажлисларида «энг ҳурматли ва муносиб рицарлар» орасидан сайланарди. Аммо бунақа мустақиллик одатда юзаки бўларди, чунки ҳукумат сайловларни диққат билан кузатиб борар ва маъқул бўлмаган номзод бу мансабга умуман ўта олмасди. Шундай ҳам бўлардики, Махфий Кенгаш кимни сайлаш кераклиги тўғридан-тўғри кўрсатилган хатларни графликларга жўнатар эди.

Халқ судьялари орасида қадимги, олийнасаб аслзодаларнинг ҳам, янги зодагонларнинг ҳам вакиллари бўларди. Халқ судьяларини тахтнинг «кўзи ва қулоғи» деб аташарди. Улар фақат суд жараёнларини олиб боришларигина эмас, фитналарни фош қилиш, деҳқонлар ва паст табақадаги шахарликлар исёнларини бостириш, солиқларни йиғиш, дайдиларни таъқиб қилиш, камбағалларга ёрдам бериш учун пул йиғишни ташкил қилиш ва ҳоказоларни ҳам бажаришлари керак эди. Бундан аёнки, халқ судьяларининг роли жуда катта бўлган.

Францияда ҳам Англиядаги каби ҳукумат бошлиғи бутун ҳокимиятга тўлиқ эга бўлган қирол саналарди. Унинг қошида ҳукумат ҳисобланмиш кенгаш бор эди. Қиролнинг ўзи кенгаш аъзоларини тайинлар ва барча масалаларни ўзи ҳал қиларди. Ҳукумат аъзолари олийнасаб шахзодалар, олий руҳонийлар, молиячилар, юристлардан иборат бўларди. Амалда мамлакатда қиролнинг шахсий ҳукмронлиги

ўрнатилган эди. Жойларда, чекка ўлкаларда ҳокимиятни губерна-торлар бошқарар, лекин уларни ҳам олий табақа вакиллари-дан киролининг ўзи тайинларди. Ҳаммадан кўра Францияда киролик ҳокимиятига парламентлар ҳалакит берарди. Жойлардаги олий суд органлари устидан шикоят қилиш ҳукуки айнан ўша парламент-ларга берилган эди. Бундай парламентлар мамлакатда 17 та (XVII асрда) ва Париж парламенти энг катта таъсирга эга бўлиб, унинг фаолияти мамлакат ҳудудининг учдан бир қисмига тарқаларди.

Парламентлар факат суд эмас, балки баъзи бир сиёсий ҳукукларга ҳам эга эдилар. Париж парламенти агар кирол жуда ёш бўлса, ре-гентни (давлатнинг вақтинча ҳукмдорини) тайинларди, киролининг шартнома ва буйруқларини кўриб чиқар ва шу каби бошқа ишлар билан ҳам шуғулланарди. Париж парламенти билан Людовик XIV (1638–1715) анча кескин муносабатда эди. Унинг: «Сиз, давлат – бу бизлар, деб ўйладингизми? Давлат бу – мен», – деган машҳур ибораси ҳам Париж парламенти-га қарата айтилганди. Кейинроқ у парламент-дан бир қатор ҳукукларни олиб қўйди ва кўпгина парламент аъзолари-ни сургунга жўнатди. Бу ҳақда 1652 йили эълон қилинган «Қирол декларацияси»да шундай дейилади: «Биз ҳозир ва бундан кейин Париждаги бизнинг парламент палатамизни ташкил қилувчи шахсларга давлат ҳаётининг умумий масалалари ва бизнинг мо-лиямизни бошқариш масалаларини кўриб чиқишни, шунингдек, ниманидир кўрсатма беришни ва биз кимга бошқаришни топшир-ган бўлсак, ўшаларга нима биландир мурожаат қилишни қатъиян тақиқлаймиз, номи кўрсатилган палата бизнинг ушбу буйруғимизга қарши шу пайтгача қандай қарор қабул қилган бўлса, барчасини куч ва аҳамиятини йўқотган деб эълон қиламиз ва бизнинг барча аҳолимиз ҳам у қарорларга ҳеч қанака эътибор бермасликларини талаб қиламиз».

XVI асрда абсолютизмнинг зарурлигини асословчи таълимот шакллана бошлади. Қирол ҳукмронлиги келиб чиқиши жиҳатидан илоҳий эканлиги овоза қилинди. Диний таълимотга дунёвий таъли-мот ҳам қўшилди. XVI–XVII асрларда Францияда давлат ва ҳукук ҳақидаги фан анча ривожланган эди. Унинг асосий қондаларидан бири, барча олий қонуний ҳокимият монархнинг қўлида мужассам-ланиши лозимлиги ҳақидаги қоидадир.

XVI–XVII асрларда кирол саройидаги ҳаёт қатъий тартибга со-линганлиги ҳам кирол нуфузининг ошишига ёрдам берди. Фран-

цияда XVII аср ўрталарида олий иасаб оилаларининг қарийб бир ярим минг вакили сарой хизматида эдилар. Сарой ҳаёти асосининг мазмунини қирол шахсини илоҳийлаштиришдан иборат бўлган ахлоқ ташкил қилади.

Людовик XIV даврида қирол қароргоҳи Версалга кўчирилди. Людовик Парижда – бу ифлос, шовқин-суронли, тор ва қийшқик кўчалари бўлган, чидаб бўлмас даражада сасиб ётган, халқи эса аллақачон баррикадалар қуришни ўрганиб олган ўжар шаҳарда яшашни хоҳламади.

Кечаю кундуз Париждан Версалга минглаб одамлар ва юзлаб от қўшилган файтонлар, ун, гўшт, кўкат, балиқ ортилган аравалар ҳаракатланарди. Аслзодаларнинг файтонлари жуда тез чопишарди, улар почта имтиёзига эга эдилар – ўз вақтида четга чиқмаган бечораларни жазосиз босиб кета олишарди.

Версаль кишида ажойиб таассурот қолдирарди. Улкан бинолар, катта майдонлар ва боғлар – буларнинг ҳаммаси француз қиролининг буюқлигига ишора эди. Ҳатто боғдаги ҳайкаллар ҳам унинг буюқлигини эслатиб турмоғи лозим – Юпитер ҳайкали ҳам Людовик XIVнинг ўзига ўхшатиб ясалган эди.

Ҳар куни саройда бўладиган спектаклларда барча «қиролни ўйнамоғи» керак эди. Людовик XIV ҳафтасига икки-уч марта овга чиқарди. Ов бўлмаган кунлари кечқурун саройда маскарадлар, концертлар, қарта ўйини ташкил қилинарди. Бундай ҳаёт тарзи қиролга айёр ва хавфли аслзодалар вакиллариининг «қўл остида», «кўз ўнгида» бўлишини таъминларди.

1715 йили 72 йил тахтда ўтирган Людовик XIV вафот этди. Уни замондошлари «Қирол – Қуёш», буюқ деб аташган. Шу куни Қуёш сўнди, буюқлик ҳам кетди. Унинг узок йиллик фаолиятига қўмниш маросимида сўзлаган руҳоний битта жумла билан яқун ясади:

– Фақат Худо буюқ!

Бу сўзлар фоний дунёнинг буюқлик даъво қилаётган барча ҳукмдорларига қарата айтилганга ўхшайди.

Қирол ва черков. Абсолютизм XVII асрнинг иккинчи ярмида Францияда энг ривожланган шаклга кирди. Барча Европа монархлари Людовик XIV га тақлид қилишга уринишар эди. Мутлақ монархлар ҳукмронлиги шунчалар қучли эдики, улардан баъзилари ҳатто черков ва монастир мулкига кўз олайтиришни ҳам ўзларига эп қўрдилар, черков ташкилотларини бўйсундиришга ҳаракат

килдилар. Рим папасига «қўлқопни ташлаш»¹га журъат килган биринчи монарх Англия кироли Генрих VIII бўлди.

Баъзи бир европалик монархлар, аксинча, папа уларнинг ҳам ҳокимиятини мустаҳкамлайди, деб ҳисоблаб, католик динини мустаҳкамлаш учун курашардилар. Улар мамлакатда ўзбошимчалик олишидан, ички низолардан қўрқишарди.

Германия ва Италияда XVI асрда ҳали марказлашган давлат ташкил бўлмаган эди. Бу ерларда кичик, бир-бири билан доимий жанг қилаётган давлатлар бўлиб, уларда чекланмаган ёки қарийб чекланмаган ҳокимият монархлар қўлида эди. Бу давлатлар расмангина «Мукаддас Рим империяси»га бўйсунарди. Венеция, тоғли Швейцарияда ва Нидерландияда республика тузуми мавжуд эди.

Абсолютизм ва шахс. Давлат, одатда киролик ҳокимияти мустаҳкамланишидан манфаатдор. Оддий одам уруш ва ўзаро қирғинлардан камроқ жабр кўради. Лекин бундай давлатда инсон шахсий ҳуқуқларга эга бўлмайди. Буни ҳаёт «Битта монарх, битта қонун, битта дин» принципи бўйича ривожланган Франция мисолида яққол кўриш мумкин.

Ўша пайтлар амалда бўлган қонунларга кўра тенгсизлик, жинс, миллат, дин, касб-ҳунар, жамиятдаги ўрни каби белгиларда мавжуд эди. Хотин-қизларнинг аҳволи огир, уларнинг шахсий ҳуқуқлари деярли йўқ эди. Масалан, улар отаси ва ака-укаларига қулоқ солиши, эрга теккач эса эрнинг ҳукмронлиги остида қолиши керак эди. Аёллар ўз мулкларига ҳўжайинлик қила олмас эди. Болалар ҳам ҳуқуқсиз саналарди.

Оилада отанинг ҳуқуқи катта эди. Ота болаларининг мулкига ва даромадига улар билан бирга яшаган пайтлари тўла ҳўжайинлик қиларди. Француз қонунларига кўра ота ўғилларини қаматиши, жазолаши мумкин эди. Фақат судьянинг олдида боришга эринмаслик ва ўғлини «тузатишга олишлари»ни сўраш кифоя эди, холос. Қонуннинг ана шу моддаси бўйича қамокхоналарда ўттиз яшар ўғилларни, уларнинг орасида руҳонийларни ҳам учратиш мумкин эди. Отанинг иродаси оилада қонун ҳисобланарди.

Диний мансублик асосида ҳам тенгсизлик мавжуд эди. Людовик XIII (1601–1643) Францияни католиклар мамлакати деб эълон

¹ «Қўлқопни ташлаш» — XVI аср рицарларида бир-бирини дузлга қақиршиш усули. Қўлқопни юзга отиш дузлга қақиршиш учун старли асос ҳисобланган. Бу ерда қарши чиқиш чамасида шайтирилган.

килган, демак, бошқа динлар мавжуд эмас, деган хулоса чикарди. Бундай шароитда протестантлар, яхудийлар ўртасидаги никоҳлар ҳам ҳақиқий эмасдек бўлиб қолади, чунки давлат фақат католик руҳонийлари ўтказган никоҳ ва чўкинтиришларнигина тан олади.

Миллий тенгсизлик ҳам Европага кўп кулфатлар келтирди. Айниқса, яхудийларнинг аҳволи оғир эди. Масалан, Эльзасда никоҳдан ўтиш учун улар шахсан қиролнинг рухсатини олишлари керак эди. Уларга ер сотиб олиш тақиқланганди, агар улар ерни ижарага олсалар, унга ишлов беришда христиан хизматкорлардан фойдаланмасликлари шарт эди. Яхудийларни атайлаб улар савдо фаолияти ва банк ишлари билан шуғуллансинлар деб, яъни даллолликка ундаб, ердан қувиб чиқаришган. Ижтимоий тенгсизлик мавжуд эди, унда зодагонлар ва руҳонийлар имтиёзларга эга бўлиб, қолган аҳоли эса ундан маҳрум эди.

* * *

Янги давр аниқ миллий чегараларга ва битта ҳукмрон динга (монархнинг динига), битта «ерли» миллатга эга бўлган мустахкам абсолютлик давлатлар мавжудлиги билан характерланади. Ўз давлати доирасида абсолютизм аҳолининг барча қатламларига азоб-укубат келтирувчи «барча-барчага қарши» деб ном олган вайрон килувчи урушларни тўхтатиш имкониятини яратди.

IV боб бўйича саволлар

1. Абсолютизм қандай бошқариш шакли эди?
2. Давлат бошқарувининг яна қандай шакллари биласиз?
3. XVI–XVII асрларда Европада абсолютизмнинг кучайиши жамиятда қандай ижобий ҳодисаларга олиб келди?
4. Абсолютизм даврида Европада черковнинг роли қандай эди?
5. Абсолютизм шароитида давлат ва шахс муносабатлари қандай принципларга асосланган эди?
6. Абсолютизм шароитида кишиларнинг шахсий ҳаётига давлатнинг аралашуви қай тарзда юз беради?
7. Англия ва Францияда қирол билан табақавий вакиллик органи ўртасидаги муносабатларда қандай ўхшашлик ва фарқлар бор эди?
8. Францияда ўша пайтдаги қонунларга кўра кишилар ўртасидаги тенгсизлик қандай белгиларга кўра мавжуд эди?

V БОБ. РЕФОРМАЦИЯ ВА ЕВРОПАДА АБСОЛЮТИЗМНИНГ МУСТАҲКАМЛАНИШИ

Германияда Реформациянинг бошланиши

XVI аср ва XVII асрнинг биринчи ярми Европада Реформация¹ черковни қайта қуриш учун кураш байроғи остида ўтди. Бу ҳаракат барча Европа мамлакатларини, жамиятнинг барча қатламларини камраб олади.

XVI аср бошларида католик черкови. Ҳар бир диндорнинг ортуси худонинг ердаги жонли мужассами ҳисобланмиш Рим папаси яшаётган муқаддас шаҳар – Римни қўриш эди.

Юз минглаб кишилар барча Европа мамлакатларидан ва жамиятнинг барча қатламларидан ўз орзуларига етиш учун йироқ Италияга, Римга зиёратга жўнашарди. Аммо кўпинча бу зиёрат диндорларнинг ҳафсаласини пир қилар эди.

Тунаш учун деҳқонларнинг уйларида ёки йўл ёқасидаги меҳмонхоналарда тўхтар эканлар, зиёратчилар папа ва кардиналлар яшаётган ҳашаматли уйларни, уларнинг очкўзлиги, худонинг хизматкорларига сира ҳам мос келмайдиган ҳаёт тарзини афсус ва надоматлар ила ғазаб билан бир-бирларига айтишарди.

Папанинг қудрати фақат унинг худога чуқур ва сидқидилдан ишончи билангина эмас, черковнинг бойлиги билан ҳам изоҳланади.

Оддий деҳқондан тортиб то қудратли князгача ҳамма ўз даромадларининг ўндан бирини черковга беришлари керак эди. Папа хазинасига олий диний лавозимлар – епископ ва аббатларни тайинлаш ҳам катта фойда келтирарди. Папа амалдорларининг сон-саноксиз армияси ҳаёсизларча юлғичлик билан шуғулланишарди. Папа амалдорларига пора бермасдан папалик идораларида бирорта ҳам ҳужжатни олиб бўлмасди. Қимматбаҳо совғаларсиз Римга бориб ўтирмасдилар – порани фақат кардиналлар эмас, папанинг ўзи ҳам оларди.

Шу даврда айниқса индульгенциялар – гуноҳлардан кечиш ҳақидаги папа ёрлиқлари билан савдо қилиш кенг тарқалади. Черков фақат содир этилган гуноҳнигина эмас, қилинажаги мумкин бўлганини ҳам кечирар эди!

¹ Реформация – XV асрда Германияда пайдо бўлган ва Европанинг кўплаб мамлакатларига ёйилган, католик черкови таълимотига ўғариш киритиш ташаббуси остида ўтган ижтимоий ҳаракат.

XVI асрда индульгенцияларни сотиш католик мамлакатларида бутунилай ҳаёсиз характерга эга бўлди. Уларни ҳар бир бурчакда сотишарди, айникса монахлар бу иш билан фаол шуғулланишарди. Халқ тўпланган ҳамма жойда уларга индульгенцияларни сотиб олишни, «ўз номига тўлдириш ва киёмат кунда руҳини қутқариш»ни таклиф қилишарди.

XVI аср бошларида католик руҳонийлари ва Рим папасидан норозилик аҳолининг кенг қатламларини қамраб олди. Князлар ўз ишларига руҳонийларнинг аралашаётганидан (улар ҳам черков ерларидан бир қисмини ўзиники қилиб олишга йўқ дейишмасди), шаҳарликлар – шаҳар ҳудудида жойлашган монастырларнинг юлгичлигидан, деҳқонлар – черков мулкларининг қўпайиб бораётганидан ва катта диний солиқлардан норози эдилар.

Католик черковининг сиёсати, айникса, тарқок Германияда кучли норозилик уйғотарди, чунки баъзи бир ерларга руҳоний ҳукмдорлар бошчилик қилар ва, масалан, Франциядаги каби ўз фуқароларини ҳимоя қила оладиган кучли императорлик ҳокимияти йўқ эди.

Марказлашган давлат ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлидан кетган давлатларда Рим папасининг даъволари қироллик ҳокимияти томонидан кучли қаршиликка учради. Тарқокликни бошдан кечираётган Германияда эса папа ҳамон катта ҳокимият даъво қилаётган эди. Тўғри, баъзи бир немис князлари ҳали XVI асрдаёқ ўрта бўғин руҳонийларни ўз ҳокимиятига бўйсундирган эди. Ҳатто князлардан бири ўз ерида ўзи папа эканлигини ҳам айтган. Бироқ асосий ҳудудларда руҳонийлар анчагина катта дунёвий ҳокимиятга ҳам эга эдилар. Немис ерларидан жуда катта миқдордаги пуллар руҳоний – князлар ва турли хилдаги солиқ йиғувчилар орқали папа хазинасига тушаётган эди. Шу каби сабабларга қўра Германия Реформациянинг ватани бўлиб қолди. Уни князларнинг бир қисми, шаҳарликлар, деҳқонлар қўллаб-қувватларди.

Европада Реформациянинг ривожланишига Мартин Лютернинг (1483–1546) таълимоти катта таъсир қилди. М. Лютер Саксониянинг Эйслебен шаҳрида – мис саноатининг ўша пайтдаги йирик марказларидан бирида туғилган. Унинг отаси ўзига тўқ тадбиркор – мис эритиш корхонаси ва мис конларининг эгаси эди. Кон ишларини бошқариш князларга тегишли бўлиб, олинган анчагина қисм мис ҳам князларга бериларди. Бу ҳол кон ишлари билан шуғулланувчи

уртахол бюргерларнинг доимий норозилигига сабаб бўларди. Шундай қилиб, Лютер ўзининг ҳолатидан норози бўлган, католик руҳонийларига нисбатан муҳолифат кайфияти шаклланган бюргерлар доирасида улғайди.

18 ёшида Лютер Эрфурт университетида ўқишга кирди. Бу ерда у гуманистларнинг радикал тўғараги аъзолари билан танишди ва бир канча вақт улар таъсири остида бўлди. Бироқ университетни тамомлагандан сўнг Лютер августинчилар монастирига хизматга кирди ва унинг дунёкараши шу ерда тўлиқ шаклланди. Монахлар ордени уни Саксониянинг Виттенберг шаҳрида ташкил қилинган университетга дарс бериш учун юборди. Лютер тез орада илоҳиёт доктори илмий даражасини олди.

Реформация учун кураш қандай бошланди? Лютер билан Рим эртасида ажралиш қандай рўй берди?

1517 йилнинг 31 октябрида Мартин Лютер черков эшигига бир неча варақ коғозни ёпиштириб қўйди. Бу машҳур «95 тезис» – индульгенцияларни сотишга қарши эътирозлар эди. Аслида фақат илмий мунозара учун мўлжалланган ушбу тезислар лотинчадан немис тилига таржима қилиниб, бутун Германияни тўлқинлантириб юборди. Кенг муҳокамалар давомида Лютернинг қарашлари ва позицияси аниқ бўлиб борди.

1520 йил 15 июнда папа Лев X (1475–1521) Лютерни черковдан ҳайдашга таҳдид қилувчи булла¹ эълон қилди. Папа вакиллари булла матнини Германия бўйлаб тарқатиб, Лютер асарларини ёқишни ташкил қилди. Бунга жавобан Лютер ўз талабалари ёрдамида черков китоблари ва булла матнини ёқади. 1521 йил бошида Лютер ва унинг тарафдорлари черковдан ҳайдалди.

Лютер Рим судига боришдан бош тортди ва 1521 йилда уни Вормс шаҳридаги императорлик судига чақиришди. Бундан икки йил олдин – 1519 йили немис князлари Мукаддас Рим империясининг императори қилиб, буюк католик қироллар Фердинанд ва Изабеллаларнинг набираси испан қироли Карл I (1500–1558)ни сайлашган эди.

Янги император энди Карл V деб аталарди. Испания ҳақида, «бу – қуёши ҳеч қачон ботмайдиган империя», дейишарди. Ўз бошида бир неча тожларни йиккан Карл V Испания, Нидерландия,

¹ Булла – Рим папаси томонидан қабул қилинадиган алоҳида муҳим қарорлар шундай аталади.

немис ерлари, Неаполь ва Сицилия, Янги Дунё мустамлакаларини хукмронлик қиларди.

Карл V ҳақида уни «ватани йўқ кироли» дейишарди. Нидерландияда туғилиб, у ерда 17 ёшгача яшади. Ўсмирлигида Карл ҳар томонлама маълумот олди, фламанд, испан, немис, француз ва италян тилларини биларди. Карл V чиройли ва келишган коматли киши эди. У ишда чарчамас, ўз максадига етишишда тиришқоқ, ҳар қандай тўсиқларни енга оларди. Бирок ўз ҳаракатларининг дадиллигига қарамасдан у камгап, ўжар ва мугомбир ҳам эди. Карл V дунё христианларининг католик мамлакатини тузишни орзу қиларди.

Лютернинг дўстлари, унинг ҳаёти учун хавотирланиб, Вормсга бормасликни маслаҳат берадилар. «Мендан ҳамма нарсани қутқатинглар, фақат қочишни ва воз кечишни эмас. Мен қочмайман ва энг сўнгги кунимгача тан оладиганим, ўз таълимотимдан воз кечмайман!», – бу жасур инсон ўз тарафдорларига ана шундай жавоб берди.

Вормсга борадиган йўлда унга тантанали учрашувлар уюштирилдилар, кўплаб халқ тўпланди ва у ўз дуоларини ўқиди. Вормс сейми унинг учун энг шарафли онлар бўлиб қолди. Шаҳар кўчалари ва майдонларини халқ оқими тўлдириб юборди.

Император Лютердан ўз таълимотидан воз кечишни талаб қилди, лекин у папага бўйсунишдан ва индულгенцияларнинг сотилишини маъқуллашдан бош тортди. Йиғилганларга мурожаат қилиб, Лютер ўзининг машҳур сўзларини айтди: «Мен шу сўзимда турибман. Ва бошқача бўла олмайман. Худо менга кўмаклашади. Омин». Унинг нутқи давомида залдан маъқуллаган хитоблар эшитилиб турди.

Суддан кейин кўпчилик Лютерни ҳам Ян Гуснинг (1369–1415) тақдири кутаяпти, деб ўйлаганди. Аммо Саксония курфюрсти Фридрих III Донишманд (1463–1525) унинг қочишига ёрдам берди. Лютерни ўз қасрларидан бирига яшириб қўйди. У ерда Лютер рим папasi Георг номи билан яшади ҳамда Инжил ва бошқа диний ёзувларни немис тилига таржима қилди.

У қасрда яшар экан, бу вақтда Виттенбург ва бошқа ерларда католицизмнинг кулаши бошланди. Реформация бошланди. Германия йўллари бўйлаб халқни фақат Рим папалари эмас, балки дунёвий князлар ҳокимиятини ағдариб ташлашга қорловчи саёқ жарчидаф изғиб юришарди.

Лютер бу чакирикларни қабул қила олмас эди. У ўз тарафдорларига қасскин қарши чиқди ва князларни черков устидан ўз ҳукмронлик қарини ўрнатишга чакирди. М. Лютернинг 1525 йил май ойида «Боскинчи ва қарокчи деҳқон тўдаларига қарши» нутқида шундай дейилади: «Бу деҳқонлар мана уч йилдирки ҳудода ва одамларга қарши даҳшатли гуноҳларни ўзларига олишибди, шунинг учун ҳам улар бир неча қарра ҳам жисмонан, ҳам маънан ўлимга лойиқдирлар.

Биринчидан, улар ўз хўжайинларига содиқликка ва вафодорликка, итоатқор бўлишга қасам ичганлар. Иккинчидан, улар кўзғолон қилишар экан, ўзларига тегишли бўлмаган монастир ва қасрларни шаққокларча талон-торож қилар ва ўғирлаб кетишар экан, улар йўллардаги қарокчи ва қотиллар мисоли фақат шунинг ўзи учунок икки қарра тана ва рух ўлимига маҳкумдирлар. Қилмиши тасдиғини топган ҳар қандай исёнқор ҳудо ва император қаҳрига учрадики, ундай одамни бошқалардан олдин янчиб ташлаган ҳар қандай киши адолатли ва яхши иш қилган бўлади... Чунки исён шунчаки қотиллик эмас, мамлакатни алангага ташлайдиган ва вайронага айлантирадиган улкан ёнғинга киёсдир... Шунинг учун ҳам, деҳқонларни қимнинг қўлидан келса, ўша уриши, бўғиши, санчиши керак, бу ишни ошқора ёки махфий қилиши мумкин ва ёдда сақлаши керакки, исёнқордан қўра заҳарлироқ, зарарлироқ, шайтонроқ ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас. Уни ҳудди қутурган итдек ўлдириш керак...»

Лютеран черкови ва Лютер таълимоти. Лютер таълимотининг асосий моҳияти шундаки, инсон «қалбини қутқариш»га, «гуноҳлардан қориг бўлиш»га черков ва унинг маросимлари орқали эмас, инсонга ҳудо томонидан инъом этилган эътиқод орқалигина қилишиш мумкин. У инсон эътиқодини унинг ҳудо билан алоқасидаги ягона восита деб билади. Бу билан Лютер руҳонийларнинг жамиятдаги имтиёзли ҳолатини инқор этади ва князлар ҳамда бюргерларнинг умумий хоҳиш иродасини ифода этади.

Қатолик черковининг таълимотига қарама-қарши ўлароқ, Лютер черков ва руҳонийлар инсон билан ҳудо ўртасида воситачилик қила олмайди, деб эълон қилди. Рим черковининг одамлар «гуноҳлариини қечириш»га бўлган даъвосини эса тўғридан-тўғри ёлғон деб атади. Бу, албатта черковнинг мутлақо қараги йўқ, дегани эмас, у бошқача бўлиши керак, ҳолос. Руҳонийлар диндорларга Инжилни тушунтирсинлар, уларга муқаддас китобларни ўқишни ўргатсинлар.

Лютер рухонийлар ҳам уйлана олишлари, одатдаги кийимларни кийиши, оддий одамлар қандай бўлса, шундай бўлиши керак. хисобларди. Черков ҳам «арзон» бўлиши керак – узок чўзиладиган маросимлардан озод бўлиши, рухонийларнинг кимматбаҳо кийимлардан, бой ички безаклардан воз кечмоғи керак. Лютеран черкови дунёвий ҳокимларга – князлар ва императорларга бўйсунмоғи керак. Бундай таълимот князларнинг ҳам манфаатларини ифодаларди. Черков ислохоти шиори остида монастирларнинг ерларини тортиб олиш ҳоллари учрай бошлади.

1529 йили Карл V князларга монастир ва черков мулкини олиб қўйишни тақиклади. Шунда Лютернинг тарафдорлари унга норозилик билдирдилар. «Протестант» сўзи ана шундай пайдо бўлди. Черков ислохотчиларини протестантлар деб атай бошладилар.

«Мамлакат кимники бўлса, дин ушаники...» Карл V католик черковини ҳимоя қилишга уринди. Ўзи ашаддий католик бўлгани учун эмас, папага қарши курашнинг изидан дунёвий ҳоконларга ҳам қарши кураш бошланиб кетиб, деҳқонлар ҳосилнинг ўндан бирини тўламай қўядилар – князь ва императорларга солик бермайдилар, деб қўрққанлиги учун ҳам шундай қилди.

Бирок Реформация ҳаракатини тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Кейин лютеранлик дунёвий ҳокимлар учун унчалик даҳшатли эмасди, ахир улар черковни князларга бўйсундириш тарафдорлари эди. Узок йиллар давомидаги курашлардан сўнг Карл V князларга ўзлари эътиқод қилган динни ўз ерларида ўрнатиш ҳукукини берадиган қонун чиқарди.

Германиянинг шимолий ва шимоли-шарқий ерлари, шунингдек, Марказий Германиянинг ҳам баъзи бир князликлари лютеранлиқни қабул қилдилар, жануб эса католиклигича қолди. Кейинчалик бу диний урушларга олиб келди.

Халқ Реформацияси доҳийси. Халқ Реформациясининг доҳийси Томас Мюнцер (1493–1525) бўлди. Иккита университетни тугатган юқори билимли инсон нега бундай йўлни танлади? Рухоний бўлгани учун Мюнцер доимо оддий одамлар билан муомала қиларди. Реформациянинг дастлабки йилларида у Лютерни ёқлади, кейин эса уларнинг йўли ажралиб кетди. Князлар манфаатини кўзлаган Реформация унинг қарашларига тўғри келмас эди. Мюнцер «ҳокимият оддий халққа берилиши керак», чунки худонинг иродаси шундай, дер эди. Ўз насиҳатларида у ўз қавмига, худо ҳақиқий диндор

лар билан, танланганлар билан гаплашади ва халк попларга эмас худого кулок солмоғи керак, дейди.

Мюнцер халкни «ўз хукмини ўтказишга» – ҳокимларни ағдаришга чакирди. Натижада «кучлилар хор бўлиб, заифлар худугланур». «Худо подшолиги» пайдо бўлади, ерда – адолатли жамият ўрнатилади. «Барча нарсалар умум мулки бўлмоғи даркор... ҳар бир кишига унинг эҳтиёжига қараб моддий ва маънавий бойлик берилмоғи керак», – деб ҳисобларди у. Қачон кўрғон ва монастырлар ҳамда «бойлар ва камбағаллар душманлари» йўқолса, хусусий мулк бўлмаса, ўшандагина Германия бахтли бўлади, дейди Мюнцер.

Бундай нутқлар таъсирида шаҳар ва кишлоқлар аҳолиси ҳаяжонга тушиди. Улар церковларни ёпиб қўйиб, католик руҳонийларни ҳайдаб юбордилар.

Дехқонлар урушининг сабаблари. 1524 йили Германия бўйлаб хавотирли хабар тарқалди – мамлакат жанубида дехқонлар кўз-голони кўтардилар. 1525 йили бутун герман ерларини тарихчилар «Буюк дехқонлар уруши» деб атаган ҳаракат камраб олди. Бу кутилган воқеа эди, албатта.

XV аср ўрталаридаёқ кардиналлардан бири Рим папасига черков ва феодаллар томонидан қилинаётган ишлар Германия дехқонларининг ғазабини келтираётганини етказган эди ва «Бу конунсизликлар барча раҳбариятга нисбатан халқнинг ғазабини келтирмоқда ва агар улар тўхтатилмаса, унда халқ руҳонийларга қарши гусчилар қабилида иш қилади, деб хавотирланиши керак. Бу руҳдаги пўписалар аллақачон аниқ эшитилмоқда», деб ёзган эди.

Дехқонлар урушларининг асосий сабаблари нимада?

Герман ерларида Европанинг қолган қисмидаги каби кишлоқ аҳолиси орасида озод кишилар, ер бўйича қарамлар, шахсан қарам дехқонлар бор эди. Ер бўйича қарам дехқонлар ҳам эркин ҳисобланарди, бироқ улар феодалнинг ерларида яшар ва шунинг учун турли хил мажбуриятларни бажарар эдилар.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан зодагон ва князлар зебу зийнат буюмларига эга бўлиш мақсадида кўпроқ пул топишга ҳаракат қилишарди. Феодаллар жамоа ерларини олиб қўя бошладилар ва дехқонларнинг ерларини қисқартирдилар. Дон, гўшт, жул, каноп – барчаси шаҳарга сотиш учун кетарди. Дехқонларга ўрмондан шох-шабба йиғишга, ов қилишга, ҳовузлардан балик ов-

тақдирнинг олдиндан белгилаб қўйилганлиги ҳақидаги таълимотни умумий кўринишда Лютер ва Цвингли¹ шакллантирган эдилар. Кальвин асосий ургуни бу гоёининг мутлақлигига ва мукаррарлигига қаратади. Ҳали олам яратилмасдан олдин худо ҳар бир кишининг тақдирини олдиндан белгилаб қўйган: бировларга – абадий лаънат, бошқаларга, сайлаб олинганларга – абадий фароғат. Бироқ ўлганидан сўнг айнан қасрга тушишини тириклардан ҳеч ким олдиндан билмаганлиги сабабли ҳамма сабр-тоқат билан ва нолимасдан меҳнат қилишлари лозим. Худонинг қудрати чексиз бўлганлигидан одам унинг ҳукмини ўзгартиришга қодир эмас. Бироқ агар у ўз ишларида муваффақият қозонса, унда бу ўз вазифасини тўғри бажараётганига худонинг ишорасидир. Агар, аксинча, инсон йўқотиш ва зарарлар кўрадиган бўлса, бу худо ундан юз ўгирганлигидан гувоҳлик беради, дейилади Кальвин таълимотида.

Кальвиннинг таълимоти қайноқ ҳаётини курашга, шу жумладан, тадбиркорликка ҳам тайёр бўлган шахснинг ривожланишига кўмаклашади. Меҳнат, тежамкорлик, ҳисоб-китоблиликни Кальвин яхши фазилатлар деб ҳисоблайди.

Реформациянинг тақдирини учун Кальвиннинг янгича черков тузилишини киритганлиги катта аҳамиятга эга бўлди. Черков жамоаси ўзининг раҳбарларини – руҳоний ва оқсоқолларни (просвитерлар – грекчадан «энг кексалар») сайлар ва назорат қиларди. Шунинг учун кальвинистик черков баъзан просвитериан черкови (масалан, Англияда ва Шотландияда) деб ҳам аталарди. Умумий ишларни ҳал қилиш учун черков жамоасининг вакиллари кенгашларга – синодларга йиғилишарди. Бундай черков буржуазия учун ҳам, шаҳар-коммуналар учун ҳам, кучли қиролликлар учун ҳам қулай эди.

Кальвин фуқароларнинг ҳукмдорни ўзгартириш ҳуқуқини тан оларди, лекин шу шарт биланки, агар у худо ўрнатган қонунларни бузган бўлса.

Кальвиннинг фан билан кураши. Католиклардан ҳам даҳшатлироқ душман, бу олим-файласуфлар эди. Кальвин уларни шундай деб атарди. Кальвин ўз таълимотига қаратилган танқидни тан олмасди. Испан олими Мигель Сервет² ана шундай «гуноҳ» қилган

¹ Ульрих Цвингли – 1484–1531 йиллари яшаган, швейцариялик черков ислохотчиси, христиан гуманисти, файласуф.

² Мигель Сервет – 1509–1553 йиллари яшаган испан мутафаккири, врач, инсон организмда қоннинг айланиши муаммоси билан шугулланган.

оли ва шунинг учун у «Женева папаси» буйруғи билан 1553 йили қасиб қўйрилганди.

«Дуо ўқи ва ишла!» Кальвин Женевада қатъий тартиб ўрнатди. Аввалги халқ байрамлари, карнаваллар қайтмас бўлиб унутилиб кетди. Йил давомидаги байрам кунлари қисқартирилди. Ҳамма «Дуо ўқи ва ишла!» деган қатъий буйруққа бўйсунитиш шарт эди. Француз ёзувчиси Вольтер XVIII асрда «Кальвин монастир эшикларини у ердан монахларни қувиб чиқариш учун эмас, бутун дунёни у ерга қувиб киритиш учун очган», деган эди.

Бундай бир маромдаги ҳаёт кўпгина женеваликларга ёқмади ва улар Кальвинни шаҳардан қувиб чиқаришди. Тўғри, бир неча йилдан сўнг уни яна орқага қайтариб шаҳарга киритишди.

Тежамкорлик гоёлари ўсиб бораётган бир пайтда мулк йиғиш буржуазия синфи учун жуда ҳам ёқимли иш эди. Кальвинизм протестантлик диний таълимоти сифатида бутун Европага ёйилди. Реформация Англияда англикан черковининг ўрнатилишига олиб келди ва черков тепасида қиролнинг ўзи турарди, Францияда эса протестантлар католикларга қарши кураш олиб боришарди.

Барча протестантларни Рим папаси динсизлар деб эълон қилди.

Кальвинизмнинг асосий оқимлари

Оқимнинг номи	Пайдо бўлган жойи	Пайдо бўлган йили
Англиканлик	Англия	1558 йил
Баптистлар	Англия	1611 йил
Гугенотлар	Франция	1546 йил
Квакерлар	Англия	1650 йил
Пресвитерианлик	Голландия	1618–1619 йиллар
Пуританлик	Англия	1563 йил

Иезуитлар. Католицизм Уйғониш ва Реформацияда ўз аксини топган диний норозилик билан қелиша олмас ва бунини хоҳламасди.

Реформация билан курашиш учун Рим папаси 1540 йили «Иисус ҷамияти» ёки иезуитлар (Иисус – латинча «Иезус») орденини тасдиқлади.

Иезуитлар олдида аниқ вазифа – «адашган оломонни черков бағрига қайтариш» турарди. Орден низомида жумладан шундай дейилади: «...Бизнинг бутун ҷамиятимиз ва демакки унга қира-

ётган ҳамма ва ҳар бир киши бизнинг муқаддас отамиз Папага ва унинг барча ворисларига ишонч ва ҳақиқат билан бўйсунуш мажбуриятини олади ва фақат шу шарт билангина худо учун меҳнат қилиш ҳуқуқига эга бўладилар... Бизнинг жамиятимизнинг умуман буюк итбатини ва унинг ҳар бир аъзосининг тўлиқ ўзлигидан кечишини кўрсатиш учун бутун халқ олдида ўз шахсий иродамиздан қатъий воз кечганлигимизни исботлаш учун биз алоҳида итбаткорлик қасамини ичмоғимиз керак... Исо Масиҳнинг жангчилари бўлишга қатъий қарор қилгандан кейин улар (орден аъзолари) кун ва тун қиличларини қўлдан қўймасликлари ва ҳар бир соат ўз вазифаларини бажаришга тайёр туришлари шарт.

Ҳамма ва ҳар бир киши орден Низомига тааллуқли нарсалар бўйича орден генералига шак-шубҳасиз бўйсунушга қасам ичмоғи лозим».

«Иисус жамияти»нинг асосчиси испан зодағони Игнатий Лайола (1491–1556) эди. Лайола ҳарбий обрў қозонишни орзу қилар ва Карл V нинг Францияга қарши урушларида иштирок этганди. Жангларнинг бирида ядро унинг оёғини мажаклаб кетди ва у бир умрга чўлок бўлиб қолди.

Узоқ давом этган даволаниш даврида Лайола кўп, асосан авлисалар ҳаётига бағишланган китобларни ўқиди. Аста-секин унда ўзини диний қаҳрамонликлар билан машҳур қилиш истағи пайдо бўлди. 1523 йили Лайола Қуддус шаҳрига ҳаж қилди. Европага қайтгандан сўнг у диний маълумот олишни яқунлаш учун Парижга келди. У садақа билан кун кўриб, жуда ҳам қашшоқ яшарди, лекин динни ўрганишни тарк этмади.

Фанни эгаллаш осон бўлмади: Лайола қатта қобилият эгаси эмасди. Аммо барча қийинчиликларни у мисли йўқ бир ўжарлик билан енгиб ўтарди. Бу эрта қариб қолган одам хотиржам, эътиборли эди, ҳамиша ўйлаб ва шошилмасдан, кескин ва қатъий гапирарди. У дўстларини ўз таъсирига бўйсундирди ва янги орден – иезуитлар орденига асос бўлган кичик тўғарак тузди.

Орденнинг низоми Рим папаси ҳукмронлигини кенгайтириш мақсадини «Иисус жамияти» олдига қўйган эди. Иезуитлар ордени аввалги монахлик орденларига ўхшамасди. Иезуит бўлиш – ҳаётдан кетишни аңлатмас эди. Аксинча, улар жамият орасида қолишлари ва ўз ғайратларини ҳукмдорлар ва аъёнлар эътиборига эга бўлишга, уларнинг ҳокимияти ва пулларида черковни мустаҳкамлаш учун

фойдаланишга қаратмоклари лозим эди. Баъзи бирлари кирооллар, князлар, катта амалдорларнинг руҳонийлари бўлишди. Тавба қилиш пайтида олинган сирлар шу заҳотиёқ Римга жўнатилар, тавба сирларини ана шундай «сақланарди».

Кўпгина бой кишиларни иезуитлар ордени фойдасига васият қилдиришга кўндира олдилар. Ордени бойиб борди. У ерларнинг, қорхоналарнинг, савдо кемаларининг, Янги Дунёдаги колонияларнинг мулкдорига айланди.

Иезуитлар яхшигина миссионерлар ҳам эдилар. Керак бўлган ерда улар пул сарф этиб, хомийлик ҳам қилишарди. Иезуитлар мактаблар очишди, ўсмирлар улардан бепул маълумот олардилар. Олимлар билан улар илмий баҳслар олиб боришарди, оддий халқни эса ажойиб диний маросимлар ва кизикарли насихатлар билан жалб қилардилар, уларнинг тадбирлари ҳеч қачон зерикарли бўлмасди.

«Бу дунё зўрларни» бўйсунмаган ҳолатларда иезуитларда ҳамма вақт заҳар ва ханжар тайёр эди. Қотил гуноҳкор ҳисобланмасди – орденининг лавозим бўйича катта амалдори иезуитлар орденининг кичик аъзоси амалга оширган жиноят учун маънавий гуноҳни ўз бўйнига оларди. Иезуитлар орденининг «Ҳамма нарса худони шарафлашга!» деган шиори бу ерда жуда кўл келарди. Иезуитлар орденининг: «Агар бизга оқ бўлиб туюлган нарсаларнинг қора эканлигини черков аниқласа, биз дарҳол уни қора деб тан олишимиз шарт», деган қоидасини билишарди. Ордени Римнинг қўлидаги итоаткор қуроли эди.

Папаларнинг Реформацияга қарши кураши. Европанинг бир қатор мамлакатларида ўз ҳукмронлигини йўқотиш Римни шошилтириб қўйди. XVI асрнинг 40-йилларидаёқ папалар йўқотилган мамлакатларини, энг муҳими ўз бойликларининг манбаи – ҳосилнинг ундан бири солигини қайтаришга уринадилар. Контрреформация (Реформацияга қарши кураш) даври бошланди. Бу курашда папаларга иезуитлар ёрдам бердилар. «Дин софлиги»ни инквизиция¹ ҳам ҳимоя қилиб чиқди, у айниқса Италия ва Испанияда авж олди.

Бўлиб ташланган Италия католик реакциянинг барча оғирлигини ўзида ҳис қиларди. Инквизиция гулханлари бутун мамлакат бўйлаб, ҳеч қимни, айниқса олимларни аямай ловуларди. 1600 йилда буюк

¹ Инквизиция – қидирув, суд ва жазо функцияларини бажарувчи католик черкови трибунали. 1229 йили Тулуза шаҳрида гутилган. 1233 йили Рим папаси Григорий IX нинг маҳкум бўлиши билан инквизициянинг қарори барча католиклар учун мажбурий бўлди.

жилни англиз тилига таржима қилган муаллифлардан бири Рожерс ҳам бор эди.

Кўпгина протестантлар китъага – Германия ва Швейцарияга кочиб ўтишди ва у ердан Қонли Марияга қарши қаратилган варақалар юбордилар. Мамлакатда католик-киролича ҳукмдорлигидан норозилик кучайиб борарди, бу норозиликни Англияга Испаниянинг таъсири ортишидан кўркаётган доиралар ҳам қўллаб турарди. Черковга ўз ерларининг бир қисмини қайтариб бериш ҳақидаги қарорни киролича парламентдан ўтказишга муваффақ бўлди. Бу мамлакатда католицизмдан норозилик кучайишига олиб келди, Генрих VIII ва Анна Болейнларнинг кизи Елизаветани киролича қилиш кераклиги ҳақида овозлар тез-тез эшитила бошлади. Елизаветани таъқиб қилишлар бошланди. Шундан сўнг Мария ўзига рақиб бўлиши мумкин бўлган туғишган синглисини ҳам қатл қилиши мумкин эди. Протестант суиқасдларидан бири очилгандан сўнг Елизаветани сўроқ қилишиб Тауэрга қамадилар. Католик-фанатлар унинг бошини талаб қилишарди.

Қонли Мария фарзандсиз ўтди. Унинг эри Филипп II Англия конунлари бўйича тахтга ўтириш ҳуқуқига эга эмасди ва тож Елизаветага (1558–1603) ўтди. Елизавета I буюк подшолиги ана шундан бошланди.

Елизавета I ҳукмдорлигининг бошланиши. Англикан черковининг мустақамланиши. Елизавета ҳукмронлиги йилларида Англия савдо ва денгизчиликнинг ривожланишида улкан ютуқларга эришди, Реформация яқунланди, доимий рақибни Испания устидан галаба қозонди.

Киролича ажойиб шахсий сифатларга, кучли ирода, давлат аربоби қобилиятига эга бўлиб, характерининг бу белгилари маликанинг болалик ва ёшлик йиллари қандай ўтганлиги билан боғлиқ эди. Онаси қатл қилингандан сўнг қизча мушкул аҳволда қолди. Генрих VIII ўзининг Анна Болейнга бўлган нафратини гўдакка қаратди. У қизидан воз кечди ва уни тахт меросхўри деб тан олмади. Тўғри, Елизаветани саройда қолдиришди ва киролик оиласининг бошқа болақалари билан бирга ўқитишди. Ўқишда у ўзининг барча қобилиятини намоён қилди, бир неча тилда эркин гапирар ва ўқир, ажойиб рақс тушар ва мусиқа асбобларини чала оларди. Унинг тахт ҳуқуқини охиригача тан олмаган отаси ўлганида, Елизавета 15 ёшда эди. Бу даврга келиб у қаҳрли ҳаёт мактабини ўтаганди. Яшаб қолиш учун

у босиқликини, ҳаракатларини ҳисоб-китоб қила олишни, ҳамма билан тил топишиш ва турланишни ўрганишига тўғри келди. 25 ёшида Елизавета киролича бўлди.

Елизавета тахтга чиқкандан сўнг қилган биринчи иши протестантликни давлат дини деб эълон қилди. Англияда протестант черкови барча томондан қиролга бўйсунгани учун англикан черкови деб атала бошлади. Елизавета «черков ва дунёвий ишларнинг олий ҳукмдори» унвоини олди. Барча черков раҳбарлари, давлат амалдорлари, олий мансабдор шахслар янги қонунга садоқат ҳақида қасамёд қилдилар. Қасамёд қилишдан бош тортган епископлар янгилари билан алмаштирилди. Черков миллийлаштирилди, диний маросимлар энди халқнинг аксариятига тушунарли бўлмаган латин тилида эмас, инглиз тилида олиб бориладиган бўлди, черков устида папа ҳукмронлиги ва индульгенция, мул-қўл зиёфатлар ва қўп сонли байрамлар бекор қилинди.

Унинг даврида англикан черковининг рамзи («39 модда» деб аталувчи) охириги таҳрирда ишлаб чиқилди ва 1571 йили парламент томонидан қабул қилинди. Епископлар қирол ҳукмронлигига бўйсунушарди ва уларни руҳонийлар мажлиси сайласа ҳам қирол ерлиги кимни сайлаш кераклигини кўрсатар эди.

Нима учун Елизавета протестантизмни қўллади? Унинг бошқа иложи бўлмагани учун бўлса керак. Католиклар унинг отаси ва онаси ўртасидаги никоҳни қонуний деб тан олишмаган. Уларнинг нуктаи назарида, унинг тахтга ҳам ҳаққи йўқ эди. У эътиқоди бўйича протестант эдими? Ҳеч ким бу ҳақда ишонч билан айта олмайди. Елизавета I христиан бўлиб, протестант ёки католик фанатизми унга ёт эди.

XVI аср ўрталарига келиб, қўплаб эътиқодли протестантлар пайдо бўлди, улар англикан черковини католиклик қолдиқларидан гозаламоқчи эдилар. Бу кишиларни пуританлар (инглизча «pure» – тоза) деб аташарди. Аксарият пуританлар Жан Кальвин таълимотига мансуб эдилар. Елизавета I уларни қирол ҳукмронлигига қарши чиқувчи фанатлар деб ҳисоблар ва пуританларни ҳам худди католиклар сингари таъқиб қиларди.

Қироличанинг асосий вазифаларидан бири мамлакат яхлитлигини мустаҳкамлаш, келишмовчилик ва жанжалларга йўл қўймаслик эди. У қийин бир муаммони ҳал қилишга ўз қариндоши, инглиз тахтига даъвогарлик қилувчи шотланд кироличаси – католик Мария

Стюартни (1542–1587) қатлга маҳкум қилиши керак эди. Бу қарорни қабул қилиш осон иш эмасди – монархнинг муқаддас қонини қандай тўқиш мумкин, ахир? Бирок бутун мамлакатни қамраб олиши мумкин бўлган ўзаро уруш даҳшати олдида Елизавета I бунга журъат қилди. Шафқатсиз қатл Англияни диний урушдан халос қилди, 45 йиллик ҳукмронлиги даврида Елизавета парламентни 13 мартагина чақирди, холос. Қиролича тежамкор бека эди, қироллик хазинасини тўлдиришга ҳаракат қилди, хазина аввалги монархлар томонидан анча сарф қилиб қўйилган эди. Ўз сарой харажатларини қамайттириш учун у баъзан барча сарой аъёнларини олиб қайсидир бой ва таникли аслзоданикига меҳмонга жўнардди. Ҳафталаб, баъзан ойлаб меҳмондорчиликда бўлишарди, ундан кейин меҳмондўст хонадон эгаси батамом хонавайрон бўларди. Аммо Англиянинг мутлоқ ҳукмдори бўлган қироличага йўқ, деб бўлармиди?

Елизавета қатъий ва аёвсиз ҳукмдор эди, айбдор бўлган сарой хизматчилари кўпинча қиролича қўлининг қаттиқлигини ўз чаккаларида сезардилар. Баъзи бирлари эшафотга жўнатилиши ҳам мумкин эди.

Елизавета саноат ва савдога ҳомийлик қиларди ва ўзи ҳам савдо компанияларининг пайчиси эди, у корсарлардан ҳам ўз улушини олишдан жирканмасди (корсарлар ва коперлар – қирол хизматидаги денгиз қароқчилари). Англияда копер кемаларини жиҳозловчи савдо компаниялари ҳам бор эди ва қиролича улар билан ҳам улушдош эди. Бу махфий фаолиятдан олинган даромад Елизавета I га Англиянинг давлат қарзларидан қутулиш имконини берди.

Энг машҳур денгиз қароқчилари – Хоукинсни¹ қиролича дворянлик унвони билан сийлади, Дрейкни² эса қироллик флотининг вице-адмирали ҳам қилиб тайинлади.

Испания билан денгиз ҳукмронлиги учун кураш. Англиянинг ашаддий душмани ва рақиби католик Испания эди. Филипп II қучайиб бораётган шаккоқ қироличага нафрат билан қарарди.

Елизавета Испания зулмига қарши бош кўтарган Нидерландларга очикдан-очик ёрдам берарди.

¹ *Жон Хоукинс* – 1532–1595 йиллари яшаган кемасоз, корсар, қул савдоси билан шуғулланган.

² *Френсис Дрейк* – 1540–1596 йиллари яшаган инглиз денгизчиси, вице-адмирал, корсар. Инглизлар ичида биринчи бўлиб дунё океани бўйлаб сузган.

Мария Стюартнинг қатл қилиниши католицизмнинг Европадаги катта мағлубияти бўлди. Папа Пий V ўзининг махсус булласи билан барча католикларни Англияга қарши урушга чорлади.

Испан қироли Филипп II рақиби Елизаветани жазолашга қарор қилди ва Англияга бостириб киришга тайёрланди. 1588 йили Флипп улкан эскадра тайёрлади ва уни «Енгилмас армада» деб атади. Унинг мақсади Англияни босиб олиш эди.

Армадада 134 кема бўлиб, кемаларда 20 минг матрос, тўпчи, шаккичи, мушкетёрлар, аркебузирлар ва бошқа аскарлар бор эди ва худди шу кемаларга керакли озиқ-овқатлар, отлар ва отбоқарлар, 2500 та дала артиллерияси ва камал тўплари ҳам ортиб олинганди. Бундан ташқари шу флот Нидерландияда жойлашган 17 минг кишилик испан корпусини ҳам ўзига қўшиб олиб, Лондондан унча узок бўлмаган ерда, Темза бўйида лангар ташлаши лозим эди. Испанлар уларнинг хужуми инглиз католиклари томонидан қўллаб-қувватланишига умид қиларди.

Англия флоти 200 дан ортиқ жанговар ва юк кемаларидан иборат эди. Буларнинг аксариятини Англиянинг турли шаҳарлари томонидан юборилган савдогарлар ва қароқчилар кемалари ташкил қиларди. Курукликдаги армия умуман йўқ – оролда у нимага керак деб ҳисоблашарди.

Мамлакат мустақиллигини йўқотиш хавфи олдида турарди. Буни барча инглизлар тушунарди. Бой кишилар ўз пулларига кема жиҳозлай бошладилар, шаҳарликлар испан десантини қарши олиш учун кўнгилли отрядларга ёзилдилар. Қироличанинг буйруғи билан Лондон атрофида ва Темза қирғоклари бўйлаб тупрок қўрғонлари қурилди. Елизавета отга миниб олиб ўз аскарларини айланиб чиқар, ё ғалаба қилиш, ё улар билан бирга ўлишга ваъда берарди. Лекин тақдир Англияни қутқарди. «Енгилмас армада»нинг мадади чопмади. Кемалар бўронга дуч келишди, флотнинг бир қисми ҳалок бўлди, қолганларини инглизлар чўктириб юбордилар.

Инглиз флоти испанларникидан фаркли равишда, асосан енгил кемалардан ташкил топган ва улар яхшигина қуруллар билан жиҳозланган эди. Бундан ташқари инглизлар катта тўқнашувдан қочиб, ўз флотининг енгил кемалардан иборатлигидан фойдаланиб, испан кемаларини битталаб чўктирдилар. Инглизларга Голландия флоти ҳам ёрдам берди.

«Барча румблар¹ буйича тор-мор қилинди ва тарқатиб юборилди», – вице-адмирал Фрэнсис Дрейк «Енгилмас армада» тақдирини ҳақида шундай деб ахборот берди. Бу зарбадан Испания ўзини сира ўнглаб ололмади. Англия Европанинг буюк давлати, денгиз ҳукмдорларидан бирига айланди. Бу ғалаба Англияга ўз мустамлакаларини янада кенгайтириш имкониятини яратди. 1596 йили инглиз ксмалари Кадис қўлтиғида испан флотини тор-мор қилди. 1600 йили ташкил қилинган Ост-Индия компаниясининг флоти Молукк ороллари (Зираворлар ороли деб ҳам аталарди) ҳамда Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоқларидаги Сурат портига етди ва Англия билан Ҳиндистон ўртасида доимий савдо алоқаларини бошлаб берди.

Бироқ Елизаветанинг ўз фуқароларига «миннатдорчилиги» жуда қимматга тушди: «Енгилмас армада» устидан қозонилган ғалабадан кейин денгизчиларни хизматлари эвазига ҳақ туламасдан кемалардан бўшатиб юбордилар; дайдиларга қарши қонунлар («қонли қонунлар») қабул қилинди; гадоларни қамчи билан савалашарди ва тамға босишарди; «Ижарага яшаш қонуни»га мувофиқ уй эгалари квартира ҳақидан қарздор бўлиб қолганларни кўчага ҳайлаб чиқариш ҳукукига эга эди.

Халқ ўз кироличасидан ҳафсаласи пир бўлди. Энди Елизаветанинг фойтунини шоду хуррамлик билан оломон кузатиб юрмас эди. Унга ўз вақтида Филипп II, Иван Грозний ва Франция шаҳзодаси Франсуа Анжуйскийлар совчи қўйган бўлсалар ҳам турмушга чиқмади – чет элликларнинг Англия ишларига аралашишини истамасди. Елизавета 70 йил умр кўрди ва гумондор ҳамда ёлғиз аёл бўлиб вафот этди. Елизавета I нинг ўлими билан Тюдорлар сулоласи тугалланди.

Англия учун XVI аср ана шундай якунланди. Мамлакатда кироличанинг мутлак ҳукмронлигини мустаҳкамлашга кўмаклашган Реформация ўз ниҳоясига етди. Давлат қудратли бўлиб, ҳўжаликни ривожлантиришда ва денгиз савдосида муваффақиятларга эришилди. Денгизларда ҳукмронлик аста-секин, қучли денгиз мамлакатига, «денгизлар маликаси»га айланган Англияга ўтди.

Елизаветанинг ўлиmidан кейин Англия тахти Стюартлар сулоласидан бўлган Яков I (1603–1625) га ўтди. Бу даврда ҳали Елизавета ҳукмронлиги замонидаёқ бошланган абсолютизмнинг инкирози

¹ Румб – қомпас доирасида чизилган бўлақлар.

қушйди, буржуа инкилобининг иқтисодий, сиёсий ва ғоявий асослари шаклланди. Бу 1640 йили бошланган Англия буржуа инкилобининг ибтидоси эди.

Францияда диний урушлар ва абсолют монархиянинг мустаҳкамланиши

1598 йили Францияда Нант эдикти¹ чоп қилинди ва 1685 йилгача мамлакатда диний сабр-тоқат тантана қилди. Эдиктда, жумладан, шундай сатрлар бор: «Худонинг иродаси билан Франция ва Наварра қироли Генрих, барча ҳозир бўлганлар ва иштирок этганларга салом! Бу абадий ва бекор қилинмайдиган эдикт билан биз қуйидагиларни айтдик, эълон қилдик ва буюрдик:

VI. Бизнинг фуқароларимиз орасида жанжал ва ғўполонга ҳеч қандай сабаб қолдирмаслик учун биз ислоҳ қилинган деб аталаётган динга эътикод қилувчиларни бизнинг қироллигимиздаги барча шаҳарлар ва жойларда, бизга тобе вилоятларда қувғин, сиқув ва дин ишларида уларнинг виждонига қарши бирон иш қилинишига йўрлаш бўлмайди, уларнинг қарашлари учун ўзлари яшаётган уйларда ва жойларда таъқиб қилинмайдилар деб марҳамат қилдик ва марҳамат қиламиз...

IX. Биз, шунингдек, номи айтиб ўтилган динга эътикод қиладиган барчага бизнинг шаҳарларимизда ва бизга тобе вилоятларда эътикод қилишда давом этишларига руҳсат берамиз.

XXII. Буюрамизки, айтилган динга нисбатан ўқувчиларни университетларга, коллеж ва мактабларга, касал ва камбағалларни эса госпиталлар, жамоат шафқати ташкилотларига қабул қилишда ҳеч қанака камситиш бўлмасин.

XXVII. Биз эълон қиламизки, ислоҳ қилинган дин деб аталаётган динга эътикод қиладиган ён эътикод қиладиган барча кишилар барча жамоат мансабларини, қироллик, сеньорлик ёки шаҳар мансабларини бизнинг қироллигимизда ва бизга бўйсунувчи вилоятларда, ерлар ва сеньорликларда, бунга зид бўлган барча қасамёдларга қарамасдан эгаллаш ва бажариш ҳуқуқига эга ва биз томонимиздан фарқламай қабул қилинадилар, ишлашларига йўл қўйиладилар...

Нантда, 1598 йилнинг апрелида, бизнинг қироллигимизнинг туққизинчи йилида берилди».

¹ Эдикт — қиролнинг алоҳида муҳим фармони.

учун «Узоқ муддатли парламент» номн билан тарихга кирди. Бу инқилобнинг бошланиши эди.

Парламент ишга киришганда киролни ва унинг сиёсатини, асосан, феодал аъъаналар кучли бўлган ҳамда кўпчилик католик мазҳабига эътиқод қиладиган энг қолоқ ҳудудларнинг вакиллари қўллаб-қувватлаши маълум бўлди. Жамоа палатасининг кўпчилигини эса пуританлар ташкил қиларди. Улар икки партия – муътадил пресвитерианлар ва радикал индипендентлардан иборат эди.

Узоқ муддатли парламент бир қанча муҳим ислохотларни амалга оширди: фавкулотда судлар – «Юлдузлар палатаси» билан «Юксак комиссия»ни йўқ қилди; Шимол ва Уэльс ишлари бўйича кенгаш тарқатилди; монополиялар қонундан ташқари деб эълон қилинди; черков судини руҳоний бўлмаган шахсларни жазолаш ҳукукидан маҳрум этди; кироллик яширин кенгашининг олий суд вазифасини бажариш ҳукукини бекор қилди; қамокда сақланаётган пуританларни озод қилди; мамлакатни парламентсиз бошқаришда кирол бош маслаҳатчи ҳисобланган Стаффорд¹ қамокқа олинди ва суд қарори билан 1641 йил 12 май куни қатл қилинди; матбуотнинг амалда мустақиллигини ўрнатди; епископлар ва полиция цензурасини йўқ қилди. 1641 йил 15 февралда қабул қилинган «Уч йиллик билль» киролнинг хоҳишидан қатъи назар, парламентнинг қамал ҳар уч йилда чақирилишини, Жамоа палатаси фақат унинг ўз резигисиз тарқатилиши мумкин эмаслигини ўрнатган энг муҳим қонун эди. Унда: ушбу билан кирол бизнинг черков ҳукмдорининг томонидан парламентда мажлис қилувчи лордлар ва жамоа раёсатлиги ва ҳукми билан қарор ҳамда эълон қилдиларки, шу ҳақда парламент қарорисиз бошқа бирор йўл билан тарқатилмайди. Шунингдек, ушбу парламент шу мақсадда махсус ўтказилган кенгашнинг қарорисиз исталган пайтда унинг чақирилиш муддати орқали чўзилиши мумкин эмас ва пэрлар палатаси унинг ўзи томонидан ва ўз қарорига қўра фақат ушбу парламентнинг фаолияти давом этганда муддати ўзгартирилиши мумкин; ушбу қарорга зид келадиган қабул қилинган ёки қабул қилинажак ушбу парламентни тарқатиш юбориш ёки муддатини чўзиш учун қилинган ҳар қандай воқоъа ёки қарор ғайриқонуний ҳамда ҳақиқий эмас деб эълон қилинади.

¹ Стаффорд Томас Вентворт (Уинтиорт) – 1593–1641 йиллари яшаган инглиз аристократи, арбоби, граф.

қўйилди. Қонунсиз тўлов ва жарималар ҳам тўхтатилди. Узоқ муддатли парламентнинг абсолютизмга қарши қаратилган дастлабки қарорларидан бири, қирол министрларининг судга тортилиши бўлди. Кўпгина юксак амалдорлар, епископлар, судьялар Тауэрга жўнатилди.

Аслида Узоқ муддатли парламент томонидан амалга оширилган ўзгаришлар ўз моҳиятига кўра Англия давлат тузумида юз берган инқилобий тўнтариш эди.

1642 йилнинг январида қирол билан парламент ўртасида ҳал қилувчи ажралиш рўй берди. Карл I исёнкор парламентни жазолашга ва шахсий ҳукми билан муҳолифат раҳбарларини қамашга қарор қилди. Бу пайтда Лондоннинг 100 минг аҳолиси парламентни ҳимоя қилиш учун кўчаларга чиқди. Яқин кишлоқлардан янги юдагонлар 5 мингта қуролланган деҳқонларни бошлаб келдилар. Шунда қирол чекинди: у пойтахтдан йирик феодаллар ҳимоясига умид қила оладиган шимолга қараб қочди. Мамлакатда фуқаролар уруши бошланди. Бундай инқилобий шароитда парламент 1641 йил 22 ноябрда «Буюк ремонстрация»¹ деб номланган ҳужжатни қабул қилади. У 204 моддадан иборат бўлиб, жумладан, шундай дейилади: «Барча кулфатларнинг илдизи деб биз асосий қонунларни йўққа чиқаришга бўлган ёвуз ниятли бадқирдор уринишларни ҳамда инглиз қироллигининг дини ва адолати кўмиб ташланган бошқарувнинг асосларини ҳисоблаймиз.

43. Канцлер суди, ҳазинадорлик суди, феодал йиғимлар палатаси, шунингдек, бошқа инглиз судлари ҳам ўз юрисдикцияси² чегараларини зарарли оширишга йўл қўйдилар...

54. Бу шунчалар кулфат келтирди ва хавотирга солдики, кишиларнинг анчагина миқдори қашшоқликдан қутулиш мақсадида қиролликдан бирлари Янги Англияга ва Американинг бошқа қисмларига, бошқалари эса Голландияга кетиб қолдилар...

115. Барча монополиялар йўқ қилинди, чунки улар мавжудлиги туфайли бир тўда одамлар аҳолига зарар келтира оларди...

132. Епископ ва улар судларининг ҳаддан зиёд ҳукмронлигига юксак комиссия судини бекор қилиш ҳақидаги биллнинг қарорлари билан чек қўйилди...

133. Судларни тартибга солиш ва суд ишларидаги сансалорлик ҳамда қимматчиликни йўқ қилиш лозим...

¹ Ремонстрация — порозилик ҳужжати.

² Юрисдикция — суд ўтказиш ҳукуқи.

195. Киролликдаги конун ва эркинликларни яхшилаб қуриқларни учун барча ғайриконуний суиистеъмол қилишлар ва талаблар судланадиган ва жазоланадиган бўлмоғи керак...

197. Ҳар иккала палатанинг ҳурмат билан қилган илтимосларига мувофиқ жаноби олийлари барча маслаҳатчилар, элчилар ва бошқа мансабдор шахслар ўз уйларида ҳамда чет элларда иш олиб боришни учун тайинлансинлар, уларга парламент ишонч билдирган бўлсин, уларсиз бнз жаноби олийларига субсидиялар бера олмаймиз».

Қирол билан парламент ўртасида фуқаролар уруши. 1642 йил август ойининг охирида Карл I Ноттингель қасри устида кироллик штандартини ўрнатди. Бу кирол ўз вассалларини бурчларини бажаришга чакираётганини англатарди. Бирок шахар бўйлаб сукунат ҳукмрон эди. Одамлар кулфат яқинлашаётганлигини ҳис қилаётган эдилар. Англия икки бир-бирига душман лагерга: кирол тарафдорлари – «кавалерлар»¹ ва парламент тарафдорлари – «юмалок бошлилар»² га бўлиб ташланган эди.

Парламентни савдогарлар, тадбиркорлар, янги зодагонлар қўллаб-қувватладилар. Эски тартибларнинг ҳукмронлигидан манфаатдор бўлганларнинг барчаси – йирик ер эгалари бўлган аслзодалар ва уларга қарам деҳқонлар, сарой амалдорлари, англикан черковлари кирол байроғи остида бирлашдилар.

1643 йилнинг охирига келиб мамлакат ҳудудининг тўртдан ушбу қисми кирол ҳукмронлиги остида эди, парламент эса халқни жангга чорлашга қўрқарди. Парламент қўшинининг ҳарбий қўмондонлари иродасизлик қилдилар. Бирок тез орада Шотландия қиёфасида парламентнинг янги иттифокчиси пайдо бўлди. Шотланд армияси Англия ҳудудига кириб келди ва шотландлар билан парламент тарафдорларининг бирлашган қўшини кирол қўшини устидан ғалаба қозонди. Бу ғалабада Оливер Кромвель қўмондонлиги остидаги отлик аскарлар асосий роль ўйнадилар. Бирок, умуман олганда, ахвол ўзгармади. Қирол аскарлари ҳатто Лондонга ҳам хавф солиб турардилар.

1645 йили жамоа палатаси парламент армиясини мустаҳкамлаш бўйича чоралар қабул қилди. Таркок отрядлар ўрнига ягона қўшин

¹ «Кавальерлар» – шахарликлар, аслзодалар вакилларини пахмок париклари ва шунинг ҳамда баҳмал кийимлари туфайли шундай атаган эдилар. Фуқаролар уруши даврида уларнинг салбий характерга эга бўлди.

² «Юмалок бошлилар» – деб аслзодалар қашшоқ ва олдий одамларни масхара қилиш атардилар, чунки шоғирлар ва устахона хизматчиларида қисқа соч олдириш урф тин

тузилди ва қўмондон қилиб қобилятли лашкарбоши лорд Томас Ферфакс¹ тайинланди. Янги зодагонлар сафидан чиққан ҳамда генерал-лейтенант унвонини олган Оливер Кромвель янги армиянинг жонқуярига айланди. Ана шу тарзда «янги турдаги» армия, қўнгиллилар, асосан, деҳқонлар, ҳунармандлар ва мануфактура ишчиларидан иборат бўлган ҳақиқий инқилобий армия ташкил қиланди. Кўпгина офицерлар зодагон эмасдилар. Полковниклар сафида этикдўз Хьюстон, извошчи Прайд, ўт ёқувчи Фокс ва бошқалар бор эди. Қўмондонлик таркибини тузишда лашкарбониларининг ёшига эътибор беришмас эди. Кўпгина полковник ва подполковниклар ҳали жуда ёш йигитлар эди. Армия ўзини «кироллиқни золимликдан озод қилувчи» деб билар ва кирол армиясидан яхши маънада, айниқса, интизоми билан фарқ қиларди. Натижалар дарҳол ўзини кўрсатди. 1645 йилнинг 14 июнида Нейзби қишлоғи яқинида кирол ва парламент қўшинлари ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Шиддатли жангга «юмалок бошлилар» ғалаба қозонди. Қирол ва унинг ортидан бутун армияси қочиб қолди.

Ғолиблар қўлига рақибнинг бутун артиллерияси ва жуда кўп ҳарбий захиралари, шунингдек, 10 мингта чет эл ёлланма аскарлардан фойдаланиш ҳақида, ирландлардан ва Франция киролидан ёрдам сўраш, католикларга қарши аввал қабул қилинган қарорларни бекор қилиш ҳақида киролнинг режалари ёзилган шахсий махфий ёзишмалари ҳам тушди.

Армиянинг қолдиқлари баъзи бир шахар ва қишлоқларда, асосан, мамлакат гарбидагина қаршилик кўрсатишга қодир эди, холос. Деҳқончасига кийиниб олган кирол яширинча Оксфордга, шотландлар олдига қочиб кетди. 1646 йили 24 июнда Оксфорднинг таслим бўлиши биланок уруш парламентнинг тўлиқ ғалабаси билан якувланди.

Оливер Кромвель ва «янги тартиб»даги армиянинг ташкил қилиниши. Қишлоқ зодағони Оливер Кромвель 1599 йил 25 апрель кунини унча катта бўлмаган чекка шахарчада дунёга келди. Реформация йилларида бир қатор монастырларнинг ерлари Кромвель авлодлари қўлига ўтган эди. Оила пуританлик қоидаларига риоя қиларди. Бўш вақтлар кўпинча черковга ва Инжил ўқишга бағишланарди. 1619 йили Кромвель ҳуқуқни ўрганиш учун Лондонга кетди. Бир

¹ Томас Ферфакс, барон Камерон, лорд, граф Оксфорд – 1612–1671 йиллари яшаган. Англия буржуа инқилобининг намояндаларидан бири.

йилдан сўнг у лондонлик бой савдогарнинг кизига уйланди ва уйини кайтиб, хўжалик ишлари билан шуғулланади.

1628 йил Оливер Кромвеллнинг тақдирини кескин ўзгартириб юборди. У парламентга сайланди. 1640 йил 3 ноябрда Узок муддатли парламент тузилган пайтда Кромвеллни мухолифатдагилар орасида кўриш мумкин эди. У сиёсий курашчининг барча сифатларига эга ва Узок муддатли парламент лидерлари орасида алоҳида ўрни бор эди. Фуқаролар уруши даврида 43 ёшли Оливьер Кромвель ўз ҳаётининг янги саҳифасини бошлайди. У ажойиб ташкилотчи ва кўмондон эканлигини ҳам намоён қилди.

1642 йилнинг сентябрида Оливер Кромвель пуритан-мазҳабдошлари орасидан танлаб олинган 60 та кўнгилли отлик аскарлар гуруҳини бошкарди. Пайти келиб, эски тартибларни ёмон кўрадиган бу одамлар гуруҳи машҳур «темир бикинли» отлик аскарлар отрядига айланади. Кромвель кучи ва вақтини аямасдан аскарларга таълим берди. Унинг аскарлари чидам ва интизоми билан машҳур эди. 1643 йилнинг охирига келиб Кромвеллнинг отлик аскарлари 1100 кишидан иборат 14 эскадронга эга эди. Улар янги армиянинг негизига айландилар. Жанг олдида Кромвель узок вақт ибодат қиларди. Ибодатдан сўнг эса «Худодан умид қил, лекин порохни курук сақла!» — дерди.

Парламент ислоҳоти. «Кавальерлар» армиясининг тор-мор қилиниши парламентга муҳим ўзгартиришлар қилиш имкониятини берди. Зодагон ер эгаларини тахт фойдасига бериладиган феодал тўловлардан озод қилдилар. Энди ер уларнинг тўлиқ хусусий мулкига айланди. Савдогарлар эндиликда савдо юритишга рухсатнома сотиб олмайдиган бўлдилар. Черковни парламентга бўйсундирдилар. Кирил, унинг тарафдорлари ва епископларнинг ерлари эса мусодара қилинди.

Парламентда ҳокимият лордлар ва савдогарлар қўлига ўтди. Фуқаролар урушида ўз жасоратлари билан ғалабани қўлга киритганлар эса нимага эга бўлдилар? Парламент деҳқонларнинг феодал қарамлигини бекор қилмади. Улар солиқларни ва черковга «қўнаниб» беришни ҳамон тўлашлари керак эди. Мусодара қилинган ерлар катта майдонлар ҳолатида сотилар, фермерлар ва ижарачилар уларни сотиб ололмас эдилар. Бу ерларнинг факат 9 фоизигина ўзига тўқ деҳқонларга тегди, қолганлари буржуазия ва янги зодагонларники бўлди.

Янги зодагонлар ва буржуазия учун инқилоб 1646 йилнинг охирига келиб якунланган эди. Улар киролни ҳам иззат-хурмат билан қабул қилишга тайёр эдилар. факатгина у черковнинг пуританча турмушига қарши бўлмаса ва парламент киритган ўзгаришларни ўз кучида қолдиришга рози бўлса бўлгани эди.

Жон Лильберн ва левеллерлар. Парламент фаолиятидан шаҳарлик, аксарият майда мулкдорлар норозилигининг ифодачиси — левеллерлар (инглизчадан — тенглаштирувчилар) эди. Уларнинг орасида Жон Лильберн (1614–1657) ажралиб турарди: Оливер Кромвель каби у ҳам унвонсиз зодагонлардан бўлиб, пуританлар орасида тарбия топганди. Адолатга интилиш Лильбернни аввал абсолютизм билан, кейин эса парламент билан ҳам курашишга мажбур қилди.

Инқилобга қадар ҳам Жон Англияда пуританлик ғояларини тарқатиш учун кўп иш қилганди. Бунинг учун у 1637 йилда судга берилди. «Юлдузлар палатаси»нинг ҳукми билан 500 фунт стерлинг миқдорида жаримага, қамчи билан савалашга ва шармандалик устун иёнига турғизиб қўйишга маҳкум этилди. Фуқаролар уруши бошланиши билан у пиёда қисмининг капитани унвонида асосан лондонликлардан — шогирд ва устахона хизматчиларидан иборат бўлган гуруҳи билан «кавалерлар»га қарши жанг қилди. Лильберн Кромвель билан ёнма-ён Марстон-Мур ёнидаги урушда ҳам иштирок этди.

Лильберннинг кейинги ҳаёти фожиали бўлди. Унинг қарашлари аввал парламент билан, сўнгра сайлаш ҳукукининг кенгайтирилишига қарши бўлган ва ҳокимиятни янги зодагонлар ҳамда йирик буржуазия қўлида сақлаб қолишга интилаётган Кромвель билан ҳам чуқур иддияларга олиб келди.

Ўзи озод бўлиб туғилган ва бир умр бошқаларнинг ҳам озодлиги учун курашган Жонни камокка ташлашди, мамлакатдан қувиб чиқаришди, оиласидан ажратишди. У 1657 йил 29 август куни ўзининг сеvimли хотини ва ҳамкори Элизабет қўлида жон берди. Уни 400 га яқин киши чуқур қайғу билан сўнгги йўлга кузатдилар.

Левеллерларнинг асосий талаблари уларнинг дастурида (1646) баён қилинган эди: 1. Қирол ҳокимиятини ва лордлар палатасини йўқотиш. 2. Жамоалар палатаси ҳокимиятининг устуворлиги. 3. Бу палатанинг ўз сайловчилари — Англия халқи олдида масъул эканлиги. 4. Парламентга ҳар йили сайлов ўтказилиши. 5. Чекланмаган

виждон эркинлиги. 6. Барча одамларнинг туғилишидан берилган тенг табиий ҳуқуқларини тан олиш.

Левеллерларнинг дастури Ж. Лильберн, У. Уолвин ва Р. Овертонларнинг кўплаб памфлетларида тўлиқ нфодаланган эди. Масалан, Ж. Лильберн ўзининг «Эркинликни, эркин одамни ҳимоялаш» памфлетида шундай ёзади: «Худо инсонни қалб ва онг билан ҳамда ўз шахсий сиймосига монанд қилиб яратган... Улардан ҳеч бири ўз табиатига кўра бошқалар устидан қандайдир ҳукмронлик, хўжайинлик қила олмайди ва ҳокимиятга ҳам эга эмас».

Киратнинг қатл қилиниши. Парламент иттифокчилари бўлган шотландлар қароргоҳига тушиб қолган кирол Карл I уларни ўз тарафига оғдиришга уриниб кўрди. Лекин бу ҳеч қанака натижа бермади. Амалда шотландлар асирни парламентга сотдилар. 1647 йилнинг февралида кирол Нейзби яқинидаги қалъага кўрикланган ҳолда жойлаштирилди. Парламент депутатларининг аксарияти, шунингдек, Кромвеллнинг ўзи ҳам фақат кирол ҳокимиятининг чекланишини хоҳлардилар. Бирок ўз характерининг кучи ва дунёқараш туфайли Карл келишишга кўнмади.

Бу орада кўшиндаги аскарлар «... конли Карл Стюартни у туққан кон учун ва худонинг ишига ҳамда бу талон-торож қилинган мамлакат аҳолисига келтирган зарар учун жавоб беришга тортилиши» талаб қила бошладилар. Бу талабга парламент депутатларининг бир қисми ҳам кўшилди. Жамоалар палатаси ҳар иккала палатадаги юристлар, зобитлар, амалдорлардан тузилган 150 кишидан иборат «собик кирол Карл Стюарт» устидан ҳукм чиқарувчи фавқулодда суд ташкил қилди.

Кирол устидан суд 1649 йили 20 январь кuni бўлиб ўтди. Қор кўйлак кийган кўрикчилар – ўн икки аскар қуршовидаги Карл I суднинг қонунийлигини тан олмаслик белгиси сифатида шляпасини бошидан олмади. У ўзини устун тутар ва келишувга эришишни уринмас ҳам эди.

Бир неча кунлик қизгин баҳслардан кейин Карл I айбдор деб таъинланди ва «золим, хоин, қотил ва давлат душмани» сифатида қатл этилишга ҳукм қилинди. Прокурор Кук: «У ўлиши, у билан биргана монархия ҳам ўлиши керак», – деди.

1649 йилнинг 30 январь кuni Карл I Стюарт саройдан қатл маҳкамасигача бўлган йўлни аскарлар билан суҳбатлашиб, пиёда босиб ўтди. Қатл супасидаги сўнгги сўзида у ўз фуқароларига улар кир

бирга давлатни бошқармокчи бўлганлигини таъна килди. Унинг хулк-агворида иушаймонликнинг сояси ҳам кўринмас, ўзини тутинида кўркувдан асар ҳам йўк эди. Қатлига бир неча дакика кўзганди ҳам Карл I абсолют монархия тузумини ҳимоя килишда завом этди.

Армия тантана киларди, лекин мамлакат аҳли воқеаларнинг бундай бурилишига тайёр эмас эди. Қатл пайтида иштирокчилар орасида сидқидилдан йиғлаганлар, киролга ачинганлар ҳам оз эмасди.

Киролнинг қатл этилиши ҳақидаги хабар Европа монархларининг саройлари бўйлаб даҳшат тўлкини мисол қалкиб ўтди.

Инқилобнинг якунланиши.

Англиянинг конституцион монархияга айланиши

Республиканинг ўрнатилиши. Парламентнинг 1649 йил 17 мартдаги қарори билан кироллик ҳокимияти «кераксиз, халқ фаровонлиги учун зарарли ва хавфли» бўлгани учун йўқотилди. Қарорда: «Бу мамлакатда ва Ирландияда кироллик унвонининг қайсидир бир шахсга тегишли бўлиши фойдасиз, кийин ва эркинлик учун, жамият хавфсизлиги ҳамда халқнинг ошқора манфаатлари учун хавфли ҳақидаги аниқланганлигини ва тажрибада исботланганлигини эътиборга олиб, ушбу парламент ва унинг ҳукми билан қарор ва эълон қилинадики, инглиз миллатининг кироллиги унвони бундан буён қайсидир бир шахсга тегишли бўлмаслиги ва амалга оширилмаслиги керак...» дейилади.

Икки кундан кейин унинг тақдирига лордлар палатаси ҳам шериқ бўлди.

19 май куни Англияда республика эълон қилинди. «Бундан буён, — дейилади Декларацияда, — Англия парламентдаги халқ вакиллари томонидан бошқарилади». Бой савдогарлар, тадбиркорлар ва янги зодагонлар ҳукумат тепасига келдилар. Бутун қонуний ҳокимият тўлалигича аъзолари ўзларини «инглиз озодлиги»нинг қўрғинчилари деб атайдиган Узок муддатли парламентнинг жамоа палатаси тимсолидагн бир палатали парламентга ўтди. Пресвитерианлар парламентдан қувилгандан сўнг у ерда 100 нафар аъзо қолган бўлиб, парламент йиғилишларига шундан 50–60 киши қатнашар эди. Бу аслида парламент деб аталган ташкилотнинг қолдиғи эди, ҳолос. Ижро ҳокимияти Оливер Кромвель бошчилигидаги ҳарбий

мансабдорлар раҳбарлик қилаётган 41 кишилик Давлат кенгаши топширилди. Амалда Англияда «республика либосидаги» ҳарбий диктатура ўрнатилди.

Шаҳарлик кашшоқлар ва деҳқонлар ҳаётида қарийб ҳеч нарсга ўзгармай қолди. Фуқаролар уруши мамлакатни вайронага айлантирди ва бу уларга очлик ва мусибат келтирди.

Халқ ҳаракатларининг бостирилиши. Левеллерлар аскарларга чакирик билан мурожаат қилдилар: «Худди бир кишидек сизнинг ишончларингизни алдаган ва ҳар куни сизларни қул қилишга интилганларга қарши ўз эркингиз учун курашга отланинг...» Бу чакирикка жавобан қўшинларда жонланиш бошланди.

Қўшиндаги левеллерларнинг қўзғолонини бостиришга Кромвелнинг шахсан ўзи бошчилик қилди. Энди, тadbиркорлар ва янгизодагонлар ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олганидан кейин, туқимачилар ва деҳқонлар билан иттифок уларни ортиқ қизиқтирмасди. Кромвель қўшинни барча ўзгача фикрловчилардан тозалади. Бунинг учун парламент унга «чин калбдан ташаккур» эълон қилди. Лондондаги Ситилик бойлар эса қимматбаҳо совға – олтин коса ва идишлар ҳадя қилди.

Кромвелнинг буйруғига биноан диггерларнинг Жерард Уинстенли бошчилигидаги ҳаракати ҳам бостирилди.

Жерард Уинстенли 1609 йили Ланкаширда дунёга келган, унинг ўлган вақти номаълум. У каттиққўл пуритан oilасида тарбия топди, ёшлигида жуда кўп ўқиди. 12 ёшидаёқ Жерард Лондонда савдо фирмасида шогирд бўлиб ишлади. Ўз ҳаётида у оғир меҳнат ва умидсиз муҳтожликни кўрди. Бу унда факат сиёсийгина эмас, мулкий тенглик ҳам бўладиган жамият ҳақида орзу уйғотди... 1649 йил апрелда Уинстенли бир тўда маслакдошлари билан Лондон яқинидаги мукаддас Георгий тепалигидаги бўш ётган ерда қолбуния ташкил қилиб, ерга ишлов беришни бошладилар. Уинстенли халқни бўш ерларни эгаллаб олишга (уларнинг номлари ҳам шундан келиб чиққан: «диггер» – қазувчи, қовловчи) ва бойлар учун эмас, ўзлари учун меҳнат қилишга даъват қилди. Уинстенлининг асосий ғояси – ерга бўлган хусусий мулкчиликдан воз кечиш эди. Бу ҳақда диггерларнинг Уинстенли томонидан ёзилган манифестида шундай дейилади: «...Биз адолатли ишлашимиз ва ерни ҳаммамиз учун – бой учун ҳам, камбағал учун ҳам умумий хазинага айлантиришимиз лозим. Мамлакатда туғилган ҳар бир киши уни ўстиргани

она ерда яратишни бошқарган онгга мувофик кун кўра олсин, лекин ҳамма бирга, бир отанинг болаларидек ишлаб, бир оила аъзоларидек бирга овкатлансинлар ҳамда ҳеч бири бошқаси устида ҳукмрон бўлмасин...

Бу хусусий мулкнинг лаънатли эканлиги эса ерни сотаётганлар ва сотиб олаётганлар лендлордлар бўлишини, уни ёки зулм, ёки уғрилик билан олганликларини ва барча лендлордлар еттинчи ва саккизинчи оятлардаги «ўлдирма» ва «ўғирлама» деган даъватларга риоя қилмай яшаётганларини аниқ ифодалайди.

Билингки, токи ерсиз қашшоқлар жамоа ерларини ҳайдаш ва ишлов беришга рухсат олмас экан ва токи ўраб олинган кўрғонларда яшаётган лендлордлардек мўл-кўлчиликда яшамас эканлар, Англияда озод халқ бўлмайди».

Дигтерлар ҳаракати ўзининг тинч характериға қарамасдан Давлат Кенгашининг эътиборини жалб қилди. Лендлорлар ҳам бу ҳаракатда ўзларининг ерга эғалик ҳуқуқлари учун катта хавфни кўрдилар. Барча мулкдорларни ташвишға солаётган ушбу муаммони Кромвель ўз нутқларидан бирида шундай ифодалайди: «Зотагонлар, жентльменлар, йоменлар, улар ўртасида фарқ мавжуд; бу фарқ миллат учун жуда муҳим. Аммо тенглик принциғиға амал қилувчилар томонидан миллатнинг ана шу табний ҳолати вайрон қилинмадими? Уларнинг максадлари деҳқонларни ҳам лендлорлар синғари эркин қилиш эмасми?»

Шундай нутқдан сўнг лендлорларнинг дигтерларға қарши ҳаракати бошланганлиғи ҳеч ажабланарли эмас. Лендлорларға Ферфакс аскарлари ҳам ёрдамға келдилар.

Ирландия ва Шотландиянинг забот этилиши. «Янги тур»даги армиянинг қайта тугилиши. Армияда левеллерларнинг тор-мор қилиниши Кромвелнинг қўлларини бўшатди ва у энди Ирландия масаласи билан шуғулланиши мумкин эди. Бу пайтға келиб Ирландия Англиядан тўлиқ ажралиб чиккан эди. Ирландиянинг вице-қироли маркиз Ормонд Карл I нинг вориси бўлган Карл II байроғи остида тарқок элементларни бирлаштира олди. «Яшил орол» роялистлар фетнасининг асосий майдониға айланди. Бир йўла иккита лавонинг — Ирландия ҳукмдори ва экспедицион армия Бош кўмондони лавозимларига тайинланган Кромвель ирландларни тор-мор қилиш режисини туза бошлади. 1649 йил 13 августда яхши қуролланган 10 минг аскари бўлган 132 кемадан иборат кўшин Англия қирғоқларини

Канада учун очик урушга айланди. 1760 йилга келиб инглизлар Франциянинг Канададаги асосий таянч пунктлари – Дюкен, Квебек ва Монреални эгаллаб олдилар. 1763 йили эса французларни Канададан умуман сиқиб чикардилар.

Ҳиндистондаги кураш эса шиддатлироқ бўлиб, узокрок давом этди. Англиянинг Ост-Индия компанияси ҳали XVII асрдаёқ Бомбей (Мумбай) ни эгаллаб, бир нечта мустахкамланган портларни барпо килдилар. Французлар ҳам бир нечта денгиз базалари ва мустахкамланган пунктларни курдилар. Бобурийлар империяси кулагандан сўнг пайдо бўлган ҳинд князликлари ўртасидаги зиддиятдан фойдаланиб, иккала давлат ҳам уларнинг ички ишларига фаол аралаша бошлайди. Французлар билан инглизлар ўртасида очик уруш XVIII аср ўрталарида бошланиб, инглизлар Ҳиндистоннинг шимоли-шарқи – Бенгалияни тортиб олди. Кейинчалик эса Бенгалия, Бихар, Мадрас ва бошқа бир катор вилоятлар ҳам инглизлар кўлига ўтди. Қатор йирик ҳинд князликлари Англияга қарам бўлиб қолдилар. Франция эса Ҳиндистонда бешта пунктни, уни ҳам мустахкамламаслик шарти билан қўлда ушлаб қолди.

Шундай қилиб, XVIII асрнинг 60-йилларидаёқ Буюк Британия кўпгина мустамлакаларга эга бўлди: Шимолий Америкада 13 та штат, Канада, Ньюфаундленд ороли, Кариб денгизидаги оролар. Ҳиндистоннинг бир қисми ва Африкадаги факториялар шулар жумласидан эди.

Шу тарика Буюк Британия мустамлакачилик империясига асос солинди. Англия «денгиз ҳукмрони»га айланди.

Кишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар. Англияда икки юз эллик йил ичида юз берган «аграр инқилоб» оқибатида ерлар йирик мулкдорлар кўлида тўпланди, деҳқонлар йўқолди, кишлоқ хўжалигида ёлланма ишчилар асосий куч бўлиб қолди. XVII аср 70-йилларида келиб анъанавий ер эгалари – деҳқонлар қарийб қолмади.

Қироллик ерларини ва ирланд деҳқонларининг ерларини сотиб олган янги мулкдорлар ижарачиларни жуда юкори ижара нархи билан сиқиб қўйдилар. Лендлордларнинг ўзлари эса хўжалигини юритишмас эди. Ерни улар энди йирик тадбиркорларга ижарага берар, улар эса ёлланма ишчилар меҳнатини фаол қўллар эди. Ушадаврдаги инглиз кишлоғи учун характерли бўлган пирамида – лендлорд, ижарачи фермер, батраклар – шаклланиб келаётган эди.

XVIII асрдаги Англия кишлоқ хўжалиги шаҳарларни ва саноат кўрғонларини муваффақият билан боқарди.

Йирик ер эгаларининг шаклланиши дон ишлаб чиқаришни ошириш учун шароит яратди, бу эса дон нархининг тушишига олиб келди. Шаҳар аҳолисининг ўсиши чорва маҳсулотларига, хусусан, қўштак бўлган талабни оширди ва фермерлар чорвачилик билан фаол шуғуллана бошладилар. Озик-овкат учун ишлатиладиган иккунмалок ерларда ҳам яхши ўсадиган экинлар экила бошлади ва бу завоқлари ташландик бўлиб ётган ерларнинг ҳам ўзлаштирилишига олиб келди. Марказлашган мануфактураларнинг сонни ошиб, шаҳар билан кишлоқ ўртасида савдо ривожланди. Ҳатто, савдо янгиликларини ёритадиган газеталар ҳам пайдо бўлди. Тобора фойдали бўлиб бораётган савдо манфаатлари учун мамлакатда ариқлар қазилди, янги йўллар ва тош кўприklar қурилди.

Саноат тўнтариши. XVIII аср ўрталарига келиб Англияда саноат тўнтариши учун, яъни мануфактура ишлаб чиқаришдан машиналар кенг қўлланиладиган фабрика ишлаб чиқаришига ўтиш учун шароит етилди. Бу ҳол мамлакатнинг бутун олдинги ривожини билан тайёрланган эди. Бу бйринчидан, якунланган аграр инқилоб жуда кўп бўш ишчи кучлари захирасини яратди. Аҳолининг ўсиши тезлашди. 1700 йили мамлакат аҳолиси 6 миллион, 1790 йили эса 8,2 миллион кишини ташкил қилди. Ортик ишчи кучининг ҳаммаси саноатда ёлланиб ишлашга тайёр эди. Иккинчидан, маҳсулотни сотиш бозори шаклланди. Шаҳарлар сонни ва аҳолиси ўсиб борди. Кишлоқлардаги бой ижарачиларнинг асбоб-ускуна ва ўғитга бўлган эҳтиёжи ҳам ошиб борди. Учинчидан, мамлакат ичкарисида ер олди-сотдиси, мустамлакаларни талаш ва қул савдоси натижасида савдогар ва тадбиркорлар кўлида фабрикалар қуриш ва машиналар харид қилиш учун зарур бўлган қатта маблағлар пайдо бўлди. Машиналар ихтиро қилиш эса жамиятнинг ўзига хос иқтисодий эҳтиёжига айланди. 1761 йили «Санъат ва саноатни рағбатлантириш жамияти» томонидан йигирув машинаси кашф этган кишига қатта мувафот ваъда қилинган эди.

Саноат тўнтариши дастлаб тўқимачиликда бошланди. Бунинг сабаблари тўқимачиликда ишлаб чиқаришни чегаралайдиган цехларнинг йўқлиги, арзонлиги ва чидамлилиги жиҳатидан ҳинд матолари билан беллаша оладиган маҳсулотга эҳтиёжнинг ошиб бораёт-

ганлигида эди. Бу эҳтиёжни кондиришга факат машиналар ёрдами-
дагина эришиш мумкинлигини кўпчилик яхши тушунарди.

Тўқувчи ва механик Жон Кей (1704–1764) 1733 йили тўқув-
дастгоҳи ихтиро қилди. Авваллари тўқувчининг ўзи ғалтак ишла-
ри орасидан ўрмакни ўтказиб туришга мажбур эди. Энди ўрма-
оёқ қурилмасини босиш орқали ўтказиладиган бўлди. Бу ихтиро
тўқиш жараёнини 2 марта тезлаштирди, лекин энди йигирилган ил-
танқислиги пайдо бўлди.

1765 йили ланкаширлик тўқувчи Жеймс Харгривс (туғилган
йили номаълум – 1778) бир йўла 15–18 йигиргич ишлайдиган ме-
ханик урчук ихтиро қилди. У бу урчукни ўз қизининг номи билан
«Женни» деб атади. Машина арзон, қурилиши жуда содда эди ва шу
сабабли тезда бутун дунёга тарқалди.

1767 йили дурадгор Хейс сув гилдираги (чарх) билан ҳаракат
келтириладиган машина яратди. Бундай машина юксак унумдор-
лиги билан ажралиб турарди. Йигирувдаги ютуқлар механик тўқу-
дастгоҳлари яратилишини келтириб чиқарди. Эдмунд Картрайтнинг
(1743–1823) янги дастгоҳи тўқувчилик ишлаб чиқариши унумдор-
лигини 40 мартага оширди.

Фабрикалар – машинали ишлаб чиқаришнинг бутун бир тизими
пайдо бўла бошлади. Сув двигателлари билан фойдаланиш фабрика-
ларни фақат дарё бўйларидагина қуришга мажбур қиларди. Жеймс
Уатт¹ томонидан универсал буг машинасининг яратилиши
бошқа ерларда ҳам фабрикалар қуриш имкониятини берди.

XVIII аср охирилари бошқа муҳим ихтиролар билан ҳам ажралиб
туради. 1784 йили металлург Корб² прокат стани³ни ихтиро қилди.
Модсли⁴ эса токарлик дастгоҳини яратди.

Янги техника саноатнинг янгидан ташкил этилишига олиб кел-
ди. Мануфактура ўрнини фабрика эгаллади. Саноат тўнтарилди
меҳнат унумдорлигини улкан юксалишга олиб келган ҳақиқий са-
ноат инкилоби эди.

Натижада XVIII аср охирига келиб саноат ишлаб чиқаришининг
кескин даражада ўсиши юз берди. Чўян ишлаб чиқариш 1740 йили

¹ Жеймс Уатт – 1736–1819 йиллар яшаган, шотланд муҳандиси, ихтирочи-механик.
Кироллик жамияти, Париж Фанлар академияси аъзоси. Қучланиш ўлчов бирлиги Ватт
унинг номидан олинган.

² Генри Корб – 1740–1800 йиллари яшаган, инглиз муҳандис-ихтирочиси.

³ Прокат стани – металлни ёйиб, шаклга солувчи қурилма.

⁴ Генри Модсли – 1771–1831 йиллари яшаган, инглиз муҳандиси, саноатчи-тадбирчи.

17350 тонна ўрнига 1796 йили 125079 тоннани ташкил қилди, кўмир казиб олиш 1700 йили 2,6 млн тонна бўлса, 1795 йили 10 млн тоннага етди. Янги саноат районлари пайдо бўлди. Ланкашир тўқимачилик саноатининг марказига, Йоркшир, Уэльс, Шотландия — кўмир казиб олиш марказларига айланди.

Ишчиларнинг аҳволи. Фабрика ишчилар ҳаётини ижобий томонга ўзгартирдимиз? Кўпинча фабрикада бутун оила — отаси, онаси, болалари бирга ишлашарди. Аёллар ип йигирувчи бўлиб ишлашарди, болаларга эса ипларнинг узилган жойларини улаш ёки чиқиндиларни чиқариш топшириларди. Эркаклар ҳам шу ернинг ўзига ишлардилар — улар йигирар ёки машиналарни созлашарди.

Фабрика оила аъзоларини бир-биридан ажратмаган ҳолда уларнинг ҳаёт тарзини ўзгартирди. Тарихда биринчи бор иш вақтининг тартиб жадвали пайдо бўлди. Душанбадан шанбагача фабрика кўнгироғининг эрталаб соат 6 ёки 7 да жаранглаши иш куни бошланганидан дарак берарди. Сув ғилдираклари ва машиналар тушгача олти соат ва тушдан кейин олти соат айланарди. Киш ва кузнинг совук кунларида эрталаб ишни кечроқ бошлаш имконияти йўқ бўлди; сешанбадан шанбагача ғайрат қилиб ишлаганлик учун бериладиган яна бир дам олиш куни — «муқаддас душанба» ҳам бекор қилинди.

Ишчилар қандай шароитда яшар эдилар? Фақат баъзи бир фабрика эгалари, масалан, Ричард Аркрайт¹, ишчилар учун уйлар қурдирди. Лекин бу жуда камдан-кам учрайдиган ҳол эди. Ишчилар уйларини оммавий қуриш, асосан XVIII аср иккинчи чорагидан бошланди.

Кўмир шахталари яқинида қурилган янги фабрика шаҳарларида оилалар катта эски уйлардан бир-икки хонани ижарага олишар ёки муттаҳам пудратчилар қурган юпка деворли ва зах полли, арзон уйлардан бирига кўчиб ўтардилар. Бу уйларда шароит жуда ёмонлиги жиҳабдан улар халқ орасида «ишчилар учун Бастилия» номини олган.

Корхона хўжайинларининг аксарияти фабрикаларда катъий қоидалар зарурлигига сидқидилдан ишонишарди. Кўплаб жарималар бор эди — кечиккани учун, сўқиниш учун, хунук кўриниши учун. Лекин фабрикантларининг камдан-камгина ишчиларига оғир ҳаётларини енгиллатишда ёрдам берарди. Ўша Аркрайтнинг худди

¹ Ричард Аркрайт — 1732—1792 йиллари яшаган, тўқимачилик соҳасида йирик тадбиркор ишчиларга ҳомийлиги билан машҳур бўлган.

ўзи ишчиларига унча катта бўлмаган ижара ҳақи эвазига ер майдонлари ажратди, энг яхши ишчиларига эса мукофот тарикасида соғин сигирлар берди. Айни пайтда фабрикаларда аёллар ва болалар меҳнатидан фойдаланиш оммалашади. 1788 йили Англиянинг тўқимачилик саноатида 26 минг эркак, 31 минг аёл ва 35 минг болалар меҳнат қилган. Иш куни 14–17 соат давом этарди. «Ёрдамчи ишчилар» деб ҳисобланадиган болаларга одатда қўпол муомала, сифатсиз овқат ва оғир меҳнат тегарди, холос. Улар 5–8 ёшларидан ишлай бошлашарди. Ишчилар, айникса, болалар ўртасида ўлим даражаси жуда юкори эди.

Ёмғирдан кейинги кўзикориндай қўлайиб бораётган фабрикаларда ишчилар соғлиги ва меҳнатининг ҳеч қандай муҳофазаси маъжуд эмасди.

Янги ихтиролар. XVIII асрда Англияда чўян олишнинг янги усуллари, куйиш ишини, дастгоҳлар ихтиро қилишни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган фабрика эгаларининг бутун бир сулолалари пайдо бўлди. Улар орасида Дарбилар ва Уилкинсонлар сулоласи айникса машҳур эди.

Абрахам Дарби (1677–1717) мураккаб шаклдаги буюмларни, масалан, тувакларни куйиш имконини берадиган чўян куйишнинг янги услубини ихтиро қилди. У тошқўмирдан кокс олиш усулини ҳам яратди. Тошқўмир уюми токи майда, ялтирок, каттик зарраларга айланмагунча секин киздирилади. Бу худди ўша темир рудаси билан бирга домна печига киритиладиган «кокс» (коксли қолдиқ) эди. Кокс ёғоч кўмирга ўхшаб укаланиб кетмас ва печга кўпроқ руда ортиш имконини берарди. Дарби печнинг ҳажмини ва ҳаво оқимини оширди. Натижада печда юксак ҳарорат ҳосил бўлиб, чўян суюқроқ бўлар ва уни мураккаб шаклларда куйиш мумкин бўларди. Дарбининг буюмлари: туваклар, дазмоллар, печка ва каминлар учун қисмлар бутун мамлакат бўйлаб тарқалди.

Абрахам Дарбининг ўлиmidан сўнг иш унинг ўғли Абрахам Дарби II га (1711–1763) ўтди. У Ньюкомен машинаси¹ ёрдамида домна печининг парраларини ҳаракатга келтирувчи сув чарх устида жойлашган завод ҳовузига сув чиқарди. Бу, ҳатто ариқлар қуриб қолганда ҳам, печга доимий ҳаво берилишини таъминлади. Фабрика марказий графликларда талаб катта бўлган сифатли кўйиш пўлат ишлаб чиқарарди.

¹ Ньюкомен машинаси – шахталардан сувни чиқаришда ишлатиладиган буг машинаси

Абрахам Дарби III (1750–1791) заводни 1768 йилдан 1781 йилгача бошқарди. Унинг даврида дунёдаги биринчи чўян кўприкнинг қисмлари қуйилди. 1779 йили кўприкнинг қисмлари мурватлар билан мустаҳкамланди ва кўприк Айронбриж яқинидаги Северн дарёсининг икки қирғоғини бирлаштирди.

Жон Уилкинсон (1728–1808) чўян қуйиш заводларини бошқарди. 1774 йили у чўян бўлаги марказида қурулнинг ўқ чиқарадиган тешигини очиш имконини берадиган токарлик дастгоҳини ихтиро қилди. Келгуси йили Англия билан унинг Америкадаги мустамлакалари ўртасида жанг бошланиб кетганида, тўпларни ана шу усулда ясай бошладилар.

1775 йили Жеймс Уатт ўзининг буг машинасини ихтиро қилди ва бу двигателлар учун цилиндрларни Уилкинсоннинг қуйиш заводларида ясай бошладилар.

Уилкинсоннинг ўзи ҳам ўз ишхонаси учун бир неча буг машиналарини сотиб олди. 1788 йили у Парижнинг сув таъминоти учун қуйилган чўян қувурларни тайёрлаб берди (қувурларнинг узунлиги 40 миль эди).

Англияда Уилкинсонни «чўян жинниси» дейишарди, чунки у чўяни қўллайдиган янгидан-янги соҳаларни тинимсиз изларди. Уилкинсон чўян кема ясашга уриниб кўрди, унинг қиёфаси туширилган чўян такинчоклар марказий графликларда танга сифатида қўлланарди. Уилкинсон 1808 йили вафот этди. Васиятига кўра уни чўян тобутда қўмишди.

Луддчилик ҳаракати. Ишчилар ҳар доим ҳам янги турмуш тарзи ва саноат инкилоби пайтида ташкил топган меҳнат шароитини итоат билан қабул қилган эмас. Уларни хўжайинлар зулмидан ҳимоя қиладиган қонунлар йўқ эди. Шунинг учун улар ўз қураш воқеаларини қўллашга мажбур бўлди. Аҳолининг ўсиши ва ёлланма меҳнатнинг жорий қилиниши натижасида ишсизлик ортиб, ишчиларнинг сиёсий онги ҳам ўсиб борди.

Саноат тўнтариши даврида ишчиларнинг биринчи оммавий ҳаракати – машина ва дастгоҳларни бузувчилар ҳаракати пайдо бўлди. Бу йилларда маошлар қисқариб кетди, ишсизлик кўпайди. Кўпгина ишчилар ўз қулфатларига, ўзларининг ачинарли аҳволларига машиналарни айбдор деб ҳисоблардилар. Шу сабабли машиналарни бузиш ҳаракати кенг қўламда авж олди. Бу ҳаракат

осудаликка эришмаган бу инсон умрининг охирларида бутун француз ёшлари фикрининг ҳукмдори бўлди. Женевалик (Швейцария) соатсоз оиласида дунёга келган бу донишманднинг номи Жан Жак Руссо (1712–1778) эди.

Бундай оммавийликнинг сабаби нима? Албатта, Руссо шунчалар мағрур ҳимоя қилган унинг ғоялари эди.

Донишманд хусусий мулкнинг пайдо бўлиши инсониятга тенгсизлик, қуллик ва бошқа қулфатлар келтирганини исбот қилди. «Жамиятнинг бундан кейинги барча ривожланиши, – дейди Руссо, – кашшоқларнинг бойлар, ожизларнинг қучлилар томонидан эзилишини туғдирадиган тенгсизликнинг бундан буёнги ўсиб боришидир». Бирок Руссо хусусий мулкни йўқотиш лозим деб ҳисобламас эди ва фақат унинг миқдорини камайтиришни истарди.

Бойлик ва камбағалликнинг чегараларини тенглаштириш – Руссонинг фикрича қонунчининг вазифаси ана шу. «Агар сиз, – деб ёзарди у, – давлатни мустаҳкам қилмоқчи бўлсангиз, унда бойлик ва камбағаллик чегараларини имкони борича яқинлаштиринг: чексиз бойликка ҳам, чексиз камбағалликка ҳам йўл қўйманг».

Олий ҳокимият фақат халқники бўлиши керак, деб ҳисобларди Руссо. Шунинг учун ҳам, донишманднинг идеали – ҳар бир одам ўзига керакли барча нарсаларни ўзи етиштирадиган майда мулкдорларнинг демократик республикаси эди.

Республикани талаб қилиш, ҳокимият бутун халққа тегишли эканлиги ҳақидаги таълимот 1789–1799 йиллардаги француз инқилоби даврида ўзининг тарафдорларини топди.

Энциклопедистлар. 1715 йили Францияда машҳур «Фан, санъат ва ҳунарлар энциклопедияси»нинг дастлабки томлари нашрдан чиқди. Нашрнинг бошида файласуф Дидро¹ ва математик д'Аламберлар² турардилар. «Энциклопедия»да Вольтер, Руссо ва бошқа буюк олимлар иштирок этди.

«Энциклопедия»нинг аҳамияти нимадан иборат эди? Нима учун иезуитларнинг талаби билан унинг икки томи қирол буйруғига қўра тақиқланди, 7 йилдан кейин эса бутун нашрга тақиқ тамғаси қўйилди?

¹ Дени Дидро – 1713–1784 йиллари яшаган француз ёзувчиси, маърифатпарвар файласуф ва драматург.

² Жон Лерон д'Аламбер – 1713–1783 йиллари яшаган. Файласуф, математик ва механик

Ҳақиқат шундаки, «Энциклопедия» жанговар характерга эга эди. Дидро ва д'Аламбер XVIII аср ўрталаригача тўпланган барча билимлар йиғиндисини бир тизимга келтириб, католик динига қарши муросасиз уруш эълон қилишди. Улар феодал тузумнинг ўрнатилишини аёвсиз танқид қилдилар. Замондошлари «Энциклопедия»ни бекорга қадим Францияни штурм қилиш учун қурол олинадиган улкан аслаҳа омбори деб аташмаган.

Жан Мелье — феодал зулмга қарши курашчи. XVIII асрда Францияда коммунистик назарияларни яратган маърифатчилар ҳам бўлган. Улардан бири руҳоний Жан Мелье (1664—1729) эди.

Ота-онасининг талабига кўра руҳонийликка ўқиган бу тўқинчиининг ўғли ўзининг бутун ҳаётини қишлоқдаги ибодатхонада ўтказди. Фалеафий баҳслар ўтказаяётган, маълумотли ва эркин фикрловчи кишилар тўғараги йиғиладиган пойтахт ҳақида у орзу ҳам қилолмасди.

Бунинг ўрнига Мелье ҳар куни маросимлар ўтказиши, ўзи нафратланган динга хизмат қилиши ва ўзи ишонмайдиган эътиқодга бошқаларни даъват этиши керак эди. Бундай иккиюзламачиликни енгилшга ўзида етарли қуч топа олмаган Мелье ўз жонига қасд қилди.

Улимидан сўнг Мельедан унинг «Васияти» қолди, унда ўзининг барча азоблари, гумонлари, мажбурий ёлғони учун тавбаларини ифодалаган эди. Бутун умри бўйи ёзган ижод маҳсулида у Худога, қиролга ва бойларга уруш эълон қилди. «Мен истардимки, — деб ёзди Мелье, — бу даҳшатли махлукни йўқ қилиш учун Геркулес кучига эга бўлсам...». Мелье барча қулфатларнинг манбаи хусусий мулк деб ҳисоблар ва уни бекор қилиш тарафдори эди.

Мельенинг фикрича, дунёвий ва диний князлар кучига халқ ўзининг кучини қарши қўйиши лозим. «Бирлашсангчи ахир, халқ, атар сенда соғлом ақл бўлса..., бундай олийжаноб, дадил ва муҳим ишга бир-бирингизни чорланг, ҳаммангиз! Бир-бирингизга ўз фикр ва истакларингизни яширинча айтишдан бошланглар!» — чорларди Мелье.

Мельенинг оқибат максади қанака эди? У ернинг бойликларини хусусий қилиб эгаллаб олишни билмайдиган ва ҳеч қандай истисносиз барча одамларга бахт ато этадиган янги жамият қуришдан иборат эди.

Адам Смит ва Жак Тюрголарнинг иқтисодий таълимоти. XVIII аср маърифатчиларнинг юксак сафларида тенгсиз янги

иктисодий таълимот яратган алломалар – англиз Адам Смит (1723–1790) ва француз Жак Тюрго (1727–1781) ҳам шарафли ўрин эгаллайди.

«Маълум илмийлик ва фуқаролик жасорати». Унинг таълиқи кўринишида ҳеч қандай буюклик йўқ эди: бўйи ўртачадан бир оғир баландрок, текис юзли, қора-қўқимтир кўзлар, йирик тўғри бурун. Жуда оддий кийинган. Умрининг сўнггигача парикда юрган. Елкасида бамбук таёқчаси билан юришни яхши кўрган. Ўзи билан ўзи гаплашиш одати бор эди. Бир сафар кўчада савдо қилувчи аёл уни ақлдан озган деб ўйлайди ва қўшинисига шундай дейди: «Эй, худо, бечорага қара! Яхшигина кийинган!» Бу одам Европанинг машҳур кишиси эканлигини у қаёқдан ҳам билсин. Лондон ва Париждан, Берлин ва Петербургдан келган саёҳатчилар у билан танишишга интилардилар. Унинг исми Адам Смит. У ўзини табиий фикрлаш қобилиятини, ҳикоячилик маҳорати билан қомусий илмийликни чинакам олийжаноблик ва илмий софлик билан бириктирган эди.

Смитнинг бу фазилатлари жамият аҳлида иктисодиётга қизиқиш уйғонишига кўп жиҳатдан таъсир қилди. Смитнинг фаолияти соноат тўнтариши даврига тўғри келди. Ўзининг асосий илмий асари «Халқ бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақида тадқиқот» (1776 й.) капиталистик тузумни халқ фаровонлигини ва давлатни гуллаб-яшнашини таъминловчи «табиий тартиб» деб баҳолайди.

Смит одамларнинг ўз иктисодий аҳволларини яхшилашга уринишлари жамиятни тўқин-сочинликка олиб келишга қодир деб ҳисобларди. «...Давлатни қолоқликнинг энг пастки поғонасидан ободончиликнинг юксак поғонасига кўтариш учун, – деган таълиқ Смит, – фақат тинчлик, енгил солиқлар ва бошқаришда сабр-қаноат керак, холос. Бошқа барчасини воқеалар табиий оқимининг ўзи ҳал қилади. Воқеаларни мажбурий бошқа йўлга бурган ёки жамият раво жини тўхтатиб қолишга уринаётган барча ҳокимиятлар – гайр табиийдир».

Смитнинг фикрича, жамиятни ривожлантиришда рақобат қилишнинг асосий роли ўйнайди, уни ҳатто врачларга, университет профессорларига ва руҳонийларга ҳам қўллаш мумкин. У ерни сотиш ва сотиб олиш эркинлигини ёқларди ҳамда ер ундан иктисодий фойда оладиган мулкдорлар қўлига ўтиши керак, деб ҳисобларди. Смит халқ раво дончилигининг асосий манбаи меҳнат деб таъкидларди. Смитнинг

асарлари ва фаолиятни капиталистик иқтисод назариясининг шаклланишида катта роль ўйнади.

Янги молия вазири. XVIII аср ўрталарида Францияда ўзгаришлар зарурати ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ ҳис қилинди. Молия Бош назоратчиси (вазири) лавозимига амалда мамлакатнинг барча ички ишларига раҳбарликни ўз зиммасига оладиган янги одам керак эди. Бунинг устига у сарой доиралари билан боғланмаган бўлиши лозим. Шундай одам қадим норманд зодагонлари оиласидан чиққан. Ҳақ Тюрго эди. Тюрго физиократлар (грекчадан *physis* – табиат ва *statos* – ҳокимият дегани) мактабининг Кенэ сингари йирик намоёндалари билан бир сафда туради. Унинг йўли инсоний жасорат таъдил ислохотлар йўлидир. Бирок бу йўл эски тартибдаги барча ҳуқуқларнинг қатъий қаршилигига учради. Тюрго истеъфога чиқишга мажбур бўлди.

Тюрго нимага эришмоқчи эди? Энг аввало у инсоннинг табиий ҳуқуқлари – шахсий эркинлик ва хусусий мулк ҳуқуқларини поймол қилаётган мавжуд эски феодал тартибларни танқид қилди. Тадбиркорлик ва ҳўжалик ташаббуси эркинлигининг чекланишида у «табиий ҳуқуқ»нинг ҳалокатли бузилишини кўрди. Фақат тулиқ рақобат эркинлиги, ҳўжалик ҳаёти ташаббусининг чекланмаган кенглигигина, унинг нуқтаи назарида, «табиий ҳуқуқ»ларга мос келади. Шунинг учун ҳам Тюрго нон савдоси эркинлигини суъсиз ҳимоя қилди. Давлат назоратидан озод қилинган савдогарлар ҳодини нон билан таъминлаш масаласини энг маърифатли маъмуриятчидан кўра дурустроқ ҳал этишига унинг ишончи комил эди.

Саноат соҳасида Тюрго цех тизимига қатъиян қарши чиқди. Цехлар фақатгина саноатнинг ривожланишига ҳалақит берар, ишчининг ташаббусини сиқиб қўяр, ишлаб чиқаришда майдакашликни мустаҳкамларди. Тюрго ишчиларнинг меҳнат ҳуқуқларини цехлар томонидан чекланишининг бекор қилинишини талаб этди.

Инсон онгининг қудратига, унинг фаровонлиги учун меҳнат шартини яратадиган фаннинг имкониятларига чексиз ишонч маърифатчилик асрининг асосий ғоясини ташкил қилади. Маърифатчилар байроғига «Фан ва таракқиёт» деган шиор ёзиб қўйиш мумкин бўларди. Инсон онгининг яратувчанлик қучига доимо ишонч аксарият маърифатчилар, феодал тартиблар билан курашнинг инкилобий усулларига салбий муносабатда бўлдилар. Улар маърифатнинг ривожланиши ўз-ўзидан мавжуд тартиблар-

нинг ўзгаришига олиб келиши мумкин, деб ҳисоблар эдилар. Эски назариялар ва ғояларга карама-карши тарзда маърифатчилар прогрессив ва ўз даври учун инқилобий бўлган янги ғояларни илгари сурдилар.

Маърифатчилик даври ижтимоий-сиёсий ғоялари

Табиий ҳуқуқ назарияси	Халқ суверенитети назарияси	Ҳокимиятнинг бўлиниши назарияси

Маърифатчилик асри бадий адабиёти

Робинзон ва Гулливернинг ғаройиб саргузаштлари. Боладан севимли бўлган қаҳрамон – Робинзон Крузо Маърифатчилик асрида дунёга келган. Шотландиялик денгизчи Александр Селькиркнинг кимсасиз Мас-а-Тьерра оролидаги 4 йилу 4 ойлик саргузаштлари инглиз ёзувчиси Даниель Дефонинг (1660–1731) романида 21 йиллик ғаройиб саргузаштлар баёнига айланди. Дефо кўп марта бошидан тақдир ўйинларини ўтказди: хавфли жанжалларга аралашди, қашшоқлашди, бойиди, яна қашшоқ бўлди, яна бойлик тўпладди. У савдогар, денгизчи, журналист, жосус, сиёсий арбоб касбларини синаб кўрди, 59 ёшида ёзувчи бўлди.

Робинзон ҳақидаги роман катталар учун ёзилган, лекин мутлақо уларга эрмак, кўнгил очиш учунгина эмас. Дефо ўз қаҳрамонини ишбилармон, меҳнатсевар, ўз кучига ишоновчи қилиб яратди. Робинзон кимсасиз оролда қандай тиришқоқлик ва ўжарлик билан уй қургани, идиш-товок тайёрлагани, уй жиҳозлари ясаганини, ҳайвонларни ўргатгани ва кўпайтирганини эслайлик. Ўз кунларини меҳнат билан ўтказар экан, Робинзон бошқаларни ҳам ишлашга мажбур қила олади, ўлимдан қутқариб олинган ёввойи Жуматонни у ўз хизматкори қилиб олади. Робинзон киёфасида буржуа белгиларини, учинчи табақа вакилининг улдабуронлигини ва соғлом фикрлашини осонгина билиб олиш мумкин. «Робинзон Крузонинг ҳаёти ва ғаройиб саргузаштлари» романи меҳнат, аниқ инсоний фикр, тиришқоқлик ва жасорат мадҳияси бўлиб қолди.

Қишлоқ руҳонийси, кейинроқ эса Ирландиядаги Дублин ибодатхонаси раҳбари Жонатан Свифт (1667–1745) маърифатчиларнинг олийжаноб ғоялари одамларни ўзгартирмаганлигини, буржуа

жамияти ҳам феодаал жамият сингари мукаммалликдан анча йирок
жамиятини кўриб турарди.

1726 йили унинг «Гулливернинг саёҳати» романи пайдо бўлди.
Свифтнинг қахрамонни билан Робинзон — замондош, Маърифатчи-
лик асри одамлари, лекин Гулливернинг карашлари чуқурроқ. Бал-
ки унинг учун ҳам унинг йирок мамлакатларга килган саёҳатлари
шундай қувончсиз бўлгандир.

Лилипутлар мамлакатини «Оламнинг қувончи ва даҳшати» деб
аташди ушқоқдеккина бир махлук бошқаради. Лилипутия ёзувчи-
га замондош бўлган инглиз конституцион монархиясига карикатура
шаклидаги ўқувчи англаб олиши қийин эмас. Улканлар мамлакатини
нинг маърифатли монархи XVIII аср файласуфлари ўлчами билан
«ичилган». Доно, сахий қирол-олим урушни қоралайди, санъатни
қилади, фанларга ҳомийлик қилади, ақллар тартиб ўрнатилишга ҳаракат
қилади. Бироқ у ҳам ўз одамларининг кўпчилигидаги аҳмоқлик,
қўқўзлик, сурбетликни енга олмайди.

Онгли отлар мамлакатада Гулливер кутилмаганда нафратли йе-
хуларни учратиб қолади. Бу махлуқлар «қучли ва чаккон, лекин
шу билан бирга қўрқоқ ҳамки, бу уларни муттаҳам, олчоқ ва ёвуз
қилади». Йехулар қачонлардир кема ҳалокати натижасида орол-
га чиқариб ташланган одамларнинг авлодлари эканини қахрамон
даҳшат ичра қилиб қолади.

Муаллиф ана шу қайғули нуктада ҳикоясини тўхтатади. Ле-
кин Свифтнинг аччиқ ҳақиқатни гапиришга инсон табиатини бепар-
во қузатиш эмас, одамларга сидқидилдан ачиниш, уларга инсо-
ниликни сақлаб қолишда қўмаклашиш, ёввойилашиб кетишдан
қўқўлантириш истаги мажбур қилган эди. «Инсон сиз ўйлагандан
қўрқоқроқ». Свифтнинг ақл ёлкини ва қобилият қучи Маъри-
фатчилик асрини сўнмас нур билан ёритиб туради. Аммо бу асрда
буюкликда ундан кам бўлмаган сиймолар ҳам анчагина эди. Улар
расида Пьер Бомарше (1732–1799) ўзига хос ўрин тутарди.

Ҳодагонлик унвонини сотиб олган, қирол саройига йўл топ-
ган бу парижлик соатсознинг ўғли «бу дунё зўрлари»нинг нархи-
ни яхши биларди. Унинг «Фигаронинг уйланиши» комедиясининг
қахрамони — чаккон, ёкимтой хизматкор. Фигаро ҳам ўзининг яра-
тувчи каби «аҳмоқларни масҳара қилиб ҳазиллашар, жаҳлдорлар
олдида қўрқмас, ўз қашшоқлигидан қуларди, лекин ҳеч қачон ўз ин-
соний қадрини сотмас» эди. Муаллифнинг фикрига қўра, Фигаро —

«миллатнинг энг кулдирувчи одами». Бомарше қаҳрамонининг ўтириш сўзларини Париж театр ишқибозлари шаҳар бўйлаб тарқатишди. Улар сўзлашув нутқига кирди, улар билан аслзодаларни масҳаро қилдилар. Қирол Людовик XVI ғазаб билан: «Буни саҳнада қўйиш учун Бастилияни вайрон қилиш керак», – деб хитоб қилган бўлса ҳам, комедия барибир саҳнада қўйилди. Бир неча йилдан кейин қиролнинг нафратли зиндони – Бастилия кулади.

1789 йил 14 июлда Франциянинг бош камокхонасини штурм қилишга борган одамлар учун Фигаро умумий эркатой бўлган бўлса, у адабий қаҳрамонлар дунёсида ҳам ёлғиз эмас эди. «Фигаронинг уйланиши» билан қарийб бир пайтда Фридрих Шиллернинг (1759–1805) пьесалари ҳам дунё юзини кўрди. Чегара устунлари билан у юзтадан ортиқ майда князликларга бўлиб ташланган Германия улардан маърифат алифбосини ўрганди. Театр немислар учун ўз тақдир ва бутун миллат тақдирининг ойнаси эди. Театр ўриндиларини тўлдириб ўтирган одамлар ёкиб қолган қаҳрамонлари билан биргача зулмдан озод бўлишни орзу қилар, обрўли муттаҳамларнинг айёрлигидан ғазабланар, ёш севишганларнинг ҳалокатига аччиқ-аччиқ йиғларди.

Пьесалардан бирида зодагон Фердинанд ва оддий мусикачининг кизи Луиза ўз ўлимлари билан муҳаббатини ҳимоя қиладилар. Чунки ҳақиқий севги аждодларнинг беш юз йиллик имтиёзларидан юксакроқ эди. Карл Маор ўзи яшаётган дунёнинг сохта безағи пасткашлигига уруш эълон қилади: «Менга худди ўзимдай бир неча жасур кишиларни беринглар ва Германия республика бўлади». Маркиз Поза инсоннинг эрки ва кадр-қимматини қизғин ҳимоя қилади:

*... инсон қадрлироқ сиз ўйлагандан,
Асрлик уйқунинг йўлини бузиб у
Ўзининг ҳуқуқин сўрар қайтадан.*

Ўз асрини, онг ва ёруғлик асрини ифодалайдиган қаҳрамон икки бошқа бир буюк немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте (1749–1832) доктор Фауст ҳақидаги қадимий афсонани қайта ёзди. Яратилишга 60 йил сарф қилинган фалсафий драма ўз гоյлари учун Инсон қурбанининг буюклигини тасдиқлаш билан Маърифат асрини яқинлаштиради. Кексайиб қолган Фауст мангу ҳақиқатни англашга етиб келади.

Узоқ ҳаёт йўлин ўтдим-у босиб,
Олам ҳикмати аиладим якун:
Фақат шу муносиб ҳаёт ва эрка,
Ким ҳар кун улар-чун курашга кирса!

Тасвирий санъат. XVIII асрнинг биринчи ярмида Европа тасвирий санъатида ҳали ҳам сарой аҳлининг нозиктаъб санъати гуллаб-яшнади. Бу давр «киролнинг биринчи тасвирчиси», афсонавий ва пастораль¹ сахналарнинг ажойиб устаси Франсуа Буше даври (1703–1770) эди. Рассом томонидан оккунгил подачи эркак ва ёшлар кўринишида тасвирланган жаноблар ва хонимлар бепарво суҳбатлашади, кувонишади ва раксга тушишади. Рассом тасвирлаган табиат баҳаво ва ажойиб, кичкина арикчанинг кирғоғи, ёғоч кўприкча, чўкки томли бино ва бир неча одамлар («Бове атрофи пейзажи») – ҳамма нарсa нозик ва мутаносиб, ҳақиқий ҳаётдан чексиз йироқда бўлган Буше суратлари аристократик саройларга ажойиб безак бўла оларди.

Антуан Ваттонинг (1684–1781) санъати анча чуқурроқ. Унинг полотнолари энг нозик ҳис-туйғуларни, қаҳрамонларнинг кўзилгмас кайфиятларини ифодалайди. Ватто дунёси – шоирона ҳаёллар, маскарад ва базмлар дунёси. Юмшок, тарқоқ нур нарсаларнинг сояларини яширин кўрсатаётгандай бўлади. Ўта нозик колорит гўё энг сара мусикадай жаранглайди.

Ваттонинг машҳурлиги улкан эди. Россия қироличаси Екатерина II учун атоқли санъаткорларнинг бир нечта полотнолари сотиб олинди. Уларнинг орасида «Қийин таклиф» ҳам бор эди. Унча кўп сонли бўлмаган жамоа боғда жойлашган. Хонимлардан бири билан унинг йигити ўртасида гина-кудурат чиккан ва бу гўзал тезда кетиб қолмоқчи. Яшириб бўлмайдиган кизикиш ва киноя билан яқин орада жойлашиб олган ўсмир уларнинг гапларига кулок солиб турибди. Мураккаб бўлмаган бу сахнанинг давоми томошабиннинг ихтиёрига ҳавола этилган.

Ваттонинг бошқа бир полотноси – «Бепарво» – расмдан кўриниб турган номи шундай, ёш йигит ракс ҳаракатларини аста-секин ва чиройли қилиб бажармоқда. Бу туганмас ҳаёт байрами иштирокчиларнинг юзида бепарволик ва зериктиш ифодаланган.

¹ Пастораль – чўпон ҳаётини, табиат тасвирини ёки қишлоқ турмушини ифодаловчи пантомима, балет ёки мусика асари.

«Учинчи табақа куйчилари». XVIII аср 50-йилларининг ўрталарида кариб ҳар бир инглиз дўкончаси ва китоб дўконидан арзонгинага Уильям Хогартнинг (1697–1764) гравюраларини сотиб олиш мумкин эди. Хогарт ҳақида унинг антика автопортрети ҳар қандай биографдан яхшироқ гапириб бера оларди: бу – картина ичидаги картина. У жиддий ва улугвор боқади, ақл тўла кўзларнинг қарашлари ўйчан. Суратда бир тўда китоб, улардан бири – Свифт асари. Ёнгинасида сурат чизиш асбоблари ётибди. Улар Хогартнинг кўлларида инглиз буржуа жамиятининг ақлга сиғмайдиган томошаларини фош қилувчи даҳшатли курулға айланади. «Сайловлар» сериясидаги гравюраларда муаллиф парламентга сайловлар тарихини кўрсатган. Мана сайловчиларни жалб қилиш учун ташкил қилинган сайловолди базми – умумий арокхўрликнинг жирканч манзараси. Мана айёррок фермер – сайловчининг сотилиши. Мана энди, ниҳоят, «энг муносиб» депутатнинг галабаси. Бундан буён маърифатчиларнинг мамлакатни «адолатли» бошқариш ҳақидаги орзуларини у ифода этади.

Ўз-ўзидан тушунарлики, томошабинлар ва муаллифнинг ҳистуйғулари сиёсий найрангбозлар ва муттаҳамлар тарафида эмас. Хогартнинг калбига оддий одамлар ёқимлироқдир, улар қадимкимат ҳақидаги ўз тушунчаларини тўларок саклаб қолганлар. Рассом ўзининг энг яхши ва энг самимий асарларида уларга мурожаат қилади.

Маърифат асрининг замондоши ва гувоҳи, француз рассоми Жан Батист Симон Шарден (1699–1779) бўлди, у «учинчи табақа куйчиси» деган ном олганди. Кундалик турмушга диққат билан бокиб, одатий предметларни кузатиб, Шарден одатийликдан юксак поэзияни кашф эта олди. «Бозордан қайтган аёл» – санъаткорнинг энг мукаммал асарларидан бири.

Шарден тасвирий санъатнинг қадим анъаналарини бузмайди, лекин унинг расмлари енгилтак сарой санъатига қарши чақирди эди. Петербург санъат Академиясининг конференциялар зали учун яратилган «Санъат атрибутлари билан натюрморт» ана шундай асардир.

Юмшук қоронғуликдан санъаткорнинг столи кўринади: марказда ҳайкалтарошлик рамзи бўлган Меркурий ҳайкалчаси. Мейморий чизмалар, режалар асбоблар билан, рассомлик эса – палитра ва мўйкалам билан ифодаланган. Суратлар билан тўла папка, кўза

бар нечта китоб, ёнида эса – Муқаддас Михаил ва медаллар, санъаткорнинг мукофотлари. Шарден ҳайратга лойик санъаткорлик билан мармарнинг текислигини, шох лентанинг ялтироклигини, терн папкаларнинг ғижимларини бера олган. Биз рассом ва маърифатчи Шарден дунёсини ана шундай кўрамыз.

Қаҳрамон излаб. Маърифат асрини кўпинча Вольтер асри ҳам дейишади. Файласуфнинг энг ишончли образини Жан Антуан Гудон (1741–1823) яратган. Узок умри давомида ҳайкалтарош буюк замондошларининг 200 дан зиёд портретини ясади. Муаллифнинг ўз сўзларига кўра у «ўз халқининг шуҳрати ва бахтини ташкил қиладиган кишиларнинг ўзгармас образларини» асраб қолиш ва яратишга уринган.

Вольтер 1778 йили, ўлимидан сал олдин, Парижга сўнгги бор келганида Гудонга ўз тасвирини яратиш учун туриб берган. У креслода ўтирган ҳолда тасвирланган. Рўпарамизда кекса бир чол. Гудон ҳеч нарса: кексалик ажинларини ҳам, тишсиз, шалвираб қолган жағларни ҳам яширмаган ва беэаб кўрсатмаган. Лекин биз расмда шафқатсиз кексаликни эмас, калбнинг буюклигини ва мўъжаз жуссадаги қувват ва кучни кўрамыз. Чуқур нигоҳида ва кинояли табассумида инсон онгининг тантанаси акс этган.

Ўз даврининг қаҳрамонини излаб Жак Луи Давид (1748–1825) антик тарихга шўнғиди, замонавий воқеаларга ҳамоҳанг мавзулар излади. 1784 йили рассом «Горацийлар қасамёди» деган улкан поэтнони тугатди. Уч ака-ука бир хил жасорат билан отасига ғалаба қилиш ёки республика учун жон беришга қасамёд қиляпти. Муаллиф ватан йўлидаги жасоратнинг гўзаллигини оташин тасвирлаган.

Замондошларининг гувоҳлик беришларича, суратни кўриш учун кўзлаб одамлар келаверган, келаверган. Шаҳар ҳокимияти, ҳатто ҳақиқати мумкин бўлган тартибсизликнинг олдини олиш чораларини ҳам кўриб қўйган.

Француз инкилоби бошланиши билан рассомнинг фикрлари тарихга қаратилмади. Замонавий ҳаётда у мавжуд тартибни ўзгартиришга уринаётган қаҳрамонларни бутун борлиги билан кўра олди. Давид ўша воқеаларнинг энг оташин иштирокчиларидан бири Марат билан таниш эди. Унинг вафогидан сўнг бу инкилобнинг хотирасини абадийлаштириш рассомнинг маънавий вазифасига айланди. Бу бурч «Маратнинг ўлими» сурати устида иш-роҳи учун туртки бўлди. Камгина предметлар: ванна, стол сифати-

да хизмат қилган ёғоч яшик, сиёҳдон, қотиллик амалга оширилган пичок – фожиани ҳаққоний қайта тиклайди. Маратнинг оқарган юзи жонсиз ва хотиржам.

Европанинг муסיқий чорраҳалари. Немис композитори Иоганн Себастьян Бах (1685–1750) ҳаёт даврида машхур эмасди. Дунёнинг жамиятга унинг асарлари ўта жиддий туюларди, черков эса худодан кўрқиб оҳанглариининг етарли эмаслиги учун унинг муסיқаларининг ёқтирмас эди. Ҳатто муסיқачининг ўғиллари ҳам отаси ижодини умидсиз, эскириб қолган деб ҳисоблашарди. Уларга мерос бўлиб қолган Бах қўлёмаларининг анчагина қисмини йўқотиб юборишган.

Бир сафар Бах ўзининг 55 та аждодини белгилай олган авлодлар шажарасини тузади. Унинг катта отасининг отаси новвой бўлиб, хамир тайёр бўлгунча цитра¹ чалгани маълум. Бахлар авлодида муסיқага муҳаббат авлоддан-авлодга ўтган.

Ёшлигидан композитор Германия бўйлаб кўп саёҳат қилади, скрипка ва орган чалади, сарой оркестрига раҳбарлик қилади. 1723 йилдан оиласи билан Лейпцигда яшай бошлайди. Бу ерда у ўзининг энг яхши асарларини яратди. Уларнинг аксариятига Бах халқ кўшиги ва рақсларини киритишдан кўркмаган, бу эса мураккаб муסיқани оддий одамлар учун тушунарлироқ қилишга ёрдам берган.

Хор, солистлар ва оркестр учун ёзилган улкан асари – «Матфей айтган уқубатлар» Исо Масихнинг шогирди евангелист² Матфей хикоя қилиб берган Исо уқубатларини, ҳис-ҳаяжонини ифодалайди. Инжил афсонасини Бах одамларни қутқариш учун ўзини қурбон қилган қаҳрамон ҳақидаги халқ драмаси сифатида баён қилади.

XVIII аср муסיқа санъатининг бундан кейинги йўли Австриянинг чиройли қадимий шаҳарчаси Зальцбург орқали ўтади, бу ерда Ғарб муסיқасининг генийларидан бири Вольфганг Амадей Моцарт (1756–1791) дунёга келади.

Замондошлари Моцартни XVIII асрнинг ҳақиқий мўъжизаси дейишади. Унинг ҳаёти киска, кашшоқлик, хўрлик ва ёлғизлик тўла бўлса-да, унда буюк қувонч ҳам муҳаббат, бахт, ижод ҳам маъжуд эди.

¹ Цитра – муסיқа асбоби.

² Евангелист (инжилчи) – Инжилнинг тўртта афсонавий муаллифларидан ҳар бири шундай деб аталади.

У уч ёшидан бошлаб муסיқани ўргана бошлади, 4 ёшида ўзининг биринчи концертини ёзди, 12 ёшида ёзган операсининг премьераси Милан театрида қўйилди, 14 ёшида Моцарт Италиядаги энг обрўли муסיқа академиясининг академнги бўлди. Ҳаётининг сўнгги ўн йилини Моцарт Венада ўтказди. Композиторнинг орзулари театр-га қаратилган, лекин операга буюртма йўқ эди. Ниҳоят мос келадиган мавзу топилди, айнан халқни жалб қиладиганининг худди ўзи – Бомаршеннинг «Фигаронинг уйланиши». Премьера 1786 йилда қўйилди. Муваффақият жуда улкан эди. Қўшиқчиларни томошабин бир неча марта сахнага чакиради. Операнинг куйларн ҳамма ерда: кўчаларда, майдонларда, ошхоналарда жаранглайди, уни, ҳатто дай-тиб юривчи муסיқачилар ҳам ижро этардилар.

Композиторнинг сўнгги асари – «Реквием»ни (лотинча requiem – «тинчлик», «ором» маъносини билдиради) черковларда марҳумларнинг хотирасига бағишлаб ижро этишарди. Моцартга у аноним тарзда, бой муסיқа ихлосманди томонидан буюртма берилганди, лекин композиторга муסיқани ўзи учун ёзаётгандай туюлди. Бу ҳаёт ва ўлим ҳақидаги, инсоннинг бу дунёдаги қисмати ҳақидаги асар. Унинг биринчи ижросигача яшаш Моцартга насиб қилмади.

Ўзини буюк композиторнинг вориси деб ҳисоблаган Людвиг ван Бетховен (1770–1828) ҳақида Моцарт: «Вақти келади ва у ҳақда бутун дунё гапиради», – деган эди. Бу амалга ошди.

22 ёшидан бошлаб Бетховен Венада яшайди. У ёш, кучга тўла, машхур, ноширлар унинг асарларини жон деб нашр қилишади. Лекин даҳшатли касалликнинг (у ёшлигида тинит – кулоқ шамоллаши билан касалланган) хуружи тобора кўпроқ такрорланарди: «Менинг эшитиш қобилиятим тобора заифлашмоқда, кулоғимдаги даҳшатли шовкин на кечаси, на кундузи бир нафас ҳам тинмайди. Мен аяндан ҳаёт кечираяпман», – деб ёзганди у. Бирок композитор таслим бўлмади. Бетховен ўзи билан ўзи шиддатли кураш олиб борган йилларида кучи ва гўзаллиги билан ҳайратга соладиган асарлар яратди.

«Фантазия йўлида соната» («Ойдин») – композиторнинг бахтсиз муҳаббати ҳақидаги асар. «Қаҳрамонона» симфонияси эса XVIII аср охиридаги инкилобий воқеалар руҳи билан йўғрилган. Унда – куч ва майдонлар шовкини, жанг ҳаяжонлари. Даставвал симфония Наполеонга бағишланган эди. У ўзини император деб эълон қилинганини билиб қолган композитор асарини бундан кейин унинг номи билан боғламади ва «Қаҳрамонона» деган янги ном берди.

Симфония марказида – бўйсунмас исёнкор образи, тақдирнинг ҳақ қандай зарбалари синдира олмайдиган жасур, қўркмас инсоннинг қиёфаси намоён бўлади. «Аппассионата»да ҳам ана шу мавзу жанр раанглайди.

Умрининг сўнгги кунларигача Бетховен онгни, ёрқин кучларини тантанаси ва ғалабасини шарафлашга бағишланган асарлар яратган орзуси билан яшади.

Маърифатчилик асри даҳолари

Фалсафа	Адабиёт	Тасвирий санъат	Мусика
Вольтер Монтескье Руссо Смит Дидро	Дефо Свифт Бомарше Шиллер Гёте	Буше Ватто Шарден Гудон Давид	Бах Моцарт Бетховен

XVIII аср тарихга Европадаги табақавий жамият асосларига, монархларнинг абсолют ҳокимиятига қарши маънавий даъват сифатида чиққан Маърифатчилик асри сифатида кирди. Маърифатчилик ғоялари кишиларнинг онгини эгаллаб, Европа цивилизациясининг қиёфасини ўзгартириб юборган моддий кучга айланди.

Маърифатчиларнинг ғоялари фақат аср охирига келиб нисбатан тўлиқ амалга ошиш имкониятига эга бўлди. Бу ғоялар Шимолий Америкада мустақиллик учун уруш йиллари, Буюк француз инқилоби даврида оммавий характер касб этди. Маърифатчилик даврининг кўплаб ғоялари XIX, айниқса, XX асрда демократик мамлакатлар сиёсий амалиётининг, ҳуқуқий нормалар базасининг асосига айланиб, жамиятнинг кенг қатламлари орасида тан олинди.

VII боб бўйича саволлар

1. Маърифатчилик асрининг асосий белгилари нимада?
2. XVIII асрда Европада ижтимоий-сиёсий ғояларнинг қандай асосий йўналишлари мавжуд эди?
3. Маърифатчилик асри бадий адабиёти ва санъатининг қандай асосий йўналишлари ва ғояларини биласиз?

4. Маърифатчилик даврида шаклланган қандай асосий кадриятларни биласиз?
5. Маърифатчи абсолютизм ғоясининг XVIII асрда Европада тарқалишини қандай изоҳлай оласиз?
6. Маърифатчилик даврининг қандай илмий кашфиётларини биласиз?
7. Маърифатчилик ғоялари Европада сиёсий тузумнинг ривожланишини қандай таъсир кўрсатди?

VIII БОБ. XVII–XVIII АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ

Таракқиётнинг асосий йўналишлари

XVII асрда Франциянинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий таракқиёти зиддиятли характерга эга эди. Капиталистик муносабатларнинг кириб келиши натижасида юз берган иқтисодий ўсиш, абсолютизмнинг мустаҳкамланиши, солиқларнинг ошиши, халқ оммаси қирқоқнинг ёмонлашуви ва доимий халқ қўзғолонлари билан қушилиб кетди. Янги иқтисодий муносабатлар, айниқса, кишлокда жуда қийинчилик билан ўзига йўл очаётган эди.

XVI аср охири – XVII аср бошларида Франция иқтисодий ўсиш даврини бошдан кечиради. Бунга қирол Генрих IV даврида (1589–1610) солиқларнинг камайтирилиши, мануфактуралар учун қулай молиявий шароитнинг яратилиши, ишлаб чиқаришни ривожлантирувчи бож солиқларининг жорий қилиниши, техника кулликларнинг қўллаб-қувватланиши орқали эришилди. Қирол билан буржуазия ўртасидаги иттифок мустаҳкамланиб, халқнинг ҳуқуқий ҳақдорлиги ҳам пасайди. Натижада муҳолифатнинг ҳаракати учун ижтимоий асос ҳам анча қисқарди.

1610 йили Генрих IV ўлдирилгандан сўнг Қирол Людовик XIII нинг ёшлиги сабабли ҳокимият унинг онаси Мария Медичи қўлига ўтди. Аслида мамлакатни бева қироличанинг маъшуқи флоренциялик Кончини, кейин эса Люиень бошқарди. Бу даврда шахзодалар ва қирол оиласининг кўп сонли бошқа аъзолари қироличага ўз ҳуқуқларини даъво қилиб 1614–1620 йиллари мамлакатда бошбошдоқликни вужудга келтиришга қаратилган ҳаракатни амалга оширди. Бу ҳаракат на буржуазия, на дехконлар томонидан қувватланмади. Францияда абсолютизмнинг узил-кесил мустаҳкамланиши кардинал Ришельё биринчи министр бўлган йилларга (1624–1642) тўғри келади. Кардинал Ришельё ҳукумати абсолютизмни янада мустаҳкамлаш сиёсатини олиб борди: гуге-

нотларнинг сиёсий автономияси йўқ қилинди, 1632 йилги феодал зодагонларнинг исёни бостирилди, маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳукуклари провинциялар интендантлари¹ фойдасига қисқартирилди.

Франциянинг ички ривожланиши ва марказий ҳокимиятнинг мустақамланиши фаол ташки сиёсат олиб бориш имкониятини яратди. Америкадаги француз мустамлакаларига асос солинди. Уттиз йиллик урушнинг (1618–1648) охири босқичида Франция Габсбургларга қарши коалицияга бошчилик қилди ва 1648 йилги Вестфаль тинчлик сулҳига биноан Эльзаснинг анчагина қисмини қўлга киритди. Аммо ҳарбий харажатларнинг оғирлигидан норози халқ қатор қўзғолонлар кўтарди. XVII асрдаги шундай қўзғолонлардан энг йириги Фронда (1648–1653) номини олган йирик ҳаракат бўлди. Бу ҳаракатнинг бошида қиролнинг абсолют ҳокимиятидан норози бўлган феодал-зодагонлар бўлиб, Фронда бостирилгандан сўнг улар Францияда фаол сиёсий куч сифатида барҳам топди.

XVII асрнинг иккинчи ярми, айниқса 1665–1685 йиллари Франция саноатида сезиларли ўсиш юз берди. Тошқўмир казиб чиқариш бошланди, металлургия маҳсулотлари кўпайди, ишлаб чиқаришнинг кўплаб соҳаларида тарқок мануфактура ва ҳунармандчилик ўрнига² марказлашган мануфактура кела бошлади. Мануфактура ташаббусини қўллаб-қувватлаш айниқса савдо, саноат ва молия бош назоратчиси Жан Батист Кольбер (1619–1683) даврида ҳукуматнинг асосий иктисодий сиёсатида айланди. Бироқ саноат ва савдодаги муваффақиятлар олдида қишлоқ хўжалигидаги турғунлик, айниқса, кўзга ташланарли эди. XVII асрнинг сўнгги элики йилида ўнга яқин қуруқчилик йиллари бўлиб, очлик умуммамлакат миқёсида рosta кам офатга айланди. Очлик ва касалликдан минглаб одамларнинг қирилиши натижасида Франция аҳолиси 1650 йили 20 млн дав 1710 йили 16–17 млн кишигача камайиб кетди.

Ички зиддиятларга қарамасдан XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида Франция фаол ташки сиёсат олиб борди. Людовик XIV даврида (у 1643 йили тахтга келиб, 1661 йилдан 1715 йилгача 54 йил мустақил бошқарган) француз абсолютизмнинг юқори чўққига эришганлиги ҳам шундай ташки сиёсат юргизиш

¹ Провинциялар интендантлари – (французча *intendant* – бошқарувчи) XVII–XVIII асрларда Францияда мавжуд бўлган, провинцияларни бошқариш учун марказдан тайинланган махсус лавозимли шахс.

имконият яратди. 1667–1668 ва 1672–1678 йиллари Испания билан бўлган урушлардаги галаба Францияга Франш-Конте, Фландриянинг бир қисми, Лотарингияни қўшиб олиш ва Европада сиёсий гегемонлигини ўрнатиш учун шароит туғдирди. Бироқ Англия билан рақобатда (1701–1714 йиллари Испания тахти бўлган урушда) Франция енгилди.

XVI–XVII асрларда француз миллатининг шаклланиши юз берди. Ички бозорнинг вужудга келиши, вилоятлараро аҳолининг эркин қўрилиши, матбуотнинг кенгайиши бутун мамлакат бўйлаб шимолий француз тилининг тарқалишига олиб келди. XVII асрда орфография ва синтаксисни тартибга солиш бўйича ислохотлар ўтказилиб, бу ислохотлар ҳозирги замон француз тилини яратиш бўйича муҳим кадам бўлди. 1631 йил 30 майдан мунтазам чиқа бошлаган умум-миллий газета («Газет») ҳам бу ишда муҳим роль ўйнади. Кардинал Ришельё ташаббуси билан 1635 йил 10 февраль куни ташкил қилинган Франция Фанлар академияси эса миллий-маърифий ишларнинг марказига айланди.

Ички бозорнинг кенгайиши аҳолининг ўсишига олиб келди. Инкилоб арафасида Франция аҳолисининг сони 20 млн кишидан кўп эди. XVIII аср ўрталаридан бошланган ташқи сиёсатдаги муваффақиятлар Франциянинг ички зиддиятлари билан қўшилиб кетди. Австрия тахти учун бўлган урушдаги (1740–1748) мағлубият ва, айниқса, 1756–1763 йиллардаги етти йиллик уруш оқибатида Франциянинг Канададан ва Ҳиндистондаги асосий мустамлакаларидан ажралиши халқ олдида (айниқса, буржуазия олдида) ҳукуматнинг обрўсини тушириб юборди. Бунга 1774–1776 йиллари Бош назоратчи А.Р. Тюрго ислохотларининг имтиёзли катламлар қаршилиги туфайли амалга ошмай қолиши қўшилиб, сиёсий ва иқтисодий ислохотларнинг абсолютизм билан сиғишмаслигини кўрсатди. Жамиятда ижтимоий зиддиятлар кучайиб, мамлакатни инкилобий бўҳрон ёқасига олиб келди.

Франция XVIII асрда. Буюк француз буржуа инкилобининг сабаблари ва бошланиши

Сул кучлар томонидан Буюк деб аталган бу инкилоб фақат Франциядаги эмас, балки бутун Европадаги эски тартибларни ҳам бузиб ташлади. У халқаро аҳамиятга эга бўлиб, бутун XIX аср унинг таърифи остида ўтди.

«Одамлар озод ва тенг ҳуқуқли бўлиб туғилдилари» — бу сўзлар 1789 йили Францияда жаранглади ва кариб икки аср бозор китъаларда ҳам акс садо берди.

Қишлоқ хўжалиги. Деҳқонлар ва зодагонлар. XVIII асрнинг 70-йилларига келиб ҳам Франция аграр мамлакат бўлиб қолди. 25 миллионли аҳолисидан 22 миллионини деҳқонлар ташкил қиларди.

Бу пайтга келиб, деҳқонларнинг асосий қисми шахсан эртак бўлсада, ҳали яна бир ярим миллион деҳқонлар монастырларга қарашли эди. Деҳқонлар яшаётган ва ишлаётган ерлар феодалларнинг мулки ҳисобланарди. Бунинг учун улар сеньорлар фойдасига бир қатор тўловлар (пул ёки мол билан) тўларди. Кўпинча деҳқонлар ердан фойдаланганлиги учун ҳосилнинг тўртдан бири қисmini беришга мажбур эдилар. Шунингдек, яна сеньорлар фойдасига деҳқондан йўл, кўприк, ярмарка тўловлари, тутун пули (уйда олов ёқиш ҳуқуқи учун) олинарди. Тегирмон, новвойхона, узум эзувчи босқонлардан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам факат сеньорларга тегишли эди. Деҳқонлар балиқ овлай олмас, ўрмонда ов ҳам қила олмасдилар. Сеньор суд ҳокимиятига ҳам эга эди.

Католик черковига деҳқонлар ҳамон ҳосилнинг «ўндан бир»ини берарди. Улар давлатга жон боши солиғидан ташқари бошқа солиқлар ҳам тўларди.

Қишлоқларнинг камбағаллашиши одатий ҳол бўлиб қолди. Кўпгина деҳқонлар тиланчи ва дайдиларга айланиб кетдилар. «Нов исёнлари» ва солиқ зулмига қарши кўзғолонлар ҳам тез-тез бўлиб турарди.

Саноат ва савдо. Францияда ҳукмрон бўлган эски тартиб саноат ва савдонинг ривожини ҳам тўхтатиб турарди. Агар деҳқон камбағаллиги учун ҳеч нарса сота олмаса, унда унинг сотиб олишига ҳам пули бўлмас эди. Бу эса ички бозорни торайтирарди.

Кўмир, металлургия, тўқимачилик соҳалари баъзи бир ютуқларга эришдилар. Безак буюмларини ишлаб чиқариш эса гуллаб-яшнади, бой французларга кимматбаҳо матолар, чинни ва зарғарлик буюмлари керак эди.

Францияда цех тизими кискарган, лекин мамлакатнинг муҳим шаҳарларида у ҳали сақланиб қолганди. Қирол ҳокимияти йирик мануфактуралар қурилишини қувватларди.

Мануфактураларнинг энг йирик молиявий ва саноат маркази Париж XVIII аср 80-йилларига келиб у ерда 60 та банк очилди. Мануфактураларни ишчи кучи билан таъминлаш мақсаднда ҳукумат мануфактуралар уйи ёки госпиталлар ташкил килди. Иш куни куёш чиққундан то ботгунга қадар давом этарди, жарималар, ойликдан кўнраб қолтиш одатий ҳол эди. Мануфактураларнинг ишчилари корхонанинг ўзида яшашарди, уларга факат якшанба куни дуо ўқиб кетилиши учунгина дарвозадан чиқишга рухсат бериларди. Аёлларга эркакларга тўланган ҳақнинг ярми бериларди, холос. Болалар меҳнати учун ҳам арзон турарди.

XVIII аср охирида Франция ҳали саноат тўнтаришнинг бошидан кечирмаган, машиналар камдан-кам қўлланиларди. Масалан, 1789 йили Франция тўкимачилик саноатида 900 та «женни» типидagi машиналар мавжуд бўлса, шу пайтда Англияда улар сони 20 мингдан кўнраб эди. Турли хил тўсикларнинг мавжудлигига қарамастан XVIII асрда Францияда ишлаб чиқаришнинг ўсиши кузатилади. Имтиҳон (қиролга қарашли) мануфактуралар сони 1715 йилги 135 та бўлиб 1789 йили 532 тага етди. 1722 йили суюқ чўян олиш усули ўнлаштирилди. 1720 йили Анзен яқинида қўмир конлари очилиб, 1734 йили уни казиб олиш бошланди. Шу йили Францияда биринчи бўлиб машинасидан фойдаланилди. Аср ўрталарига келиб такомиллаштирилган тўкув станокларини ясаш йўлга қўйилди (1747, Воансон).

Ички савдони божхона чегаралари сиқувга оларди. Бир вилоятдан бошқасига маҳсулот ўтказилганда ҳам бож олинарди. Сеньорлар уларнинг ер мулкларидан ўтаётган савдогарлардан йўл солиғи талаб қиларди. Шунга қарамастан ички йўлларнинг қурилишига катта эътибор берилди. 1789 йилга келиб мамлакатда 12 минг лье янги йўллар қурилади.

XVIII асрда Франция йирик денгиз ва мустамлакачилик давлати бўлиб, катта ҳарбий ва савдо флотига эга эди. Айниқса денгиз савдосининг кенгайиши янги географик кашфиётлар ва техник муҳимликларни талаб қиларди: 1734 йили Бугер ўзининг кемасозлик назариясини эълон қилди, 1748 йили Леруа очик денгизда аниқ ҳисоблар учун зарур бўлган хронометрни яратди. Француз денгиз савдочиларининг кашфиётлари олимларни Ернинг юзасини ўлчаш ишига олиб келди. Бунинг натижасида 1735–1745 йиллари эква-

нинг учун ҳам давлатни тўла хонавайронликка олиб кетди. Барча оғохлантириниларга у «Менинг давримга етади, ўринимга келадими, воришим эса ўзи билганича иложини қилсин», – деб жавоб берди. Унинг ташки сиёсати ҳам мамлакат учун ҳалокатли бўлди. У Франция манфаатлари учун аралашган барча урушлар бой берилди.

Халқаро майдонда Франциянинг обрўи тушиб кетди. Уруш солиқлардан кийналиб кетган халқнинг аҳволи тобора оғирлашмоқда эди. Буржуазия ва зодагонларнинг бир қисми қиролнинг сатидан ғазабланардилар. Франция инқилобга яқинлашарди.

1774 йилнинг май ойида Людовик XV вафот этди ва унинг ўрни бираси, ёш, тажрибасиз, қатъиятсиз, ов қилишни ва чилангарчиликни севадиган Людовик XVI (1774–1793) қирол бўлди. Қиролнинг манд, инжик ёш қирол давлат масалаларини ҳал қилишга оқшардиларди. Унинг хотини Мария Антуанетта Австрия императорининг қизи эди. Қувноқ, гўзал, дадил бу аёл ўз эрига қатъи ташқин ўтказарди. Мария Антуанетта сарой кўнгилхушликларининг тиклотчиси ва қалби эди.

Франция эса ўзгаришлар кутарди ва қирол ҳам уларни ўтказишга мойил эди: у тахтга ўтириш маросимида совға сифатида келтирилган 24 млн ливр пулдан воз кечди; барчанинг лаънатига учирган канцлер Мопа билан аббат Террени ишдан бўшатиб, Париждан эргун қилди; Париж парламентини тиклади; молия бош назоратчиси лавозимида иқтисодчи олим Робер Тюрғони тайинлади. Тюрго лавозимга тайинланганлиги учун Людовик XVI га миннатдорчилик билдираётди, шундай деди: «Мен ўзимни қиролнинг қўлига эмас, софдил инсоннинг қўлига топшираётирман». Буига Людовик XVI «Ва сиз адашмайсиз», – деб жавоб берди. Бироқ орадан йигирма йўтгандан кейин вазир истеъфога чиқди.

Тюргонинг дастури мамлакатни ислоҳот йўли билан инқилобга чиқаришга қаратилган эди. У қўшимча солиқларни киритмасликни таклиф қилди, донга қатъий нархни бекор қилди, цехли тизимини йўқота бошлади, зодагонлар ва черковнинг феодал ҳуқуқларини тугатмоқчи эди. Афсуски, 1774 йил ҳосилсиз бўлди, доннинг нархи кескин кўтарилиб кетди. Бу «уи уруши»ни келтириб чиқарди.

Парижда, уйларнинг қурумдан қорайиб кетган деворларидан қўлда ёзилган афишалар пайдо бўлди: «Агар нон арзонлашмасин, вазирни алмаштирмаса биз қиролни ва бутун Бурбонлар авлодини қириб ташлаймиз». Тюрго истеъфога жўнатилди, унинг қарорлари

ислоҳот қилнишга биринчи уриниш ана шундай бўлди. Ислоҳот қилнишга биринчи уриниш ана шундай бўлди. Ислоҳот қилнишга биринчи уриниш ана шундай бўлди.

Мамлакатда тартибсизликлар давом этарди. Хазинага пул керак эди, Парижлик банкирлар эса энди қарз беришмасди. Шунда молия бош назоратчиси лавозимида Женевалик бой банкир Жак Неккер (1732–1804) тайинланди, у ислоҳотлар тарафдори эди. Лекин Неккернинг ҳам истеъфога чиқишига тўғри келди, ҳар қандай ақлли сарой аслзодаларнинг қаршилигига дуч келарди. Франция сарой берк кўчага кириб қолди. Мамлакат бўйлаб дехқонларнинг иқтисодий пикишлари бўлиб турарди.

Шаҳарларда ишчилар иқтисодий талабларни олға сурарди. Қиролга петициялар билан мурожаат қилишар, иш ташлашар, ўтказишар. машиналарни бузишарди. Корхоналар ёпилар, ишчилар сони ошиб борарди. Булар ҳам етмаганидек, мамлакатда қурқоқчилик ва совук ҳам ҳужум қилди. Очлик авжга чиқдики, ошпакаси ҳеч бўлмаганди.

Людовик XVI ўз ожизлигини намойиш қилаётган бир пайтда, унинг хотини бошчилигидаги сарой аҳли тўхтовсиз ўйнаб-қуларди ва пулларни совуларди. Франциянинг қарзлари 140 миллион ливр бўлиб кетди, бошқа қарз олишнинг эса иложи йўқ эди. Бундай аҳволдан қатъи ташқин бўлсада чиқишнинг йўли битта – имтиёзли табақаларга солиқ солиш эди. Шунда Людовик XVI 1694 йилдан буён йиғилмаган Генерал Штатларни чақиришга қарор қилди.

Қиролнинг қарорини билиб бутун Франция хаяжонга тушди. Учинчи табақага эски тартиблар ўзгаришидан умид қилиш имкони тупроқда. Барча табақалардан Генерал Штатларга сайловлар пайтида уларга талаблар қўйиш ва топшириқлар беришга рухсат этилди. Шаҳарликлар ва дехқонлар биринчи марта ўз шикоятларини ёзма тарзда баён қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

1789 йил 5 май куни Версаль саройида қирол Генерал Штатларга чакан бўлди. Рухонийлар ва зодагонлар саройга олтин ва қумуш нплар билан тикилган шох ва бахмал лнбосларда кириб келдилар. Зодагонлардан 270 депутат, рухонийлар вакилларида 291 депутат ва қор кийим кийиб олган, учинчи табақадан сайланган 600 депутат ўз уринларини эгалладилар. Қирол тахтга ўтириб шляпасини кийганида рухоний ва зодагон депутатлар ҳам одат бўйича шляпаларини кийдилар, бироқ шу пайт қутилмаган воқеа рўй берди, учинчи табақа депутатлари монархнинг сўзини тинглашганда бош кийим-

сиз, тиззалари букилган ҳолда туриш ўрнига, улар ҳам шляпаларни кийдилар ва тиз чўкдилар.

Людовик XVI янги солиқларни тасдиқлашни буюрди. Қиролнинг нутқи учинчи табақа вакиллари – буржуазия, олимлар, юристларнинг ғазабини кўзгатди. Табақалар ўртасида депутатлар қанчалик овоз беришлари керак, умумийми ёки ҳар бир табақа алоҳидами? деган баҳс кизиби кетди. Учинчи табақа депутатлари имтиёз табақалар ўз иродасини ўтказиши мумкин бўлган овоз бериш тартибига қўнмадилар.

Бу орада парижликлар тўдалари депутатлардан қатъий қарор талаб қилиб, Версаль томон кела бошладилар. 17 июнь куни учинчи табақа депутатлари ўзларини бутун миллат вакиллари, қарорларнинг ҳатто қирол ҳам бекор қила олмайдиган Миллий мажлис деб эълон қилдилар. Биринчи ва иккинчи табақа депутатларидан ислохот графдорлари бўлганлари халқ депутатларига қўшилдилар. Улар абсолютизмни тугатишга тайёр эдилар.

Ғазабланган қирол мажлислар залини ёпиб қўйишни буюрди. Шунда учинчи табақа депутатлари тўп ўйналадиган залга тўпландилар ва Франция учун Конституция тузмагунларича кетмаслик ҳақида машҳур қасамёдларини қабул қилдилар.

Учинчи табақа қарашларининг ифодачиси Габриэль де Мирабо (1749–1791) бўлди. У бой ва машҳур оиладан чиққан, тажриба ҳамда доно сиёсат арбоби эди. Ҳали инқилоб арафасидаёқ бутун мамлакат бўйлаб унинг золимликни йўқотиш ҳақидаги талаблар маълум бўлди. Мирабо учинчи табақани бирликка чақирди.

Бу қорачадан келган, калласи катта, қуюк қора сочли, мағрур одам ўзгаларнинг нигоҳларини тортар, кўзларида ғазаб чакан юзида куч уфуриб турарди.

Ўша пайтда ҳеч ким Мирабо каби шундай ишонарли қилиб ва куч билан Франция олдида турган вазифаларни баён қилиб бери олмасди. Мирабо муваффақиятларининг сири ана шунда эди. Унинг ҳар бир нутқи мисли қўрилмаган олқишларга қўмилиб кетарди. Ёшлар унинг экипажидан отларини ечиб олишар ва улар қўлда кўтариб кетишарди. «Яшасин, Мирабо – Ватан отаси!» деб қичқиришарди, улар.

1789 йил 9 июлда Миллий Кенгаш ўзини Таъсис мажлиси деб эълон қилди. Париж газеталари, инқилоб бир томчи ҳам қўқилмасдан яқунланди, деб ёздилар. Аммо Париж хотиржам эмасди.

Бастилиянинг олинishi – инқилобнинг бошланиши. Шу пайтда қирол саройи қўшинларни Парижга яқин олиб кела бошлади, Людовик XVI эса Миллий кенгаш талабларига мойиллик билдирган вазирларни истеъфога чиқарди.

Ҳукумат қўшинлари Бастилияга тўпланган ва унинг тўплари шаҳарга қаратилган, деган миш-мишлар Париж бўйлаб таркала бошлади. Ҳамма жойда митинглар бошланиб кетди. 1789 йил 12 июнь куни туш пайтида одамлар уларни қуролланишга чорловчи нотикларни тинглашарди. Санкюлотлар¹ қурол дўконларига босиб кирдилар, халқ қуроллана бошлади. Бутун тун бўйи шаҳар тўла ёритилган, кўчада патруллар юрншарди, улар қуролланган фуқаролардан тузилган эди.

Қурол омборларини эгаллаб олган парижликлар Бастилияни штурм қилишга тайёрланардилар. Барча табақалар қирол зулмининг рамзи бўлган Бастилияга нафрат билан қарашарди.

1789 йил 14 июлда қуролланган тўдалар қамоқхонани қамал қилдилар. Гарнизонга таслим бўлишни таклиф қилишди. Аммо гарнизондагилар парламентёрларни тўп ўқлари билан кутиб олдилар. Шунда ғазабга келган халқ кўтариб қўйиладиган кўприкларнинг қанжирларини узиб, қалъага бостириб кирди. Гарнизоннинг таслим бўлишига тўғри келди, қалъа коменданти Маркиз де Лонени ўзлари худ қилишди. Инқилоб биринчи кунданок оддий халқнинг ана шундай шафқатсиз террори² билан бошланди.

14 июлдан 15 июлга ўтар кечаси Людовик XVI га Бастилиянинг олинганлигини хабар қилдилар. «Ахир бу исёнк-у!», – дея хитоб қилди у. «Йўқ жаноб, бу инқилоб!», – деб жавоб беришди қиролга.

Людовик XVI кўзғолончиларга «бир томчи ҳам халқ қони тўқилмаслиги учун» ён беришга қарор қилди.

Қирол Таъсис мажлисининг қонунийлигини тан олди. Пойтахтда ҳокимият шаҳар кенгашига (Париж Коммунаси) ўтди.

Инқилоб Франциянинг янги байроғини ўрнатди. Учинчи табақанинг қизил ва кўкиш рангларига бурбонларнинг ок ранги қўшилди. Бу уч ранг учинчи табақанинг қирол билан ярашганлигини англатарди.

¹ Санкюлотлар – Буюк француз инқилоби давридаги ватанпарварлар, инқилобчиларнинг йиғилиши, калта иштон (кюлот) кийган шаҳар қашшоқларининг масҳараомуз лақабидан чиққан.

² Террор – қўрқитиш чораси.

Қирол шахсан Парижга келди ва ўз шляпасига унинг уч рангли рамзини кадаб қўйди. Унга тантанали қабул уюштиришди. Бир неча ой ичида парижликлар ўзлари ёмон кўрадиган қалъани бутунлай вайрон қилишди, ҳосил бўлган майдонда эса «Бу ерда ракс тушадилар» деган сўзлар ёзилган хотира ёдгорлиги ўрнатилди. Ҳар йили Францияда 14 июль куни француз халқининг миллий байрами сифатида нишонланади.

Хукмрон доираларнинг эски феодал тартиблар келтириб чиқарган зиддиятларни ўз вақтида ҳал қила олмаганлиги ёки ҳал қилишни хоҳламаганлиги шу тарзда инкилобга олиб келди. Абсолют монархия кулади.

Буюк француз инкилобининг асосий сабаблари

Феодал уклад билан ривожланаётган капитализм ўртасидаги зиддиятлар.
Табақалар ўртасидаги зиддиятлар.
Мамлакатда сарой сиёсатидан норозилик.

Буржуазия ҳокимият тепасида

Инкилоб бутун мамлакатни қамраб олди. Париждаги галаба бутун мамлакат бўйлаб инкилобнинг тарқалишига туртки бўлди. Бастилиянинг олинисидан кейин икки-уч ҳафта ичида қиролнинг эски маъмурияти чеккага чиқариб қўйилди. Йирик буржуазия Париж коммунасини ўз қўлида сақлаб турарди. Бошқа шаҳарларда ҳам худди шу аҳвол эди. Ўзига тўқ фуқаролардан Миллий гвардия тузилди. Маркиз Жильбер де Лафайет (1757–1834) унинг бошлиғи бўлди.

Лафайет йирик задагон оиласида дунёга келди. 17 ёшида у кавалерия капитани унвонига эга эди. Ҳали коллежда эканлигидаёқ у Руссо, Монтескье, Рабле асарлари билан танишган, «инсоннинг табиий ҳуқуқлари» ҳаётга татбиқ этилган жамиятни орзу қиларди. Англиянинг Шимолий Америкадаги мустамлакаларида мустақиллик учун кураш бошланганида адолат туйғуси уни мустақиллик учун курашаётганларга мойилликка ундади. Кейинроқ Лафайет шундай деб ёзади: «Менинг олдимда «Америка» сўзи айтилиши биланок уни севиб қолдим: у ўз озодлиги учун курашаётганлигини билганим заҳотиёқ менда унинг учун қонимни тўкиш истаги пайдо бўлди...».

Ал зобит Лафайет ўзининг жасурлиги ва қўркмаслиги туфайли Вашингтоннинг ҳурмати, конгресснинг ишончи ва аскарларнинг муҳаббатини қозонди. У ўз пулларига унга ишониб топширилган Францияни кийинтирди ва қуроллантирди. Унинг жасорати Францияда машҳур бўлди ва Лафайетни Вольтер «Янги Дунё қаҳрамони» деб атади. Парижга қайтиб келиш бекиёс тантанавор бўлди: кирил фельдмаршал унвонини инъом қилди (бу пайтда Лафайет 24 ёшда эди). У Америка инқилобининг тирик рамзи, миллий қаҳрамон бўлиб қолди.

Хавотирли кунларда Лафайет Парижда тартиб ўрнатди. Уни оқмишган ҳолда Парижнинг барча жойларида учратиш мумкин эди.

Абсолютизмнинг қулаши билан мамлакатда тинчлик ўрнатилмади. Бутун мамлакатни деҳқонлар қўзғолонлари қамраб олди. Қуролланган деҳқонлар мажбуриятларини бажаришдан бош тортди, озиқ-овқат омборларини эгаллаб олдилар, қасрларга ўт қўйдилар.

Айниқса, июлнинг охири ва августда тўполонлар жуда кучайди. Таъсис мажлиси «имтиёزلарни йўқотиш ҳақида декрет»¹ қабул қилишига тўғри келди. Иккинчи даражали феодал мажбуриятлар ҳеч қандай тўловсиз бекор қилинди. Асосий мажбуриятларни сотиб олишлари керак эди. Амалда деҳқонлар ўрнатилган бу тўловларни ҳеч қачон тўламаганлар.

Декретнинг биринчи каторида шундай ёзилганди: «Таъсис мажлиси феодал тартибларни тўлиқ бекор қилади» ва шундан кейин деҳқонлар сеньорлардан ҳеч нарсадан қарз эмасмиз, деган қарорга келдилар.

«Ўзодлик, Тенглик, Биродарлик!». «Барча одамлар озод ва тенг ҳуқуқли бўлиб тугиладилар», – дейилади 1789 йил 26 августда Таъсис мажлиси томонидан қабул қилинган «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси»да. Ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ деб эълон қилинди. Феодал ва табақа имтиёзлари бекор қилинди. Декларация сўз, матбуот, қонун қабул қилишда иштирок этиш эркинликларини ҳамда хусусий мулк ҳуқуқининг «бузилмас ва муқаддас»лигини эълон қилди.

Декларация Францияда ҳуқуқий давлат қурилишига асос солди. Мажлисида депутатлар ўз қарорларига кўра иккига бўлиндилар. Келишув ва тартиб тарафдорлари ўнгга ўтирдилар – уларни «ўнлар» деб атадилар. Чап томонда ўзгаришлар тарафдорлари – «сўллар»

¹ Декрет – қонун.

ўтирдилар. Ўшандан буён «ўнглар» ва «сўллар» терминлари ана шундай маънода қўлланилади.

Бирок бу пайт Парижда очлик ҳукмрон эди. Нон қимматлаша ва етишмасди. Нон дўкончаларида навбат катта, баъзан муштлашувлар бўлиб турарди. Ишсизлар сони ошиб борарди, ёпилган мануфактураларнинг ишчилари, Париждан кетиб қолган аристократларнинг хизматкорлари, ишсизлар каторини тўлдирарди. Навбаларда туришдан ҳаммадан кўп азият чеккан аёллар орасида киролини Парижга қайтариш учун Версалга юриш қилиш ғояси пайдо бўлди. Бунинг устига Людовик XVI қочмоқчи эмиш, деган гап тарқалди. «Сахий кирол»га болаларча ишониш Людовик Парижга қайтса, озик-овқатлар ҳам пайдо бўлади, деган умид туғдирарди.

5 октябрь куни эрталаб аёлларнинг катта тўдалари бутун тун бўйи дўконлар олдида бекорга навбатда тураверишдан ғазабланиб жунбишга келиб, Ратушани «Нон беринг! Версалга!» деган кичкириклари билан ўраб олишди. Ноғоралар чалинди. Тушга якин асосан аёллардан иборат бўлган 6–7 минг кишилик оломон милтиқ, найза, тўппонча ва, ҳатто, иккита тўп билан қуролланиб, Версал йўлига тушишди. Уларнинг изидан Коммуна Кенгашининг буйруғи билан Лафайет бошчилигидаги Миллий гвардия ҳам Версалга қараб юрди. Унинг вазифаси киролни химоя қилиш эди. Кундуз соат 16.00 га якин оломон «Яшасин кирол!» деган кичкирик билан Версалга кирди. Людовик XVI аёллар делегациясини қабул қилди ва нон таъминотини яхшилашга ваъда берди. Унинг пойтахтга қайтиб келишига тўғри келди, Таъсис мажлиси ҳам ўшангача кўчиб ўтди. Шу воқеалардан кейин зодагонларнинг чет элларга кочиб кетишлари кўпайди.

Киролининг қочиши. Таъсис мажлисидаги овозларнинг кўпчилиги бой буржуазияга тегишли эди. Улар Оттон епископи Ш. Талейран ишлаб чиққан ҳужжат асосида черков ерларини «миллий мулк» деб эълон қилишди ва сотувга қўйишди. Иш ташлашларни тақиклаш ҳақида қарор қабул қилинди, киролининг ҳукуклари чекланди.

Кўпгина зодагонлар чет элларга «ок байрокни асраб қолиш» учун (Бурбонларнинг байроғи) кочишди, шунинг учун эмиграцияни «ок эмиграция» деб атадилар. Улар кирол ўзларига қўшилади, деб умид қиларди. 1791 йил 20 июнда у оиласи билан хизматкор кийинмини кийиб олиб, саройни яширин тарк этади. Бегона ҳужжатлар

билан қирол оиласи фойтунда шарқий чегаралар томон йўл олади-
лар. Лекин икки кундан кейин монархии таниб қолдилар ва ушлаб
Парижга жўнатдилар.

**1791 йилги Конституция. Қонун чиқарувчи мажлис. Инқи-
лобий урушларнинг бошланиши.** 1791 йилнинг сентябрида Кен-
гаш Франция тарихида биринчи марта Конституция қабул қилди.
25 ёшга етган 4,3 миллион эркаклар сайлаш ҳуқуқига эга бўлдилар.
Овоз ҳуқуқи камбағалларга берилмади. Бож солиғи бекор қилинди,
сех тизими, провинцияларга (мамлакатни 83 департаментга бўл-
гандилар) бўлишлар ҳам бекор қилинди. Феодал мажбуриятларни
бекор қилиш масаласи ҳал қилинди. Конституцияни қабул қилган
Таъсис мажлиси тарқалди.

1791 йилнинг 1 октябрида янги қонун чиқарувчи мажлис ўз
ишини бошлади. Унда Жиронда департаментида депутатлар кўп
эди – уларни «Жирондачилар» деб аташди ва улар аввалги Кенгаш
раҳбарларидан кўра катъийроқ эдилар. Жирондачилар ўз таъсири-
ни мустаҳкамлашни истар ва бу ишда уларга Франция инқилоби
душманларига қарши голибона уруш ёрдам бериши мумкин, деб
хисобларди.

1792 йил 20 апрелда қирол ва Қонун чиқарувчи Мажлис
Австрияга уруш эълон қилди. Бироқ фронтда французларни
муваффақиятсизликлар кутарди. Француз кўшинлари Бельгия
қудудига кирди, бунга жавобан австрияликлар ва прусслар Фран-
цияга бостириб кирдилар ҳамда бир неча қалъаларни эгалладилар.
Франция душманларига Англия ҳам қўшилди.

Парижликлар орасида қиролнинг қатъиятсизлигидан норозилик
ошиб борарди. 1792 йил 20 июнда халқ тўдаси Тюильри қасрига
спирилиб кирди. Людовик XVI қизил фригий (чўккили) қалпоғини
кияди ва деразага яқинлашди. У нима учун бундай қилди? Қизил
қалпоқни Қадимги Римда озод қилинган қулнинг бошига кийди-
рилган ва қирол бу билан халққа озодлик бериш тарафдори эканли-
гини кўрсатмоқчи эди.

1792 йилнинг июлида Қонун чиқарувчи Мажлис халққа «Ватан
қалф остида» чакириғи билан мурожаат қилди.

Халқ ўз бошидан кечираётган ватанпарварлик ҳисси машҳур
«Марсельеза»да («Марселликлар мадҳияси») ўз ифодасини топ-
ди. Унинг сўзи ва мусикасини ҳарбий муҳандис, шоир ва компа-
натор Клод Жозеф Руже де Лиль (1760–1836) ёзган. «Олга, Фран-

ция! Гузал юрт ўғлонлари, шуҳрат онлари келди!», деб қуйларди бутун Франция. Парижга эса бу сўзларни Марсель батальонининг кўнгиллилари олиб келди.

1792 йил 10 августдаги қўзғолон. Монархиянинг ағдарилиши. Оғир ҳарбий аҳвол ҳалқда қирол ва бойлар томонидан сотқинлик қилинганлиги ҳақида фикрни тугдирди. 10 августда Миллий гвардия ва кўнгиллилар батальонлари йиғила бошлади. 20 мингта яқин кўнгиллилар қирол саройини қуршаб олдилар. Қирол оиласи билан Тюильрини тарк этди ва Қонун чиқарувчи мажлис биносига яширинди. Мажлислар залига кирибók Людовик XVI: «Мен бу ерга оғир жиноят – инкилоб рўй берилмаслиги учун келдим ва мен ҳамма вақт миллат вакиллари орасида ўзимни ва оиламни хавфсизликда деб ҳисоблайман», – деди.

Бу пайтда эса саройни штурм қилиш давом этарди. Жанг қисқа, лекин қонли бўлди. Ғалаба қилган халқ вакиллари, Миллий кенгашни қиролни ҳокимиятдан маҳрум қилиш ва янги олий ҳукумат органи – Миллий конвент (кенгаш) чақириш ҳақида қарор қабул қилишга мажбур қилди. Людовик XVI қўлга олинди ва Темпл камокхонасига жойлаштирилди.

Монархия ағдариб ташланди ва инкилобнинг янги даври бошланди.

Ҳокимиятдагилар Конституцияни қайта кўриб чиқиш лозим бўлган Конвентга сайлов тайинладилар. Париж кўчаларида эса халқ қиролнинг бюст ва ҳайкаллари ағдариб ташлади.

Кўпгина монархистик газеталар ёпиб қўйилди, собик вазирлар камокқа олинди. Мулкий ценз бекор қилинди ва 21 ёшга тулган барча эркекларга сайлаш ҳуқуқи берилди. Кенгаш француз муштамлакаларининг Франция Қонун чиқарувчи органида вакиллик ҳуқуқини тан олди.

Якобинчиларнинг инкилобий клуби. Инкилоб пайтида партиялар ўрнини босган сиёсий клублар мамлакатда пайдо бўлди. Уларнинг орасида Якобинчилар клуби муҳим ўрин тутарди. Унинг аъзолари ўз мажлисларини Муқаддас Яков (Якоб) монастырининг кутубхонасида ўтказарди ва шунинг учун уларни якобинчилар деб аташарди.

Улар асосан буржуа табақасининг вакиллари эдилар, чунки юксак аъзолик бадаллари унга оддий одамлар учун қиришнинг йўлини ёпиб қўйганди.

Клубла Максимилен Робеспьер (1753–1794) катта таъсир кучига эга эди. У адвокатлар оиласидан чиққан бўлиб, ўз ватанида, Аррасе кентрида адвокатлик иши билан шуғулланарди. Бу иш унга бойлик келтирмади, аммо Робеспьер ўз камбағаллиги билан ғурурланарди. У ўзи меҳнат қиладиган барча одамларни камбағал ҳисобларди. Робеспьер одамнинг келиб чиқиши ва пуллари инсон ҳуқуқлари учун ўлчов бўла олмайди, деб ҳисобларди.

Клуб аъзолари орасида, шунингдек, Жан Поль Марат (1743–1793) ва Жорж Дантон (1759–1794) ҳам ажралиб турардилар. Марат Париждаги санкюлотлар орасида жуда машҳур эди. Маълумоти бўйича врач бўлган Марат ўзини инкилобга бағишлади. Мамлакатдаги аристократия ва феодал тартибларни танқид қилар экан, шу билан бирга у: «жамиятни адвокат ҳам, судья ҳам бўлган диктатор бошқариши керак», – дерди. Диктаторга ҳокимият вақтинча берилиши керак. Парламентдаги баҳсларни у йўқотилган вақт ер ва халқ ўз душманларини шунчаки кириб ташлаши керак, деб ҳисобларди. Парижда «Халқ дўсти» газетасини нашр этаётгани унга катта шуҳрат келтирди. Уни ана шундай, Халқ Дўсти деб атаб бошладилар. Марат одамлар қобилияти, меҳнатга муносабати, фаоллиги, кучи жиҳатидан ҳар хил бўлиб туғиладилар деб ҳисоблаб, муяллий тенглик ғоясини тан олмас эди.

Мудофанинг ташкил қилиниши. Вальми яқинидаги ғалаба. Франциядан австрияликлар ва прусслар қўшинларини қувиб чиқариш лозим эди. Кўнгиллиларнинг оммавий сафарбарлиги эълон қилинди. Ҳамма ерда «Фукаролар, қуролланинг!», – деган қириқ жарангларди. Якобинчи Дантон: «Халққа у ўзининг бутун қудрати билан душманга ташланиши кераклигини айтиш вақти келди... Душманни енгилш учун бизга жасурлик ва яна жасурлик керак», – дейди. 1792 йили 20 сентябрда Вальми қишлоғи яқинидаги жангда француз қўшинлари прусс армияси ҳужумларини қайтарди, у чекинишга мажбур бўлди. Бу мамлакатни босқинчилардан озод қилишнинг бошланиши эди.

Республиканинг тўлон қилиниши. Конвентга 750 нафар депутат сайланди ва 1792 йил 21 сентябрда ўз ишини бошлади. «Ўнгла» – жирондачилар Конвентнинг пастки ўриндиқларида ўтирдилар. «Сўллар» – якобинчилар юкоридаги ўриндиқларни эгалладилар ва уларни «Тоғ» деб аташди. Бирок депутатларнинг аксарияти, 500 га яқини «ўнгла»га ҳам «сўллар»га ҳам тегишли эмасди. Улар

ни масхара қилишиб «текислик» ёки «ботқоклик» деб, депутатларнинг ўзларини эса «ботқоклик бакалари» деб атадилар.

Конвентда якобинчилар билан жирондистлар ўртасида кизгин кураш кетарди. Якобинчилар қиролни дарҳол суд ва қатл қилишни, республика эълон қилинишини, кишлокда феодал қарамликни тугатишни, чет эл босқинчилари билан курашишни талаб қилардилар. Париж санкюлотлари таъсири остида улар ноннинг эркин савдосини бекор қилиш зарурлиги ҳақида ҳам айтдилар.

Жирондачилар эса инкилоб тугади деб ҳисоблардилар. Улар Франциянинг республика деб эълон қилинишига рози эдилар, лекин қиролни қатл этишга кўнмасдилар. Савдо эркинлигини ёқласалар ҳам жирондачилар нонга қатъий нарх қўйишга қарши эдилар.

Барча баҳсларга қарамасдан, Конвент депутатлари бир овоздан иккита декретни қабул қилдилар: хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва республиканинг ўрнатилиши.

Людовик XVI нинг қатл этилиши. Париж Коммунасининг намояндалари орасида қиролни суд қилиш ва қатл этиш тарафдорлари кўпроқ эди. Конвент аъзоларини ўта шафқатсизликдан сақлаб қолишга америкалик гуманист ва мустақиллик учун уруш иштирокчиси Томас Пейн¹ уриниб кўрди. Парижда халқ тўпланиб, «Капетни гильотинага!»² деб митингларда қичқираётган бир пайтда Пейн Конвентда сўзга чиқиб, «Менинг монархиядан нафратланишим ва жирканишим кўпчиликка маълум... Бироқ бошига кулфат тушиб қолган одамга у хоҳ дўст бўлсин, хоҳ душман, менинг ачинишим ҳам шундай жонли ва чин дилдандир...» деди. Пейн ўлим жазосини монархия тузумининг бу шафқатсиз қолдигини бекор қилишни тақлиф этди. У Конвент кимни бўлмасин, ўлдиришга ҳаққи йўқлигини айтиб ўтди. Пейннинг сўзлари чин дилдан ва ишонарли эди. Аммо кўпчилик овоз билан Людовик XVI га ўлим жазоси белгиланди (овоз бериш очик ва номма-ном бўлди). 1793 йилнинг январиде Людовик XVI қатл қилинди.

Бу воқеаларни француз тарихчиси Жан Жорес мана бундай тасвирлайди: «Париж хотиржам ва бирмунча қайғули эди. Одамлар унча кўп тўпланмади, ҳаракат катта эмасди... Эшафот Миллий гуар-

¹ Томас Пейн (1737–1809) – инглиз-америка ёзувчиси, файласуф, публицист. АКШнинг «оталари»дан бири.

² Гильотина – бошни кесадиган машина. Францияда 1792 йили врач Ж. Гильотен таълифи билан жорий қилинган.

дониинг бир неча батальони билан куршаб олинганди. Халқ зан-жарларнинг ортнда турарди... Людовик чакмонини ва ёқасини ўзи счди... Бирдан у эшафотнинг чап томонига юрди ва кип-қизариб кетиб, халкка караб гапира бошлади... «Мен бегуноҳ ўлаяпман, – деди у каттик ва аниқ овозда, – мен ўз душманларимни кечираман ва истайманки, менинг коним французлар фойдасига тўкилсин ва худонинг газабини тинчлантирсин...».

Бирок... ногоралар гумбурлади ва унинг сўзларини босиб кетди. Соат 10 дан 10 дақиқа ўтганда унинг боши узилди. Қиролнинг жа-садини Мадлен кабристонига олиб боришди ва сўндирилмаган оҳак қиғламига кўмишди».

Қиролни қатл қилганлар монархия билан республика ўртасида абадий девор ўрнатишни ўйлагандилар. Лекин қироллар ҳали қайтиб келади. Қатл эса Людовик Капетга ачиниш ҳиссини туғдирди.

Инқилоб шундай ривожланди. Франция республика деб эълон қилинди. Феодал табақавий тенгсизлик бекор қилинди. Мамлакат шиори «Эркинлик, Тенглик, Биродарлик!» бўлиб қолди.

Якобинчилар диктатурасининг туғилиши ва ҳалокати

Республика хавф остида. Людовик XVI нинг қатл қилиниши Англия ва Испанияни Францияга қарши урушга чорлади. 1793 йили баҳорда Австрия армияси ҳужумга ўтди. Француз қўшинлари мағлубиятларга учрай бошлади. Якобинчилар ва оддий халқ бунда қирондачиларни айблардилар.

Уруш, солиқларнинг ошиши, хўжалик алоқаларининг бузили-ши французларнинг аҳволини ёмонлаштирди. Якобинчилар нарх-ларни чеклаш ҳақидаги талаблари билан оддий халқнинг ихлосини қозонганди.

Қирондачилар судсиз жазолашларни тўхтатишга уриндилар. Улар, ҳатто Маратни ва яна бир ашаддий якобинчи – Жак Эберни (1757–1794) камокка олишга қарор қилдилар. Уларнинг ҳар иккала-си нафрат оловини ёқишарди.

Эбер халқ учун чиқариладиган «Le pure Ducheshe» («Отаҳон Дюшен») газетасининг муҳаррири эди. Газетанинг ҳар бир сониди Эбер қирондачиларни фош қилар ва қатл қилишга чақирарди.

Норозилик тўлқинлари ичра жирондачилардан «қутурган» деган номни олган ташвикотчилар гуруҳи ҳам кўруниб қолди. Уларнинг

кила бошладилар. Амалда бу демократия ўрнатишга, ҳуқукий давлат тузишга интилиш эди.

Робеспьер ва унинг атрофидагилар «шафкатлилар»ни тугатишга қарор қилдилар. 30 мартга ўтар кечаси хавотирли хабар тарқатди. Эрталаб Дантон ва унинг тарафдорлари камокка олинганлиги маълум бўлди.

Камокхонада Дантон афсусланиб камокдагиларга деди: «Жаноблар! Мен тез орада сизнинг ҳаммагизни бу ердан озод қиламан деб умид боғлагандим, бироқ мана мен ўзим ҳам шу ердан ва буниги бари нима билан тугаши номаълум».

Суд жараёнида Дантоннинг овози ҳамманикини босиб кетарди. Унинг нутқи самимийлиги билан барчани ларзага соларди. Суд ташкилотчилари шошардилар. Ҳатто камокка олингандан сўнг ҳам Дантон хавфли эди. Ҳукмда шу кунёқ қатл қилинсин дейилганди. Қатл пайтида Дантон ўзини мағрур тутди, сафдошларини тинчлаттирди. Унинг сўнгги сўзлари жаллодга қаратилган эди: «Сен менни бошимни халққа кўрсат, у шунга муносиб».

Бу қатллар яacobинчилар диктатураси тарихидаги сўнгги, фожияли даврни очиб берди.

«Халқсиз яacobинчи» – Робеспьер фожияси. Яacobинчилар диктатураси халқнинг қувватлашидан тобора айрилиб борарди. «Ўта яacobинчиларнинг қатл қилиниши халқнинг паст табақасини улардан узоклаштирди, «шафкатлилар»нинг ўлдирилиши эса юмшоқ сиёсат позициясида турган буржуазияни хушёр торттирди ва яacobинчилардан узоклаштирди.

Робеспьерчиларга қарши «янги бойлар» (инқилоб пайтида пайв бўлган, аввал аристократларга ва черковга қарашли бўлган ерларни сотиб олган, савдогарликдан ва армияни таъминлашдан бойв кетган буржуазия) чиқдилар. Авваллари ҳимояга муҳтожлиги учун «янги бойлар» Робеспьер ва унинг тарафдорларига бўлган муносабатларини яшириб келишарди. 1794 йилги ҳарбий ғалабалар уларнинг аҳволини мустаҳкамлади. Улар орасида Робеспьернинг сўнггилиги ҳақида тез-тез гапирила бошланди.

Ер олган деҳқонлар инқилоб якунланди деб ҳисоблар, ер олов маганларининг эса яacobинчилардан ҳафсаласи пир бўлганди. Санъатчи люлотлар энг юкори ойлик маош ҳақидаги қонундан норози эдилар. Ниҳоят, яacobинчилар террорининг даҳшатларидан ҳамма қорқарди.

Сиёсий курашда Робеспьер қонли усуллардан фойдаланди. Ўз душманларини йўқотар экан, у ўз шахсий ҳалокатини тайёрлади. Халқ республикани ёмон кўриб қолди. Унинг барча душманлари битта иттифокка бирлашдилар.

9-термидор тўнтариши. Конвентда Робеспьер ва унинг тарафдорларига қарши фитна етилиб борарди. 1794 йил 27 июлда (инкилобий таквим бўйича республиканинг 11-йили термидор ойининг 9-куни) Робеспьер Конвентда нутқ сўзламокчи бўлганида, уни тапиртирмадилар. Конвент «янги золимлар»га бундан буён тоқат қилишни истамайдн, деб қичқирдилар. Гулдурос қарсаклар остида Робеспьерга қарши айблов декрети қабул қилинди ва у қамокка олинди.

Конвентдаги воқеалардан хабар топган Коммуна раҳбарларн Париждаги маҳаллаларда кўзғолон ташкил қилишга уриниб кўрдилар. Лекин 48 маҳалладан факат 16 таси ратушага Миллий гвардия отрядларини юбордилар. Қолганлари Конвентга қўшилдилар. Коммуна раҳбарлари Конвентга хужум бошлашга журъат қилолмай турар ва вақтни йўқотардилар. Якобинчилар клуби ҳам ўзини орқага тортиб турарди. Кечкурун Конвент Робеспьер ва унинг тарафдорларини қонундан ташқари деб эълон қилди, бу эса судсиз қатл деган гап эди.

«Ҳали ҳеч қачон Париж кўчалари ана шу куннинг тўрт соати қаби одамга тўлган эмасди. Суд биносидан инкилоб майдонига қалар тўлик халқ девори турарди. Барча деразалардан, туйнук ва айвонлардан кизикувчан ва ҳайратли кўзлар қувонч билан боқиб турарди. Барча нигоҳлар Робеспьернинг аравасига қаратилганди, у эса яқин қолган қасосни кутиб ўтирарди. Жандармлар халқ Робеспьерни билсин деб, қалта қиличлар билан унга ишора қилардилар. Эшафот олдида навбат кутиб, уни ерга туширишади. Уни кўтаришганда яна кўзларини очди ва нигоҳлари қонга ботган тўнкага тушди. Самсон (жаллоднинг исми) унинг камзулини ечиб олди. Шунда Робеспьернинг кўксидан бир қичкирик... ана шу томошанинг ўзидай даҳшатли қичкирик отилиб чиқди». Бир лакиқадан сўнг оломоннинг майдон узра «Яшасин республика!» деган ҳайкириги янгради.

Ҳаммаси бўлиб юзга яқин киши қатл қилинди, улар асосан Париж Коммунаси аъзолари эдилар. Коммунанинг ўзини шу ердаёқ бекор қилдилар.

Инқилобнинг яна бир даври ана шундай якунланди. Феодал тартиблар йўқотилди. Деҳқонлар ер олди. Лекин халк мухтожлик, уруш ва террордан чарчаганди. Якобинчилар диктатураси қулади.

Инқилобнинг якунланниши.

Буюк француз буржуа инқилобининг тарихий аҳамияти

Термидорчилар реакцияси. Термидорчилар – 9-термидор ойида ҳокимият тепасига келганларни ана шундай деб атай бошладилар. Улар мулкни ва эркинликни, тадбиркорликни ҳимоя қиладиган республика тарафдорлари эдилар. Оддий халкнинг қўллаб-қувватлашига эришиш учун аввал террор сиёсатини юргизганлар, энди улар ҳам қамай бошладилар. «Шубҳалилар»ни камоклардан чиқардилар. Террор йўқ бўлиб кетмади, фақат уни энди якобинчиларга қарши қаратдилар. Кўпларни камокка ташладилар, аксариятини қатл қилдилар.

Кўчаларда «олтин ёшлар» тўдалари, безорилик қилаётган роллистлар бандалари пайдо бўлди. Калтаклар билан курулганиб олиб, улар якобинчиларни ҳақиқий ов қилдилар, уларни калтакладилар, якобинчиларга қарашли қаҳвахоналарни буздилар. Тирик қолган жирондачилар Конвентга қайтдилар. Якобинчилар клубини, халқ жамиятларини ёпдилар ва Париж Коммунасини таркатиб юбердилар.

Термидорчилар савдодаги чеклашларни бекор қилдилар. Савдо эркинлиги бошланди, нархлар бир неча бор кўтарилиб кетди. Пул кадрини йўқотди, деҳқонлар ва савдогарлар жарангдор тангаларни талаб қилишар ва қоғоз пулларни олмасдилар.

Ахлоқнинг ўзгариши. Меҳнаткаш халқ оч қолаётган бўлса, «янгилар» ниҳоят ўтаётган вақтнинг бой бермасликка ва ҳаёт қилиши суришга ошиқарди. Агар кўтаринкилик йилларида кўшларнинг бойлигини яширишга мажбур бўлишган бўлса, энди уни бемалол намоиш қила бошладилар. Буржуа жамиятининг юқори қатламида аслзодалар ахлоқи қайта тугила бошлади. «Террор қувиб юборган гўзаллик ва қулги Парижга қайтиб келди», – деб ёзган эди буржуа газеталаридан бири.

Санкюлотларнинг кийимлари калта иштонлар, блуза (яктаксимон уст кийим) ва қизил қалпоқ модадан чиқди. Энди чиройли аёл билан кийина бошладилар. Банкирлар, савдогарларнинг хотинлари

алтирок матолардан тикилган қиска грекча туникани мода-
киритдилар. Грекча сандаллар кийган оёқларининг бармоклари
қолар, уларни тақинчоклар билан безатишарди.

Париж ўзгариб кетди, у супурилган ва ёритилган эди. Кўчаларда
кипажлар, ясаниб олган извошчилар пайдо бўлди. Зеб-зийнат
қаммаги ҳаммани камраб олди. Ажойиб қабул маросимлари, зиё-
фатлар, баллар уюштириларди. «Қурбонлар хотираси»га балл
уюштириш урф бўлди, уларга фақат эшафотда ўлдирилган киши-
ларнинг қариндошлари, яқинларигина киритиларди. Бу балларга
тўғри жаллод учун тайёрлангандек энсаси очиб қўйилган махсус
оч турмаклаш расм бўлди. Бўйинларига кизил ипча тақиб олишар-
ди. Бир-бирига «сен» деб мурожаат қилиш тақиқланди. «Месье» ва
«мадам» деган мурожаатни «гражданин» ёки «гражданин хоним»
билан алмаштиришди.

1795 йилнинг баҳоридаги халқ қўзғолонлари. Инқилобий ўзга-
ришлар тугади. Конвент депутатларини энди халқнинг аҳволи
қизиқтирмас эди. 1795 йили парижликлар икки марта Конвент иши-
га таъсир кўрсатишга уриниб кўрдилар.

Париж атрофида норозилик кучайиб борарди. Уйларнинг девор-
ларида «Халқ, уйғон! Пайт келди!», – деган ёзувлар пайдо бўлди.

Конвентга очликдан ва «ватанпарвар»ларнинг қувғин қили-
нётганидан ғазабга келган одамлар тўдаси келиб турарди. Қўзғолон
1795 йилнинг апрелида бошланди. Уни ҳеч ким тайёрлаган эмасди.
Шу куни эрталаб Париж чеккаларида яшовчи халқ тўплана бошла-
ди. Аёллар кўп эди. «Нон беринг! 1793 йилги Конституцияни бе-
ринг!», – деган хитоблар эшитилиб турарди.

Тезда Конвентни 10 мингга қуролсиз санкюлотлар ўраб олдилар.
Парижликларни қувиб юбордилар ва бинони эгалладилар. Улар де-
путатлардан нон ва 1793 йилги конституцияни талаб қилардилар.
Лекин ҳеч нарса ололмасдилар.

Кечга бориб, Конвент Миллий гвардия билан ўраб олинди,
халқни эса қувиб юборди. Париж камал ҳолатида деб эълон қилинди.
Май ойида бу воқеалар такрорланди. Сент-Антуан атрофидаги бар-
ча аҳоли қўзғалди. Оломон «Нон ва 1793 йил Конституцияси!», – деб
қичқирарди. Кўпчиликнинг шляпаларига, кўкракларига, енгларига
шундай шиорлар бўр билан ёзиб қўйилганди. Санкюлотлар қўлла-
рида найза ва милтиklar, байроқ ва шиорлар ушлаб олган эдилар.
Эстаивалар ёпик эди. Кундуз соат 15⁰⁰ да қўзғолончилар Конвентни

эгалладилар. Одамлар окими барча биноларни тўлдириб юборди. Икки кун давомнда ғазаб алангаси авж олди. Иккинчи кун охирига келиб, санкюлотлар тор-мор килинди ва куролсизлантирилди, уларнинг йўлбошчилари – сўнгги яacobинчилар ўзларини ўлдирдилар, кимлар шундай кила олмаган бўлса, гильотинага борди. Кўшлар камокка ташланди, сургун килинди.

Бу кўзғолон Буюк француз инкилоби давридаги санкюлотларнинг сўнгги оммавий чиқишлари эди.

1795 йилги Конституция ва биринчи Директория. 1795 йилнинг августида Конвент янги Конституция қабул қилди, у Францияда республика тузумини мустахкамлади, лекин умумий сайлов ҳукукини бекор қилди. Энди конунчилик ҳокимияти икки палатадан – Беш юзлар кенгаши ва Оксоколлар кенгашидан иборат бўлган конунчилик корпусига берилди. Ижро ҳокимияти Оксоколлар кенгаши тайинлайдиган, беш кишидан иборат Директорияга¹ топширилди. Шу билан бирга, 1795 йилги Конституция инкилобнинг барча антифеодал ютуқларини, энг муҳими эса эмигрантларнинг, церковнинг ва тахтга қарашли ерларнинг сотилиши конунийлигини тасдиқлади.

Янги Конституция монархия тарафдорларини қутуртириб юборди ва улар Конвентни тарқатиб юборишга уриниб кўрдилар, лекин муваффақиятсизликка учрадилар. Артиллерия ёрдамида исёнчиларни тор-мор қилган генерал Бонапарт Конвентнинг халоскорига айланди.

Наполеон Бонапарт Тулонни олгани учун ҳам яacobинчилар ундан қарздор эдилар. Бу воқеалардан кейин уни бирданига дивизия генерали даражасига кўтаришди ва «Франциянинг ички ҳарбий кучлари кўмондони» этиб тайинладилар.

Тенглик йўлида фитна. Янги ҳокимиятнинг сиёсатини банкирлар ва «янги буржуазия» белгилаб берди. Тўғри, Парижда ва бошқа йирик шаҳарларда ҳали ҳам оддий халққа арзонлаштирилган нон беришарди, лекин бу оч қоладиган даражада кам эди. Бойлар бойиридилар, камбағаллар аҳволи эса тобора оғирлашиб борарди.

Ана шу шароитда ташкилотчиси Гракх Бабёф (1760–1797) бўлган «тенглик йўлида фитна» пайдо бўлди. Бабёф ва унинг дўстлари тўлиқ тенглик ҳақида орзу қилардилар. Бунинг учун улар хусусий мулкни йўқотиш ва мол-мулкнинг умумийлигини ўрнатди.

¹ Директория – француз инкилоби йилларида ҳукумат шундай аталган.

биргаликда меҳнат қилиш ва меҳнат маҳсулини тенг бўлиб олиш керак, деб ҳисобларди. Бирок фитна фош этилди, унинг раҳбарлари ҳам қатл қилинди.

Директория давридаги урушлар. Генерал Бонапарт. Ҳокимият тегасига келган йирик буржуазия ўзга юртларини босиб олишдан манфаатдор эди ва Директория давридаги Франциянинг урушлари босқинчилик характериға эға бўлди. Рейннинг сўл қирғоғи ва Бельгия аллақачон Францияға қўшиб олинганди, Голландия эса қарам республикаға айлантирилганди. Босиб олинган ерларда французлар феодал тартибларни йўқ қилдилар. Бирок Парижға ҳарбий ўлжа сифатида озик-овкатлар ва санъат асарлари юкланган карвонлар келиб турарди.

Санкюлотларнинг ва армиянинг обрўси ошиб борар, айникса, Наполеон Бонапартнинг обрўси жуда катта эди. Наполеон Бонапарт 1769 йили 15 августда Корсика оролида майда мулкдор бўлган юдагон оиласида, французлар Корсикани эгаллаганларидан сўнг 4 ой ўтгач дунёға келганди. Оилада болалар кўп, пул эса оз эди. Отаси Наполеонни ҳарбий билим юртиға ўқишға беради. Ўқиш даврида Наполеон математика, тарих ва географиядан ажойиб муваффақиятларға эришди. 1785 йили у кичик лейтенант унвони билан артиллерияға жўнатилди. Инкилоб бошланганда у 20 ёшда, ватанпарвар, республикачи, яқобинчиларнинг ва Конвентнинг тарафдори эди.

Тулон ёнидаги муваффақият уни машҳур қилди ва тезда бригада генерали бўлди. Термидор унинг ҳаётини кескин ўзгартириб қўйди. Ҳарбий лавозими ҳам хавф остида қолди, уни вазифасидан озод қилдилар ва яқобинчилар билан алоқаси учун қамолқа олдилар (1794 й. 15 кундан кейин озод қилинди ва унвони қайта тикланди). Бир қанча вақт Бонапарт омади чопмай юрди, лекин 1795 йилда Конвентнинг топшириғи билан пойтахтдаги роялистлар қўзғолонини бостирди ва генерал ҳамда армиянинг қўмондони бўлди.

Австрия қўшинлари эгаллаб турган Шимолий Италияға юриш қилиш учун қўмондон лавозимига номзод керак бўлганда, Директория ўз нигоҳини яна Бонапартға қаратди.

Ўз армияси билан учрашар экан, Наполеон тартибға тушириши лозим бўлган бир гала жулдурвокиларни кўрди. Бунинг устиға армияда ҳаммаси бўлиб 30 минг одам ва 30 та тўп бўлиб, бу душманниқидан 7 марта қам эди. Армия инкилоб йилларида тузилган

бўлса ҳам, унда демократик тартиблар йилдан-йилга камайиб бораётганди. Аллақачон зобитларни, ҳарбий судларни сайлаш бекор қилинганди. Аскарларнинг инқилобий кайфияти ҳам суниб борарди.

26 ёшдаги генерал ана шу армияни жанговар, қобилиятли қилиши керак эди. Наполеон бу вазифанинг уддасидан чиқди. Наполеон авлиё эмасди, у аскарларнинг ўлжа олиш иштиёқидан ҳам унумли фойдаланди. Директория замонида бойиб қолиш иштиёқи ҳаммани, шу жумладан аскарларни ҳам камраб олганди.

Шимолий Италияга юриш олдидан Наполеон қўшинга шундай деб мурожаат қилди: «Аскарлар, сизлар яланғочсизлар ва қорнингиз ҳам тўқ эмас. Мен сизни дунёнинг энг ҳосилдор текисликларига олиб бораман. Бой вилоятлар ва катта шаҳарлар сизнинг ҳукмингизда бўлади, сиз у ерларда ҳурмат, шон-шараф ва бойлик топасиз». У урушда армия ўзини ўзи боқиши керак, деб ҳисобларди. Лекин боийиб кетиш иштиёқидан ҳам кўра кўпроқ барчани – бош қўмондон ва генераллардан тортиб то энг сўнгги ногора чалувчи болага қадар инқилобий туйғулар камраб олганди. Айни шу пайтда Австрия ва Пьемонт қўшинларининг кайфияти паст эди, аскарлар урушини хоҳламас, маҳаллий аҳоли уларни ёмон кўрарди. Бутун Шимолий Италияни инқилоб руҳи камраб олган, Наполеон эса «халоскор» деб ном чиқарганди. Бунинг устига у италияликларга шундай мурожаат қилади: «Италия халқлари! Француз армияси, сизнинг занжирларингизни узгани келди. Француз халқи барча халқларнинг дўсти! Унга пешвоз чиқинглар. Сизнинг мулкнингиз, урф-одатларингиз ва динингиз дахлсиз бўлиб қолаверади. Биз олийжаноблик билан ва факат сизларни кулликда ушлаб турган золимларга қарши жанг қиламиз».

Биринчи тўқнашувларнинг ўзиёқ француз қўшинларига аjoyиб ғалабалар келтирди, аскарларнинг руҳини кўтарди ва Бонапартнинг обрўйини оширди. Зобитлар ва генераллар унинг устуңлигини тан олишар, авваллари ёшлиги учун бош қўмондонларнинг унча ишонқирамаган аскарлар, энди уни тантанавор олқишлар эди. 1796 йил 10 майда Лоди яқинидаги жангда Австрия армияси устидан қозонилган йирик ғалабадан кейин энг жасур аскарлар қанчалар Наполеон Бонапартга қапрал унвонини берди (унинг аскарлар орасида узок вақт сақланиб қолган лақаби «кичкина қапрал» ана шундан эди) ва ҳар бир янги ғалабадан кейин аскарлар унга навбатдаги унвонни бериб борди.

Наполеон 1796 йил 28 апрелда Пьемонтни эгаллаб, Милан-Бонапартга юриш бошлади. Бир қатор герцогликлар Бонапартга қўлунишларини изҳор қилдилар.

Тўртта армия тор-мор қилинди ва 1797 йил 17 октябрда Бонапарт Кемпо-Формио деган жойда Австрияни Франциянинг ғалабасини тан олишга ва сулҳ тузишга мажбур қилди. Кейинчалик Италия ҳудудида Францияга қарам бўлган бир нечта республикалар ташкил қилинди. Швейцарияга ҳам худди шундай тақдир насиб этди.

Рус саркардаси А.В. Суворов бу Италия юришининг таъсири остида дунёнинг учта энг буюқ қўмондонлари деб Цезар, Ганнибални ва Наполеонни атади. «О, бу ёшгина Бонапартнинг қадам ташлашини кўринг! У қахрамон, у мўъжизавий баҳодир, у афсунгар!», – дея қойил қолганди унга Суворов.

Бонапартнинг жасурлиги афсонавий эди. Италия учун жангларда у минган 19 та от ўлдирилди, Арколь ёнидаги жангда эса, қўлида байроқ билан австрияликлар ўқи остида аскарлари олдига тушиб Арколь кўприги томон ташланганди.

Босиб олинган ерларда Наполеон феодал қарамликни йўқ қилди, черков ва ибодатхоналарни баъзи бир йиғимлардан маҳрум этди, қайсидир даражада инсон ҳуқуқларини мустақкамлайдиган янги қонунлар киритди. Шимолий Италиядан босқинчиларча контрибуция олар экан, унинг бутун оғирлиги бойларга тушишини талаб қилди. Шу йўл билан контрибуция ҳисобига ва ундан ошириб ҳам у банкларнинг, музейлар, сарой ва черковларнинг қимматбаҳо буюмларини олар ва «Франция халқи ва ҳукумати» совғалар сифатида қаравалар билан Парижга жўнатарди. Шу билан бирга, Бонапарт ва унинг генераллари ўз манфаатларини ҳам унутмасди. Унинг бир йили Италияда бўлиши Наполеон Бонапартни тирнк афсонага айлантирди.

1797 йил 7 декабрда Бонапарт Италиядан Парижга триумфатор сифатида кириб келди. Директория уни Люксембург саройида қўтиб олди, сарой атрофида эса қаёққа назар ташлама, охири йўқ оломон етиб келаётганди.

Наполеоннинг ғалабалари энди кўпчилик ички сиёсий масалаларни ҳал қилиш қобилиятига эга бўлган куч сифатида қараётган армиянинг обрўйини оширди. Ўзининг айтган сўзларига қараганда, айнан Италияда у ўзини шунчаки генерал деб эмас, халқнинг тақдирига таъсир ўтказишга қодир одам деб ҳис қилган.

Кейин Мисрга қилинган афсонавий юришнинг навбати келди. Ҳали 1797 йилнинг ёзида Бонапарт Италиядан Директорияга етган хатидаёқ: «Биз Англияни енгиш учун Мисрга эга бўлишимиз кераклигини тушунадиган вақтимиз узок эмас», – деб айтган эди. Энди у юришнинг режасини тақдим қилди ва ҳукумат унга тасдиқлади. Юриш катта ҳафсала билан тайёрланди. Бонапарт Шаркни ўрганиш учун ўзи билан бирга юзта олимни олиб кетишнинг ҳам мўлжаллади.

1798 йил 19 майда Наполеоннинг 38 минглик қўшини 350 кема ва баркаларда (юк ташийдиган ясси дарё кемаси) Тулондан Мисрга қараб сузди.

Миср расмий равишда Туркиянинг мулки эди, аммо амалда унинг маҳаллий ҳарбий-феодал мулкдорлар бошқарар эди.

Франция армияси Александрия яқинида қирғоққа тушди ва бу бой шаҳарни эгаллади. Кейин Француз армияси Нил бўйида Абукир юқорига, Қоҳирага қараб юриш бошлади. Эҳромлар олдида Наполеон ўзининг машҳур сўзларини айтди: «Аскарлар! Сизларга бутун бу эҳромлар юксаклигидан қирк аср қараб турибди!». Кейин Бонапартнинг армияси Қоҳирани эгаллади.

Наполеон ғалабани тантана қилаётган бир пайтда, инглиз флоти қўмондони адмирал Нельсон Бонапартнинг флотилиясини Абукир қўлтиғида йўқ қилди. Наполеон ва унинг армияси Францияда ажралиб қолди. Лекин, бу вақтдан ҳам мамлакатни бошқаришни илғор тизимини ташкил қилиш учун фойдаланилди, олимлар ҳам Мисрнинг 24 томлик тавсифини тузишди.

Ўзининг Мисрдаги ҳокимиятини мустаҳкам деб ҳисоблаб, Наполеон яна Шаркқа қараб, Сурияга йўл олди. Яффа ва Хайфа енида турклар французларни тўхтатишга уриниб кўрдилар. Лекин қалъалар жанг билан олинди. 10 минглик қўшин билан Наполеон Акко қўрғонига – Сурия подшоси пойтахтига яқинлашди. Французлар кун сайин ҳужумини кучайтиришига қарамасдан ҳали салбичилар томонидан қурилган қалъани осонликча эгаллай олмадилар. Бунинг устига қалъадагилар денгиз томондан инглизлар ёрдами билан олиб турарди. Наполеон қўшинини яна Қоҳирага олиб кетди. Кейин ғаройиб бир тарзда Абукир олинди. Шундай қилиб, бутун Миср эгалланди ва Наполеон шон-шухратга бурканди.

Шундай бир пайтда Наполеон тўсатдан Францияга қайтиш қарор қилади. Бунинг сабаби Францияга қарши янги иттифок

таъинлиги ва А.В. Суворов қўмондонлигидаги рус қўшинлари Италияда эришаётган ғалаба ҳақидаги хабарнинг Бонапартга етиб келганлиги эди. Халқ орасида обрўси тушиб кетган Директория ҳукуматини алмаштириш, ҳокимиятни эгаллаш учун тўсат етганлигини англаган бўлса ҳам ажаб эмас, чунки Наполеоннинг Францияга қайтиш сабаблари ичида шундай тахмин ҳам йўқ эмас. Ҳуллас, 1799 йилнинг августида Париж ғолиб қўмондонни қўшиқлар билан кутиб олди.

18-брюмер¹ давлат тўнтариши (1799 йил 9 ноябрь). Айтиб етилгандек, Директория ҳокимияти халқ орасида обрўга эга эмасди, «янги бойлар» ҳам Директорияни ёқтиришмас эди. Газеталар «Кучли ҳокимият ўрнатиш!» талабини биринчи саҳифаларида ёрита бошлади. Шундай шароитда ҳокимиятга қарши фитна пилиб етилди. Фитначилар Мисрдан қайтган Наполеондан асосий куч сифатида фойдаланишга қарор қилдилар, Бонапарт ҳам бунга розилик билдирди. 18-брюмерда (9 ноябрь) ҳарбийлар тазйиқи остида ҳукумат бошлиғи истеъфога чиқди. Эртаси куни, 19-брюмерда Париж яқинидаги Сен-Клу деган жойда йиғилиш ўтказётган Оқсоқоллар кенгаши ва Бешюзлар кенгаши 4–5 минг қўшин томонидан ўраб олинди. Кўркиб кетган Оқсоқоллар кенгаши таклиф қилинган идора усули – Консулликни² дарҳол тасдиқлашди. Бешюзлар кенгашидан залда қолган 25–30 депутат ҳам (қолганларини гренадёрлар кувиб чиқарган эди) бу қарорни тасдиқлади. Консуллик уч кишидан иборат ижроия ҳокимияти бўлиб, улардан ҳар бири «Француз республикасининг консули» унвонига эга бўлдилар. Сайланган уч консулдан³ бири Наполеон Бонапарт эди.

Консуллар республикага садокат тўғрисида қасамёд қабул қилдилар.

«Биз инқилоб романини охиригача олиб бордик, энди унда реални борлигини кўриш керак» – деган эди Наполеон 18 брюмер тўнтариши ҳақида.

¹ 1793 йил Францияда қабул қилинган Республика тақвими бўйича ойнинг номи. Тақвим томонидан Наполеон томонидан бекор қилинган.

² Консуллик – консуллар ҳукумронлиги даври.

³ Консуллар – Қадимги Римда бир йилга сайланувчи олий лавозимдаги иккита шахс. Уларнинг фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлган.

1-боскич	1789–1792 йиллар	Конституцион монархистлар ҳокимияти даври
2-боскич	1792–1793 йиллар	Жирондачилар демократик республикаси даври
3-боскич	1793–1794 йиллар	Якобинчилар террори даври
4-боскич	1794–1795 йиллар	Термидорчилар реакцияси даври
5-боскич	1795–1799 йиллар	Директория даври
6-боскич	1799–1804 йиллар	Консуллик даври

* * *

Шундай қилиб, Франциядаги буржуа инкилоби ниҳоясига етди. Инкилоб эски тартибларни йўқ қилиб ташлади: феодал қондалар ва абсолютизм тугатилди; Франция республика деб эълон қилинди. Агар Англиядаги инкилоб буржуазия ва зодагонларнинг келишув билан якунланган бўлса, Францияда буржуазия зодагонларни енгди, эски жамият ва давлат тузумини тўлиқ бузиб ташлади. Сиёсий ва иқтисодий ҳокимият буржуазияга ўтди. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти шаклланиши учун асос солинди. Буржуа мулкчилиги ўрнатилди ва саноат тўнтариши учун шароит яратилди.

Қишлоқда йирик ер эгаллиги мустаҳкамланиб, феодал табақа қолдиқлари йўқотилди. Лекин деҳқонларнинг кўпчилиги ерсиз ва оғир аҳволда қолаверди.

Буюк француз инкилоби бутун дунё тарихи учун ҳам маънавий маънода бурилиш нуқтаси бўлди. У олға сурган ғоялар – Озодлик, Тенглик, Биродарлик фақат Европанинг эмас, балки бошқа китъалар халқларининг ҳам кейинги ривожига аризулик таъсир кўрсатди.

Шунингдек, инкилоб тарихи кўплаб халқлар учун катта сабоқ ҳам бўлди. Унинг аёвсиз қирғинлари, барча муаммоларни ҳал этишнинг воситаси сифатида террорнинг қўлланилиши, сиёсий мухолифларнинг жисмоний йўқ қилиниши кабилар ҳам инкилоб келтирган даҳшатли реаллик бўлди.

1. Буюк француз инкилобининг асосий боскичлари ва уларнинг характерли томонлари нимада?
2. «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси»нинг қабул қилиниши қандай аҳамиятга эга бўлди? Декларациянинг асосини қандай ғоялар ташкил қилди?
3. Қандай ички ва ташқи факторлар инкилобий жараёнларнинг чуқурлашишига қўмаклашди?
4. Инкилоб туфайли қишлоқ хўжалиги ва саноатда қандай ўзгаришлар юз берди?
5. Инкилоб олдинга сурган қайси ғоялар барча халқлар қурашининг қўлига айланди?
6. Якобинчилар диктатураси сиёсатидаги қайси жиҳатлар уларнинг ҳалокатига олиб келди?
7. Якобинчилар ҳалокатининг тарихий ўғитлари нимада?
8. Буюк француз инкилобининг оламшумул тарихий аҳамияти нимада?

III БЎЛИМ

ЯНГИ ДАВРДА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ

IX БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ

Иқтисодий тузум. XVI аср бошларида Германия¹ аҳолисининг асосий қисмини қарам деҳқонлар ташкил қилар эди. Уларнинг ҳақ-хуқуқлари тўлиқ хўжайинларининг иродасига боғлиқ ҳисобланарди. Шаҳарларда, жумладан, йирик шаҳарларда ҳам, цех ишлаб чиқариши хунармандчиликнинг асосини ташкил қиларди. Цех магистратларига патрицийлар хонадонининг аъзолари ва бой бюргерларнинг вакиллари кирар эди.

XVI аср охири – XVII аср бошларида ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши ва меҳнат таксимоти халқаро савдо алоқаларининг сезиларли ривожланишига олиб келди. Савдо йўлларида жойлашган Германия жаҳон савдосида марказий ўринни эгаллаб турарди. Тўғри, голланд ва инглиз савдогарлари рақобатига бардош бера олмаган шимолий герман ерлари, хусусан, Ганза XV аср охириларидан таназзулни бошидан кечиради. Буюк географик кашфиётлар эса жаҳон савдосининг тез орада Атлантик океани қирғоқларига силжидан далолат берарди. Шунга қарамасдан, XVI аср ўрталарига Шимолий Италиянинг ва унинг воситачилигида бутун Шарқнинг Ғарбий Европа бозорлари билан алоқалари герман ерлари орасига ўтарди. Немис шаҳарлари, айниқса, Аугсбург, Нюрнберг ва Регенсбург бўйи ҳамда юқори Дунайдаги бошқа баъзи шаҳарлар Европа савдосининг йирик марказлари бўлиб қолаверди. Немис савдогарлари Европанинг савдо портларида имтиёзга эгалигидан ва жаҳон савдосининг янги йўналишидан ҳам яхшигина фойда олишарди. Германиянинг халқаро иқтисодий роли шунда ифодаланардики, ушбу пайтда у мис қазиб чиқариш бўйича дунёда биринчи ўринда турарди, мис эса савдодаги асосий восита ҳисобланарди. Америка олтин ва қумушининг Европага оқиб келиши фақат XVI аср ўрталаридан сезила бошлайди.

¹ Германия – Буюк Карл империясига кирган шарқий ерларнинг шартли номи.

Савдо йўлларидаги кулай жойлашув ҳунармандчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ошиши ва кишлоқ хўжалик маҳсулотларни етиштиришнинг ўсишига олиб келди. Бу ҳол, айниқса, XVI аср бошларида яққол кўзга ташланади. Шимолий немис шаҳарлари гуллайди, бойлик ва зеб-зийнатлар мужассамлигининг фодасига айланади. Аугсберглик Фуггерлар хонадони тўғрисида, улар уруш ва тинчлик тақдирини ўз қўлларида ушлаб турганлиги ҳақида олдинги бобларда сўз юритилган эди. Фуггерлар, Вельзерлар ва бошқа шу каби хонадонлар ўша давр ўлчами бўйича ҳақиқий аҳон савдосини олиб боришар, кўплаб мамлакатларда ўзларининг доимий идораларига эга эдилар. Йирик жанубий герман фирмаларига эга мамлакатда ва бошқа давлатларда бой тоғ-конлари уларга тегишли эди.

Кўплаб немис шаҳарлари кулай жойлашуви ва савдо алоқалари билан машҳур эди. Машҳур немис гуманисти Яков Вимпфелинг ўша пайтдаги Кёльн ҳақида шундай деб ёзади: «Бу шаҳар ўзининг кенг савдоси ва беҳисоб бойликлари билан Рейн шаҳарларининг моҳи саналади». Нюрнберг – металлга ишлов бериш саноатининг йирик маркази – XVI асрда 20 мингга яқин аҳолига эга эди. Эльзас шаҳарлари ичида Страсбург ўзининг савдо алоқалари билан, Майн бўйидаги Франкфурт эса Голландия, Фландрия, Англия, Польша, Чехия, Италия ва Франциядан савдогарларни йиғадиган ярмаркаси билан машҳур эди. XV аср охирида Германия шарқидаги Лейпциг ярмаркаси катта аҳамият касб эта бошлайди. Кичикрок шаҳарлар – Ульм, Констанц, Ревесбур ва Аугсбурглар тўқимачилик марказлари ҳисобланар. Ўз маҳсулотларини факат маҳаллий бозор эмас, балки Италия ва Испания бозорларига ҳам олиб чиқар эди. Дунай бўйида жойлашган немис шаҳарлари орқали Жануби-Шарқий Европа билан савдо олиб бориладди.

Ишлаб чиқариш ва савдонинг ўсиши, катта бойликларнинг гулланиши XV аср охирлариданок герман шаҳарларида бозор муносабатларининг шаклланишига олиб келди, таркок мануфактура ривожланди. Айни пайтда кўп куч ва маблағ талаб қилинадиган соҳаларда (масалан, босмаҳона) марказлашган мануфактура ҳам ривожланди. Айниқса тоғ-кон саноати, хусусан, қимматбаҳо металллар олиш тез тараққий этди.

XVI аср биринчи ўн йиллигида Германия тоғ-кон саноатида қандайдаси юз минг киши банд эди. Германияда Европанинг қолган

кисмидан кўпроқ мис казиб олинарди. 1670–1730 йиллари Германия иктисодий жиҳатдан Европанинг энг илғор мамлакатига айланади ва Реформация деб аталган диний инкилобнинг маркази бўлиб қолади. Реформация ва ундан кейинги Дехқонлар уруши Германия таркоклигини янада авж олдирди.

XVI–XVII аср биринчи ярмида Германия. Дехқонлар уруши мағлубиятга учраган бўлса-да, мамлакатда бир қатор ўзгаришларга олиб келди. Жанубий Германияда феодалларнинг дехқон хўжаликларини тортиб олиш ҳоллари тўхтади. Кўзғолоннинг қайтарилиш хавфи остида бир қатор йиғимлар ва қарамлик турлари бекор қилинди. Рицарларнинг юзлаб қасрлари ва монастырлар йўқ қилингани ҳам дехқонларнинг аҳволини бироз яхшилади. Аммо умуман Дехқонлар урушидан кейинги аҳвол, Германиянинг халқаро сиёсий ва иктисодий мавқеининг ўзгариши мамлакат хўжалик тараққиёти суръатларининг сусайишига олиб келди. Бунинг устига XVI аср иккинчи ярмидан бошлаб Буюк географик кашфиётларнинг таъсири сезила бошлади. Шимолий Италия ва Германия шаҳарлари орқали ўтган савдо йўли илгариги мавқеини йўқотди. Шимолий герман шаҳарларининг Ганза иттифоқи ҳам халқаро савдонинг Атлантик океани қирғоқларига кўчганлигидан таназзулга юз тута бошлади. Нидерландиядаги инкилоб туфайли испан ҳукмронлигидан озод бўлган голланд савдогарлари немисларни Болтиқ бўйи савдосидан ҳам сиқиб чиқара бошлади. Бу пайтга келиб Голландия ташқи савдо бўйича дунёда биринчи ўринга чиқиб олган эди.

XVI аср бошларида Германияда вужудга келган мануфактура ишлаб чиқариши ва эркин бозор муносабатлари ривож топмай қолди. Илгари жадал ривожланган Саксония, Гарц ва Тюрингиядаги тоғ-кон саноати оғир тушқунликка учради. Немис шаҳарларининг оғир аҳволи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун ички бозорни қисқартирди. Энди қишлоқ хўжалигининг фақат чет элларга чиқариладиган маҳсулотларигина харидоргир бўлиб қолди. Булар асосан дон ва чорвачилик маҳсулотлари эди.

XVI аср иккинчи ярмидан Германияда бошланган иктисодий инкирознинг сабаби фақат савдо йўлларининг Атлантик океани қирғоқларига кўчиши ва унинг оқибатида бозорларнинг йўқолиши, немис савдосининг турғунлиги эмасди, Дехқонлар уруши бостирилгандан сўнг немис саноати бошқа мамлакатлар саноати билан рақобатга бардош бера олмаганлигида ҳам эди.

Мануфактуранинг муваффақиятли ривожланиши учун унинг шаҳар доирасидан чиқиб, кишлокка ҳам ёйилиши лозим эди. Аммо Германия шароитида бу деярли мумкин бўлмади.

Германия тоғ-кон саноатидаги инкироз ҳам асосан деҳқонлар урушининг мағлубияти билан боғлиқ эди. Князь ҳокимиятининг кучайиши, бу соҳадаги тадбиркорлик фаоллигини тўхтатиб қўйди.

Герман империясида Австриянинг ҳолати. Сийёсий куриш. Империянинг энг йирик князлари австриялик Габсбурглар эди. Уларга XVI асрда Юкори ва Қуйи Австрия, Тироль, Жануби-Ғарбий Германиянинг қатор ҳудудлари, Штирия, Кариндия ва Крайна каби славян ерлари қарашли эди. Шу даврдаёқ Чехия ва Венгриянинг бир қисми қўшиб олиниб, кўпмиллатли Австрия монархиясига асос солинди. Аммо 1564 йили монархия ерлари тахтга даъвогарлар, Фердинанд I нинг ворислари ўртасида бўлинганлиги сабабли Австрия анча кучсизланиб қолди. Империя тахти расман Максимилиан II (Фердинанднинг катта ўғли) да сакланиб қолган бўлса-да, унда айрим немис князликлари, айникса, XVII аср бошларида қўшайган Бавария Габсбурглар билан рақобат қила бошлади.

Ўттиз йиллик уруш. XVII аср бошларида Германияда Реформацияга қарши бўлган кучларнинг фаоллиги кучайди. Улар, айникса, мамлакатнинг шимоли-ғарбий ва жанубий қисмларида муваффақият қозондилар. Бир қатор герцоглик, графлик ва шаҳарларда қайтадан католик черковининг ҳукмронлиги ўрнатилди. Протестантларнинг ўз мавқеларини йўқотиши фақат Германияда эмас, бутун Европада норозиликка сабаб бўлди. Айникса, 1607 йили империянинг Доиаувёрге шаҳрида протестантлар билан католиклар ўртасида бўлиб ўтган тўқнашув ва унинг оқибатида Максимилиан Баварский қўшинлари томонидан шаҳарнинг забт этилиши ҳамда Баварияга қўшиб олиниши протестантларнинг ғзабини келтирди.

Рейхстагдаги протестантлар 1608 йили Аугсбург диний сулҳида Германиядаги католиклар билан протестантлар ўртасида 1555 йили имзоланган келишувга тўлиқ ҳажмда риоя қилинишини талаб қилдилар. Католиклар, ўз навбагида, 1555 йили олиб қўйилган (секуляризация қилинган) черков ерларининг қайтарилишини талаб қилдилар. Келишувнинг иложи бўлмади, бир қисм протестантлар рейхстагни ташлаб чиқиб кетдилар. 1608–1609 йиллари иккала томон ҳам ўзларининг ҳарбийлашган ташкилотларини – Евангелие армияси ва Католик лигасини туздилар. Ҳар иккала томон ҳам чет

эллардаги маслакдошларидан ёрдам олиб турди. Натижада Германиядаги иккала лагерь ўртасида ҳарбий можаро ва Германия ишларига бошқа Европа давлатларининг фаол аралашуви хавфи тугилди.

Германиядаги диний-сиёсий ҳолатнинг кескинлашувига факат ички сабаблар эмас, Габсбурглар билан Франция ўртасида Европада гегемонлик учун рақобатнинг кучайиши ҳам сабаб бўлди. Германиядаги воқеалар Европадаги кучлар нисбатининг ўзгаришига олиб келиши мумкин эди. Шу сабабли бир томондан Франция, иккинчи томондан Габсбурглар, учинчи томондан Голландия, Дания, Швеция ва позицияси охиригача номаълум бўлган Англиянинг таъсири сиёсатида муҳим ўзгаришлар юз берди. Хуллас, етилиб келаётган можаро диний сабабга эга бўлса-да, ундан ҳар бир давлат ўзининг сиёсий ва иқтисодий манфаатини кўзлаб сиёсат юргизаётган эди.

Урушга бевосита баҳона 1618 йил май ойидаги Прага воқеалари бўлди. Чехларнинг XVI асрдаёқ қафолатланган ва XVII асрда императорнинг махсус ёрлиғи билан тасдиқланган диний ва сиёсий ҳуқуқларини поймол қилиб, Габсбурглар ҳукумати протестантлар ва миллий мустақиллик тарафдорларини қувғин қила бошлади. Бунга жавобан қуролланган оломон Прагадаги эски қирол саройига бостириб кириб, Габсбурглар томонидан тайинланган икки ҳукумат аъзосини ва қотибни деразадан улоқтириб ташлади. Бу акт Чехия билан Австрия ўртасидаги сиёсий узилиш деб қабул қилинди. Фердинанд ҳокимиятига қарши «ўз фуқаролари»нинг ҳаракати урушга туртки бўлди.

Урушнинг биринчи (чех) босқичи (1618–1624). Чехлар сейми томонидан сайланган янги ҳукумат мамлакат ҳарбий кучларини мустаҳкамлади, ундан иезуитларни ҳайдаб чиқарди, Моравия ва бошқа яқин ҳудудлар билан Нидерландия Кўшма провинциялари типидagi федерация тузиш борасида музокаралар бошлади. Бир томондан иттифокчи Трансильвания князлигининг қўшинлари Вена томон юриб, Габсбурглар армиясига қатор зарбалар беришди. Фердинанднинг чех тахтига ҳуқуқини тан олмасдан сейм Евангелик униясининг раҳбари Фридрих Пфальцскийни (1596–1632) қиролик этиб сайлади. Кўзғолон раҳбарлар шундай қилсак немис протестантларидан қуролли ёрдам оламиз, деб ўйлашган эдилар. Аммо Ф. Пфальцскийнинг гаплари ёлғон бўлиб чиқди: у на катта маблағ ва на катта қўшинга эга эмасди. Императорга эса Католик

катта маблағ билан ёрдам кўрсатди. Бу маблағ ҳисобига Австрияга ёрдам учун испан қўшинлари ёлланди.

Натижада, 1620 йил 8 ноябрь куни Прагага юриш бошлаган империянинг бирлашган қўшинлари Ок Тог ёнидаги жангда чех қўшинларини тор-мор келтирди. Чехия, Моравия ва қиролликнинг бошқа ҳудудлари империя қўшинлари томонидан эгалланди. Мамлакатда даҳшатли қирғин бошланди. Ўн минглаб протестантлар ўз ерларидан қувилиб, уларнинг мулклари немис ва маҳаллий католикларга берилди. 1627 йилги «Дафн қилиш» деб аталган сейм Чехия ўз миллий мустақиллигини йўқотганлигини тасдиқлади. Энди Чехия барча илгариги имтиёзларидан маҳрум қилинди.

Урушдан кейин ҳарбий ҳолат факат Чехияда эмас, балки бутун Марказий Европада Габсбурглар фойдасига ўзгарди. Урушнинг биринчи босқичи якунланди, аммо унинг кенгайиш хавфи етилган эди.

Урушнинг иккинчи (Дания) босқичи (1625–1629). Урушнинг янги иштирокчиси Дания қироли Кристиан IV бўлди. У ўз ерларининг хавфсизлигидан хавотирланиб ҳамда ғолиб чиқса уларни кенгайтириш мақсадида Англия ва Голландиядан катта миқдорда олинган пулга армия ёллаб, Элиба ва Везер дарёлари оралиғида жойлашган, Тила қўмондонлигидаги Габсбурглар армиясига қарши ҳужум бошлади. Шимолий герман князлари ҳам Кристиан IV ни қўллашди. Оғир аҳволда қолган Фридрих II ни император хизматидаги ёлланма қўшин қўмондони, тажрибали саркарда Альбрехт Валленштейн (1583–1634) бу ҳолатдан қутқарди. У ўзига ва императорга қаршли ҳудудлардан ёлланма қўшин тузди. 1630 йили А. Валленштейн қўшинларининг сони 100 минг кишига етган эди. Муваффақиятли уруш ҳаракатларидан сўнг 1629 йили Любек тинчлик сулҳи имзоланди. Дания ҳудудий йўқотишларсиз Германия ишларига аралашмаслик шарти билан сулҳни имзолади. Император протестантларга яна бир кучли зарба берди. А. Валленштейн эса бутун бошли князлик – Мекленбург герцоглигини императордан ўзига сифатида олди. Аммо кўп ўтмасдан Валленштейннинг қувилдириб қўйилганлигидан хавфсираган император уни истеъфога чиқариб, қўшинларини тарқатиб юборди.

Урушнинг иккинчи босқичида протестантлар мағлубиятининг асосий натижаси шу бўлдики, император 1629 йили Любек сулҳидан салгина олдин Реституцион эдикт деб номланган ҳужжат қабул қилди. Бу ҳужжат 1552 йилдан бери протестантлар томонидан

эгалланган (секуляризация килинган) ерларга католик черковининг хукукини тиклашни кўзда тутарди. Императорнинг бу қарори империяда умумий норозиликни келтириб чикарди.

Урушнинг учинчи (швед) босқичи (1630–1635). 1630 йил ёнда Польшани тинчлик сулҳи тузишга мажбур қилиб, Франциянинг ёрдамига таянган швед қироли, жасур саркарда Густав II-Адолф (1594–1632) ўз қўшинлари билан Померанияга тушиб, Германияга қарши уруш бошлади. Унинг армияси жуда катта бўлмаса-да, жангларда чиниккан ва қатор янгиликларни жорий қилган армия эди. Густав II-Адолф Германияга протестантларни зулмдан ҳалос қилиш шиори остида келди. Протестантлар яшайдиган немис ерларининг қувватлашига эришган Густав II-Адолф 1631 йил сентябрида Лейпциг яқинидаги Брейтенфельд кишлоғида бўлган жангда Тилли армиясига ҳалокатли талафот етказди. 1632 йил баҳорда Аугсбург ёнидаги жангда эса император қўшинларини тор-мор қилди. Шу жангда ярадор бўлган Тилли ҳалок бўлди. 1632 йил май ойида Густав II-Адолф қўшинлари Бавариянинг пойтахти Мюнхенни эгаллади. Урушдаги бундай бурилишдан кўриб кетган Фердинанд II Валленштейнга мурожаат қилиб, армия қўмондонлигини таклиф қилди. Маълум шартлар асосида таклифни қабул қилган Валленштейн армияни мустаҳкамлашга муваффақ бўлди.

Бу пайтга келиб швед армиясининг ҳам таркиби ўзгариб, илгариги жанговарлигини йўқотган эди. Шунга қарамадан 1632 йил ноябрь ойида Лейпциг яқинидаги Люцен шаҳри остонасида шведлар ғалаба қозонишди, Валленштейн Чехияга чекинишга мажбур бўлди. Аммо жангда Густав II-Адолф ҳалок бўлди. Валленштейн императорни оғохлантормасдан Швеция, Франция ва Саксония билан музокаралар олиб борди. Уни соткинликда гумон қилган Фердинанд II қўмондонликдан четлатди. 1634 йили Валленштейн императорга содик зобитлар томонидан ўлдирилди.

1634 йил кузида жанговарлигини йўқотган швед армияси Нерлинген ёнидаги жангда қаттиқ мағлубиятга учради. Айни пайтда император Саксония курфюрсти билан ҳам шартнома тузиш учун музокаралар олиб борди. Шартнома 1635 йил Прагада имзоланди. Унга кўра император Саксония ҳудудида Реституцион эдиктини жорий қилинмаслигини эълон қилди. Натижада шимолий протестант князликлари ҳам тинчлик сулҳига қўшилишди. Бу яна Габсбурглар учун қулай сиёсий ҳолатни вужудга келтирди.

Урушнинг тўртинчи (франко-швед) даври (1636–1648). Барқарор қўшимча имкониятлар тугаганини сезган Франция урушга ўзи қаршига қарор қилди. У Швеция билан иттифокни тиклаб, барқарор йўналишлар бўйича фаол дипломатик ҳаракатларни бошлаб кетди. Бирлашган Провинциялар республикаси Испанияга қарши ўзининг ҳалоскорлик урушини давом эттирди ва қатор муваффақиятларга эришди. Мантуя, Савоя, Венеция ва Трансильвания князлиги франко-швед иттифоқини қувватлади. Польша нейтрал, аммо Францияга дўстона позицияни эгаллади. Россия имтиёз шартлар билан Швецияни арпа, селитра (порох тайёрлаш учун), каноп пояси ва кема қуриладиган ёғоч билан таъминлаб турди.

Урушнинг охири даврида томонларнинг кучлари, ҳам молия, ҳам одам ресурслари тугаб бораётгани сезила бошлади. 40-йилларга келиб французлар ва шведларнинг устунлиги кўриниб қолди. Аммо Швеция билан Дания рақобати натижасида улар ўртасида бошланган уруш (1643–1645) иттифокчиларнинг шароитини оғирлаштирди. Вафот этган Ришельё ўрнига келган Жулио Мазарини (1602–1661) Швеция билан Дания ўртасидаги можарони ҳал этиш учун анча куч сарфлади.

Айни пайтда, 1646 йили иттифокчилар қўшинлари Жанубий Чехиядаги Янкове яқинидаги жангда император ва Бавария қўшинларини тор-мор қилиб, Прага ва Венага ҳавф сола бошлади. Император Фердинанд III (1637–1657) урушнинг бой берилганлигини тушунди.

Ўттиз йиллик урушнинг бориши

1618–1624 йиллар Чех босқичи	1618 йил 1620 йил 1621 йил	Прага аҳолиси империянинг католик-ноибини ўлдирди. Католиклар Чехияга бостириб кирдилар. Император Пфальцни бошқаришни католик-князга топширди, уруш маҳаллий можародан умумимперия тўқнашувига айланди.
1625–1629 йиллар Дания босқичи	1625 йил 1629 йил	Дания протестантлар томонда урушга кирди. Шимолий Германияда католиклар протестантларни тор-мор қилдилар, Дания урушдан чиқарилди.

1630–1635 йиллар Швед босқичи	1630 йил	Швеция протестантлар томонда урушга кирди.
	1632 йил	Швед қўшинлари католикларни тор-мор қилиб, Германиянинг катта ҳудудини эгаллади.
	1634 йил	Шведлар Жанубий Германиядан қувиб чиқарилди.
	1635 йил	Протестантларнинг асосий қисми католиклар билан Прага тинчлик сулҳини имзоладилар.
1635–1648 йиллар Франко-швед босқичи	1636 йил	Шведлар католикларга катта зарба бердилар.
	1637 йил	Прага тинчлик сулҳига деярли барча католиклар қўшилдилар.
	1638 йил	Франция Швеция тарафда урушга кирди.
	1645 йил	Протестантлар католикларни тор-мор қилиб, Венага яқинлашдилар.
	1648 йил	Католиклар армияси тўлиқ йўқ қилинди.

1644 йили Мюнстерда конгресс бошланиб унда император билан Франция ўртасида музокаралар олиб борилди.

1645 йил Вестфалиянинг яна бир шаҳри – Оснабрюкда Германия – Швеция музокаралари бошланди. Аини пайтда борган сармаксиз бўлиб бораётган уруш давом эттирилди.

Вестфаль тинчлик сулҳи. Чехияда бошланган уруш бутун Марказий Европани камраб олиб, ўттиз йил давом этди. 1648 йил Вестфалиянинг Мюнстер ва Оснабрюк шаҳарларида имзоланган тинчлик шартномаси факат ўн уч йиллик урушга сиёсий яқун ясамдан, Реформация кучлари билан уларнинг душманлари ўртасида қарама-қаршилиқнинг бутун бир даврини ҳам яқунлади. Тинчлик сулҳи иккала томоннинг ҳам мажбурий келишувининг маҳсули бўлиб, Европа давлатлари тизими ва Германиядаги ҳолатга асосан ўзгартишлар киритди.

Вестфаль сулҳига биноан Швеция бутун Ғарбий Померания (Штеттин порти билан), Шарқий Помераниянинг кичик қисми Рюген ва Волин ороллари, шунингдек, Померан бўғозини атрофидан кирғокдаги шаҳарлар билан қўшиб олди. Швед қироли Померан герцоги сифатида империя ишларига тўғридан-тўғри аралашини қониятини ҳам қўлга киритди. Империядан томон тарикасида Болен архиепископлиги ва Ферден, Мекленбургдаги Висмар шаҳри

катта микдордаги пул ҳам Швецияга берилди, Шимолий Германиянинг йирик дарёлари Везер, Эльба ва Одер Швеция назорати остига қўшилди. Швеция Европанинг буюк давлатига айланди ва Болтик денгизда ҳукмрон бўлишдек мақсадини амалга оширди.

Франция мамлакатда парламент фронтасининг бошланганлиги сабабли урушнинг умумий сиёсий натижаси билан қаноатланиб, империя ерларидан бир қисмини қўшиб олиш билан чекланди. Унга Эльзас (Страсбургдан ташқари), Зундгау, Хагенау ерлари қўшилди, ушта Лотарингия епископликлари – Мец, Туль ва Верден устидан ўз қўлуки яна бир бор таъкидланди. Империянинг 10 та шаҳри Франция хомийлиги остида қолди.

Қўшма Провинциялар Республикаси ўз мустақиллигининг ҳаққаро эътирофини қўлга киритди. Мюнстер шартномасига биноан унинг суверенитети, ҳудуди ва Антверпен шаҳри мақоми ҳал этилди.

Швейцария иттифоқи ҳам ўз суверенитетининг эътирофига эришди. Германиянинг майда князликларни ҳисобига ўз ерларини кенгайтириб ҳам олди. Вестфаль сулҳи яна икки юз йилга Германиянинг сиёсий таркоқлигини белгилаб берди.

1648 йил 24 октябрда Мюнстерда имзоланган тинчлик шартномаси Германия тарихида энг узок давом этган ўттиз йиллик урушга яқун ясади.

Уруш Германия учун ҳақиқий миллий ҳалокат бўлди. У халқнинг қисқасини қуритди ва ривожланишни узок вақт ортга сурди. Уруш ҳали 1525 йили дехқонларнинг мағлубияти билан ва савдо қўшларининг ғарбга қилжиши туфайли бошланган Германиянинг қисқасидий, сиёсий ва маданий таназзулини чуқурлаштирди ва қўшларни бошли вилоятлар мамлакат вайронага айланган, бутун қисқасининг ярмини ва, ҳатто, ундан ҳам кўпроғини йўқотган эди. Қисқасидий ннқироз маданиятнинг умумий пасайишига, ахлоқнинг қўшларни қўшларига олиб келди. Ҳаммадан кўпроқ қишлоқ аҳолиси заҳарланди. Шимолий ва Шимоли-Шарқий Германияда ҳайдаладиган қўшларнинг ярмидан кўпроғи ташландик бўлиб қолди.

Эльба дарёсидан шарқда экин экилаётган ерларда дехқонлар қишлоқликка маҳкум қилинди. Дехқонлар қўшлаб мажбурий-баршчина, яъни хўжайиннинг ерида ишлаб бериш эди.

Х БОБ. XVII–XVIII АСРЛАРДА ГАБСБУРГЛАР ИМПЕРИЯСИ

XVII–XVIII асрларда Габсбурглар сулоласига карашли ерлар деярли тинимсиз кенгайиб борди ва Габсбурглар давлати Европанинг энг катта давлатларидан бирига айланди. Ўттиз йиллик уруш бу жарайини тўхтатган бўлсада, Габсбурглар нафақат «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси императори» деган формал унвонни, балки майда давлатлардан иборат Германиянинг ички ишларига аралашуш ҳукуки ва шу минтақадаги сиёсий таъсирини ҳам сақлаб қолди. Империя ҳудудининг жуда катталигига қарамадан унинг маркази ва сулола қудратининг манбаи Австрия ерлари, Чехия ва Силезия эди.

Австриянинг юксалиш сабабларидан бири шундаки, у яқин қўшниларидан олдинроқ абсолют монархияга асосланган марказлашган давлатни ташкил қила олди. Бу давлатга ҳали XVI асрда Максимилиан I (1459–1519) ўтказган ислохотлар туфайли асос солинган ва XVII асрда Фердинанд II ва унинг ворислари томонидан мустаҳкамланган эди. Марказлашган давлатнинг ташкил топиши Австриянинг кучайишига яна бир сабаб, то XVII асрнинг охиригача сақланиб турган Туркия босқини хавфи эди.

Бутун XVII аср давомида юз берган қирғинбарот урушлар ҳамда савдо йўлларининг Ўрта Ер денгизи ҳавзасидан Атлантик океани томон силжиши Австриянинг иқтисодий ҳаётига салбий таъсир кўрсатди. Ҳунармандчиликдан мануфактура индустриясига ўтишнинг жуда секинлиги оқибатида саноатнинг бора-бора пайтлар ўта ривожланган тармоқлари ҳам деярли тўхтаб қолди. Нафақат қурулсозлик, тоғ-кон ва металлга ишлов бериш соҳалари, балки маҳсулотларини Голландия, Англия ва Россияга сотганлиги туфайли ривожланиш суръатини сақлаб қолдилар.

XVI асрдаги деҳқонларнинг қўзғолонлари бостирилгандан сўнг зодагонлар деҳқонлардан олинадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг миқдорини ошириш сиёсатини олиб борди. Аммо мамлакатнинг ғарбий ҳудудларида деҳқонларни қайтадан қарам қилиш зодагонларнинг қурби етмади. Улар озод хисобланар, бир қисмининг эса авлоддан-авлодга мерос қолувчи ерлари ҳам бор эди. Буларнинг ташқари ижарачи деҳқонлар, қирғок бўйларида жойлашган эркак деҳқонлар ҳам мавжуд эди. Австриядаги деҳқончиликнинг Венгрия

Силезия ва Чехиядагидан фарқи шунда эдики, бу ерда йирик помеш-
чик хўжаликлари эмас, асосан, деҳқонларнинг майда хўжаликлари
ривожланган, помешчиклар эса улардан пул ва маҳсулот шаклида
солиқ олар эди. Деҳқонлар давлат фойдасига фавқуллоҳда деб ата-
тувчи солиқ ҳам тўлашар, бу солиқнинг миқдори ҳар йили тоифа-
вий йиғин томонидан белгиланарди. XVII асрда ҳукумат доимий
ва аниқ миқдорда тўланадиган янги солиқ – «контрибуция»ни жо-
рий қилади. Бу даврда ҳам ҳар хил солиқлар ва мажбуриятларга
қарши ов қилиш ва балиқ тутиш ҳамда ўрмонлар ва бошқа жамоа
ерларидан фойдаланиш ҳуқуқларини тиклаш учун деҳқонларнинг
қўзғолонлари бўлиб турди.

XVII аср охири – XVIII аср бошларидаги урушлар. Ўттиз йил-
лик уруш ва Вестфаль тинчлик сулҳи Австриянинг ташқи сиёсати
ва халқаро обрўенга катта ўзгаришлар кiritди. Ғарбий Европада
янги ерларни босиб олишнинг мумкин эмаслиги яққол кўриниб
қолди. Ўзининг асрий рақиби Франция билан рақобат кун тарти-
бидан олиб ташланмаса-да, энди Австрия Шарққа, ҳукмронлиги
борган сари кучсизланиб бораётган Усмонийлар империяси эгал-
лаб турган ерларга ўз нигоҳини қаратди. 1664 йили Монтекукколи
қўмондонлигидаги австрияликлар армияси турк қўшинлари усти-
дан дастлабки йирик галабани қўлга киритди. Аммо Сен-Готард
қиёдаги бу галаба ривожлантирилмади ва мустаҳкамланмади.
Император Леопольд I (1640–1705) тинчлик сулҳини тузишга шо-
ғинилди. Натижада вужудга келган имкониятдан турклар янги уруш-
га тайёргарлик кўриш учун фойдаланди. Французлар томонидан
гижтижлатилган Туркия 1683 йили уруш ҳаракатларини янги-
дан бошлаб, ёмон курулланган ва тайёргарлик кўрмаган Австрия
қўшинларини маглубиятга учратди ва 10 июль куни Венани камал
қилди. Австрия ҳалокат ёқасига келиб қолди. Польша қироли Ян
Собеский қўшинларининг ёрдами Австрияни муқаррар ҳалокатдан
қутқарибгина қолмасдан, турклар босқини хавфидан бутунлай ха-
лос қилди. «Муқаддас лига» (Ватикан, Венеция, Польша) томони-
дан қўллаб-қувватланган Австрия энди бирин-кетин галабаларга
эришиб, 1685 йили Буда ҳудудини ва Венгриянинг катта қисмини
эгаллади, икки йилдан сўнг эса Трансильвания ва Сербия ҳудудига
ёриб борди. Туркия билан уруш қарийб 10 йил давом этди. 1697
йили ёш шахзода ва ўз даврининг қобилятли саркардаси Евгений

хукмронлиги мустаҳкамланди. 1686 йили йигилган Давлат кенгаши (сейм) Габсбурглар сулоласи эркак вакилларининг Венгрия тахтига ҳукукини тасдиқловчи қонун қабул қилди. Қирол конституцияни бузган ҳолларда унга қарши қуролли қаршилик кўрсатиш ҳукукини берувчи «Олтин булла» деб аталувчи параграфдан венгер зодагонлари ўз ихтиёрлари билан воз кечдилар. Трансильвания дастлаб насал князликка, 1690 йилдан эса Габсбургларнинг мулкига айлантирилди. Турклар зулмидан озод бўлган венгерлар яна узок вақт Габсбурглар ҳукмронлиги остида қолди.

Венгер халқининг миллий-озодлик ҳаракати XVII аср охири – XVIII аср бошларида ҳам тўхтамади. Кўплаб ташки ва ички урушлар натижасида Венгрия аҳолиси 150 йил ичида 1 миллион кишига камайиб кетди ва XVIII аср 1-чорагида 3–3,5 миллион кишини ташкил қилди.

XVIII аср бошларида, 1703–1711 йиллари, Ракоци II (Ференц) (1676–1735) бошчилигидаги озодлик ҳаракати бир қатор муваффақиятларга эришган бўлса-да, оқибат – натижада мағлуб бўлди. 1711 йилги Сатмар тинчлик сулҳи Венгрияда Габсбурглар ҳукмронлигини яна узок йилларга расмийлаштирди.

Мария Тереза ва Иосиф II нинг «Маърифатли абсолютизм» йилларида Венгрияда олиб борилган сиёсат венгерларнинг миллий давлатчилиги ва маданиятини йўқ қилишга, ягона марказлашган Австрия давлатини тузишга қаратилган эди. Иосиф II даврида Давлат кенгаши чакирилмай қўйди, маҳаллий зодагонлар ҳокимиятдан четлаштирилди, мамлакат 10 та округга бўлиниб, бюрократик апарат ёрдамида бошқариладиган бўлди, немис тили давлат тили деб эълон қилинди. Буларнинг ҳаммаси венгер жамиятини ғазабга келтирди.

* * *

Шундай қилиб, XVIII аср охирига келиб Габсбурглар империясида олиб борилган ислохотлар натижасида крепостной ҳуқуқ бекдор қилинган, кишиларнинг аҳолини яхшилашга қаратилган бошқаруви бир қатор ишлар амалга оширилган бўлсада, тўхтовсиз урушлар ва миллий-озодлик ҳаракатлари империянинг қудратига путур етказди. Айниқса Буюк Француз буржуа инқилобидан сўнг унинг таъсиридан қўрққан ҳукумат бир қатор ижобий ислохотларни бекдор қилишга мажбур бўлди.

X боб бўйича саволлар

1. Ўттиз йиллик уруш ва Вестфаль тинчлик сулҳи Габсбурглар давлатининг ташки сиёсатида қандай ўзгаришлар киритди?
2. Дахен сулҳи Австриянинг кейинги тараккиётига қандай таъсир қилди?
3. Австрия тахти учун кечган урушнинг асосий сабаби нимада эди ва уруш натижаси Габсбурглар империясининг кейинги ривожига қандай таъсир кўрсатди?
4. Иосиф I ва Карл VI давридаги ислохотларнинг моҳияти нимадан иборат эди? Мария Тереза ва Иосиф II давридаги ислохотлар-чи?
5. Меркантилизм сиёсатининг Австрия иқтисодиётига таъсири қандай бўлди?
6. Венгрия ва Словакияда миллий-озодлик ҳаракатларининг бошланишига нима сабаб бўлди?

XI БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА РОССИЯ

Марказлашган давлатнинг ташкил топиши

1480 йили қарийб 250 йил давом этган мўғул истибдодига барҳам берилиб, рус ерларининг бирлашиш жараёни бошланди¹. Мўғуллар зулмидан озод бўлиш мустақил князликларни бўйсундириш билан бирга олиб борилди. 1478 йили Новгород, 1485 йили Тверь, 1510 йили Псков, 1520 йили Рязань ерлари Москвага бўйсундирилиб, рус ерларининг сиёсий бирлашуви асосан якунланди. Марказлаштириш жараёнида кўпмиллатли давлат шаклланди. Москва давлати таркибига кареллар, ижорлар, водилар, вепслар, самолар, коми ва ненецларнинг ерлари ҳам бирлашди. Кейинчалик, Россия бўйи забт этилгандан сўнг у ердаги татарлар, марилар, мордвалар ва чувашлар ҳам шу давлат таркибига кирди.

XVI аср бошларида – 1503 йили Северск ерлари: Чернигов, Стародуб, Рильск, Путивль, Гомель, Новгород Северский ва бошқалар, ҳаммаси бўлиб 25 та шаҳар ва 70 та волость, 1514 йили Смоленск ерлари бирлаштирилди.

Марказлашган давлат ташкил топиши жараёнида Россияда самодержавие² бошқарув усули шаклланди. XV аср охиридаги ҳужжатларда биринчи марта мамлакат Россия деб атала бошланди.

¹ Хитрий рус тарихчиларининг ҳам тан олиб ёзишларича, рус ерларининг мўғуллар ислохотидан озод бўлишида 1399 йил Ворскла дарёси ёнидаги жанида Литва ва Олтин Ўрда қўшинлари устидан Амир Темур қўшинларининг ғалабаси катта роль ўйнаган.

² Самодержавие – монархия давлат тизимининг Россияга хос шакли.

Аста-секин марказий бошқарув тизими шаклланди. Боярлар думаси фаолиятини давом эттирди. Марказий давлатнинг ҳукумат идоралари – приказлар вужудга келди.

1497 йили Судебник (конунлар мажмуи) ишлаб чиқилди ва унга биноан мавжуд мулкчилик шакли ҳамда аҳолининг табақавий макоми расмийлаштирилди. Судебник крепостной деҳқонларнинг бир ер эгасидан бошқасига ўтишини йилига бир кун – Юрьев кун (26 ноябрь) билан чеклаб қўйди.

Қўшиннинг характери ўзгарди. Илгари феодалларнинг алоҳида дружиналаридан ташкил топган қўшинда энди бош ролни зодагон лашкарлари ўйнай бошлади.

XVI аср 30–40-йилларидаги боярлар гуруҳлари – Шуйскийлар, Бельскийлар ва Глинскийлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш мамлакатни оғир аҳволга олиб келди. Натижада кучайиб бораётган дворянлар талабига кўра бир катор ислохотлар бошланди. Ислохотлар бошида Адашев, Сильвестер, Курляев кабилар турди. 1550 йили янги Судебник қабул қилинди. 1549 йилдан эса Земский соборларнинг чақирилиши бошланган бўлиб, унда дворянлар ҳал қилувчи овозга эга эди. Ислохотлар натижасида Россия самодержавияси табақали вакиллик монархиясининг бир канча кўринишларига эга бўлди.

Шунга карамай, 50-йиллардаги ислохотлар боярларнинг қудратини бироз сусайтирган бўлсада, уларнинг қаршиликларига барҳам бермади. Улар томонидан фитналар давом эттирилди. Натижада 1564 йили подшо Иван IV (Грозный) томонидан муҳим сиёсий таъбир ўтказилиб, бу тадбир тарихда опричнина номини олди.

Опричнина сиёсатининг моҳияти нимада эди?

Иван IV марказлашган давлат тизимида умумий ерлардан қисминини ажратиб олади. Бу ерлар подшо ерлари ёки опричнина деб аталди. Опричнинага муҳим савдо йўллари, стратегик жихатдан аҳамиятли бўлган чегара ҳудудлари киритилди. Барча шаҳар ва уездлардан кўнгилли бўлиб опричнинага ёзилмаган князлар, боярлар, дворянлар ва ҳукумат одамлари зўрлик билан кўчирилди.

Опричнина князь ва боярларнинг ҳукмронлигига қарши қаратилган, уларни бўйсундиришга йўналтирилган сиёсат бўлиб, ўта шафқатсизлик билан олиб борилди. Ўн минглаб оддий одамлар ҳам қурбон бўлди. Опричнина подшо қўлидаги кучли ҳарбий жара ташкилотига айланди. Иван IV олиб борган опричнина сиёсати

тўғрисида феодал ер эгаларининг ижтимоий таркиби ўзгарди, ҳолос. Опричнинанинг дворянлар фойдасига қайта таксимланиши юз берди.

1572 йил кузида опричнина бекор қилинди.

1584 йили подшо Иван Грозный вафот этди. Тахтга ворис бўлиб унинг Фёдор ва Дмитрий исмли ўғиллари келди. Фёдорнинг ҳокимиятга келиши билан унинг аклий лаёқатсизлиги туфайли боярларнинг таъсири кучайди. 1591 йили шахзода Дмитрий вафот этди. 1598 йили эса Фёдор ҳам оламдан ўтди. Фёдорнинг ўлими билан Россияда 700 йил ҳукмронлик қилган Рюриковлар сулоласи тугади.

Мураккаб сиёсий курашлар ва фитналар натижасида Земский собор Борис Годуновни (1598–1605) подшо қилиб сайлайди. У тахтни мерос қилиб эмас, сайлаш йўли билан олган дастлабки рус подшоҳи эди. Борис Годунов рухонийларни ўзига оғдириш мақсадида Москва митрополитига патриарх макомини берди. Унгача Русда патриархлар бўлмаган.

Шунга карамасдан халқ орасида Иван IV нинг ўгли Дмитрий тириклиги ва у тахтни эгаллаши лозимлиги тўғрисида миш-миш тарқалади. 1605 йили Борис Годунов тўсатдан вафот этади ва ўз қўшинлари билан 1604 йилиёқ Москва остонасига келган сохта Дмитрий I тахтни эгаллайди. Кўп ўтмасдан сохта Дмитрий I ҳам ўлдирилади ва боярлар подшо қилиб Василий Шуйскийни (1552–1612) сайлашади. Аммо бу билан Рус давлатидаги бошбошдоқлик даври тугамади. Тез орада Польшада бошқа Дмитрий пайдо бўлди ва у ҳам Россия тахтига даъво қилди.

Рус тахти учун даъвогарлар кўпайиб бораётган бир пайтда шведлар ҳам шимолдан бостириб кирди. Смоленск ва Новгород ерлари шведлар қўл остида қолди.

1611 йили Нижний Новгородлик кишлок оксоқоли Кузьма Минин (1616 йили вафот этган) ташаббуси билан халқ лашкари (ополчение) тузилиб унга ватанпарвар князь Д.М. Пожарский (1578–1642) кўмондонлик қилди, бир неча ой давом этган шиддатли жангларда К. Минин ва Д.М. Пожарскийлар юксак ҳарбий заҳорат намойиш қилишиб, 1612 йил 26 сентябрда Москвани поляк ва литва қўшинларидан батамом озод қилдилар. Шведларга қарши олиб борилган жанглар ҳам муваффақиятли бўлиб, 1617 йили Столбово (Тихвин яқинида) сулҳи билан якунланди. Сулҳга кўра, Швеция Новгород ерларини Россияга қайтариб берди. Аммо Фин

кўрфази киргоқлари, Карел кўлтиги, Нева дарёсининг куйи оқими ва Ям шаҳри, Копорье, Иван-город, Карела ва Орешек шведлар кўлида қолди. 1617–1618 йиллари поляк-литва қўшинлари Москвага янги юриш бошлади, аммо Москвани ололмади. Уруш Деулин кишлоғида тўрт ярим йилга тузилган сулҳ билан якунланди. Сулҳда кўра Смоленск ерлари ва Северск Украинаси ерларининг катта қисми Польша ихтиёрига ўтди.

1612 йили Москва озод қилингандан сўнг 1613 йилнинг январида Земский собор йиғилиб, янги подшо сайлади. Номзод этиб Иван Грознийнинг биринчи хотинининг қариндоши 16 ёшли Михаил Романов (1596–1645) кўрсатилди. Собор 1613 йил 21 февраль кун Михаил Романовни Руснинг янги подшоси қилиб сайлади. Шу кундан Романовлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланиб, то 1917 йил февралигача давом этди.

XVII аср давомида Россия тарихида катта ўзгаришлар юз берди. Россия давлатининг чегаралари анча кенгайди. Ҳали аср бошларида йўқотилган ерлар қайтариб олинди. Чап киргоқ Украина Киев шаҳри билан ва Запорожье вилояти Россияга қўшиб олинди. Сибирни ўзлаштириш давом этиб, рус ер очувчилари Тинч океанига бордилар. Умуман XVII аср охирида чегаралар Қрим хонлиги, Шимолий Кавказ ва Қозоғистонга туташди. Аҳоли сони ошиб, 10,5 млн кишига етди.

Пётр I нинг ислохотлари.

Россия империясининг шаклланиши

XVII аср охириги чораги Россия сиёсий тузумида абсолютизмга бурилиш йиллари бўлди. Самодержавиенинг чекланмаган ҳокимияти 1649 йилги Қонун билан расмийлаштирилган эди. Шу қонун билан мустақил сиёсий ролга интилаётган черков устодлари ҳам самодержавие ҳукмронлиги ўрнатилди.

Шу билан бирга ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида юз бераётган ўзгаришлар XVIII аср биринчи чорагида яққол тус олди ва ўрта асрчилик Москва Руси Россия империясига айлана бошлади.

Россиянинг абсолютизмга ўтиши мамлакат сиёсий ҳаётининг турли жабҳаларида намоён бўлди: подшо макоми ўзгарди; тоифа вакиллик монархиясининг белгиси бўлган Земский собор барҳам топди; приказлар тизими такомиллашиб, боярлар думасининг таркиби ўзгарди; давлат аппаратида аҳоли турли катлами вакиллари

нинг роли ортди ва нихоят, чор ҳукумати черков билан ракобатда бўлиб чиқди.

Абсолютизмнинг ўрнатилишига черков, хусусан, патриарх Никон ўз ҳаракатлари билан жиддий ғов бўлаётган эди. Саккиз йиллик ҳаракатлардан сўнг, 1666 йили бўлган черков йиғини подшога маълум қарор қабул қилди. Никон оддий монах қилиб монастирга жўнатилиди.

XVII аср ўрталарида бўлиб ўтган шаҳар кўзғолонлари ҳам мамлакатдаги ички барқарорликка жиддий путур етказди. 1648 йили Москвада, 1650 йили Псков ва Новгородда ноннинг нархи ошганлигини муносабати билан кўзғолонлар бўлиб ўтди. 1662 йили Москвада бўлиб ўтган кўзғолон эса Мис кўзғолони номи билан маълум бўлиб, кўзилиб кетган Россия-Польша уруши оқибатида келиб чиққан имавий қийинчиликлар сабабли юз берди. Умуман шу даврдаги кўзғолонларнинг энг кенг қамровлиси ва халқ норозилигининг энг даҳшатли ифодаси Степан Разин (1630–1671) бошчилигидаги кўзғолон бўлди. Кўзғолон 1667 йили Волга бўйида бошланиб, унда казаклардан ташқари Волга бўйи халқлари – мордвалар, татарлар, чувашлар ҳам иштирок этди. С. Разин бошчилигидаги кўзғолонни ҳам бошқалари сингари чор ҳукумати шафқатсизларча бостирди. 1671 йили С.Разин Москвада, Қизил майдонда осиб ўлдирилди.

Деҳқонлар урушларидан кейин давлат микёсида бир қатор тадбирлар амалга оширилди: армияда қатор ўзгаришлар қилинди; маҳаллий бошқарув тизими такомиллаштирилди ва бошқалар. Россия тарихида узоқ даврни қамраб олган давлатнинг марказлашуви жараёни натижасида XVII асрнинг охириги чорагига келиб мамлакат ўз тараққиётининг шундай босқичига етдики, энди абсолютизмга ўтиш учун имконият яратилди.

Россияда абсолютизмнинг ўрнатилиши, империянинг ташкил топиши бевосита Пётр I (1689–1725) фаолияти билан боғлиқ. Пётр I нинг барча ислохотлари ичида марказий ўринни давлат бошқарувининг ислохоти эгаллайди. Шимолий урушга тайёргарлик, янги армия ва флотнинг тузилиши давлат аппаратининг кенгайтириб, унинг кескин фаоллашувига олиб келди. Ҳақиқатан ҳам аппарат эса бундай катта иш ҳажми ва кескин бурилишни уддалай олмасди. Ислохотларнинг асосий мақсади Шимолий урушда (1700–1721) ғолиб чиқишга қаратилган бўлиб, армия ва флотни таъминлаш бош масала эди. Шу мақсадда Пётр I 1708 йили маҳаллий

бошқарув ислохотини ўтказди. Янги маъмурий бўлинмалар – губерниялар жорий қилинди. Шу йили Москва, Петербург, Киев, Азов, Сибирь, Смоленск, Архангелск ва Қозон, сал кейин эса Астрахан, Нижний Новгород ва Рига губерниялари ташкил қилиниб, армия билан губерниялар ўртасида бевосита алоқа ўрнатилди. Бунда бюрократик аппарат кенгайиб, илгариги «Приказ-уезд» тизими ўрнига «приказ (канцелярия) – губерния-провинция-уезд» тизими вужудга келди. Пётр I бюрократик аппарат ёрдамида давлат муаммоларини ҳал қилишга интилади.

Худди шу ғоя Сенатнинг тузилишида ҳам ўз ифодасини топди. XVIII аср бошларига келиб боярлар думаси амалда ўз фаолиятини тугатди. 1711 йили Боярлар думаси ўрнига Сенат – Олий давлат органи ташкил қилинди. Сенат молия ва савдони бошқаради, таъкилотлар ва амалдорлар фаолиятини назорат қилади, судлов жараёнини кузатади ҳамда янги қонунлар лойиҳасини тайёрлаш билан шуғулланади.

Пётр I қонун қабул қилиш ва уни амалга оширишга алоҳида эътибор беради. У қабул қилинган ва татбиқ этилган қонун ҳамма соҳада ўзгариш ясаши мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун Пётр I давридаги қонунчилик умумий тартибга солиш, одамларнинг шахсий ҳаётига қўпол аралашиш тенденциясига эга.

Армияда ҳам жиддий ўзгаришлар амалга оширилди. Унга 1699 йили қабул қилинган ҳарбий хизматни ўташ тўғрисидаги фармон асос бўлди. Фармонга биноан маълум сонли ҳовли битта аскар бериши лозим эди. 1705 йилдан улар «рекрут» деб атала бошланди. Ҳарбий хизматга олиш ҳар йили амалга оширилади. Шу асосда доимий рус армияси шаклланди. Армия ва флотга маълумотли зобитлар тайёрлаш учун ҳарбий мактаблар ва академия ташкил қилинди. Умуман Пётр I армияни мустаҳкамлашга шунчалар катта эътибор бердики, рус ҳарбий тарихчиси В.В. Лапиннинг баъзи айтишича, натижада армия давлат таркибида эмас, давлат армия таркибида бўлиб қолди. Пётр I ҳарбий қурилмада интизомни барча фуқароларнинг ҳаётига жорий қилишга интилади. Подшо учун оддий ҳол бўлиб қолган урушлар (Пётр I 36 йиллик ҳукмронлигининг 28 йилини тўхтовсиз урушларда ўтказди) Пётр I ни армия энг мукамал ижтимоий тузилма ва ҳаётнинг ҳамма жабахаларида татбиқ қилишга лойиқ, деган фикрга олиб келди. Шу сабабли ҳарбийлар давлат бошқарувида ҳам фаол иштирок этади.

Пётр I бир қатор полициячилик тадбирларини ҳам амалга оши-
рди. Масалан, у ўрнатган паспорт тизимига кўра биронта деҳқон
ёки шаҳарлик ўрнатилган паспортсиз ўз яшаб турган жойини тарк
етиши мумкин эмасди. Бу тизимни бузган шахс ўз-ўзидан жиноят-
нига айланади.

Шу даврда черков ислоҳоти ўтказилиб, патриархлик бошқаруви
ўрнига коллегиал бошқарув усули – Синод жорий қилинди.
Пётр I ўзини черковнинг ҳам бошлиғи деб эълон қилиб, унинг
мустақиллигини йўқ қилди. Бундан ташқари, фуқаролар доимий чер-
ковга қатнашлари, ўзлари қилган гуноҳларни кечирилишини сўраб,
черков хизматчисига мурожаат қилишлари лозим эди. Тавбанинг сир
сакланишига қарамасдан, черков хизматчилари тавба қилганнинг
жинояти ҳақида давлат органларига хабар беришга мажбур эди. Дав-
латнинг черков ва виждон ишларига бундай қўпол аралашуви жами-
ятнинг маънавий ривожига ҳалокатли таъсир кўрсатди. Хўрланган
ва ҳақоратланганларни давлат зулмидан ҳимоя қилишнинг минг
йиллик анъаналарига эга бўлган черков самодержавие манфаат-
ларини ҳимоя қилувчи давлат қўлидаги қўғирчокка айланди.

Умуман, рус тарихчиларининг ёзишича, Пётр I зўравонлиқни
Россия шароити учун бошқаришнинг ягона маъқул усули деб
ҳисоблаган. Шундан баъзи олимлар Россияда тоталитар тузум
шаклланишини Пётр I фаолияти билан боғлашади.

Шуларга қарамасдан, Пётр I нинг ислоҳотлари даҳшатли қат-
тиққўллик билан ўтказилган бўлса-да, улар Россиянинг тарихий
тақдирида муҳим роль ўйнади. У тузган ҳокимият органлари юз
йиллаб фаолият кўрсатди. Масалан, Сенат 1711 йилдан 1917 йил де-
кабргача, черковнинг синодли тузилиши 1721 йилдан 1918 йилгача,
1724 йили жорий қилинган жон солиғи тизими 1887 йилгача мавжуд
бўлди. Пётр I нинг бошқа ислоҳотлари ҳам шундай тақдирга эга.

Пётр I вафотидан кейин қатор сарой тўнтаришлари амалга
оширилиб, улар натижасида Екатерина I (1725–1727), Петр II
(1727–1730), Анна Иоановна (1730–1740), Иван Антонович
(1740–1741), Елизавета Петровна (1741–1761), Пётр III (1761–
1762), Екатерина II (1762–1796) ва Павел I (1796–1801) лар тахтга
қўйилди ва ҳукмронлик қилишди.

Бу даврга умумий тавсиф берадиган бўлсак, уни ислоҳотларнинг
давом эттирилиши, Россия давлатининг муштаҳкамланиш даври
деб аташимиз мумкин. Тўғри, ислоҳотлар ҳам, Россия давлати

обрўсининг оғиши ҳам турли императорлар даврида ҳар хил суръат ва катъийлик билан олиб борилди. Бирок аср охирига келиб саноат ишлаб чиқаришнинг баъзи кўрсаткичлари бўйича Россия Европанинг Франция, Голландия, Пруссия каби мамлакатларидан олдинга чиқиб олди. 1767 йили мамлакатда 481 та мануфактура (асосан тўқимачилик) ва 182 та темир ва мис эритувчи заводлар ишлаётган эди.

XVIII аср 60-йилларида саноат ишчиларининг сони 220 минг киши бўлса, аср охирига келиб улар сони 400 минг кишига ошди. Россияда ишчи кучи бозори шаклланди. Аммо халқнинг айниқса, деҳқонларнинг аҳволи оғирлигича қолаверди. Шу йиллари бир канча кўзғолонлар бўлиб, улар ичида энг машҳури Емельян Пугачёв (1742-1775) бошчилигидаги (1773-1775) кўзғолондир. Кўзғолон жуда катта ҳудудга ёйилиши ва унда Россия таркибига кирган кўплаб халқларнинг қатнашишига қарамадан, чор ҳукумати томонидан шафқатсизларча бостирилди. Бутун XVIII аср Россияда крепостной тузум ҳукмрон бўлиб қолаверди.

Ташқи сиёсат

XVI асрдан бошлаб Россия ташқи сиёсатининг асосини унга туташ бўлган ерлар ҳисобига мамлакатни кенгайтириш учун кураш ташкил қилади. Ғарбда Болтиқ денгизидан, шарқда Тинч океанигача бўлган жуда катта ҳудудни бўйсундириш, кучли давлатни барпо қилиш учун Россия икки ярим асрдан кўпроқ тўхтовсиз урушлар олиб борди.

Ҳали XVI аср ўрталаридаёқ шу ташқи сиёсат изчил амалга оширила бошланди. Бу даврда асосий диққат Шаркка қаратилди. Бунинг учун қулай шароит вужудга келган эди. Бир пайтлар Олтин Ўрда таркибига кирган, энди мустақил хонликлар якка-якка ҳолда рус қўшинлари ҳужумига бардош беролмасди. Дастлаб Қозон хонлигини бўйсундиришга ҳаракат қилинди. Қозонга қилинган биринчи юришлар (1547-1548 ва 1549-1550) муваффақиятсиз якунланди. 1552 йилги учинчи юришда Қозон олинди. Охириги Қозон хони Бағгар Магамел асир тушди ва тез орада христианликни қабул қилди. Россиянинг ғарбдаги урушларида фаол иштирок этди.

1556 йили Астрахан хонлиги босиб олинди. Ўз даврида Олтин Ўрдадан ажралиб чиққан яна бир хонлик – Нуғой хонлиги Россияга вассалликни тан олди.

1557 йили Бошқирдистонни Россия таркибига бирлаштириш амалга оширилди. Бошқирдларнинг фақат Сибирь хонлиги таркибидаги қисми Россиядан ташқарида қолди. Волга бўйининг бирлаштирилиши хунармандчилик, кишлок хўжалиги ва савдонинг ривожланиши учун яхши имконият яратди. Бундан ташқари Россиянинг сиёсий макси мустаҳкамланиб, салоҳияти ортди. 50-йиллари черкеслар, кабардинлар ва доғистонлик князлардан баъзилари ҳам Россия таркибига кирди.

50-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб Россия ташқи сиёсатининг асосий йўналиши Болтиқ денгизига чиқиш бўлди. Бусиз Ғарбий Европа билан савдо муносабатларини кенгайтиришнинг иложи йўқ эди.

1558-1560-йиллари шу мақсадда Ливон орденига қарши олиб борилган урушнинг асосий натижаси шу бўлдики, Ливон ордени йўқ қилинди. Аммо шимолий Эстонияни шведлар, Эзель оролини данияликлар эгаллаб олди. Энди Литва, Польша, Швеция ва Дания биргаликда Ливониянинг Россия ҳукмронлиги остига тушмаслиги учун ҳаракат қилишди. Бу ҳаракат Ливония ерлари учун олиб борилган урушнинг кейинги тақдирини белгилади.

1582 йили Речь Посполита билан (1569 йилги Литва князлиги билан Польша қироллиги бирлашиб, Речь Посполита деб атала бошланди), 1583 йили эса Швеция билан сулҳ имзоланиб, бу сулҳлар шартига биноан Россия уруш давомида эгаллаган барча ерларидан маҳрум бўлди.

1590-1593 йиллари Швеция билан бўлган уруш 1595 йили тинчлик сулҳи билан якунланди ва унга биноан Россия Ивангород, Ям, Оперье ва Карелни қайтариб олди.

Бутун XVII аср давомидаги фаол ташқи сиёсат учта мақсадга қаратилган эди: украин ва белорус халқлари билан бирлашиш; Болтиқ денгизи ва Қора денгизга чиқиш ва Россиянинг жанубий чегараларини Усмонийлар империясининг вассали – Қрим хони беккинларидан муҳофаза қилиш. Аммо бу муаммоларни бирданига ҳал этиш учун Россиянинг XVII асрда имконияти етарли эмасди.

1654 йили Украина ва Шарқий Белоруссия Россияга қўшиб олинди. Аммо Украина ва Белоруссия ерлари учун уруш бутун XVII асрда давом этди.

XVI асрдаёқ бошланган Сибирни ўзлаштириш сиёсати XVII асрда давом эттирилди. XVI асрнинг 80-90-йилларида Ғарбий Сибирь

Россия таркибига кирган эди. XVII аср давомида руслар Фарбий Сибирдан Тинч океани киргокларига, Камчатка ва Курил оролларига караб силжишни давом эттирди. Шаркка караб юриш янги ерларни очиш ва олтин ҳамда кумуш кидириш билан кишиларни ўзига жалб қилади.

1648 йили Семен Дежнёв (тах. 1605–1673) Осиё билан Шимолий Американи ажратиб турувчи бўғозни очди. Шаркка караб килинган бошқа йўналишда Василий Поярков (тах. 1610–1667) раҳбарлигидаги экспедиция Сибирнинг жанубий чегараси бўйлаб Амур дарёси орқали 1645 йили Охота денгизига чиқди, унинг киргоклари бўйлаб сузиб, кейинги йили Якутскга қайтиб келди. XVII аср ўрталарида Ерофей Хабаров (тах. 1603–1671) Амур бўйлаб Дарияга чиқди. Бу пайтда Сибирнинг маҳаллий аҳолиси уруғчилик тузумининг турли боскичларида эди. Этник гуруҳлар ичида энг катталари ёкутлар ва бурятлар бўлиб, уларда феодал тартиблар шаклланиб бoшлаган эди. Амур ҳавзасининг ўтрок аҳолиси даурлар, дюгерлар ва бошқалар ҳам деҳқончилик маданиятидан хабардор эдилар.

Шаркка караб ҳаракат қилиш чоғида руслар қалъалар, таянч нукталарни барпо қилдилар. 1619 йили Енисейск, 1628 йили Красноярск ва бошқа Сибирь шаҳарларига шундай асос солинди.

Маҳаллий аҳолидан олинадиган солиқ (ясок) натура шаклида бўлиб, айникса, мўйна яхши баҳоланарди.

XVII аср охирига келиб Сибирнинг рус аҳолиси 150 минг кишига етади. Уларнинг кўпчилигини ҳукумат томонидан мажбурий кўчирилган деҳқонлар ташкил қилади. Улар аср охирида аҳолининг дон маҳсулотларига бўлган талабини тўлиқ қондирадиган ҳосил етиштира бошладилар. Айнан шу йиллари Сибирни жадал ўзлаштириш бошланди ва бу ҳудуд келажакда Россиянинг галла етиштирувчи ўлкаларидан бирига айланиши учун асос яратилди.

XVII аср охири – XVIII аср бошлари Россия тарихида, хусусан ташқи сиёсатда муҳим давр ҳисобланади. Мамлакатнинг халқаро обрўсини мустаҳкамлаш мақсадида XVII аср охиридан Россиянинг кучли денгиз давлатига айлантириш учун ҳаракат бошланди. Бу мақсадни амалга ошириш борасидаги дастлабки ҳаракат Пётр I бошчилигидаги Азов юришлари бўлди. 1695 йил ёзида бошланган бу ҳаракат 1696 йил 18 июлда Азов қалъасининг рус қўшинлари томонидан эгалланиши билан якунланди. Аммо бу муваффақият Россияга денгизга чиқиш имконини бермади. Қора денгиз турклар

қўлида қолаверди. Азов юришларидан Россия олган фойда шу бўлдики, уруш тажрибаларидан келиб чиқиб, у йирик денгиз флотини қуришга киришди.

1697 йили Россия, Австрия ва Венеция ўртасида Туркияга қарши иттифок тузилади. Аммо бу иттифокка Голландия ва Англиянинг қўшилмаганлиги туфайли Австрия билан Венеция ҳам турклар билан сепарат сулҳ тузишга интилди. Натижада Россия Польша ва Саксония билан Швецияга қарши иттифокка бирлашди. Бу келишувга кейинчалик Дания ҳам қўшилиб, Шимолий иттифок вужудга келди. Шимолий иттифокнинг тузилиши Россия ташқи сиёсатида тўб бурилиш бўлди – жанубдан денгизга йўл очиш режаси Болтик денгизига чиқиш билан алмаштирилди. Европада кучлар нисбати ҳам бунга қулай шароит яратди. Испан тахти муаммоси билан банд бўлган кучли давлатлар Швецияга ёрдам кўрсатиш имкониятига эга бўлмадилар.

1700 йил августида Россия жанубий чегараларини хавфсизлантириш мақсадида Туркия билан 30 йиллик яраш сулҳини имзолади. Бу сулҳ шимолда фаол уруш ҳаракатлари олиб бориш имкониятини тўғдирди ва Пётр I Швецияга қарши «Шимолий уруш» деб ном олган урушини бошлади. Уруш 21 йил давом этиб, 1721 йил май ойида Ништадт сулҳини имзолаш билан якунланади. Сулҳга кўра Лифландия, Эстландия, Нидруж ҳамда Эдель ва Даго ороллари Россияга ўтди. Швецияга Финляндия қайтарилди ва эгалланган ерлар учун Россия ҳақ тўлаш мажбуриятини олди. Бундан ташқари, уруш давомида рус армиясининг тажрибаси ортди, 1703 йил май ойида Нева дарёси қирғоғида янги пойтахт – Санкт-Петербургга асос солинди, 1709 йил Полтава ёнида шведлар устидан қозонилган ғалабадан сўнг Россиянинг халқаро обрўси ортди. Энг асосийси – Россия Болтик денгизига чиқди ва унда мустаҳкам ўрнашиб олди. Энди у катта халқаро майдонга чиқиб, йирик Европа давлатига айланди.

Шимолий уруш якунлангандан сўнг Россия Кавказ ортидаги сиёсатини фаоллаштира бошлайди. Пётр I нинг Каспий юришлари деб ном олган Кавказ ва Эронга қарши юришлар 1722 йил бошланиб, 1723 йил Санкт-Петербургда имзоланган шартнома билан якунланади. Унга кўра Эроннинг Каспий бўйидаги ерлари бир нечта шаҳарлари билан, шу жумладан Дербент Россияга ўтди. 1724 йил Туркия билан Константинополь шартномаси имзоланиб, унга кўра турк султони Россиянинг Каспий бўйида эгаллаган ерларини,

Шу йили Туркия билан ҳам тинчлик музокаралари бошланди. Келишмовчиликларнинг асосий сабаби Крим муаммоси эди. Россия Кримга мустакиллик берилишини талаб қилар, Туркия эса буни рад этарди.

Шундай ҳолатда иккала мамлакат ўртасида уруш ҳаракатлари бошланди. 1774 йил июнида А. Суворов¹ қўмондонлигидаги рус қўшинлари Козлуж яқинида турк қўшинларини мағлубиятга учрагандан сўнг музокаралар қайта бошланди. 1774 йил 10 июль кун Болгариянинг Кучуккайнаржи кишлоғида тинчлик шартномаси имзоланиб, унга биноан Керчь, Ёнқалъа ва Кабарда Россияга ўтди. Айни пайтда Россия Қора денгизда ҳарбий флот қуриш ҳуқуқини олди. Энди Россиянинг савдо кемалари бўғозлардан қаршиликсиз ўтадиган бўлди.

Бирок 1775 йилиёқ икки давлат ўртасида Крим хони масаласида яна келишмовчилик вужудга келади. Туркия Давлат-Гирейни, Россия эса Шагин-Гирейнинг номзодини қўллайди. Икки давлат ўртасидаги Крим учун олиб борилган рақобат 1783 йил 8 апрел кун император Екатерина II нинг Кримни Россия таркибига қўшиш олиш тўғрисидаги фармони эълон қилиниши билан якунланди.

Туркия Кримнинг Россияга қўшилганлигини тан олса-да, урушга жиддий тайёргарлик кўра бошлади. Англия, Франция ва Пруссия унинг бу ҳаракатини қувватлади.

1787 йил июлда Туркия султони дипломатик йўл орқали ўзини Грузия ва Кримга ҳуқуқини Россиядан талаб қилди. Талабга жавоб олинмагач, ҳаракатлар бошланди. Аммо бирон-бир муваффақият эриша олмади.

Рус қўшинлари қуруқликда А.В. Суворов, денгизда Ф. Ушаков (1745–1817) қўмондонлигида бир қатор ғалабаларни қўлга киритади. 1790 йил 2 декабрь кун рус қўшинлари мустаҳкам қалъа Измаил қалъасини эгаллашди. 1792 йил январда (эски ҳисоб билан 1791 йил декабрда) имзоланган Ясси сулҳига биноан Кримнинг Россия таркибига кирганлиги, Грузия устидан эса Россия протекторати ўрнатилганлиги расмийлаштирилди.

Бу давр Россия ташқи сиёсатида Польша катта ўрин эгаллайди. Айтиб ўтганимиздек, Речь Посполитанинг кучсизлиги уни биринчи марта бўлиб олиш имконини яратган эди.

¹ Суворов Александр Васильевич (1730–1800) – рус саркардаси ва миллий қаҳрамони, генерал-фельдмаршал, рус ҳарбий саныги асосчиларидан бири.

Дйни пайтда Полынанинг кучайиши Пруссия, Австрия ва Россия санфаатларига мос келмасди. Речь Посполитанинг ички ишларига арлашиш учун уларда бахона ҳам бор эди. Гап шундаки, аввалги шартномаларга биноан Польшага конституциясини ўзгартириш ҳукуки берилмаган эди. Шунга қарамасдан у 1791 йил 3 май куни янги конституция қабул қилади. Бу Речь Посполитага рус ва прусс қўшинлари киритилиши учун, кейинчалик эса уни иккинчи бор бўлиш учун бахона бўлиб хизмат қилди.

1793 йил январда имзоланган рус-прусс шартномасига биноан поляк ерлари – Гданьск, Торунь, Познань Пруссияга, Ўнг қирғок Украина билан Белоруссиянинг марказий қисми Россияга ўтди.

Речь Посполитанинг кейинги таксимланиши у ерда миллий-озодлик ҳаракатининг авж олишига сабаб бўлди. Генерал Тадеуш Костюшко¹ бошчилигидаги бу ҳаракат 1794 йил кузида А.В. Суворов бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан шафқатсизларча бостирилди.

Шундан сўнг, 1795 йили Речь Посполита учинчи бор бўлинди. Сандомир, Люблин ва Хелмин ерлари Австрияга, Краков Пруссияга ўтди. Белоруссиянинг гарбий қисми, Гарбий Волинь ерлари, Литва ва Курляндия герцоглиги Россияга қўшиб берилди. Речь Посполитанинг охириги қироли тахтдан воз кечиб, 1798 йил вафотигача Россияда яшади.

Речь Посполитадаги миллий-озодлик ҳаракати бостирилгандан кейин, 1795 йил охирида Россия, Англия ва Австрия ўртасида уч томонлама иттифок тузилди.

XVIII аср охирида Россия Европадаги урушларда фаол иштирок этди. 1797 йил Шимолий Италиядаги ҳарбий ҳаракатларда А.В. Суворов бошчилигидаги армия муваффақиятли қатнашди. Шу йил у армияси билан Сен-Готард домини орқали Альп тоғидан ўтиб, катта ҳарбий маҳорат намойиш қилди. Аммо Европада рус қўшинларига иттифокчилар ёрдам кўрсатмаганлиги туфайли 1800 йили Павел I қўшинларни Россияга чақириб олди. Шу йили Европадаги сабабга кўра Англия билан ҳам дипломатик муносабатлар узидди.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, XVIII аср охирида, Павел I императорлик қилган йиллари Россия ташқи

¹ Тадеуш Костюшко, Анжсей Тадеуш Боиментура (1746–1817) – Речь Посполита ва АКШнинг миллий ҳарбий арбоби. АКШ муспиқиллиги учун уруш қатнашчиси.

М.В. Ломоносов табиий ва гуманитар фанларнинг кўпгина соҳаларида асарлар яратган комусий олим эди. Унинг минералогия, геология, физика, астрономия, фалсафа, тиббиёт, тарих ва бошқа бир катор соҳаларга бағишланган асарлари мавжуд.

Шу йиллари рус география фани катта муваффақиятларга эришди. 1733–1743 йиллари В.Беринг ва денгизчи-лейтенант А.И. Чирков (1703–1748) бошчилигида ташкил қилинган экспедиция Америка қирғоқларига етди ва С.И. Дежнёв (1673 йили вафот этган) томонидан очилган Осиё билан Америка ўртасида бўғоз борлигини тасдиқлади. Этнограф С.П. Крашенинников (1711–1755) экспедицияси Камчаткани ўрганди, С.Г. Малигин (1764 йили вафот этган) ва Лаптевлар¹ экспедициялари Шимолий Муз океанини Мурманскдан то Чукоткагача ўрганиб чиқдилар.

1742 йили С.И. Челюскин (1700–1764) Осиёнинг энг шимолий чеккасини кашф этди. Ҳозир бу ер Челюскин бурни деб аталади. 1764 йили П.К. Креницин (1728–1770) экспедицияси Аляска қирғоқларига етиб борди. 80–90-йиллари савдогар Г.И. Шелехов (1747–1795) ташаббуси билан Аляска, Алеут ороллари ва бутун Американинг ғарбий қирғоқларини ўрганиш ва ўзлаштириш бошланди.

Шунингдек, тиббиёт, агрономия соҳаларида ҳам тадқиқот олиб борилди. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Россия Фанлар академиясида машҳур математик, физик ва астроном швейцариялик Леонард Эйлер (1707–1783) ва унинг ҳамюрти Даниил Бернулли (1700–1783) ҳам фаолият кўрсатиб, Россияда фан тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Шу даврда техника тараққиётида ҳам катта муваффақиятларга эришилди. 1763–1766 йиллари И.И. Ползунов (1728–1766) универсал буг машинасини яратди. Унинг замондоши И.П. Кулибин (1735–1818) эса оптик телеграф, мутлақо янги тузилишдаги протез, прожектор («кулибин фонари»), ўзиюрар кема, уч гилдирак велосипед, олтин ювишда қўлланиладиган машина ва илмий академик лабораториялар учун бир катор приборлар яратди. У Нева дарёси устидан қуриладиган ёғоч, кейин эса металл кўприкларнинг лойиҳаларини ҳам яратди. Мухандис К.Д. Фролов (1775–1839) шахталардан сувни тортиб чиқарадиган гидравлик қурилма ясади. Калугалик савдогар ва ихтирочи Р.А. Глинов (1729–1789) инглиз

¹ Дмитрий Яковлевич (1701–1767) ва Харитон Прокофьевич (1700–1763) Лаптевлар рус ҳарбий флотини яратдилар (улар амакилар бўлишган). Шимолий Муз океанидаги Лаптевлар денгизи улар шарафига шундай аталган.

Алқарайдан тўққиз йил олдин кўп галтакли тўқув машинасини
қўлдан.

Россиялик олимлар ва кашфиётчилар томонидан яратилган ма-
шиналар жаҳон фани ва техникаси ютуқларининг олдинги каторида
турарди. Аммо колок, крепостной Россияда бу машиналарга талаб
ёқ, улар деярли қўлланилмас эди.

Адабиёт. XVIII аср рус адабиётида ҳукмрон йўналиш класси-
цизм эди. Агар XVIII асрнинг биринчи ярмидаги классицизм учун
қатанпарварлик ва маърифатчилик ғоялари хос бўлса, кейинчалик у
қўрқон поэзиясининг расмий йўналишига айланади. XVIII асрнинг
иккинчи ярмидаги классицизм вакилларининг энг ёрқин намоянда-
си шоир (1743–1816) Г.Д. Державиндир.

Д.И.Фонвизин (1745–1792) рус адабиётида янги, фовш этувчи –
реалистик йўналишга асос солди. У ёзган «Бригадир», «Думбулбой-
шча» пьесалари ижтимоий мавзудаги дастлабки комедиялар эди.
Машҳур масалчи И.А.Крилов (1769–1844) ижодининг бошланиши
шунинг йилларга тўғри келади. У сатирик публицистика жанрида
ижодини бошлаган эди.

Россия томонидан босиб олинган халқлар ижоднда бош мавзу –
миллий-озодлик мавзуси эди. Литвалик К. Донелайтис (1714–1780),
грузин шоирлари Д. Гурамишвили (1705–1792) ва С. Орбелиани
(1658–1725), озарбайжон М.П. Вожаар ва бошқалар ижоди асосан
шунинг мавзуга қаратилган. Е. Пугачёв кўзғолонининг раҳбарларидан
бири бошқирд Салават Юлаев (1752–1800) ҳам талантли шоир
бўлган.

Санъат. Пётр I давридан бошлаб Петербург ва Москвада жуда
катта қурилиш ишлари олиб борилди. Шунинг йиллари рус меъморчили-
гида Европа ва рус миллий анъаналарини уйғунлаштирган йўналиш
шаклланди.

Рус меъмори Д.В. Ухтомский (1719–1774) 1749 йили Москвада
архитектура мактабини ташкил қилди. Шунинг йиллари талантли ар-
хитектор В.И. Баженов (1737–1799) ҳам бир катор лойиҳалар ярат-
ди. Улар ичида Пашковлар уйи, Кремлни қайта қуриш лойиҳаси
(қайтадан ошмай қолган) ва Царицин саройи лойиҳаси уйғунлиги ва
мехобати билан замондошларини қойил қолдиради.

Бошқа бир машҳур архитектор М.Ф. Казаков (1738–1813)
Москва университетининг биносини ва Дворянлар йиғини биноси-
ни қуриб, рус меъморчилик санъатига катта ҳисса қўшди.

П.И. Аргунов, Г.Е. Дикушин, А.Ф. Миронов (Останкинодаги Шереметьевлар саройини куришган) сингари рус архитекторлари билан бир каторда XVIII асрда чет эллик архитекторлар – француз Э.М. Фальконе, шотланд Ч. Камерон, италянлар Д. Кваренца ва В.В. Растрелли (Қишки сарой ва Петергоф ансамблини яратган) ҳам ижод қилишиб, рус меъморчилиги тарихида арзигулик ном қолдиришди.

XVIII асрда рассомлик санъати ҳам яхши ривожланди. Портрет жанрида ижод қилган И.П. Аргунов, Ф.С. Рокотов, Д.Г. Левицкий, В.А. Боровиковский ижоди ҳам шу даврга тўғри келади.

1757 йили Москва университети ташаббуси билан унинг бадий синфи базасида Бадий академия ташкил қилинди. Биринчи академик А.П. Лосенко бўлиб, унинг «Владимир ва Рожеда» картинаси ҳамда Г.И. Угрюмовнинг «Александр Невскийнинг Псковга кириб келиши» картинаси рус рассомчилигида тарихий жанрни бошлаб бердилар. Ҳайкалтарошлардан М.И. Козловский, Ф.Ф. Шедрин, Ф.И. Шубин ижодида ҳам классицизм бош йўналиш ҳисобланади. Петербург ва Москвадаги биноларни безаш учун улар томонидан яратилган ҳайкалтарошлик санъати намуналари, А.В. Суворов, М.В. Ломоносов каби машҳур тарихий шахсларнинг ҳайкал ва бюстлари ҳайкалтарошлик санъатининг гузал намуналари сифатида ҳамон кишиларга завқ бағишлайди.

XVIII асрда мусика санъати ҳам катта муваффақиятларга эришди. Е.И. Фомин 30 дан зиёд мусика асарлари яратган бўлса, И.Е. Хандошкин эса ажойиб ижрочи ва камер мусикасининг муаллифи ҳисобланади.

Шу даврда рус миллий театри ҳам шаклланди. Унинг асосчиси савдогар Ф.Г. Волков эди. 1750 йили Ярославлда унинг ташаббуси билан биринчи спектакль – Ж. Расиннинг «Эсфирь» драмаси қўйилади. Кейинчалик махсус қурилган ва «Большой театр» номи билан аталган бинода рус драматурги А.П. Сумароковнинг «Хорев» пьесаси намойиш қилинди. Ф.Г. Волков асос солган театр биринчи рус миллий театри эди. Рус актёрларининг бутун бир авлодини тарбиялашда ҳам Ф.Г. Волковнинг хизматлари катта. Унинг шогирдларида машҳур И.А. Дмитриевский, ҳатто Россия Фанлар академиясининг аъзолигига ҳам сайланган.

Ф.Г. Волков таъсири остида рус мусикашуноси Г.С. Лебедев Хндистонда биринчи Европа типидagi театрға асос солади. 1801

Хиндистондан қайтгандан кейин эса ҳозирги замон хинд тил-
ларининг грамматикасини яратади.

XVIII аср охирида Россияда 10 дан зиёд театрлар фаолият
кўрсатарди. Уларнинг артистлари орасида ўз даврининг йирик опе-
ра кўшиқчиси П.И. Жемчугова-Ковалева ва сахнада реализмнинг
асосчиси, машхур актёр И.С. Щепкинлар бор эди.

Ижтимоий-сиёсий фикр. XVIII аср рус маърифатпарварла-
рининг асосий гоёси илғор билимларни кенг халқ оmmasига ёйиш
бўлди. Худди шу маърифатчилнк гоёлари М.В. Ломоносов, про-
фессор С.Е. Десницкий, А.Я. Полянов каби жамиятнинг илғор
акиллари фаолиятига хосдир. Айниқса крепостнойликка қарши
аъналишдаги журналлар – «Трутенъ» ва «Живописец»ларнинг но-
дари Н.И. Новиков ва А.А. Радишчевларнинг ижоди рус маърифат-
чилигининг илғор кўриниши бўлди. А.А. Радишчевнинг «Петер-
бургдан Москвага саёҳат» асари аччиқ рус воқелиги акс эттирилган,
крепостной тузум ва самодержавиега қарши қаратилган ўз даври-
нинг энг дадил асари эди.

★ ★ ★

Ўтган уч асрдан кўпроқ вақт мобайнида Шарқда илғари Олтин
Ўрдага қарашли бўлган жуда катта ерлар забт этилиб, мамлакат
худуди бир неча марта кенгайтирилди. Ғарбда Россия ўз ерлари-
ни кенгайтириш учун тинимсиз урушлар олиб борди ва натижада
Крим, Каспий бўйи, Польша ерларининг бир қисми, Болтик бўйи
ерлари кўшиб олинди. Жанубда ҳам олиб борилган урушлар ту-
вайли Кавказ орти, Грузия ва Қозоғистон ерларининг бир қисми
забт этилди. Мамлакат аҳолиси кўпайиб, фақат XVIII аср давомида
15,6 млн кишидан 37,3 млн кишига етди. Бу Англия ва Франция-
нинг умумий аҳолисидан ҳам кўп эди. Россия мануфактура ишлаб
чиқаришини ташкил қилиш бўйича ҳам Европанинг бошқа давлат-
лари билан муваффақиятли рақобатлашди. XVIII асрга келиб Урал-
металлургия корхоналари ташкил қилингандан сўнг Россия чўян
ва темир ишлаб чиқариш бўйича Англиядан ҳам ўтиб кетди.

Петр I ислохотлари натижасида давлатни бошқариш ва солиқ
тўғриси мустаҳкамланди. Екатерина II ҳукмронлигининг охирида, у
қилган эркин рақобат принципи натижасида, Россияда 2000
дан зиёд саноат корхоналари ишлаётган эди. Ушбу даврнинг асосий
хусуси шундан иборат бўлдики, XVIII асрларга келиб Россия буюк
давлат сифатида шаклланди.

1. Рус ерларининг марказлашган давлатга бирлашишида қандай ички ва ташқи факторлар асосий роль ўйнади?
2. XVI–XVII асрларда Рус давлати ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари қандай мақсадга қаратилган эди?
3. XVII–XVIII асрларда Россия таракқиётининг характерли томонлари нимада эди?
4. Россияда мустабидлик анъаналарининг кучайишини қандай изоҳлаш мумкин? Маъмурий бошқарув аппаратининг кучайиши бу жараёнга қандай таъсир кўрсатди?
5. XVIII асрнинг биринчи ярмидаги сарой тўнтаришлари Россия жамиятининг ривожланишида қандай роль ўйнади?
6. XVIII асрда Россия ташқи сиёсатининг асосий мақсади нимага қаратилган эди?
7. Рус миллатининг шаклланишида қандай факторлар асосий роль ўйнади?
8. XVIII асрда Россия адабиёти ва санъатидаги асосий мавзу жамиятдаги қандай муаммага қаратилган эди?

XII БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ИТАЛИЯ

Уйғониш ва Гуманизмнинг ватани, Данте ва Петрарка осийб куйлаган ўлка, Леонардо да Винчи, Рафаэль, Микеланжело, Тициан каби буюклар алкаган Италия янги давр бошларида сиёсий тарқоқлик ва иқтисодий инқирозни бошидан кечираётган эди.

Сиёсий тарқоқлик. XVI асрдаёқ Италиянинг сиёсий таназзулидан фойдаланган Франция ва Испания бу ерда босқинчилик урушларини олиб борди. Узок давом этган (1494–1559) бу урушлар мамлакатнинг сиёсий тарқоқлигини ва иқтисодий таназзулини янада кучайтирди. 1559 йилги Като-Камбресия сулҳи Италиянинг сиёсий тарқоқлигини ва Испанияга қарамлигини мустаҳкамлади. Жанубий Италия, Сицилия, Сардиния, Милан герцоглиги Испания тарқибга кирди. Венеция, Савойя герцоглиги, Пьемонт ва Папа вилоятлари ташқари бошқа Италия давлатлари ҳам Испанияга қарамликни тан олишди.

Бу даврда чет эл босқинчиларига қарши халқ ҳаракатлари ҳам тўхтамади. 1559 йилги Жанубий Италияда Кампанелла томонидан тайёрланган кўзғолон қош қилинди. 1647 йилги Палермода Жузеппе д'Алесси кўзғолонга бошчилик қилиб, бу ерда республика ўрнатилган эди.

Европанинг кучли давлатлари Италия ҳудудини тўхтовсиз урушлар аренасига айлантирди. 1701–1714 йиллари Испания тахти учун олиб борилган урушлар ҳам айнан Италия ҳудудида бўлиб ўтди. 1714 йилги Раштат тинчлик сулҳига биноан Италиянинг Испанияга қарашли бўлган ерлари тўлигича Австрия ихтиёрига ўтди. Туркия билан олиб борилган урушлар оқибатида кучсизлашиб қолган Венеция 1718 йили Ўрта Ер денгизининг шарқий қисмидаги ҳамма ерларидан маҳрум бўлди. Фақат Савойя ўзининг қандай географик жойлашуви ва дипломатик устомонлиги туфайли у ҳудудини ғарбда Франция ҳисобига, Шарқда эса Милан давлати эрлари ҳисобига кенгайтиришга муваффақ бўлди.

Бой берилган ерларни қайтариш мақсадида 1720 йили Испания бошлаган уруш унга муваффақият келтирмади. Австрия энди Сицилияни ҳам эгаллади, Савойя давлати Сардиния қироллиги деб атастиган бўлди.

Польша тахти учун 1733–1735 йиллари олиб борилган уруш ҳам ғососан Италия ҳудудида бўлиб ўтди. Уруш Вена тинчлик сулҳи билан якунланди. Унга кўра Сардиния қироллиги яна ўз ерларини кенгайтиришга эришди, Сицилия ва Неаполитан қироллигида эса австрияликлар ўрнига яна испанлар келди.

1740–1748 йиллари Италия бу сафар ҳам яна Австрия тахти учун олиб борилган урушга жалб этилди. 1748 йилги Аахен сулҳига биноан Италия жанубда Испанияга, Шимолда Австрияга қарам бўлган майда давлатлар конгломератидан иборат бўлиб қолаверди.

1755 йили австрияликларга қарши кўзғолон кўтарган Корсикада 1769 йилдан французлар ўрнашиб олди.

Иқтисодий аҳвол. Сиёсий тарқоқлик ва қарамлик натижасида мамлакатнинг иқтисодий инқироzi ҳам кучайиб борди. Кўплаб йиғимлар, четга товар чиқаришга қўйилган чеклашлар саноат ва савдонинг ривожланишига йўл қўймади. Флоренция матолари ва Милан қурулларини ишлаб чиқариш деярли тўхтади.

XVI–XVII аср биринчи ярмида Италия иқтисодида ички алоқаларнинг кенгайиш жараёни юз берди. Аммо ягона бозорнинг шаклланишига фақат мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги эмас, савдо ва саноатнинг кўпроқ ташқи бозорга йўналтирилганлиги, у ерда йирик давлатлар билан рақобат ҳам тўсиқ бўлаётган эди.

Европани Осиё, Африка ва Америка билан боғлайдиган янги савдо йўллариининг очилиши Ўрта Ер денгизи савдосининг аҳамиятини

пасайтирган бўлсада, Италия ҳамон савдода муҳим ўрин эгаллаётган эди. Бундан ташқари, Италия урушлари (1494–1559) туфайли Испания ва Португалия билан муносабатларнинг мустаҳкамланиши ҳам Италия учун янги жаҳон савдо бозорларига йўл очди.

Италия иктисодининг муҳим тармоғи бўлган тўқимачилик (француз, немис ва инглиз тўқимачиларининг ракобати туфайли маълум инкирозни бошдан кечираётган эди. Италия саноатининг ривожланишига Италия урушлари даврида кўплаб маблағларнинг ер сотиб олишга ва кредит операцияларига йўналтирилганлиги ҳам салбий таъсир кўрсатди. Тўғри, маблағлар савдо соҳасидан бутунлай олиб қўйилмади, фақат йирик савдо-банк компанияларининг фаолияти XVI асрдан бошлаб Италиядан ташқарида авж олди.

Италян урушлари даврида мамлакат иктисоди янги ҷи роитга мослашишга мажбур бўлди: вайронагарчилик, анъанавий алоқаларнинг узилишига қарамасдан иктисодий ривожланиш имкониятлари барҳам топмади ва XVI асрдан бошлаб баъзи соҳаларда ўсиш кузатилди. Бунга 1559 йилги шартномадан кейин (1559 йили Като-Камбрезия сулҳи Апеннин яриморолининг катта қисмида Испаниянинг ҳукмронлигини ўрнатди) мамлакатда ўрнатилган тинчлик билан бирга ракобатчи мамлакатлар аҳволининг ўзгариши ҳам сабаб бўлди: Францияда фуқаролар уруши бошланди, Нидерландда – инкилоб ва Испания зулмидан озод бўлиш учун кураш бошланди. XVI аср иккинчи ярмидан бошлаб Ньемонт, Бергамо, Венеция каби шаҳарларда тўқимачиликнинг ҳажми кенгайди. Айникса, Венецияда ишлаб чиқаришнинг кескин ўсиши кузатилади: 1521 йили бу ерда 3500 тойдан мато тўқилган бўлса, 1569 йили – 26 500, 1602 йили эса – 29000 тойдан ишлаб чиқарилади. Мато ишлаб чиқариш унинг анъанавий маркази бўлган Флоренцияда ҳам кенгайди. Ингирландияда (1553–1572) маҳаллий компаниялар томонидан мато ишлаб чиқариш икки баробарга ошди. Аммо ингичка тоналли киммоларнинг ўрнига, арзон кўпол жундан матолар тўқиш кўпайди.

Генуя, Венеция, Милан, Павия, Комо, Мантуя, Болонья, Флоренция шаҳарларида ипак газламалар тўқиш янада жадал суръатлари билан ўсди. Европада урф бўлган харидоргир газламалар Англия, Франция, Германия, Польша ва Венгрия каби мамлакатларда чиқариладди. Тўқувчиларнинг маҳаллий ипак хомашёси билан ишлаши бу соҳанинг ривожланишида бош сабаб бўлди. Асосий ипак етиштирувчи ўлка Неаполитан қиролиги эди. Ипакчилик саноати

нинг ривожланишига бозордаги талаб билан бирга (энди киммат-баҳо газламалар ташқи бозорда катта талабга эга эди) соҳадаги техник ангеликлар ва кашфиётлар ҳам асосий сабаб бўлди.

Бирок тўқимачиликдаги муваффақиятлар Италия иктисодининг асосий тармоғи бўлган бу соҳада туб ўзгаришларга олиб келмади. Шакллана бошлаган капиталистик муносабатлар ривож топмади. Савдо капиталига қарам бўлган таркок мануфактура ишлаб чиқаришнинг асосий шакли бўлиб қолаверди. Ишлаб чиқаришнинг ташаббускори илгаригидек цехлар доирасида фаолият кўрсатувчи компаниялар эди. Улар қаттиқ регламентация тизимини сақлаб қолишга, анъанавий технологиялардан фойдаланишга тиришарди, ўзкин тадбиркорликка йўл қўйишни хоҳлашмас эди. Олдинги даврлардаги сингари бевосита ишлаб чиқарувчилар цех ва компанияларга қарам бўлган уста ҳунармандлар ва ёлланма ишчилар эди.

Юқоридаги сабаблар туфайли Италиядаги иктисодий ўсиш вақтинчалик характерга эга бўлди. XVII аср биринчи чорагидаги иктисодий турғунлик аср ўрталарига келиб инкирозга айланди.

XVII асрга келиб чуқур иктисодий инкироз бошланди. Маса-ван, Миланда тўқимачилик корхоналарининг сони беш марта, мато тўқийдиган устахоналарнинг сони 70 тадан 15 тага камайди. 1682 йили улар сони 5 та эди, холос. Фақат Тоскания герцоглигида саноат ва савдо маълум даражада ривожланди, Венеция ва Ливорно нисба-тан кенг қўламда савдо билан шуғулланди.

Аммо саноатдаги инкироз Италиядаги савдо ва банк ишларига ҳам таъсир этмасдан қолмади. XVI аср бошларида ҳали Венеция, Генуя, Флоренция халқаро савдо ва молия ишларининг йирик мар-казлари ҳисобланарди. Йирик Италиян давлатлари Испания, Англия ва Франция билан савдо балансида активларга эга эдилар. Тур-кия томонидан ўрнатилган тўсиқларга қарамасдан Венеция Ўрта Ер денгизи савдосида ўз мавқеини сақлаб қолишга эришди. Яқин Шарқ мамлакатларидан Европага келтириладиган ширинликларга бўлган Венеция монополиясини Португалия рақобатни йўқ қила ол-мади. Агар Венеция Шарқ билан савдодаги анъанавий алоқаларини сақлашга кўп куч сарфласа, Генуя ўз эътиборини Ғарбга қаратди, Испания ва Португалия билан савдога фаол киришди. XVI аср ўрталарига келиб Генуя импортининг ярми Испания орқали ўтарди. Генуянинг Англия, Голландия ва Германия билан савдо алоқалари кенгайди. Ғарб мамлакатлари билан Генуя банклари катта пул

операциялари орқали ҳам бирлашган эди: улар Сан Жоржонинг кудратли банкига бирлашиб халқаро молия ярмаркаларида етган ўринни эгаллаб турарди. Генуяликларнинг таъсири фақат Европада эмас Левант, Африка ва Америка мамлакатларида ҳам кучли эди. Флоренция ҳам Ғарб, ҳам Шарқ билан савдо алоқаларини ривожлантиради: унинг савдогарлари Жанубий Америка қирғоқларига етиб борган, Данцигдан (Гданьск) ва Москвадан ғалла олиб келарди. Уларга қарашли Ливорно порти XVI аср охирларида йирик халқаро портга айланди.

Аммо XVII аср биринчи ярмида Италия савдосининг ҳолати ўзгаради: энди тайёр маҳсулот эмас, хомашё, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини четга олиб чиқиш ривожланди. Денгиз савдо йўлларида генуялик ва венециялик савдогарлар энди Англия ва Голландия савдогарлари томонидан сиқиб чиқарилади.

XVII аср ўрталарида Италия иктисодида юз берган инкирознинг бир қатор ички ва ташқи сабаблари бор эди. Бу, биринчи навбатда саноатнинг бозор муносабатларига асосланган юқорирок шаклга кўтарила олмаганлиги, тадбиркорликнинг ривож топмаганлиги эди. Иккинчидан, цехлар тизимининг сақланиб қолганлиги, нисбатан арзон ишчи кучига эга бўлган қишлоққа капиталнинг секин кириб борганлиги, сиёсий тарқоклик, ўта кучсиз маҳаллий протекционизм сиёсати ва ниҳоят, капиталнинг ер эгаллигига ҳамда кредит тизимига кўплаб чиқиб кетишида эди. Италия саноати ва банк ишлари учун Испаниядаги молиявий инкироз ва Испаниядан Италияга олиб келинадиган жуннинг камайиши катта салбий таъсир кўрсатди. Бунинг устига, протекционизм сиёсати юргизилаётган Англия, Голландия, Франция каби мамлакатлар саноати билан рақобат қилиш ҳам борган сари қийинлашди.

Италиядаги иктисодий тушқунликнинг асосий сабабларидан бири қишлоқ хўжалигини ташкил қилишдаги эски, феодал усулларнинг тўлиқ сақланиб қолаётганлигида эди.

Урушлар ва сиёсий тарқоклик эски тартибларнинг консервациялашувига олиб келди ва янги, капиталистик муносабатларнинг ҳамда саноат тараккиётининг ривожланишига тўсқинлик қилди.

Қишлоқ хўжалиги. Италиян деҳқонларининг аксарияти шахсан озод бўлсалар-да, ҳали янги давр бошларидаёқ ерларидан ажраллиб қашшоқ ижарачиларга ва батракларга айланган эдилар.

Италияда черков ва давлат солиқларидан руҳонийлар ва зодагон-тўлиқ озод қилган бўлиб, бу солиқларнинг барча оғирликлари деҳқонлар зиммасида эди.

Шунга қарамайдан, Италия қишлоқ хўжалигида, айниқса, XVI асрнинг иккинчи ярмида катта муваффақиятларга эришилди. Бўш ерларини тозалаш ҳисобига ҳайдаладиган ерлар майдони кенгайди, Тоскана ва Ломбардияда кенг микёсда мелиорация ва ирригация ишлари олиб борилди, ҳамма жойда донли ва ҳашақли экинлар кўпайиб экилди. Янги жорий қилинган маккажўхори тезда оммавий-қилиб кетди, шולי, қаноп экиш, цитрусли дарахтлар ўтказиш ва қарамчилик етиштириш кўпайди. Пилла қурти боқишда фойдаланиладиган тут дарахтини ўстиришга, айниқса катта эътибор берилди. Чорвачиликда ҳам маълум муваффақиятларга эришилди: қўнларни пода қилиб боқиш жорий қилинди, Жанубий Италияда қўнчилик яхши ривожланди.

Қишлоқ хўжалигидаги ривожланиш ҳам худди саноатдаги сингари, XVII аср бошларидан турғунлик билан, асрнинг иккинчи ярмидан эса инкироз билан алмашди. XVII аср ўрталарига келиб қўлаб ўзлаштирилган ерлар яна ташландик бўлиб қолди. Яйловлар овчиликка мўлжалланган қўриқхоналар кўпайиб борди.

Қишлоқ хўжалигидаги тушқунликнинг ҳам асосий сабаби шаклланиб қолган муносабатларнинг эскириб қолганлиги, янги капиталистик муносабатларнинг эса жуда секинлик билан кириб келаётганлигида эди. XVII асрда шаҳарликлар томонидан қишлоқ хўжалигига сарф-харажат катта маблағ ҳам бу соҳада кескин ўзгаришларга олиб келди. Деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши, дайдилик, қарокчилик XVII аср Италия ҳаётининг ажралмас қисмига айланди.

Сиёсий тарқоклик ягона миллий бозорнинг шаклланишига ҳам тўсқинлик қилаётган, деҳқонларнинг қашшоқлиги эса саноат мол-мулкнинг бозорини ҳам чеклаб қўяётган эди.

XVIII аср биринчи ярмида Италиянинг иктисодий инкирози ва сиёсий қарамлиги янада кучайди. Саноат ишлаб чиқариши кескин камайди: тўқимачилик Флоренцияда 20 марта, Венецияда эса 30 марта камайди. Саноат ривожланиши учун муҳим тўсиқлар шаҳар-деҳқонликнинг ҳукуматлари томонидан ўрнатилган регламентация, қишлоқнинг йўқлиги, ички бозорнинг ниҳоятда торлиги ва чет эл рақобати эди. Ички ва ташқи савдонинг сусайиши бу ерда Австрия ва бошқа давлатлар савдогарларининг ҳукмронлигига олиб келди.

Шунга карамасдан сиёсий карам ва таркок Италияда XVII аср иккинчи ярмидан сезиларли иқтисодий юксалиш бошланади. Аҳолининг кўпайиши натижасида кишлок хўжалик маҳсулотлари бўлган талаб ошади, кишлок хўжалиги ва саноатга капиталистик муносабатлар кириб бора бошлайди. Шимолий Италияда дастлабки марказлашган мануфактуралар пайдо бўлади. Бирок таркок мануфактура хўжалиги саноат ишлаб чиқаришининг асосий шакли бўлиб қолаверди.

Халқ кўзғолонлари. Ўз аҳволларининг чидаб бўлмас даражада оғирлашганидан норози бўлган халқ босқинчиларга қарши бир неча марта кўзғолон кўтарди. Шундай кўзғолонлардан бири 1746 йили Австрия тахти учун уруш йилларида бўлиб ўтди. Ўшанда Австрия кўшинлари Генуя остонасида турарди. Маҳаллий патрицийлар ва ҳукмдорлар душманга шаҳар дарвозаларини очиб беради. Ривоят килишларича 12 ёшли бола – Балиланинг австриялик зобитга қарата отган тоши кўзғолонга чакирик бўлади. Порт ҳаммоллари, этикдўзлар, савдогарлар, устахона шогирдлари болта ва болтчанжомлар билан қуролланиб олади. Шаҳар баррикадаларга тўлиб кетади. Кўзғолончилар қурол-аслаҳа омборини эгаллаб, жангга киришадилар. Олти кун давом этган шиддатли жанглар оқибатида австрияликлар шаҳардан қувиб чиқарилади ва Генуя республикаси қутқариб қолинади. Бу кўзғолон австриялик зобитга тош отган афсонавий бола шарафига «Балила кўзғолони» номи билан тарихда қолган.

XVIII аср иккинчи ярмида иқтисод ва маданиятнинг юксалиши. XVIII аср биринчи ярмида Франция билан курашда мағлубиятга учраган испан бурбонлари ўзларининг Италиядаги ерларидан маҳрум бўлишди. Аммо бурбонларнинг мағлубиятида фойдаланиб ўз мустақиллигини қўлга киритиш учун Италия жуда ҳам кучсиз эди. Тўғри, жанубда ғолиблар мустақил Неаполитан давлатини ташкил қилдилар, аммо шимолдаги энг бой иқтисодий ривожланган вилоят – Ломбардия 1748 йилги Ааксминчлик сулҳига биноан Австрия таркибига қўшиб олинди. Марказий Италияда эса австриялик габсбурглар хонадони вакили Тоскананинг буюк герцоги бўлди. Бир чет эл зулми бошқаси билан алмашди, мамлакат босқинлар ва сарой найранглари олдидан химоясизлигича қолаверди.

XVIII аср иккинчи ярмида Италия бир неча ўн йил тинч иқтисодий даврини бошидан кечирди ва кўп йиллик вайронгарчиликдан аста-секин ўзини ўнглай бошлади, иқтисод ва маданиятнинг кенаялиши юз берди. Аҳоли сонининг ўсиши ва қишлоқ хўжалик шарт-шароитларига бўлган талабнинг ошиши натижасида ҳайдаладиган майдонлари кўпайиб, аграр маданият ривожланди, серхосил ер водийсида мамлакатда биринчи капиталистик типдаги хўжалик шайло бўлди. Зодагонларнинг буржуалашув жараёни бошланди. Шаҳарларда, айниқса, Шимолий Италияда марказлашган мануфактуралар сони ортиб борди. Қолган ҳудудларда эса тарқок мануфактура саноат ишлаб чиқаришининг асосий шаклига айланиб боради.

Мамлакат ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар маданий ҳаётда ҳам аксини топди. Шаклланаётган буржуача ҳаёт тарзининг кўплаб ахлатлари Паринининг шеърларида, Гольдонининг пьесаларида ҳуш остига олинди. Муסיқада классик опералар ўрнига шўх ва тўпчили, қаҳрамонлари оддий халқ ичидан чиққан оперетталар келди.

Шу давр Италия маърифатпарварлари ҳам мамлакатнинг иқтисодий қолоқлиги ва сиёсий қучсизлиги сабабларини аниқлашга, уларни бартараф этишга ҳаракат қилдилар. Италия давлатларининг боқимчиликларини сиёсий бирлашишга чақириб, Неаполитан университети профессори, таниқли маърифатпарвар А. Жснавезе: «Бугун тарқок ва шу сабабли жуда қучсиз Италия бирлашганда, ривожланиши ва қудратли давлатга айланар эди», – деб ёзган эди. 70–80-йилларда маърифатпарварларнинг орзулари ушаладигандай туюлади. Ўзбекистон Италия давлатлари уларнинг маслаҳатлари туфайли бир катор буржуа ислохотларини амалга оширди. Аммо улар жуда чекланган бўлиб, натижада мамлакатнинг аҳволига айтарли таъсир кўрсатмади.

Шундай бўлсада, Италиянинг сиёсий ва иқтисодий қолоқлиги учун ҳукмдорларини ҳам мамлакатни бирлаштиришга ундаётган XVIII аср 90-йилларидан Италияни чет эл босқинчиларидан озод қилиш ва мамлакатни бирлаштириш учун ҳаракат бошланиб, бу ҳаракат Рисоржименто (итальянча Уйғониш) номини олган.

1. Италиядаги сиёсий тарқоқликнинг сабаблари нимада эди?
2. Тарқоқлик мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига қандай таъсир кўрсатди?
3. Сиёсий тарқоқлик йилларида савдо, саноат ва кишлок ҳўжалигининг ривожланиши қандай даражада эди?
4. Аахен сулҳи мамлакатнинг сиёсий ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?
5. XVIII асрдаги халқ кўзғолошлари нима максадга қаратилган эди?
6. XVIII асрдаги иқтисодий ва маданий юксалишнинг сабаблари нимада?

ХIII БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ИСПАНИЯ

Мамлакатдаги аҳвол. Сиёсий ва иқтисодий тушқушликнинг бошланиши. 1516 йили Фердинанд вафотидан сўнг Испания тахтига Карл I (1516–1555) келди. У она томондан буюк кироли Фердинанд ва Изабелланинг, ота томондан эса император Максимилиан I Габсбургнинг набираси эди. Карл I отаси ва бобоси Габсбургларнинг Германия, Нидерландия ва Жанубий Америкадаги ер мулкларини мерос қилиб олганди. У 1519 йили герман миллатининг Мукаддас Рим империяси тахтига Карл V номи билан ўтирди. Бирок жуда катта ҳудудни испан тахти ҳокимияти остида жамлаш бу ҳудудларнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашишга олиб келмади. Фақат сулолавий келишувлар орқалигина боғланган Арагон ва Кастилия кироликлари бутун аср давомида сиёсий тарқоқликни қолаверди (айниқса, Кастилиянинг сиёсий мустақиллиги катта аҳамиятга эга, чунки унда Пиреней яримороти аҳолисининг қисми яшар эди). Улар ўзларининг тоифавий вакиллик органи кортесларни, мустақил қонун чиқарувчи ва суд тизимини саклаб қолдилар. Кастилия қўшинлари Арагон ҳудудига қира олмасди. Арагон қўшинлари эса уруш чиккан тақдирда ҳам Кастилияга ҳимоя қилишга мажбур эмасди. Арагон киролигининг ўзидан ҳам унинг асосий қисмлари, айнқса, Арагон, Каталония, Валенсия ва Наварра анчагина сиёсий мустақилликни саклаб қолган эди. Испан киролигининг тарқоқлиги яна шунда намоён бўлардики, 1564 йилгача ягона сиёсий марказ мавжуд эмасди, кироли саройи ҳам мамлакат бўйлаб кўчиб юрар, кўпинча Вальядолидда жойлашар эди. Фақат 1605 йили Мадрид шаҳри Испаниянинг расмий пойтахти бўлди.

Аммо бундан ҳам муҳими мамлакатнинг иқтисодий тарқоқлиги эди. Мамлакат ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бўйича бир-биридан кескин фарқ қилар ва ўзаро боғланиши ҳам пайванд эди. Бундай ҳолатга Испаниянинг географик ландшафти ҳам салбий таъсир кўрсатаётган эди. Шимолий вилоятлар – Галиция, Астурия, Басклар ерлари баланд тоғ тизмалари орқали марказ билан боғланишнинг имконияти камлиги сабабли Англия, Франция ва Нидерландия билан кизгин савдо олиб борарди. Мамлакатнинг жануби-шарқи, айнқса, Каталония ва Валенсия Ўрта Ер денгизи савдоси билан шуғулланарди.

Карл V даврида бошланган марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш тенденцияси Филипп II (1556–1598) томонидан ҳам давом эттирилган бўлса-да, бу даврда иқтисодий инқироз аник кўзга ташланиб қолган эди. Бунга киролининг узокни кўзламай олиб борган сиёсати, ички ва ташқи омиллардан ташқари инквизициянинг фаолияти ҳам сабаб бўлаётган эди. Айнан инквизициянинг фаолияти мамлакат жаҳубида савдо ва саноатни ўз қўлида ушлаб турган морискларнинг¹ 1568–1571 йиллардаги кўзғолонига олиб келди. Кўзғолон бостирилди, аммо бу билан муаммо хал бўлмади. Испан абсолютизмнинг реакцион характери унинг ҳаракатларида, айнқса, кироли Филипп III (1598–1621) фаолиятида яққол намоён бўлади. Бунга ёрқин мисоллардан бири морискларнинг Испаниядан қувилишидир. 1609 йили кироли эдикти эълон қилиниб, унга биноан барча морисклар мамлакатдан чиқариб юборилиши зарур эди. Бир неча кун ичида ун минглаб одамлар яшаб турган жойларидан қувгин қилинди, тақаб қилинди, кўпчилиги ўлдирилди. 1610 йили Валенсиянинг ўзидан 100 мингдан зиёд, бутун Испанияда эса ҳаммаси бўлиб 500 мингга яқин киши Берберияга (Шимолий Африка) ҳайдалди. Кўпчилик инквизициянинг қурбони бўлиб, ҳайдаш пайтида ҳалок бўлди. Фақат киролига бўйсунадиган инквизиция кироли ички сиёсатининг бош қуролига айланди.

Испания ташқи сиёсатидаги катта муваффақиятсизликлар ҳам айнан шу даврга тўғри келади: 1588 йили Англия билан бўлган урушда «Енгилмас Армада» деб аталувчи испан флотининг тор-мор қилиниши, Франциядаги диний урушларга аралашининг барбод бўлиши ва бошқалар шулар жумласндандир. 1566 йили Нидерлан-

¹ Морисклар – 1492 йили Гранада амирлиги қулаганидан сўнг Пиреней ярим оролида жойлашган ва мажбуран христианилаштирилган мусулмон аҳолиси.

дияда бошланган буржуа инқилоби 1581 йили Шимолий Нидерландиянинг Испаниядан ажралиб чиқишига олиб келди. Мамлакатнинг сиёсий заиф ва иқтисодий тушкун аҳволига қарамасдан, испан қироллари Европада гегемонликни ўзларига мерос қолган деб ҳисоблаб, бу даъволарини сақлаб қолаётган эдилар.

Америкадаги мустамлакалардан қимматбаҳо металлларнинг оқиб келишига қарамасдан испан қироли унинг қўлаб урушларини молиялаштирган генуялик ва немис банкирларидан қарздор бўлиб қолди. Филипп II бир неча бор давлатни банкрот деб эълон қилишга мажбур бўлди.

XVII аср бошларига келиб мамлакатда иқтисодий инқироз янада чуқурлашди. Ҳунармандчилик устахоналари ва мануфактуралар қўлаб ёпилди. Агар 1556 йили Севильяда тўқимачилик устахоналарининг сони 3600 та бўлган бўлса, 1700 йилга келиб уларнинг сони 60 та эди, холос.

Испаниянинг табиий бойликларидан ҳам деярли фойдаланилмади: мамлакатда юкори сифатли темир ва мис рудалари бўла туриш пўлат Италиядан, мис эса Голландия ва Германиядан келтирилиши эди. Провинциялар ўртасида божхона тўсиқларининг мавжудлиги ягона ички бозорнинг шаклланишига тўсиқлик қилаётган эди.

Иқтисодий инқироз, айниқса, қишлоқ хўжалигига салбий таъсир кўрсатди. Хонавайрон бўлган дехқонлар қашшоқлар, дайидлар ва ёлланма аскарлар сонини тўлдирарди. Инқироз хўжалигининг нисбатан фойдали ва имтиёзли ҳисобланган қўйчилик тармоғига ҳам тарқалди. Очлик, эмиграция ва эпидемия оқибатида қишлоқ аҳолисининг сони камайиб кетди.

1609–1610 йиллари морискарларнинг ҳайдаб юборилиши мамлакат иқтисоди учун янги зарба бўлди. Бундан ташқари Филипп III (1598–1621), Филипп IV (1621–1665) ва Карл II (1665–1700) даврларида Испания Голландияга, Франция ва Англияга қарши қўлаб урушлар олиб борди. Бу муваффақиятсиз урушлар натижасида Испания Голландиянинг мустақиллигини тан олди ва унинг фойдасига Фландриянинг бир қисми, Брабант ва Лимбургдан воз кечишга мажбур бўлди (1648), Францияга Руссильон, Люксембургнинг бир қисми, Артуа, Фландриянинг қатор шаҳарлари (1659–1668) ва Францияга Контени (1678) бой берди ҳамда Ямаиканинг Англия томонидан босиб олинишини илжасиз тан олди. 1640 йили Португалия ҳам Испания таркибидан ажралиб чиқди.

Испания халқаро муносабатларда муҳим роль ўйнайдиган мамлакатдан XVII аср охирига келиб қучли давлатларнинг рақобат объектига айланиб қолди. Чунки Испания Европада бой берилган ерлардан ташқари ҳамон жуда катта мустамлакаларга эгалик қиларди. Бразилиядан бошқа бутун Жанубий Америка, Мексика (Калифорния ва Техас унинг таркибига кирарди), Флорида, Куба, Сан-Доминго, Европада Италиянинг катта қисми — Милан, Неаполь, Сицилия, Сардиния ҳамда Нидерландиянинг қатор районлари, Тинч океанида Филиппин ва Каролин ороллари Испанияга қарашли эди.

Испания тахти учун уруш. Испания қироли Карл II нинг фармони ҳам, ака-укалари ҳам йўқлиги сабабли унинг вафотидан сўнгра испан тахтига ким эгалик қилиши Англия ва Франция саройларида катта кизикиш уйғотаётган эди. Франция Людовик XIV нинг набираси, Карл II нинг жияни Филипп Анжуйскийнинг номзодини, Англия эса Карл II нинг бошқа жияни, император Леопольд I нинг ўғли герцог Карлнинг номзодини қўяётган эдилар. Рақобатда Франциянинг таъсири қучлилиқ қилди ва Карл II Филиппни ўзининг вориси деб эълон қилди. 1701 йили Мадридга келган Филипп Анжуйский Филипп V номи билан Испания тахтига ўтирди. Шундай қилиб, Испанияда Габсбурглар ўрнига Бурбонлар сулоласи тахтга келди.

Французча тарбия олган, испан тилида сўзлашишни ҳам билмайдиган Филипп V қудратли бобоси, Франция қироли Людовик XIV нинг тўлиқ таъсири остида эди. Вице-қироллар ва испан мустамлакаларининг бошқа амалдорларига француз қиролининг топшириқларини сўзсиз бажариш, чет давлатлардаги испан элчилигига эса Франция манфаатларига зид иш кўрмаслик, Людовик XIV нинг барча ҳаракатларини қўлаб-қувватлаш топширилди. Француз товарлари учун божхона тўловлари тўлиқ бекор қилинди, Людовик XIV қўшинлари Нидерландиядаги қатор қалъаларни эгаллашди. Шу тариқа Испания Францияга қарам бўлиб қолди. Вужудда бўлган бу шароит Англияни хавотирлантириб қўйди. Чунки Франциянинг янги макomini тан олиш, дунё биринчилиги учун Англия билан муносабатини тан олиш билан баробар эди. Англия тез орада Францияга қарши қучли иттифок тузишга муваффақ бўлди. 1701 йили тузилган «Буюк иттифок»ка Англия, Австрия ва Голландия кирди, кейинроқ эса Португалия, Савойя ҳамда Пруссия ва бошқа Германия давлатлари ҳам бу иттифокка қўшилишди. «Буюк иттифок»

нинг ёйилиши учун у кўп ишларни амалга оширди. Жумладан, шу мақсадда Мадрид, Барселона, Овьедо ва бошқа шаҳарларда саноатнинг ривожланишини қўлловчи қонунлар жорий қилинишига эришди. Кампоманеснинг ташаббуси билан саноат ва ҳунармандчилик ривожини молиялаш мақсадида махсус банк ташкил қилинди. Англиядан машиналар сотиб олинди, чет эллардан тажриба усталар таклиф қилинди, дастлабки техника билим юртлари ташкил қилинди. Цехларнинг имтиёзлари бекор бўлди, саноатчиларга ишлаб чиқаришда ўсишга эришганлик учун мукофотлар тўланд. Тўқимачиликнинг ривожланиши учун испанларга чет эл мағоларидан кийим кийиб юришни тақиқловчи декрет катта аҳамиятга эга бўлди.

Кампоманес мамлакатни тез-тез айланар, Испанияни, унинг иктисодини ва халқнинг аҳволини яхши биларди. У янги йўллар, каналлар қурилишининг фаол ташаббускори, транспортни тартибга солишнинг тарафдори, кишлоқ хўжалигига капитал сарфлашни амалга оширишнинг жонқуяри эди. Кампоманес бир қанча черковларнинг ёпилишига, мактабларда фақат дунёвий фанларнинг ўқитилишига эришди. Мамлакатдаги энг илғор ўқув юртлари бири – Овьедодаги Астурия институтини ташкил қилиш ҳам Кампоманеснинг хизматидир. Унинг ўзи ҳам тарих, иктисод ва филологияга оид бир қатор асарларини эълон қилди. Кампоманес ва Флоридабланка томонидан инквизиция судларини бекор қилиш борсидаги ҳаракатлар қирол томонидан маъқулланмади. Уларнинг ўзгайридинликда айбланди. Бироқ бу пайтга келиб уларни жазолаш учун инквизициянинг кучи энди етарли эмасди.

1788 йил тахтга Карл III нинг ўғли Карл IV келди. У иродат бўш, катъиятсиз киши бўлиб, хотини Мария Луизанинг тўлик таъсирига тушиб қолди. 1792 йили Флоридабланка ўрнига Мария Луизанинг 25 ёшли жазмани Мануэль Годой (1767–1851) биринчи марта этиб тайинланади. Қироличага жазманликдан бошқа ҳеч қандай сифат ёки хизматга эга бўлмаган Годойнинг гвардия оддий аскарлигидан давлатнинг биринчи вазири лавозимига кўтарилиши Испанияда абсолютизм инкирозни бошланганлигидан далолат беради. Годой мамлакатни Францияга қарши урушга жалб қилди. Уруш икки йил (1793–1795) давом этиб, Шимолий Испаниянинг французлар томонидан босиб олинанишидан сўнг испан ҳукумати сулҳ тузишга мажбур бўлди. Ажабланарлиси шундаки, Годой фақат қироличани

муҳаббатини саклаб қолмасдан, қиролнинг ҳам ҳурматида сазовор бўлди ва унга «тинчлик князи» деган унвон инъом этилди.

Наполеон эса Годойни инглизларга қарши коалицияга жалб қилди ва Англиянинг иттифокчиси бўлган Португалияга қарши уруш бошлашга (1801) мажбур қилди. Испанлар Португалияни босиб олгандан сўнг Годой генералиссимус унвонини олди.

XVIII асрдаги нсложотлар натижасида иктисодда буржуазиянинг роли ошди, аммо сиёсатда улар ҳамон ҳуқуқсизлигича қолаверди.

Карл III даврида абсолютизм ўзининг энг юкори чўққисига етди. 1700 йилдан 1788 йилгача кортеслар (парламент) бор-йўғи беш марта чакирилди, унда ҳам фақат байрам маросимлари учун, холос.

Иктисодни кўтариш мақсадида 1783 йили ҳукумат зодагонларга меҳнат қилиш ҳуқуқини берувчи декрет эълон қилди. Декрет зодагонларни меҳнатга жалб қила олмаган бўлса-да, меҳнат аҳлининг обрўсини кўтарди. Аср охирига келиб ерни ижарага олиш шартлари бироз юмшади, дон савдосига эркинлик берилиши миллий бозорнинг шаклланишида муҳим воқеа бўлди.

Каталония, Астурия ва Баскония иктисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкаларга айланди. Аҳоли сони ошиб борди. Масалан, 1759 йилдан 1789 йилгача Барселона аҳолиси икки баробарга кўпайди. Шунга қарамасдан XVIII аср охирига келиб Испания экстенсив кишлоқ хўжалигига ва ўта кам тараққий этган саноатга эга қолоқ аграр мамлакат бўлиб қолаверди.

XIII боб бўйича саволлар

1. Испанияда сиёсий ва иктисодий тушқунликнинг бошланиш сабаблари нимада эди?
2. Испаниядаги инкироз унинг мустанлакаларидаги ҳолатга қандай таъсир кўрсатди?
3. XVIII асрдаги испан тахти учун кураш мамлакатнинг кейинги тараққиётига қандай таъсир кўрсатди?
4. Испан тахтига габсбурглар ўрнига бурбонларнинг келиши Австрия-Франция муносабатларига қандай таъсир кўрсатди?
5. XVIII аср Испания ички ва ташқи сиёсатида қандай асосий босқичлар мавжуд?

ХІV БОБ. ХVІ–ХVІІІ АСРЛАРДА ПОЛЬША

Польша бутун ХVІ–ХVІІІ асрлар давомида қолок кишлот хўжалигига асосланган, арзигулнк саноати йўқ аграр мамлакат эди. Польшанинг халқаро аҳволи ёмонлашуви мамлакатдаги иқтисодий инкирозни чуқурлаштирди.

Речь Посполита ва унинг сиёсати. Ливония уруши даврида (1558–1583) Литва князлигининг кучсизланиб қолганлиги ун Польша билан шартнома тузишга мажбур қилди. 1569 йили тузилган бу шартнома Люблин унияси деб аталиб, унга биноан Польша ва Литва битта давлат – Речь Посполитага бирлашдилар.

1573 йили Сейм француз шахзодаси Генрих Валуани (1573–1574) маълум шартлар асосида қирол қилиб сайлади. Бу шартлар асосан, Польша конституциясида ўз ифодасини топган бўлиб, Либериум вето¹ мужассамлашди. 1574 йил Генрих Валуа қочи кетгандан сўнг Сейм воевода Стефан Баторийни янги қирол қилиб сайлади (1574–1587). С.Баторий Ливония урушида қатнашиб, анча муваффақиятларга эришди. 1582 йилги Ям-Запольск тинчлик сулҳи Ливония устидан Польша ҳукмронлигини ўрнатди.

Швед шахзодаси Сигизмунд ІІІ Вазанинг Польша қироли қилиб сайланиши (1587–1632) Швеция билан Польша ўртасида Россияга қарши коалициянинг тузилишига олиб келди. 1609 йили Сигизмунд Россияга қарши уруш бошлайди. Аммо Россияни забт этиш режаси амалга ошмади ва уруш 1618 йил 1 декабрда Троице-Сергиев монастири (ҳозирги Загорск шаҳри) яқинидаги Деулин кишлотига Россия билан Польша ўртасида ун тўрт ярим йилга имзоланган сулҳ билан якунланди. Сулҳга кўра Россия Смоленск, Чернигов, Новгород-Северск ерлари, 29 та шаҳар, жумладан Смоленск шаҳридан воз кечишга мажбур бўлди.

Польшанинг шарқда Россия билан урушда бандлигидан фойдаланиб Швеция ва Туркия унга қарши юриш бошлади. Швеция урушни ўзи учун фойдали Алтмарк яраш сулҳи (1629) билан якунлади. Туркия Польша таркибига қирувчи украин ва волин ерлари учун 1620–1621, 1672–1676, 1683–1699 йиллари урушни давом эттирди. Натижада, 1698–1699 йиллардаги Карловица конгрессининг

¹ *Liberium veto* – унга биноан Сеймда қарор қабул қилинмаслиги учун битта қарши овоз етмаслиги эди.

қарорига биноан Польша ўз ерларидан ташқари Туркия таркибидан
ўнг қирғок Украина ва Подолия ерларига ҳам эга бўлди.

Аммо 1618 йили Бранденбург билан Пруссиянинг бирлаши-
ши Польшанинг ғарбдаги позициясини сусайтирди. Кирол Влади-
слав IV даврида Польшанинг халқаро мавқеи ҳам анча тушиб кетди.
1632–1634 йиллардаги рус-поляк урушидан сўнг Полянов тинчлик
сулҳига (1634) кўра Владислав IV рус тахтига бўлган даъвосидан
воз кечди. Ўттиз йиллик уруш даврида (1618–1648) Габсбурглар-
нинг кучсизланиб қолганлигидан Силезияни Польша таркибига
қайтариб олишда фойдаланилмади.

Мамлакат ҳудуди икки марта – XVII асрнинг 50-йилларида ва
Шимолий уруш даврида шведлар томонидан босиб олинди.

XVII аср охири – XVIII аср бошларида тўхтовсиз давом этган
урушлар мамлакат иқтисодини вайрон қилиб, давлатнинг халқаро
мавқеини янада тушириб юборди. Польшанинг ички ишларига чет
давлатларнинг аралашуви кучайди.

Польшага ўзининг сиёсий таъсирини кучайтиришга ҳаракат
қилаётган чор Россияси 1764 йили Екатерина II нинг арзанда-
си Станислав Август Понятовскийнинг Польша кироли қилиб
сайланишига эришди. Янги кирол ва унинг қариндошлари князь
Чарторийскийларнинг чекланган ислохотлар орқали марказий
хокимиятни мустаҳкамлаш сари қилган ҳаракатлари Пруссия ва
Россиянинг норозилигига сабаб бўлди. Диссидентлар (протестант-
лар ва православлар) масаласини баҳона қилиб, Россия Польшанинг
ички ишларига кўпол аралашувни бошлайди. Натижада, 1768 йили
Россия билан Польша ўртасида имзоланган Варшава шартномасига
биноан протестантлар ва православларнинг сиёсий ҳуқуқлари кен-
гайтирилиб, католикларники билан тенглаштирилди, Россия про-
тесторати ўрнатилди.

Польша давлатининг тугатилиши. Поляк халқининг турли
қатламлари орасида Россия сиёсатига қарши норозилик кучайди.
1768 йили католик руҳонийлар ташаббуси билан норози қатламлар
ва ватанпарвар шляхта вакиллари Бар шаҳрига ўзларининг съезди-
га тўпланишди. Улар Бар конференцияси деб аталувчи мухоли-
фатни тўздилар. Мухолифатчилар миллатнинг топталган ғурури,
давлатнинг суверенитетини тиклашга аҳд қилдилар. Бунда улар
Франция ва Туркиянинг мададига таянаётган эди. Оқибатда кирол
Станислав Понятовский ёрдам сўраб Россияга мурожаат қилди.

Россия қўшинлари Польшага кириб, конференциячиларни тор-мор қилди.

Россиянинг Польша устидан яқка ҳукмронлигидан хавотирланган Пруссия уни бўлиш режасини таклиф қила бошлади. Дастлаб Россия ўз таъсири остида Польшанинг ҳудудий яхлитлигини сақлаб қолиш ва бу ерда мустақамрок ўрнашиш мақсадида Пруссиянинг Польшани бўлиб олиш ҳақидаги таклифини рад этди. Аммо Россия-Туркия урушининг (1768–1774) чўзилиб кетиши ва Пруссиянинг Австрия билан яқинлашуви Екатерина II ни улар билан муро-са қилишга мажбур қилди.

1772 йили 25 июль куни Петербургда Россия, Пруссия ва Австрия ўртасида конвенция имзоланиб, Польшани биринчи тақсимлаш амалга оширилди. Конвенцияга биноан Шарқий Белоруссия, Полоцк ва Ливониянинг Польшага қарашли қисми Россияга, Галициянинг бир қисми Австрияга, Поморьенинг ва Буюк Польшанинг бир қисми Пруссияга ўтди. Ушбу давлатларнинг қаттиқ тазйиқи остида сейм ва кейин қирол мазкур шартномани ратификация қилишга мажбур бўлишди.

1772 йили Польшанинг тақсимланиши унинг миллий муштарак киллигига катта путур етказди. Шу билан бирга поляк халқининг илғор вакилларини қазабга келтирди. Улар Польшани мустақамлаш ва ҳалокатдан сақлаб қолиш йўлларини ахтара бошладилар. Шундай ҳолатда, 1778 йили тарихда тўрт йиллик деб ном олган сейм йиғилди. Сейм қироллик шаҳарлари аҳолисининг ҳуқуқларини кенгайтириш тўғрисида қонун қабул қилди. Илгари фақат шляхтарга эга бўлган ҳуқуқлар: ерга эгалик қилиш ҳуқуқи, давлат давонимларини эгаллаш, унвонлар олиш, шахс дахлсизлигидан фойдаланиш қабилар энди шаҳар аҳолисига ҳам берилди. Сейм қабул қилган энг муҳим ҳужжат 1791 йил 3 майдаги Конституция бўлди. Унда қатор илғор гоялар илгари сурилди. Қиролнинг сайланиши ва «liberum veto» – сеймда қарор қабул қилинмаслиги учун битта қарши овознинг етарли бўлиш қондаси бекор қилинди. Бу мамлакатда бошбошдоклик ҳолатини сақлаб туриш учун магнатларга кенг имкониятлар яратди. Қироллик шаҳарлари сеймда вакиллик ва маслаҳат овозига эга бўлдилар.

Француз инқилобининг таъсири остида Польша ватанпарварларининг фаолияти кучайди. Бундай ҳолатдан ва 1791 йил 3 майдаги конституциядан норози бўлган поляк магнатлари 1792 йили Тарго-

и конференциясини туздилар. Конференциянинг мурожаатига жа-
нобан Екатерина II рус қўшинларини Польшага киритди ва поляк
армиясининг қаршилигини енгиб, ватанпарвар ҳукуматни ағдариб
ташлади.

Фридрих Вильгельм II 1790 йили Польша билан иттифок тўғ-
рисидаги шартномадан воз кечди. Пруссия шартномани 3 май
Конституциясидан кейин вужудга келган ҳокимият билан эмас,
аввалгиси билан тузганлигини баҳона қилиб кўрсатди. 3 май Кон-
ституциясининг кафолати бўлган Австрия ҳам ўз кафолатидан воз
кечди. Бунинг устига Фридрих Вильгельм II Францияга қарши
уруш харажатлари Польша ҳисобидан қопланмаса, бундай урушда
қатнашмаслигини эълон қилди. Бу ҳол Польшанинг иккинчи марта
тақсимланишини тезлаштирди.

1793 йил 12 январда Россия билан Пруссия ўртасида Польша-
ни иккинчи бор тақсимлаш тўғрисида шартнома имзоланди. Прус-
сия қўшинлари ҳам Польшага киритилди. Шартномага биноан бе-
лорус ва украин ерларининг катта қисми Россияга ўтди. Пруссия
Гданьск, Торунь ва Буюк Польшанинг қолган қисмини Познань
наҳри билан қўшиб эгаллаб олди. Австрия Польшанинг иккинчи
тақсимланишида қатнашмади. У инкилобий Франция билан урушда
банд эди. Бундан ташқари Россия ва Пруссия Австриянинг Бель-
гияни Баварияга алмаштириш режасини қувватлашларини ваъда
қилдилар.

Бундай зўравонлик актига қарши поляк халқи миллий-озодлик
кураклатини бошлаб юборди. Кўзғолонга талантли поляк сиёсат-
чиси, Америка мустақиллиги учун уруш қатнашчиси, инкилобий
Франциянинг фахрий фуқароси, махсус ҳарбий маълумот олган зо-
бит Тадеуш Костюшко (1746–1817) бошчилик қилди. Кўзғолон 1794
йил март ойида бошланиб, унда шаҳарликлар, шляхта ва қисман
деҳқонлар иштирок этдилар. Шу йили «Поменецк универсали»
деб аталувчи ҳужжат қабул қилиниб, унда деҳқонларнинг шахсий
озодлиги, бир жойдан иккинчи жойга тўсиксиз ўтиш ҳукуки эъ-
лон қилинди. Универсал феодал-крепостной тартибларнинг асоси
бўлган шляхтанинг ерга эгалик ҳукукининг дахлсизлигини ҳимоя
қилган бўлса-да, шляхта ундан норозилигини билдирди. Бундан
норози бўлган деҳқонлар эса кўзғолонда иштирок этмай қўйдилар.
Натижада кўзғолоннинг тақдири ҳал бўлди. Польшага киритилган
рус ва прусс қўшинлари кўзғолонни бостиришди.

1795 йил 3 январда Петербургда Россия билан Австрия уртасида Польшани учинчи бор ва батамом тақсимлаш тўғрисида декларация имзоланди. Кейинчалик бу декларацияга Пруссия ҳам қўшилди.

Ғарбий Белоруссия, Волинь ерлари ва Литва – Россияга, Марказий Польша Варшава шаҳри билан – Пруссияга ва Кичик Польша – Австрияга ўтди.

1797 йил Россия, Пруссия ва Австрия ўртасида имзоланган Петербург конвенцияси Речь Посполитанинг давлат сифатида барҳам топишига олиб келди. Польша фукаролиги ва Польша давлати билан боғлиқ барча юридик тушунчалар бекор қилинди. 1797 йили Петербург конвенциясига Польша қироли Станислав-Август тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги 1795 йилги акт илова қилинди.

Шундай қилиб, урта кучли давлатлар ўртасида тақсимланиш оқибатида поляк халқи каттиқ сиёсий ва миллий зулм остида қолди. Бу Польшанинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланишига ушбу йиллар салбий таъсир кўрсатди.

Польша давлатининг тугатилиш босқичлари

1772 йили Россия, Пруссия, Австрия ўртасида Петербург сулҳи имзоланди.	Шарқий Белоруссия, Полоцк ва Ливониянинг Польшага қарашли қисми – Россияга, Галициянинг бир қисми – Австрияга, Поморьенинг ва Буюк Польшанинг бир қисми – Пруссияга ўтди.
1793 йили Россия – Пруссия сулҳи имзоланди.	Белорус ва украин ерларининг катта қисми – Россияга, Гданьск, Торунь ва Буюк Польшанинг қолган қисми Пруссияга ўтди.
1795 йил Петербургда Россия – Австрия – Пруссия декларацияси имзоланди.	Ғарбий Белоруссия, Волинь ерлари ва Литва – Россияга, Марказий Польша Варшава шаҳри билан Пруссияга, Кичик Польша – Австрияга ўтди.
1797 йил Россия – Пруссия – Австрия Петербург конвенциясини имзолади.	Речь Посполита давлат сифатида барҳам топди.

Иқтисодий ривожланиш. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг заифлиги Польшада баршчинанинг ўсишига олиб келди. XVIII аср баринчи ярмидан поляк шаҳарларининг аграрлашув жараёни бошланди. Аммо тўхтовсиз давом этган урушлар Польша иқтисодини

бузулган издан чикарди. Факат XVIII аср иккинчи ярмига келиб, иктисодий капиталистик муносабатларнинг кириб келиши натижа-
сиз унда жонланиш юз берди. Ёлланма меҳнатга асосланган ма-
нуфактуралар борган сари салмоқли ўрин эгаллаб борди. Қишлоқ
билан шаҳар ҳамда турли ҳудудлар ўртасидаги иктисодий муно-
сабатларнинг кучайиши Польшада умуминллий бозорнинг шакл-
ланишига олиб келди. Бир қисм магнатлар ва шляхта ерга нинлов
ерининг такомиллашган усулларини қўллаш, қишлоқ хўжалик
усулларини сотиб олиш, ёлланма меҳнатни қўллаш эвазига шакл-
ланган капиталистик муносабатларга мослашниш учун ҳаракат
кичилишди. Иктисоднинг жонланиши ва мамлакатда хўжаликнинг
жонланиши халқнинг илғор вакиллари ўртасида қолоқ давлат ту-
зумини ислоҳ қилиш ва шу орқали Польшани унга хавф солаётган
ҳалокатдан сақлаб қолиш ҳақида гояларни тугдирди.

Аммо XVIII асрда ҳам феодал-креспостной тузум ўз кучини
сақлаб қолди. Факат 1768 йили феодаллар ўз дехконларига нисба-
тан ўлим жазосини қўллаш ҳукукидан маҳрум қилинди.

XVIII аср 60–80-йилларида шаҳарлар ва ишлаб чиқаришнинг
жонланиши бошланди, қатор мануфактуралар пайдо бўлди. Айниқса
тўқимачилик саноати, ойна ишлаб чиқариш, безак буюмлари яшаш-
га сезиларли ўсиш юз берди, банклар ва кредит ташкилотлари пай-
до бўлди.

Маданият. Польшадаги сиёсий ва иктисодий инқироз мадани-
ятга ҳам таъсир этмасдан қолмади. Маданий ҳаётда борган сари
иезуитларнинг роли ошиб борди. Станислав Конарский ва бошқа
илғор жамоат арбобларининг жамиятни ислоҳ қилиш борасидаги
ҳаракатлари руҳонийлар ва зодагонларнинг қаршилигига учради.
Хукмрон қатлам орасида диний мутаассибликнинг ўсиши Польша
таркибига кирган бошқа халқлар устидан иктисодий зулм билан
бирга диний-маданий зулмнинг ҳам ўрнатилишига олиб келди.

XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб маданиятда сезиларли юк-
салиш юз берди. Илгарн иезуитлар ордени бошқаруви остида
бўлган мактаблар, орден тарқатилгандан сўнг 1773 йилдан бошлаб
педагогик комиссия – Европада биринчи маориф вазирлиги ихти-
ёсига ўтди. Ушбу комиссия 1773–1775 йиллари таълим соҳасида
қилинган амалга ошириб, уни диний таъсирдан озод қилди, унга
ақлол характер берди ва поляк тилини таълим бериш тили си-
ёсатида ўрнатди. Г. Коллонтай томонидан амалга оширилган Краков

университетининг ислоҳоти ҳам шу йўналишда бўлди. Ижтимоий фикрда, адабиётда ва санъатда маърифатчилик ғоялари қарор топди. Поляк маърифатпарварлари чет эл, аввало француз маърифатпарварларининг ғояларини поляк жамиятининг ҳолатидан келиб чиқиб татбиқ қилиш ғоясини илгари сурдилар.

Польша давлатининг йўқ қилиниши Европадаги реакцион кучларнинг миллий-озодлик ҳаракатига қарши курашида бир босқич бўлди. Поляк помещиклари Польшанинг мустақиллигини йўқотиш эвазига ўзларининг ерларини сақлаб қолдилар. Польшанинг бўлиниши аслида уни бўлишда қатнашган учта давлат билан поляк йирик феодаллари ўртасидаги келишувнинг маҳсули бўлди. Бу акт поляк феодаллари учун инқилобдан сақланиб қелишнинг охирги имконияти эди. Сиёсий ва миллий зулм узоқ давом этди. Аммо поляк халқи ўз мустақиллиги учун курашни тўхтатмади.

XIV боб бўйича саволлар

1. Речь Посполитанинг ташқи сиёсати қандай мақсадларга қаратилган эди?
2. XVII–XVIII асрларда олиб борилган урушлар Польшанинг халқаро мавқеига қандай таъсир кўрсатди?
3. XVIII асрдан бошлаб Польшанинг ички ишларига Россия аралашувининг кучайишини қандай изоҳлаш мумкин?
4. XVIII асрдан бошлаб Польша маданий тараққиётида қандай ижобий ўзгаришлар кузатилади?
5. Қандай ички ва ташқи сабаблар Польша давлатининг тугатилишига олиб келди?

XV Б О Б. XVI–XVIII АСРЛАРДА БОЛҚОН ХАЛҚЛАРИ

Болқон халқлари Усмонийлар империяси таркибида. Усмоний туркларнинг XIV–XV асрларда Европада олиб борган истилоқлари натижасида XV аср охири – XVI аср бошларида Болқон яриморалининг қарийб барча ҳудудлари, Осиё ва Африканинг кўпгина ерлари турклар зулми остида қолди. Кўплаб халқларни бўйсундирган Усмонийлар империяси ўз даврининг илғор давлатларидан бири, ўрта асрларнинг ягона асл ҳарбий давлатига айланди.

Усмонийлар давлатининг географик қулай, яъни Европа ва Осиё қитъалари ҳамда мусулмон ва христиан олами туташган ерда жойлашуви, уларнинг Европада олиб борган истилолари учун муҳим стратегик шароит яратди. Шундай истилочилик урушлари натижасида Усмонийлар қўшинлари 1501 йили Дуррес шаҳрини (Албания), 1522 йили Родос шаҳрини (Греция), кейинчалик эса Эгей денгиздаги бир неча ороллари ва қалъаларни, 1571 йили Кипр оролини забт этдилар. XVI аср охирида венецияликлар Далмациядаги денгизбўйи ҳудудларини, Ионна ва Крит оролларини ўзларида сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар, хорват ва словения ерлари Габсбурглар ҳукмронлиги остида қолди. Усмоний султонларнинг олий ҳукмронлигини тан олган мустақил шаҳар-республика Дубровник ҳамда Валахия ва Молдавия усмонийларга йиллик тоvon тўлаб турадиган бўлдилар. Усмонийлар империясининг Болқондаги ҳарбий-сиёсий устунлиги, мунтазам кучли армиянинг мавжудлигига, Европада ўз истилоларини давом эттириш, кенгайтириш ва бўйсундирилган халқларни қаттиқ итоатда ушлаб туриш мақсадига яратилган сиёсатни олиб боровчи ҳарбий-маъмурий аппаратнинг шъий марказлаштирилганлигига асосланган эди.

Румели Усмонийлар давлатининг асосий ҳудудларидан бирига айланди. Чунки айнан шу ерда империя пойтахти Стамбул шаҳри, Усмоний султонларнинг эски қароргоҳи Эдирне (Адриано-поль) ҳамда савдо марказлари ҳисобланган кўпгина бошқа йирик шаҳарлар – Салоники, Дуррес, Скопье, София, Сараево жойлашган эди.

Туркиянинг Болқон яриморотида олиб борган сиёсатида болқон халқларини исломлаштириш муҳим ўрин эгаллайди. XVII асрдан сакланиб келинган «қон билан тўланадиган солиқ», яъни бўйсундирилган халқлардан ўсмирларни саралаб олиш, ислом динига ўтказиш, кейинчалик султон мулкининг ҳимоячиларига айланттириш ҳамда улар ичидан сарой аъёнлари, яничарлар тайёрлаш болқон халқлари ҳаётида оғир из қолдирди. Бундан ташқари шаҳар гунаармандлари ва савдогарлар орасидан кўплаб болқонликлар ўз мулклари, баъзан эса ҳатто ҳаётларини сақлаб қолиш учун исломни қабул қилганлар ҳам кўп эди. Бошқа диндагиларнинг (христианлар, ғудийлар) мусулмонлар билан тенг ҳуқуққа эга эмаслиги ҳам исломнинг зўрлик билан сингдирилиши учун шароит яратарди. Мулкка эгалик ҳуқуқи ва солиқлар тизими ҳам шу мақсадга

йўналтирилган бўлиб, исломни қабул қилмаган аҳоли бундан жуда катта жабр тортарди.

Ерга эгалик шакллари. Босиб олинган ерларда усмонийлар ерга эгалик қилишнинг Болкондаги илгариги шаклларида тублави фарк қиладиган ўз тизимини ўрнатдилар. Босиб олинган мамлакатлардаги аксарият ерлар ҳарбий хизматлари учун сипоҳийларга тарқатилди, қолган ерлар эса усмоний амалдорларга ва саркараларга фойдаланиб туриш учун берилди. Шу ерларнинг бир қисми султон ҳамда сулола аъзоларининг мерос мулки сифатида сарой иктиёрига ўтди.

Христиан динига мансуб ер эгаларининг баъзилари ислом динига ўтиш шарти билан ўз ерларини саклаб қолдилар, бошқалари эса ҳарбий-лен (мамлакатдаги ерларнинг катта қисми ҳарбий ленига айлантирилган эди) сифатида ерлардан фойдалана бошладилар. Аммо христиан сипоҳийларга унумсиз ерлардан кам миқдорда ажратилганлиги сабабли сипоҳийларнинг бу тоифаси XVI аср давомида йўқ бўлиб кетди. Христиан черкови ҳам Болкондаги ўз ерлари ва қарам деҳқонларидан деярли бутунлай маҳрум бўлди.

Шаҳарлар. Савдо ва саноат. XV аср охири ва XVI асрда бир қатор Болкон шаҳарларида иктисодий ўсиш кузатилади, шаҳарларнинг ташқи кўриниши сезиларли даражада ўзгарди, мусулмон меъморчилиги намуналари кўпайиб борди. XVII асрга келиб мусулмон шаҳарларнинг салмоғи умуман Болкон шаҳарларининг ярмидан ошиб кетди. Бу жадал турк мустамлакачилиги ва исломлаштиришнинг натижаси эди.

Болкон мамлакатларида анъанавий шаҳар ҳунармандчилиги ва савдонинг ривожланиши усмонийлар ўрнатган феодал тузум шароитида ўта зиддиятли эди. Бунинг устига диний чеклашлар ҳам ўрнатилган бўлиб, христиан динига мансуб ҳунарманд ва савдогарлар фаолиятнинг маълум турлари билангина шугулланиши мумкин эди. Шу сабабли турклар ҳукмронлиги бўйсундирилган халқларнинг иктисодий ўсишини тўхтатиб қўймоқда эди. Бундан ташқари буржуача тадбиркорликнинг асосий шарти бўлган мулкнинг ва савдогар шахсининг дахлсизлиги ҳам кафолатланмаган эди.

Шунга қарамайдан Европада, айниқса, католик мазҳаби ҳукмрон ҳисобланган мамлакатларда инквизиция авж олган, ўзга мазҳаб ва диндагилар қувғинга учраган пайтда Испания ва Португалияда яҳудийларнинг Болконга кўчиб келиши кўпайди. Булар асосан сав-

Давлатлар бўлиб, Дубровник ва Ғарбий Европа савдогарлари билан алоқа ўрнатган эди. Шу сабабли улар Болкон ва бутун Усмонийлар империясининг Англия, Франция, Италия, Голландия ва Марказий Европа давлатлари билан ташқи савдосида воситачилик қилар ва умуман усмонийларнинг бошқа давлатлар билан бугунги кунда савдосида муҳим ўрин тутарди.

Савдонинг бир томонлама ривожланиши, яъни Ғарбий Европада чиқарилган арзон молларнинг Болкон мамлакатлари ва умуман Усмонийлар империясига қарашли ерларга оқиб келиши натижасида маҳаллий ҳунармандчилик турғун ҳолатга тушиб қолди. Аста-секин Болкон мамлакатлари ва бутун Усмонийлар империяси саноати ривожланган Ғарбий Европа мамлакатларининг аграр хомашисига базасига айланиб борди.

Жанубий славянларда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши. Ҳали XVII асрдаёқ сипоҳийлар султонга қарамликдан қутулиш ва шартли равишда эғалик қилаётган ерлари – сипоҳийликни мерос мулк – чифликка айлантириш учун ҳаракат қиладилар. Бунинг учун сипоҳийлар ҳарбий хизматдан товланиб, ўз ерларига бошқа одамларни ёллашарди. Бу жараён, айниқса, XVIII асрда кенг қулоқ ёйиб, дастлаб Македония, Босния ва Болгарияни, кейин эса Сербияни ҳам қамраб олди. Шу тариқа сипоҳийлик ерлари чифлик (Болгарияда) ёки читлук (Сербияда) ерларига айланиб борди. Феодал муносабатларнинг барҳам топиш жараёнида чифлик ерлари бозор билан узвий боғланган бўлиб, маҳсулотларнинг анчагина қисми сотиш учун олиб чиқилар эди. Бу шароитда аста-секин бозор муносабатларининг шаклланиши учун шароит тугилади. Айни пайтда чифлик феодал ер эгаллигига хос томонларни ҳам ўзида сақлаб қолган эди. Чифлик фақат турклар ёки турклашган аҳолининг мулки бўлиб, бу ерларда уларга бириктирилган славян деҳқонлари ишларди. Бу дастлаб баршчина – ишлаб бериш кўринишида бўлган бўлса, кейинчалик деҳқонлар ерни ижарага олиб ҳосилнинг бир қисмини, одатда ярмигачасини ер эгасига тўлайдиган бўлди. Чифликнинг кенг тарқалиши кўплаб деҳқонларни ерларидан маҳрум қилиб, ишсизлар сонининг ошиб кетишига олиб келди. Ишсизларнинг бир қисми турклар бориши кийин бўлган тоғли ҳудудларга кетиб у ерда ўз кишлоқларини ташкил қилар ва ҳунармандчилик билан шуғулланарди. Қолган қисм деҳқонлар эса чифлик ерларда ишларди.

Жанубий славян кишлокларининг аҳолиси «задруга» деб аталувчи катта-катта оилаларга бирлашиб яшарди. Бундай оилаларда 100–150 тагача киши бўлиб, ер умумий мулк ҳисобланар ва унга биргалашиб ишлов бериларди. Жанубий славянларда задруга ҳўжалигининг узок сакланиб қолганлигига сабаб, товар-пул муносабатларининг сустрарақки этганлигида эди. XVIII аср охири – XIX аср бошларидан капиталистик муносабатлар ривожланган сари задруга ҳўжалиги ҳам барҳам топиб борди.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аста-секин бўлса-да кишлок ҳўжалигининг маълум экинларга мутахассислашуви ва ҳунармандчиликнинг таракқиётига олиб келди. Асосий экинлар пахта ва тамаки бўлиб, улар кўплаб экиладиган бўлди. Чорвачилик ҳам шу тарика ривожланиб, Сербияда чўчкачилик, Болгарияда эса қўйчилик асосий соҳага айланди. XVII аср ва, айниқса, XVIII асрда Дунай ва Сава дарёларининг савдо йўллари бўйларида ҳунармандчилик кенг ривожланди. Белград, Сараево, Мостар шаҳарлари ҳунармандчиликнинг муҳим марказларига айланади.

Болгариянинг турклардан тоғлар билан ажратилган янги кишлоқларида ҳам аста-секин ҳунармандчилик ва савдо марказлари таркиб топди. XVIII аср иккинчи ярмидан Сливено, Габрово, Калефери, Карлово ва бошқа болгар шаҳарларида ҳам ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жонланди. София ва Пловдив шаҳарларида болгар аҳолисининг сони ошириб, ҳунармандчилик ривожлана бошлади.

Болкон ерларининг Габсбурглар империяси таркибига киргизилишида XVIII аср 60–80-йилларида Мария-Тереза ва, айниқса, Иосиф II томонидан ўтказилган «маърифатли абсолютизм» ислохотлари помещиклар зулмининг бир оз юмшаши, товар-пул муносабатларининг ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Жанубий славян халқлари миллатий уйғонишининг бошланиши ҳам шу даврга тўғри келади.

Хорватияда бозор муносабатларининг шаклланиши жадал суратларда юз берди. Ёғоч ишлаб чиқариш ва кemasозлик саноати айниқса тез ривожланди. 1779 йили Венгрия таркибига қўшилган Риска шахрида қоғоз фабрикаси ишлай бошлади, мануфактураси ривожланиб кетди. Сербия, Словения ва Босния билан савдо алоқалари мустаҳкамланди, чорва моллари, ёғоч ва дон сотиш кенг йўлга қўйилди.

Словенияда капиталистик муносабатлар Хорватиядан олдинроқ шакллана бошлади. Триест ва Любляна шаҳарлари муҳим савдо-саноат марказларига айланиб, капиталистик муносабатларнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Янги муносабатлар кишлок ҳўжалигига ҳам дадил кириб борди: маккажўхори ва узум етиштириладиган майдонлар кенгайди, чорвачилик ривожланди.

Болкон халқларининг миллий-озодлик кураши. Усманий турклар томонидан забт этилган халқлар орасида ўзга дин, тил ва маданият ҳукмронлигидан озод бўлиш учун интилиш ҳеч қачон бўлмади. Усманийлар империясининг Ғарбий ва Марказий Европа давлатлари билан ҳарбий ҳаракатларга тортилиши унинг Болкон мамлакатларидаги ҳарбий устунлик даражасига таъсир кўрсатди. Миллий-озодлик ҳаракатларининг кўламига кўп сонли мусулмон аҳолисининг мавжудлиги ва тўхтовсиз олиб борилган исломлаштириш сиёсати ҳам таъсир этмай қолмади.

XV–XVI асрларда усманийларнинг сўзсиз ҳарбий устунлиги уларга қарши халқлар кураш тактикасида ўзгариш пайдо бўлишига олиб келди. Серб гайдуқлари, грек клефтлари, хорват успоклари, болгар «қарокчилари»нинг алоҳида отрядлари шу тарика пайдо бўлди. Кейинчалик мустамлака зулмининг кучайиши, зўрлик билан исломлаштириш, маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги ва христиан аҳолиси баъзи катламларининг илгариги имтиёзлардан маҳрум этилиши халқ оммасининг қаршилигига, айрим вилоятлар аҳолисининг усманийларга душман бўлган давлатлар томонига ўтиб кетишга олиб келди. 1537–1540 йиллардаги уруш давридаёқ Венеция ва унинг иттифокчилари бўлган давлатларнинг туркларга қарши курашга чорловчи даъватлари славян, албан, грек ва бошқа халқлар орасида ўз аксини топди. Айниқса, Химара албанларининг шиддатли курашлари усманийларнинг Италияга бостириб кириш режасини йўққа чиқарди. Химара турклар томонидан забт этилмай қолди, венецияликлар ва испанларнинг бирлашган кучлари черногорияликлар кўмағида денгиз бўйидаги Херцегови ва Рисан шаҳарларини эгалладилар.

Турк-Венеция уруши ва усманийлар флотининг 1571 йили Лепанто ёнидаги мағлубияти билан Болкон халқлари озодлик ҳаракатининг янги – юксалиш даври бошланди. Морея грекларини, Химара ва Дукагина албанлари, черногорияликлар ва бошқа Болкон вилоятлари аҳолиси туркларга қарши иттифок тузилганли-

ги ҳақидаги хабарни ўшанда зўр завқ билан кутиб олдилар. Венеция кўшинларига кўпгина кўнгиллилар келиб қўшилди, тажрибали болқон денгизчилари усмонийлар флотини яқсон қилган Лепанто ёнидаги денгиз жангида иштирок этдилар. Аммо туркларга қарши иттифок иштирокчиларининг ўзаро келишмовчиликлари ва Венециянинг кейинчалик бу иттифокдан чиқиб кетиши уруш бошларида эришилган ғалабаларни ривожлантириш имконини бермади. Шунга қарамасдан усмонийларнинг Болқондаги мавқеи XVI аср 70 йилларидан бошлаб омонатлашиб қолган эди.

Гайдуқларнинг сони ва фаоллиги сезиларли даражада ўсиб, усмонийларнинг Европадаги мулкларида доимий равишда ғалаёналар кўтарилиб турди. Болқон халқларининг XVI аср охири – XVII аср бошларида усмонийларга қарши курашининг кенг кулоч ёйиши Мукаддас иттифок (Австрия, Испания ва Рим папалиги) нинг туркларга қарши ўн беш йиллик Узоқ уруши йилларига (1592–1606) ҳамда бутун Усмонийлар империясининг жиддий инқирозга юл тутиши даврига тўғри келади. Озодлик курашининг бу юксалтиш даврида Банатдаги сербларнинг курулли чиқишлари (1594), Тирново шаҳрида янги шоҳ Шишман III ни тахтга ўтказган (1598) болгарлар ва албанларнинг кўзғолонлари (1594–1596), Жанубий Сербия ва Герцеговина аҳолисининг кўзғолонлари (1597–1598) муҳим воқеалар бўлди. Ўшанда гайдуқлар йирик аҳоли пунктларини ҳам эгаллашганди. 1595 йили улар Софияни ишғол қилишди. 1596 йилда эса ушбу усмонийларнинг Далмациядаги муҳим таъин пункти бўлган Клис шаҳрини бирмунча вақт эгаллаб турдилар. Барча халқ ҳаракатларининг умумий белгиси шу эдики, Болқондаги усмонийлар ҳокимиятини шу пайтгача маълум даражада қўллаб қўлланган, унга қарши чиқишдан ўзини тийган маҳаллий ер эгаларининг маълум қатламлари энди бу ҳаракатда иштирок этибгина қолмастди, унга раҳнамолик ҳам қилдилар.

XVI аср охири – XVII аср бошларидаги усмоний турклар таъмига қарши халқ кўзғолонларини тайёрлашда христиан черкони раҳбарларн, хусусан, Охрид архиепископлиги ва Печ патриархияси, Албания, Болгария шаҳарлари ва серб кишлоқларидаги ўзини бошқариш органларининг кўзга кўринган оқсоқоллари катта роль ўйнади. Улар усмонийларга душман бўлган давлатлардан ҳарбий ёрдам олишга интилишиб, жиддий дипломатик фаоллиги олиб бордилар, турли кўзғолон марказларини бирлаштиришга

халқларидилар. Аммо Австрия, Венеция ва Испаниянинг фаол ёрда-
мига ишонч беҳуда бўлиб чиқди. Бундан фойдаланган усмонийлар
кўзғолонларни каттиққўллик билан бостирди, илгари маълум имти-
ёларга эга бўлган ёки деярли бўйсундирилмаган вилоятларда янада
катъий назорат ўрнатилди.

Усмонийлар қўшинининг катор юришлари Албаниянинг тоғли
зоонасини бўйсундиришга қаратилган эди, аммо тоғли ҳудудларда
усмонийлар ўз ҳукмронлигини ўрната олмади. Шу йиллари усмо-
нийларга қарши курашда болқон халқларининг кучларини бирлаш-
тиришга уриниш жараёни давом этди. 1614 йили Албания, Черно-
гория, Босния, Герцеговина, Болгария, Сербия, Далмация ва Маке-
дония вакилларининг йиғинида умумболқон халқ кўзғолонининг
режаси ишлаб чиқилди. Аммо режада асосий куч сифатида Визан-
тия империясини тиклаш орзусида юрган француз герцоги Карл
Навварскийнинг эскадрасига ишонилганлиги ва бу эскадра денгизда
турклар томонидан яқсон қилинганлиги туфайли умумболқон халқ
кўзғолони режаси амалга ошмади. Бунинг натижасида XVII аср
20–30-йилларига келиб усмоний турклар Болқонда ўз мавқеларини
бирмунча мустаҳкамлашга эришдилар. Албания ва Руминиянинг
катор ҳудудларида исломлаштириш сиёсати яна авж олди.

* * *

XVII асрнинг ўрталарига келиб аста-секин ўзгариб бораётган иж-
тимоий-сиёсий вазиятнинг асосий хусусиятларидан бири жанубий
славян, грек ва албан халқларининг усмонийлар зулмига қарши ку-
рашда жипслашув жараёни бўлди. Шу курашнинг XVII асрдаги энг
каттаси 1686–1688 йиллардаги болгарлар кўзғолони эди. Шунинг-
дек, XVII аср охири ва бутун XVIII аср давомида Сербия ва бошқа
жанубий славян ерларида ҳам кўзғолонлар тўхтамади. Мустақиллик
учун курашда, айниқса, Черногория яхши муваффақиятларга эриш-
ди. Вақти-вақти билан мустақиллигини тиклашга эришиб турган
бу давлат XVIII аср охирида Россиянинг Туркия устидан қозонган
катор ғалабалари натижасида батамом мустақилликни қўлга кирит-
ди. Шунингдек, 1793–1794 йиллари сербларнинг катъий ҳаракати
туфайли Белград подшолиги ҳам автономияга эга бўлди.

Бирок Болқонда турклар ўрнатган мустамлакачилик зулми XIX
асргача, баъзи ҳудудларда эса XX асргача сақланнб қолди. XVIII аср
охири ва XIX аср болқон халқларининг миллий уйғониш, ўзлигини

англаш даври бўлди. Шу сабабли бу даврдаги мустақиллик учун олиб борилган кураш ғоявий асосланганлиги ва юксак ташкиллаштирилганлиги билан ҳам ажралиб туради.

XV боб бўйича саволлар

1. Усманийларнинг Болқондаги ҳарбий-сиёсий устунлиги ва маҳаллий халқларни итоатда ушлаб туришга қаратилган сиёсати қандай факторларга асосланган эди?
2. Усманийлар истилоси Болқонда ишлаб чиқариш ва савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?
3. Болқон мамлакатларида капиталистик муносабатларнинг шаклланиши бошқа Европа мамлакатларидагидан қандай фарқ қиларди?
4. Болқон халқларида миллий уйғониш жараёнининг ўсишига Европадаги қайси воқеалар жиддий таъсир кўрсатди?
5. Болқон халқларининг миллий-озодлик ҳаракатига усманийларнинг исломлаштириш сиёсати қандай таъсир кўрсатди?

XVI БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ШИМОЛИЙ ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ

XVI–XVIII асрлар Шимолий Европа мамлакатлари тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда улар Европанинг энг ривожланган мамлакатлари каторига кирмаса-да, товар ишлаб чиқариш ва капиталистик муносабатларнинг шаклланиши, феодал деҳқончиликнинг барҳам топиши жадал суръатлар билан давом этаётган эди. Шунингдек, Шимолий Европа давлатларининг сиёсий ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди: Кальмар унияси бекор қилинди; Швеция ва Данияда абсолютизм ўрнатилди; киролислохоти амалга оширилди; минтақада ҳукмронлик учун кураш кучайиб, етакчилик роли Даниядан Швецияга ўтди.

XVII аср ўрталарига келиб Шимолий Европа мамлакатлари иккита давлат – Швеция ва Данияга бирлашди ҳамда уларда абсолют монархияга ўтиш жараёни, асосан, якунланди.

XVI асрга келиб Кальмар унияси атрофидаги кураш ҳам якунловчи босқичга кирди. Унияга биноан бирлаштирилган мамлакатларнинг кироли бўлиб Дания монархи қолаверди. Ютландия ва Скандинавия

¹ Кальмар унияси – 1397 йили Швециянинг Кальмар шаҳрида Дания, Швеция, Норвегия ўртасида абадий бирлик туғрисида тузилган акт. Дания кироли Эрик Померанский ушбу униянинг кироли деб эълон қилинган.

Блекинг, Халланд ҳудудларидаги Дания оролларида ташқари Шлезвиг ва Гольштейн герцогликлари ҳам бу пайтда Данияга қараб эди. У стратегик жиҳатдан муҳим ҳамда аграр ва товар ишлаб чиқариш учун бой ҳудудларни эгаллаб турарди. Дания билан фақат Ганза, балки империя (герман миллатининг Муқаддас Рим империяси) ҳам ҳисоблашарди.

Унияга кирган Норвегия ва бошқа майда давлатлар кучсиз, фақат Швециягина уни бекор қилиш учун фаол ҳаракат олиб бораётган эди. XVI аср бошларида Швеция ҳукмдорлари озод деҳқонлар ва Ганза шаҳарларининг ёрдамига таяниб, амалда мамлакат мустақиллигига эришдилар.

1518 йили Дания кироли Кристиан II турли-туман халқлар вакилларида ташкил топган армияга бош бўлиб унияни тиклаш учун Швецияга бостириб кирди. У Стокгольмни эгаллаб, пойтахтда ва бошқа шаҳарларда номдор фуқароларни қатл қилдирди. Бунга жавобан шведлар унияга қарши умумхалқ ҳаракатини (1520–1523) бошладилар. Ҳаракатга таниқли зодагон Густав Ваза бошчилик қилди. У Ганза флоти ёрдамида 1523 йили Швеция тахтини қўлга киритди ва Швециянинг униядан чиққанлигини эълон қилди.

Униянинг бекор қилиниши натижасида Шимолий Европада бири бири билан рақобатлашадиган икки давлат – Дания ва Швеция вужудга келди.

Дания. Дания киролигига унинг ўз ерларидан ташқари Норвегия, Исландия, Гренландия, Фарер ороллари ва Эльба дарёси ортисига Шлезвиг ҳамда Гольштейн герцогликлари ҳам қираб эди.

Скандинавия мамлакатлари ичида бойлиги ва аҳоли сонининг кўплиги билан ажралиб турувчи Данияда XVI асрдан бошлаб капиталистик муносабатлар шакллана бошлади. Мануфактура ишлаб чиқариши кенгайиб, савдо тез ривожланди.

Чет эл савдосидаги конъюнктура XVI аср ўрталарига келиб Даниядан жавдар, арпа, гўшт, ёғ, тирик моллар (шу жумладан, чўчкалар), чўчка ёғи, терн ва балиқ маҳсулотларини четга сотиш учун ниҳоятда қулай шароит яратди. Кемалар қатнови кўпайди. Шимолий денгиздан Болтик денгизига ўтувчи бўғозга эгалик қилиши ҳам Данияга катта фойда келтирди: фақат Зунд бўғози орқали ўтиш учун савдогарлар киролга кемадаги юкнинг 1/30 миқдорида бож тўлашар эди; кироли товарларни биринчи бўлиб сотиб олиш ҳуқуқидан ҳам фойдаланарди.

ёғоч сотишни қўллаб-қувватлади. XVIII асрдан саноатда дастлабки буг машиналари қўлланила бошланди.

Аммо XVIII асрда Швеция яна бир нечта урушда – 1741 йили Россияга қарши ва 1756–1763 йиллари Россия ва Франция билан иттифокда Пруссияга қарши Етти йиллик урушда иштирок этди. Бу урушларда катнашиш ҳам Швеция манфаатлари учун ҳеч қандай фойда бермади. Мамлакатда ҳокимият учун кураш кескинлашди, ҳолос.

Натижада 1772 йили Густав III давлат тўнтаришини уюштириб, абсолют монарх бўлиб олди. У маърифатли абсолютизм руҳида бекор қатор ислохотлар ўтказди. Қийноққа солиш ва тан жазоси бекор қилинди, жодугарлар устидан жараёнлар тақиқланди, матбуот эркинлиги эълон қилинди ва бошқалар.

Абсолютизм ва 1788–1790 йилларда Россия билан бўлган навбатдаги урушда мағлубият зодагонларнинг қиролга қарши ғазабини кучайтирди. 1792 йил қирол Густав III зодагон-фитначи томонидан ўтиб ўлдирилди.

Янги қирол Густав IV даврида ҳам Швеция ўзининг Европадаги мавқеини тиклаш учун қатор урушларда иштирок этди. Энди бу урушлар мамлакатга иқтисодий қийинчиликлардан бошқа ҳеч нарса олиб келмади.

Норвегия. Норвегия ўзининг кучли қўшниларида анча ортда қолаётган эди. XVI асрда у кам сонли ва сийрак жойлашган аҳолига кучсиз зодагонларга эга камбағал давлат эди. Кальмар унияси бўзилгандан сўнг Норвегия расман қироллик ҳисобланиб, Давлат кенгаши – рискорд тимсолида ўз ҳукуматига эга бўлса-да, амалда Дания қироллари қўл остида қолди.

Худуди асосан тоғли ерлардан иборат бўлган бу ўлкада деҳқончиликни ривожлантиришнинг имконияти йўқ эди. Шу сабабдан дон доим танқис бўлиб, уни қўшни давлатлардан, асосан, Даниядан олиб келишар эди. Аҳолининг асосий машғулоти яйловчилик, мол боқиш, балиқ тутиш ва овчилик эди. Четга сотиладиган асосий маҳсулот ёғоч ва балиқ бўлиб, у ганзаликлар монополиясида, яъни порт Берген ҳам тўлиқ улар қўлида эди. XVII асрда ганзаликлар Норвегиянинг тижорат ишларидан даниялик ва голландияликлар томонидан сиқиб чиқарилади.

XVI аср ва XVII асрнинг биринчи ярмида Норвегия аҳолиси уч марта, шаҳар аҳолиси икки марта кўпайди. Мамлакат ерларининг

хўшатириш бошланиб, темир ва мис қонлари ишга туширилди. Ўрмон саноати интенсив ривожланиш йўлига ўтди. Аҳоли сонининг ошиши савдонинг ҳам тез ривожланишига олиб келди.

XVII аср ўрталарига келиб Норвегия иқтисодида кескин жонланган юз берди. Дастлаб кемасозлик, кейин эса кумуш казиб олиш кўпайди. Ташки савдо, асосан Англия, Голландия, Испания, Португалия ва Африка мамлакатлари билан олиб борилди. XVIII аср орашларига келиб Норвегия савдо флоти мингта кема ва ўн минг денгизчига эга эди.

XVII–XVIII асрларда Дания ҳукумати Норвегиядаги қироллик ерларини сотишни кўпайтирди. 1760 йилга келиб деҳқонларнинг 66 фоизи хусусий ер эгалари, 34 фоизи ижарачилар эди. Шаҳар аҳолиси ҳам тез ўсиб борди.

Денгиз савдоси, тоғ-қон саноати ва металлургиянинг ривожланиши ўсиб бораётган буржуазиянинг бойишига олиб келди. Иқтисоди қўллаётган ва капиталистик муносабатлар тез ривожланаётган Норвегия билан у қарам бўлган Дания ўртасидаги қарама-қаршиликлар кучайиб борди. Айни пайтда Норвегиянинг ички зиддиятлари ҳам кўзга ташланиб, қатор кўзғолонлар бўлиб ўтди. 1764–1767 йиллардаги балиқчилар кўзғолони ва 1786–1787 йиллардаги Лафтхус бошчилигидаги деҳқонлар кўзғолони шулар жумласидандир.

Натижада 1788 йили Дания ҳукумати дон савдосига монополь эгаллики бекор қилди. Шунгача Норвегия дон ва дон маҳсулотларини қоронғи нархларда фақат Даниядан сотиб олишга мажбур эди.

Ўсиб бораётган миллий онг кишиларда Дания қироллигига нисбатан норозиликни кучайтирди. 1797 йили Жанубий Норвегияда кўзғолон бўлиб ўтди. Норозиликларнинг ўсишига Франциядаги инқилоб ҳам катта таъсир кўрсатди. Бирок XIX аср бошларида ҳам Норвегия Данияга қарамлигича қолаверди.

Финляндия. Финляндия XVI асрда Швециянинг чекка ўлкаси эдилар эди. Кейинчалик, 1556 йили герцоглик, 1623 йили эса генерал-губернаторлик деб эълон қилинди. Швеция қироли томонидан тасвирланадиган бошқарувчи кейинчалик (1581–1721) Финляндия бўлиб князн унвонини олди. Расмий тил швед тили ҳисобланар эди.

1721 йилги Ништадт сулҳидан сўнг Фин қўлтигидаги ерларнинг бир қисми Россия ихтиёрига ўтди. 1809 йили эса Финляндия бутунлай Россия томонидан забт этилди ва 1917 йилнинг охиригача унинг таркибида бўлди.

Финляндиянинг иктисодий ва ижтимоий аҳволи Швецияникига ўхшаш, бироқ ривожланиш даражаси анча паст эди. XVI асрда аҳоли, асосан денгиз бўйларида яшар, аммо шу даврдан ички ҳудудларни ўзлаштириш ҳам бошланган эди. Аҳоли асосан деҳқончилик, балиқчилик, овчилик, ёғоч савдоси ва ботқоқдан темир олиш билан шуғулланар, ҳайдашга яроқли ерларнинг асосий қисми зодагонларга қарашли эди. Энг катта шахри Або (ҳозирги Турку) бўлиб, у пайтда 5 минг аҳоли истикомат қиларди.

Финляндияда амалга оширилган ислохотчиликдан сўнг ширинлик ва маданияти ўз таъсирини сақлаб қолган бўлса-да, финлар ўз ёзувига эга бўлди, фин адабиётига асос солинди.

XVII–XVIII асрларда Финляндия иктисоди ва маданияти, асосан Швеция таъсири остида ривожланди.

Исландия. Исландия тоғли ва совуқ ўлка бўлиб, бу ерда ҳам асосан бошқа ўлкалардан келтириладиган маҳсулотларга боғлиқ эди. Кальмар унияси даврида Исландия ўлат ва бошқа касалликлардан ҳамда бу ерда жойлашиб олган денгиз кароқчиларидан катта зарар кўрди.

Исландияда феодал ишлаб чиқариш деярли ривожланмади. Оролнинг шаҳарлари ҳам, ўз зодагонлари ҳам йўқ эди. У «алтинг» деб аталувчи фуқароларнинг умумий йиғини томонидан бошқариларди. Исландия XII асрдан Норвегияга қарам бўлиб, кейин у билан бирга Дания таркибига қиради.

Шимолий Европа халқлари маънавий ҳаётидаги ўзгаришлар. XVI аср Шимолий Европа халқлари маънавий ҳаётига кўплаб янгиликлар олиб келди. Бевосита Реформациядан сўнг, ибодатхона ва монастырлар қошидаги мактабларнинг ёпилиши, католицизм билан боғлиқ ўрта аср қўлёмаларининг, рассомчилик ва ҳайкалтарошчилик асарларининг йўқ қилиниши натижасида маориф ва санъатда маълум тушқунлик юз берди. Бироқ бу ҳолат жуда тез ўзгарди. Диний маросимларнинг миллий тилларда ўтказилиши шу тилларнинг, аввало Швеция, Дания, Финляндияда ривожланишини тезлаштирди. Китоб нашр қилиш кўпайди, Инжилнинг скандинав тилларида таржимаси ва дастлабки алифболар кўпайди. Адабиёт ва тасвир санъатда дунёвий жанрлар пайдо бўлди. Меъморчиликда Уйғон

эрдан эса готика ўрнига илк барокко¹ усули келади. Дастлабки барокко тўпламлари ва миллий тарихнинг илк баёнлари пайдо бўлади. Мактаб таълими ҳам кенгайиб борди. Стокгольм (1477) ва Копенгаген (1479) университетлари таълимнинг миллий марказларига айланади. Шу билан бирга кўплаб скандинав ёшлари Европанинг машҳур университетлари – Париж, Болонья ва бошқаларда ўқий бошлайди.

Даниялик олим Тихо Брагеининг астрономияга оид асарлари, Уранненборг касридаги расадхонаси ва мактаби бутун Европада шуҳрат қозонади. XVII асрда Швецияда қадимий ёдгорликларни, шу жумладан археологик ёдгорликларни ҳимоя қилиш бўйича дастлабки қонунлар қабул қилинди.

Шимолий Европа халқлари маданий тараккиётида илгаригидек илғор чет эл маданияти намуналарини ижодий ўзлаштириш катта роль ўйнайди. Шу ўзлаштириш туфайли Шимолий Европа халқлари порох, китоб чоп қилиш дастгоҳи, компас, вексель, мукамал тоғ-дон қурилмалари, металлургия пресси ва қурилишнинг илғор усуллари билан танишди.

Бир неча аср Ганза билан узвий алоқада бўлиш ва кўплаб немисларнинг Скандинавия мамлакатларида ўтроклашиб қолиши маҳаллий тилларда, Шимолий Европанинг моддий ва маънавий маданиятида сезиларли из қолдирди.

* * *

XVI аср ўрталари, айниқса, XVII ва XVIII асрларда ёш миллатлар – французлар, инглизлар, биринчи навбатда, голландлар, валлонлар ва фламандларнинг Шимолий Европага таъсири катта бўлди. Нидерландиянинг жанубий ҳудудларидан кўчиб келганлар ўзига тўқ ва ишбилармон кишилар эди. Тадбиркорлар, молиячи ва савдогарлар, қурувчилар, металлурглари, муҳандис ва денгизчилар – буларнинг ҳаммаси Данияга, кейин эса Швецияга катта маблағни, биржани, ҳарбий ишдаги янгиликларни, чет эл савдо компанияларининг тажрибасини олиб кирди. Қиролнинг, бой аслзодаларнинг саройларида, кийимларида, умуман аҳолининг туриш-турмушида янги давр руҳи уфуриб турарди. Скандинавия халқлари маданияти миллий ва бадий ўзига хосликни сақлаб қолган бўлса-да, янги давр руҳи бу жаҳада ҳам сезила бошлаган эди.

¹ Барокко – (итальян. *barocco* – муъжизавий, ажойиб) XVI–XVIII асрнинг ўрталарида Европа мамлакатларидаги санъат, архитектура, адабиёт ва мусикада кенг тарқалган йўналиш.

1. Кальмар унияси бекор қилингандан сўнг Шимолий Европа мамлакатлари ривожига қандай муҳим ўзгаришлар юз берди?
2. Даниянинг ривожланишида Кристиан II ва Струэнзе ислохотлари қандай роль ўйнади?
3. XVI–XVIII асрларда Швеция тараққиётининг қандай асосий босқичлари мавжуд эди?
4. Сиёсий ва иқтисодий қарамлик Норвегия, Финляндия ва Исландия мамлакатлари ривожига қандай таъсир кўрсатди?
5. XVI–XVIII асрларда Шимолий Европа халқлари маданий ҳаётидаги асосий ўзгаришларнинг моҳияти нимада эди?

IV БЎЛИМ

ЯНГИ ДАВРДА АМЕРИКА МАМЛАКАТЛАРИ

XVII БОБ. XVII–XVIII АСРЛАРДА ШИМОЛИЙ АМЕРИКА

Америкадаги дастлабки мустамлакалар

Ғарбий Европа мамлакатлари Янги Дунёга аллақачон бойликлар манбаи сифатида қарай бошлаганди. Чунки илк европаликларни олқишлаб кутиб олган Америка кимсасиз чўлга сира ўхшамасди. Ҳозир ҳисоблашларича, ўша пайтларда Ернинг Ғарбий Ярим қурасида худди Ғарбий Европада бўлгани каби, 40 миллионга яқин одам истикомат қилган. Ҳозирги Америка Қўшма Штатларининг ерлари европаликлар томонидан мустамлакалаштирилган пайтда америкаликларнинг сони ҳар хил ҳисобларга кўра 2 миллиондан 18 миллионгача деб кўрсатилмоқда. Европаликлар билан бўлган беҳисоб жанглار ва 1600 йилги очарчилик, даҳшатли чечак эпидемияси аҳолининг кўпчилигини кириб юборди.

Европаликлар XVIII аср бошларида Шимолий Америкада мустамлакалар ташкил қилдилар. Натижада, Европа цивилизацияси Атлантик океанининг ғарбий соҳилларига ҳам таркала бошлади.

Христофор Колумб Кариб денгизи соҳилига қадам босганидан беш йил ўтгач, яъни 1497 йили венециялик денгизчи Жон Кэбот Британия қиролининг топшириғига биноан Ньюфаунлендга келди. Кэботнинг бу саёҳати умуман катта аҳамият касб этмаса-да, кенинчалик Британиянинг Шимолий Америка ерларига даъвогарлик ҳақидаги ушун асос бўлди.

Христофор Колумб кашфиётлари натижасида асос солинган Испания ер мулкларидан Американинг европаликлар томонидан улаштирилиши бошланади. Улардан дастлабкиси, 1513 йили Хуан Понс де Леон бошчилигида таъсис этилган гуруҳ бўлиб, улар ўша йили Флорида соҳилларини ўзлаштиришни бошладилар.

1522 йили Мексиканинг забт этилиши билан Испаниянинг Америкадаги мавқеи янада мустаҳкамланди.

1539 йили Эрнандо де Сото экспедицияси Флорида орқали Шимолий Американинг жануби-шарқий қисми бўйлаб то Миссиссиппи дарёсигача кезиб чиқди.

Франция байроғи остида сузган асли венециялик Жованни де Веразано каби денгизчиларнинг саёхатлари туфайли қарам Американинг шимолий қисми кашф этилиб борди. Де Веразанонинг 1542 йилги экспедициясидан ўн йил ўтгач, Сант-Лоуренс дарёси узр уюштирилган Жак Картье экспедицияси Франциянинг Шимолий Америка ерларига то 1763 йилга қадар даъво қилишига асос бўлди.

1540-йиллари французлар Квебекда (ҳозирги Канададаги шаҳар) таъсис этган биринчи мустамлакаси барбод бўлганидан сўнг, орадан йигирма йил ўтгач, улар Флориданинг шимолий соҳилини ишғол қилишга уриндилар, бироқ бу мустамлака 1565 йили испанияликлар томонидан вайрон қилинди. Сўнгра Испания қуроли кучларининг бошлиғи Педро Менендес (1519–1574) томонидан барпо этилган Санта Августин шаҳри европаликларнинг Шимолий Америкадаги доимий истикомат жойига айланди.

Испанияга Мексика, Кариб минтақаси ва Перудаги мустамлакалардан оқиб келган бойликлар бу жойларга Европанинг ўзга давлатларида, хусусан, Англия каби қудратли давлатларда ҳам катта қизиқиш уйғотди.

Англиянинг Шимолий Америкадаги илк мустамлакасини 1583 йили Вольтер Раллей деган киши Роанок оролида ташкил қилди. Лекин англизларнинг бу ерда доимий ўрнашиб олишлари учун яна 20 йилга яқин уриниш лозим бўлди. 1607 йили Жеймстаунда англизларнинг мустамлакачилик ҳаракатлари муваффақият қозонди ва Шимолий Америка янги даврга кириб келди.

Инглиз мустамлакачиларининг оқими йил сайин ошиб борди. Бу ерда бошпана топиш ва «Исо подшолиги» ҳақидаги тасаввотни эркин тарғиб қилишга умид қилган пуритан жамоалари ўнигоҳларини тобора тез-тез Америкага қаратдилар.

Америкага келаётганлар орасида ғов тутиш оқибатида ўз ерларидан айрилган кўплаб деҳқонлар, ҳеч қанақа ҳунари йўқ мингларча ёшлар бор эди. Шунингдек, меҳнатга яроқли жиноятчилар ҳам ҳукумат томонидан мустамлакаларга жўнатилад эди.

Шимолий Америкада ўрнашиб олган Англиянинг мустамлакаларидан биринчиси Жеймстаун бўлди. Қирол Яков (Жеймс) Iнинг қафолат хати билан имтиёзга эга бўлган Виржиния (ёш Лондон)

компаниясининг тахминан 100 кишилик бир гуруҳи 1607 йили
кўрфазига томон йўл олди. Бир қатор муваффақиятсиз
қўриқлардан сўнг, 1610 йили Хенрико (ҳозирги Ричмонд) шаҳри
қўриқга етибди. 1612 йили Жон Рольф томонидан Вест-Индиядан
келтирилган тамакининг маҳаллий ўсимликлар билан частиштири-
шни натижасида олинган янги тамаки нави, Виржиниянинг асосий
қўриқдан манбаига асос солди.

1620 йили Ўзларининг иқтисодий аҳволидан ва диний камси-
тилишидан норози бўлган лейденлик пуританлардан бир гуруҳи
Виржиния компаниясидан ер патентини олди ва 101 нафар пуритан
(ота-пилигримлар)дан¹ иборат гуруҳ «Мэйфлауэр» кемасида Вир-
жинияга келди. Ўзларини шаклланган давлат қонунлари доираси-
дан ташқарида турганлигига ишонган пуританлар, ўзлари танлаган
қўриқлар ишлаб чиққан «адолатли ва барчага тенг қонунлар»га
қўриқга етишга расман аҳдлашиб олдилар. Бу қелишув «Мэйфлауэр
қўриқлашуви» номи билан маълум.

Декабрь ойида «Мэйфлауэр» кемаси Плимут портига кириб кел-
ди. Кейинчалик бу ерда Янги Плимут шаҳри қўриқди ва Янги Анг-
лия мустамлакаларига асос солинди. Кўчиб келувчилар қўриққа
қўриқрилган қўриқ – «Ота пилигримлар қўриқи» ҳар йили АҚШда бай-
рам сифатида нишонланади.

Кўчиб келганларга улкан жасорат, тоқат ва чидам керак бўлди.
Қўриқ эди, шунинг учун кемада яшашга тўғри келди. Икки-уч ой ичи-
да яшаш жойи йўқлигидан, қинга ва бошқа касалликлардан одам-
ларнинг ярми ҳалок бўлди, бироқ қўшни Вампоноад хиндулари
қўриқга мадад берди, маккажўхори етиштиришни ўргатди. Баҳор
қелиши билан кўчиб келганлар қўриқга ўз қўриқларига ишониб ишга
қўриқдилар. Улар ерларни тозаладилар, экинлар етиштирдилар,
қўриқлар қўриқдилар, хўжалик қўриқта бошладилар. Қўриқлабки пайтларда
қўриқдай ерларда жамоа тартиби қўриқлашиб турди, жамоа оқборлари
қўриқди, озиқ-овқатлар ва ақбоб-уқуналар қўриқлашган қўриқда
қўриқтилди. Ақс қўриқда қўриқ қўриқ мумкин эмасди.

1630 йили, қўриқ Карл I нинг мустамлақа қўриқга етиш қўриқлатига
қўриқган қўриқларнинг янги қўриқни Массачусетс қўриқзига етиб
қўриқди. Кўчиб келувчиларнинг қўриқчилиги пуританлар бўлиб, улар-
нинг диний эътиқодлари ва амалиёти Англияда қўриқган сари қўриқ
қўриқиб остига олинмоқда эди.

¹ Пилигрим – қўриқб юривчи дуохон, муҳожир.

Мустамлакалар ташкил қилинган ҳудудларда ҳинду қабила-
ларининг асосан икки гуруҳи, ирокезлар ва алгонкинлар яшарди.
Уларнинг умумий сони 200 минг киши бўлган, деб тахмин қилин-
нади.

Мустамлакачиларнинг сони шимолда нисбатан кам бўлиб,
улар қирғоқ бўйларида яшаётган пайтларида ҳиндулар билан
дўстона муносабатда бўлдилар. Кўчиб келганларга ўрмонларни
тозалаш ва ерга ишлов беришни айнан ҳиндулар ўргатдилар.
Улар оқ танлиларга тамаки, нўхат, маккажўхори, ошқовок, қовун
ва бодринг экишни, шакар олишни, баликларнинг бош қисмида
ўғит сифатида фойдаланишни, ёввойи ҳайвонларни овлашни
қайин пўстлогидан қайик ясашни (бундай қайикларсиз мустамла-
качилар ҳеч қачон ёввойи чангалзорларга қира олмаган бўларди),
моллюскалар истеъмол қилишни ўргатдилар. Ҳиндуларнинг
сўқмоқлари келажакда мустамлакачиларнинг йўлларига айлани-
ши керак эди. Бир сўз билан айтганда, ҳиндулар европаликлар-
га Янги Дунёда қандай яшаш кераклигини ўргатдилар, улар эса
кўпчилик ҳолларда ҳиндуларнинг ерларини тортиб олиш билан
жавоб қайтарди.

Уй ҳайвонларига эга бўлмаган мустамлакачилар ўрмонларни
эгаллаб ола бошладилар. Савдогарлар ром ёки фабрика товарла-
ри эвазига ҳиндулардан қимматбаҳо тери, мўйна, ер сотиб оларди.
Ҳозирда Нью-Йоркнинг марказий қисми жойлашган орол ҳаммаси
бўлиб 24 доллар турадиган пичоқлар ва тақинчоқларга сотиб олин-
ган.

Мустамлакачилар ва ҳиндулар ўртасидаги ўзаро муносабатлар
ҳамкорлик ва тўқнашувдан иборат мураккаб қорилиш эди. Ас-
америкаликлар янги технология ва савдо-сотикқа яқинлаштирилган
нидан фойда кўришига қарамай, кўчиб келганлар ўзлари билан кел-
тирган касалликлар ва очкўзлик ҳиндуларнинг азалдан шаклланин-
ган ҳаёт тарзларига жиддий таъсир кўрсатди.

1570 йили шимолий минтақалардаги ирокезлар ўз даврлари
учун энг демократик давлат – «No-De-No-Sau-Nec», яъни Ирокезлар
Лигасини ташкил қилиш мақсадида бешта қабила бирлашди.

1600–1700 йиллар давомида Лига қудратли куч бўлган. Лига
Англия билан мўйна савдо-сотик ишларини олиб бориб, Америка
қага ҳукмронлик қилиш учун 1754–1763 йиллар мобайнида аҳо-

урушда Францияга қарши Буюк Британияга нттифокдош бўлган. Ирокезлар Лигасининг мадади бўлмаганда Буюк Британия мазкур урушда голиб чикмаган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Мазкур Лига Америка инкилобига кадар ўз кучини сақлаб турди.

XVII аср ўрталарида Англияда содир бўлган инкилоб муҳожир-сонини чеклади ва метрополиянинг Америкадаги монополия-ларга эътиборини сусайтирди. Бу ҳол 1643 йили Массачусетс-сўрфази, Плимут, Коннектикут ҳамда Нью-Хэвен мустамлака-лари Янги Линия Конфередациясини тузишлари учун имкони-ни тугдирди. Бу – европалик мустамлакачиларнинг минтакавий нттифок тузиш борасидаги дастлабки уринишлари бўлди.

1660 йили кирол Карл IIнинг тахтга қайта тикланиши билан Англия яна бир бор Шимолий Американи ўз диққат марказига олди. Киска муддат ичида Каролинага кўчиб келган европаликларнинг илк работлари бунёд этилди ва голландияликлар Нью-Нидерланддан сиқиб чиқарилди. Нью-Йорк, Нью-Жерси, Делавер ва Пенсильва-нияда хусусий мулкчиликка асосланган янги мустамлакалар таъсис этилди.

1732 йили, Жоржиянинг кўчиб келувчилар томонидан ўзлаш-тирилиши билан 13 та мустамлакадан охиргиси ҳам таъсис этилди.

Англия мустамлакаларидаги ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт. Янги Англиянинг (Шимолий Америкадаги Англияга қарашли ерлар шундай атала бошланди) мустамлакаларида ки-чик фермер хўжаликлари кўпроқ тарқалди. Аста-секин кишлок хўжалиги билан боғлиқ бўлган саноат ўсиб борди, XVII аср ик-кинчи ярмида биринчи мануфактуралар пайдо бўлди (йигирувчи, тукув, темирдан буюм ясовчи ва ҳ.к.). Янги қатламлар – буржуа-зия ва ёлланма ишчилар қатламларининг шаклланиши тезлашди. Жанубий мустамлакаларда ер эгалари катта майдонларни план-тацияларга айлантитардилар. У ерларда етиштириладиган асо-сий экинлар пахта, тамаки ва шоли эди. Бирок мустамлакаларда бўш ишчи кучи сони чекланганлиги учун ҳам бу ерларга ишчи кучларининг оммавий киритилиши бутун Американи тўлдириб қорарди. Кўпгина камбағал-иммигрантлар океандан бу тарафга ўтиш учун маблағларни йўқлигидан савдогарлар ва кема эгалари билан кулларча келишувига рози бўлар, кейин эса хўжайинлар уларни Америкада қайта сотишарди. Бу одамларни «шартнома-

ланган хизматкорлар» деб аташарди, улар янги хўжайинларига 2 йилдан 7 йилгача ишлаб беришлари шарт эди. Бирок Европада кул-хизматкорларнинг окиб келиши ҳам плантациялардаги ишчи кучи етишмовчилигини ҳал қила олмасди, хиндуларни ишлатиш мажбур қилиш учун уринишлар эса фойда бермади. Аста-секин «ок қуллар»ни негрлар сиқиб чиқарди. Қуллар меҳнати, айниқса, плантацияли хўжаликининг негизи бўлган жанубий мустамлакаларда кенг қўлланилар эди.

Америкача плантация капиталистик тузум ривожланаётган бир шароитда қулдорлик даври эксплуатация усуллари қайта тикланишнинг ўзгинаси эди. Мустамлакаларга негрларни олиб келиш 1619 йилдаёқ бошланганди. Меҳнат шароитлари чидаб бўлмас даражада эди. Қочганлик учун негрларни шафқатсиз жазолашарди, ҳаётини маҳрум қилинишлари ҳам мумкин эди. Аммо қулларга қарши йўналтирилган террорга қарамасдан, улар икки юз йил давомида (1863 йилгача) 250 марта исён ва қўзғолонлар кўтардилар.

Мустамлакалар буржуача кадриятлар негизида ташкил топди, лекин инглиз кироллари ва ер аристократияси уларда феодал тартибларни ўрнатишга уринишарди. Англия кироллари ўз яқинларини мустамлакалардан катта ерларни тарқатарди. Лорд Ферфакснинг оиласига майдони жиҳатидан Голландияга тенг ер берилганди. Лорд Балтимор Мэриленднинг эгаси, герцог Йоркский эса Нью-Йоркнинг, Уильям Пен – Пенсильваниянинг эгаси ва ҳ.к. Бу мустамлакадорлар ўз ерларида феодал тартибларни ўрнатишга уринишарди. Бирок бўш ерларнинг мавжудлиги бу сиёсатни йўққа чиқарди. Ишчилар Ғарбга кетиб қолар, у ёқда эркин фермер бўлишарди.

Англияда туриб мустамлакаларни бошқарар экан, киролик кўпчилик мустамлакалар губернаторларини шахсан ўзи тайинларди. Барча суд, ижро ва олий қонунчилик ҳокимияти уларнинг қўлларида эди.

Мустамлака ассамблеялари икки палатадан: юкори палата губернатор аристократлар орасидан тайинлайдиган кенгашидан ва аҳоли сайлайдиган қуйи палатадан иборат эди. Сайловчилар учун юкори мулкый чеклов мавжуд бўлиб, у овоз беришда ва қарар қабул қилишда энг қашшоқ, демакки, аҳолининг энг норози қисмига катнаша олмаслиги учун ўрнатилганди. Сайловлар очик овоз бериш йўли билан ўтказиларди.

Шимолий Американинг шимолий ва жанубий мустамлакалари иқтисодий ҳолатидаги фарқлар

	Шимолий мустамлакалар	Жанубий мустамлакалар
Қишлоқ хўжалиги	Кичик фермерлик	Йирик плантациялар
Асосий ишчи кучи	Озод кўчкинчилар	Африкалик қуллар
Даромаднинг асосий манбаи	Саноат	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси

Замонавий миллатнинг шаклланиши. XVIII аср ўрталарига келиб, мустамлакаларда ягона ички бозор шакллана бошлади, савдо шлокалари ривожланди. Шимолий мустамлакалардан жанубга дон, балик, саноат маҳсулотлари олиб келинарни. Савдо йўллари асосан дёрёлардан иборат эди.

Америка ерларида қарийб икки асрлик биргаликда яшаш тажрибасидан кейин кўчиб келганларнинг ягона тарихий тақдири юзага келди. Инглиз тили умумий тил бўлиб қолди. XVIII аср ўрталарига келиб мустамлакаларнинг кўпгина аҳолиси ўзларини америкалик деб атай бошлади. Аҳолининг ўзига хос турмуш тарзи ҳам шаклланди. Одамлар ўз уйларини ёғочдан қурадилар. Одатда уйлар битта тонадан иборат бўларди, лекин улар бир нечта бўлса, унда киш пайтга фақат биттаси иситиларди. Ёриткич сифатида чўпчирик ишлатиларди. Кийим ва кўрпалар уйда тўкилган каноп матодан бўларди.

Катта шаҳарларда савдогарлар икки ва уч каватли уйларда яшашарди. Мебель, файтонлар, мағолар Англиядан буюртма билан олиб келинарни. Плантаторлар ўзларига ҳашаматли саройлар қуриб оларди.

Худуднинг умумийлиги, мустамлакаларнинг иқтисодий ва хўжалик манфаатлари, тил, диннинг ягоналиги янги миллатнинг шаклланишига асос солди.

Америка буржуа жамиятининг гоялари. Америка миллати шаклланиши билан бир пайтда ўзига хос миллий маданиятнинг ҳам шаклланиши тўғрисида тўғри тасаввурлар пайдо бўлиб бериш жараёни юз берди. XVIII асрдаги Америка жамиятида диний дунёқараш ҳукмронлик қилар, маънавий-диний фанатизм ўрнатилган, черковга солиқ бериб туриш мажбурий эди. Яқинда кунни дуо ўқишга бағишланарди. Яқинда кунлари кўчаларда дунёвий мавзудаги суҳбат учун то шармандали устун ёнига қўйиб

кўйишгача жазоланиши мумкин эди. Дунёвий санъат нафратга лойик деб ҳисобланарди. Кўпинча «ажиналар ови» ўтказилар ва «афсунгарлик» учун таъкиб қилинади. Қарийб барча ўқув муассалари черков қўлида эди.

Бирок XVIII аср ўрталарига келиб, маданият ва ижтимоий фикр ривожига миллий буржуазия шаклланиши билан боғлиқ бўлган жиддий ўзгаришлар юз берди. Буржуа маърифатчилиги ғоялари кенг тарқалди, дунёвий илм олиш, фан, адабиёт ва санъат муваффақиятли ривожланди. Коллежлар сони ўсиб борарди, аср ўрталарига келиб уларнинг сони 8 тага етди. Гарвард университети (1636 йилдаёқ ташкил қилинган) Йель ва Принстон университетлари қўшилди. 1765 йили мустамлакаларда 43 та газета нашр қилинар, жамоатчилик кутубхоналари очилган, босмахона ишлари тез ривожланаётган эди.

Бостон ва Филадельфия энг йирик маданий марказ бўлиб қолди. Америка маърифатчилиги ажойиб олим ва файласуфлар Бенжамин Франклин ва Томас Жефферсон (1743–1826) номи билан чамбарча боғлиқ.

Бенжамин Франклин – демократиянинг буюк устози. Бенжамин Франклин (1706–1790) – «золимлардан скипетрни, худодан – чақмоқни¹ олиб қўйган одам», файласуф, сиёсатчи, олим ва иктисодчи сифатида машҳур. Тахминан 1682 йили унинг отаси, пуритан, диний эркинлик истаб оиласи билан Янги Дунёда ўрнашди. Ун етти ёшидан бошлаб, Франклин «барча нарсалар учун ўзидан ўзи миннатдор бўлган», яъни мустақил ҳаёт бошлаган одам бўлди. У Нью-Йоркда, Филадельфияда бахтини синаб кўрди, муҳтожликни бошдан кечирди, омадсизлик, муваффақиятсизликлар бўлди. Кейин Франклин Англияга кетди, у ерда босмахонада ишлади. Америкага қайтиб келиб, Франклин Филадельфияда жойлашди, ишлаб топган пулларига китоб сотадиган дўконча очди. Кейин у биринчи оммавий кутубхона ташкил қилди, шахсий газетасини чиқарди, Пенсилвания университетига асос бўлган академияни ташкил қилди ва ниҳоят 25 йил давомида бошқа тилларга ҳам таржима қилинадиган машҳур календарини чиқарди. Тахминан 1754 йилдан бошлаб, у сиёсат билан жиддий шуғуллана бошлайди. Америка мустамлакалари унинг фаол иштирокида Англиядан ажралиб чиққанидан сўнг

¹ Б. Франклин чақмоқнинг электрик табиатини исбот қилди ва у лаборатория шароитида қандай пайдо қилиниши мумкинлигини кўрсатди.

Францияга Қўшма Штатларнинг биринчи дипломатик вакили си-
монд келди. Кулликнинг бекор қилиниши ҳақидаги петицияга қўл
қўйиш унинг энг сўнгги сиёсий ҳаракати бўлди.

Франклин босмахона шогирдлигидан буюк давлат арбоби ва
инженер олимга айланди. У барчасига фақат ўз меҳнати би-
ни эришганлигидан фахрланарди ва ватандошларига ҳам шун-
дай қилишни маслаҳат берарди. Нашр қилган календари ҳақида
ахборот экан, у шундай деб ёзади: «Мен календардаги машхур са-
ҳифа оралиғини фаровонликка олиб келадиган йўл сифатида
меҳнатсеварликка ва тежамкорликка чорловчи мақол ва маталлар,
қўғирлар билан тўлдирардим».

Франклиннинг ҳаёти — бу йўл ҳамма учун очик эканлиги-
ни кўрсатди. «Камбағаллик, хушомад шеърлар ёзиш ва унвон
орқасидан қувиш одамни кулгили қилиб қўяди» — деб ёзганди у.
Франклин буржуа ахлоқи нормаларини шундай баён қилган эди.

Америка инқилоби. Мустақиллик учун кураш.

АҚШнинг ташкил топиши

Мустақиллик учун уруш сабаблари. Буюк Британия кироли,
қўшгонлар ва тадбиркорлар мустамлакалардан олинадиган фой-
дани тобора қўпайтиришга ҳаракат қилишди. Улар мустамла-
калардан қимматбаҳо хомашё, тери ва пахтани олиб кетишарди,
мустамлакаларга эса тайёр маҳсулотларни олиб келишар, солиқ
ва шартловларни йиғиб олишарди. Буюк Британия парламенти ману-
фактуралар очиш, темирдан буюмлар ишлаб чиқариш, бошқа мам-
лакатлар билан савдо қилиш каби бир қатор фаолият турлари учун
мустамлакаларда турли тақиб ва чеклашлар ўрнатган эди. Шунга
қарамадан, мустамлакалар иқтисодий қудрат ва маданий раванг
ҳисобидан бекиёс даражада ўсди ва деярли барчаси узок йиллар
омида ўзини бошқариб келди. 1760 йили мустамлакаларнинг
аҳоиси 1 млн 500 минг кишидан ошиб, 1700 йилдан бери
қўшма бараварга ўсди.

Қўшиб келганларнинг янги ерларга силжиб бориши хиндулар
уруш келтириб чиқаришидан чўчиган Британия ҳукумати
қўшма ҳам чеклаш сиёсатини қўллади. 1763 йилги кирол Дек-
ларациясига биноан Аллеген тоғлари, Флорида, Миссисипи дарё-
си ва Квебек орасидаги ғарбий ҳудудларга мустамлакаларнинг

Конвент фақат Конфедерация моддаларига қўшимчалар киритиш ваколатини олган эди, бироқ муҳокама давомида давлат ва ҳукуматнинг тамомила янгича шаклини барпо этишга киришилди. Фикр-мулоҳаза ва тортишувлар 16 ҳафта давом этди. Бахслар асосан қонун чиқарувчи орган – Конгресснинг, федерал ҳукуматнинг, суднинг мақоми ва штатлар билан марказий ҳокимият ўртасидаги муносабатлар ҳусусида борди. Натижада, 1787 йил 17 сентябрда шу бахс ва тортишувлар маҳсули – Конституция қабул қилинди. Конституцияни мажлисда қатнашаётган 42 вакилнинг 39 таси имзолади. Бироқ бу ҳужжат кучга кириши учун ҳали халқ томонидан ошқоора сайланган штатлар конвентларининг розилиги зарур эди.

Конвент қарорига биноан 13 штатдан тўққизтасининг конвентлари тасдиқлагач, Конституция кучга кириши керак эди. 1788 йили июнда талаб этилган тўққизта штат Конституцияни тасдиқлади, бироқ йирик штатлардан Виржиния ва Нью-Йорк ўз тасдигини бермади.

Кучли марказий ҳокимиятга қарши қарашлар Конституцияга қарши чиққанларнинг асосий сабаби эди. Шахс ҳуқуқлари ва эркинликларининг камситилишидан қўчиш эса барчани бир хил ташвишга солар эди. Конституция шахс ҳуқуқларини қайд этилганлиги сабабли Виржиния вакили Патрик Хенри (1736–1799) уни имзоламаган эди. Конституцияга қўшимча «Ҳуқуқлар тўғрисида билль» таклиф этилганлиги туфайли 25 июнь куни Виржиния конвенти, Александер Гамильтон, Жон Жэй ва Жеймс Мэдисонларнинг сазой-ҳаракатлари билан 26 июль куни Нью-Йорк конвенти Конституцияни тасдиқлади.

1789 йил сентябрда Нью-Йоркда тўпланган Биринчи Конгресс конституцияга қўшимчаларни қабул қилди. 1791 йил декабрида 10 та қўшимчани Конституциянинг таркибий қисмига айлантириш учун зарур даражадаги штатлар розилиги олинди. Бу қўшимчалар «Ҳуқуқлар тўғрисида билль» сифатида тарихга кирди. Ҳуқуқ тўғрисидаги билль қабул қилинган даврдан бери Конституцияга яна 16 та қўшимча киритилди. Уларнинг аксарияти Ҳуқуқлар тўғрисидаги билль ўрнатган шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтирди.

Конституция АҚШда республика тузумини ўрнатди. Илҳом ҳокимияти бошида 4 йил муддатга сайланадиган ва кенг ваколатларга эга бўлган президент лавозими жорий қилинди. Президент

армия ва флотта қўмондонлик қилар, халқаро шартномалар тузар, Олий мансабдорларни тайинлар эди. Биринчи Президент этиб, 1789 йил 30 апрель куни бўлиб ўтган сайловларда Жорж Вашингтон сайланди. Олий қонун чиқарувчи орган АҚШ Конгресси бўлиб қолди. У икки палатадан иборат эди – юқори (сенат) ва қуйи (вакиллар палатаси). Сенатга ҳар бир штатдан 2 киши сайланарди, вакиллар палатасига эса депутатлар штат аҳолисининг сонига мос равишда сайланадиган бўлди. Конгресс тез суръатлар билан департаментлар (вазирликлар)ни барпо қилди ва барча департаментларнинг раҳбарларидан таркиб топган АҚШ Президентининг Кабинети вужудга келди.

Бош судья ва бешта ёрдамчи судьялардан таркиб топган Олий Суд ҳамда учта округ судлари ва 13 та ҳудудий судларни таъсис этиш орқали Конгресс федерал суд тармоғини ҳам таъсис этди. Олий Суд қатта ваколатларга эга бўлди, унинг аъзолари президент томонидан бир умрга тайинланар эди. Олий Суднинг вазифаси қонунларнинг Конституцияга мос келишини кузатишдан иборат қилиб белгиланди. Штатларда қонунчилик кенгашлари сакланиб қолинди, улар маҳаллий ишларни бошқариш ҳуқуқига эга эдилар.

Айни пайтда, мамлакат собит равишда ўсиб, Европадан келувчи муҳожирлар сони ҳам ортиб борди. Америкаликлар Ғарб томон силжишди: Янги англияликлар ва пенсильванияликлар Оҳайо томон; виржинияликлар ва каролиналиклар Кентукки ва Теннесси томон. Нью-Йорк, Пенсильвания ва Виржиниядан юқоридаги бой водий эрлари тез фурсатда бугдой етиштирувчи улкан далаларга айланди.

Қўп анжомлар ҳамон уйда ишлаб чиқарилишига қарамай, саноатлаштириш тез ривожланиб борди. Массачусетс ва Род-Айленд тўқимачилик саноатининг пойдеворини яратди; Коннектикут тунадан ясалган анжомлар ва соатлар чиқара бошлади; Нью-Йорк, Нью-Жерси ва Пенсильвания қоғоз, шиша ва темир ишлаб чиқарди. Кенасозлик шу қадар ривожландики, денгизда Қўшма Штатлар Британиядан сўнг иккинчи ўринга кўтарилди.

Янги ерлар ўзлаштирилиб, учта штат – 1791 йили Вермонт, 1792 йили Кентукки ва 1796 йили Теннесси ташкил топди.

Ташқи сиёсатда оқилона иш тутилди. Француз инкилоби ва унинг оқибатлари туфайли Европада бошланиб кетган урушда қатнашмаслик учун АҚШ 1778 йили Франция билан имзоланган Ғаро битм шартларини бекор қилди. Ж. Вашингтон АҚШ уруш

XVIII асрга келиб бутун Лотин Америкаси Испания, Португалия, Голландия, Англия ва Франциянинг мустамлакаларига айлантирилди. Бунга карама-карши Лотин Америкасининг аҳолиси орасида озод бўлиш, мустикал давлат тузишга интилиш кучайиб бораётган эди.

Озодлик ҳаракатлари. Мустамлакачиларга қарши кўзғолонлар XVI асрдаёқ бошланган эди. Биринчилардан бўлиб курашга Куба хиндулари бош кўтардилар (1511–1512). Уларга Атуэй исмли шахс бошчилик қилди. Бу дастлабки кўзғолон нисбатан узок давом этган бўлса-да, оқибатда тор-мор қилинди. Атуэйни испанлар тутиб олишиб гулханда ёқдилар. Кейинчалик ҳам бундай кўзғолонлар доимий равишда бўлиб турди.

Хулди шу тарзда XVI асрда негр-куллар исёни бошланди. Бу курашнинг энг ёрқин тимсоли «Палмарес» (Палма Республикаси) бўлди. Кўзғолончилар Бразилияда маълум ҳудудни эгаллаб, унга Республика деб эълон қилдилар. Республика 1630 йилдан 1697 йилгача мавжуд бўлди, курашди. Бу «озод давлат»нинг 20 минг аҳолиси бор эди. Аҳоли асосан қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик билан шуғулланишарди, улар, ҳатто металлга қайта ишлов беришни ҳам ўзлаштириб олишган эди. «Палма Республикаси»ни Оксоқоллар Кенгаши бошқарди.

Негрларнинг озод давлатини йўқотишга қаратилган муваффақиятсиз уринишлардан сўнг XVII аср 80-йилларида унга қарши республикани қуршаб турган бутун португал армияси ташланди. Республиканинг сўнгги жангчилари баланд кирдан ўзларини жарликка ташлаб озод ҳолда ҳалок бўлдилар.

Бутун XVII–XVIII асрлар – хиндулар ва негрларнинг мустамлакачиларга қарши озодлик учун кураш даври бўлди.

Шимолий Америкадаги инглиз мустамлакаларининг мустикаллик учун курашдаги муваффақиятлари ва Буюк Француз инқилоби Лотин Америкаси халқларига ҳам катта таъсир кўрсатди. Франциядаги инқилоб садоси Гаити оролидаги француз мустамлакасида (унинг французча номи – Сан-Доминго) қудратли акс садо бўлиб жаранглади. Бу ерда 4–5 минг плантаторга 500 минг кул ишларди. Франциянинг Таъсис мажлиси оқ танли бўлмаган барча эркин кишиларнинг европаликлар билан тенг ҳуқуқлилигини эълон қилди, бироқ кулларнинг аҳволи ўзгартирилмади. Фақат бунга қарши

қўғолон кўтарилгандан кейин, 1791 йилги декрет билан Франциянинг ўз ҳудудига қадам қўйган кулларга озодлик берилди.

1791 йил 22 август кунини Гаитида бошланган куллар қўғолонига Туссен Лювертьюр (1743–1803) бошчилиқ қилди. Болалигида бир рухоний Туссенга ҳисоблаш, ўқиш ва ёзишни ўргатган эди. Плантациядаги иш бошқарувчи эса унга ўз кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берганди.

Туссен «Озодлик ҳамма учун» шиори остида жанг қилувчи армия тўзди. Қўғолончилар француз мустамлакачи кушинларини тор-мор қила олдилар. Куллар бу муваффақиятлар натижасида озодликка ва плантаторларнинг ерларига эга бўлдилар.

1801 йили Гаити оролида кулликнинг бекор қилинганлигини ва мустамлаканинг барча аҳолиси қонун олдида тенглигини тасдиқловчи конституция қабул қилинди. Конституция хусусий мулкнинг дахлсизлигини таъкидлади, 1-моддасида эса Сан-Доминго Франция империяси таркибидаги мустамлака эканлиги танилди. Туссен Лювертьюр Сан-Домингонинг умрбод ҳукмдори деб эълон қилинди. Бироқ Директория даврида Франция ҳукумати Сан-Домингодаги аввалги тартибларни тиклашга уринди ва шу мақсадда оролга 10 минг кишилиқ жазо қўшинини жўнатди. Қўшин озодликдан руҳланган қўғолончиларни енга олмади. Шунда француз қўмондонлиги Туссенни музокарага таклиф қилди ва музокара пайтида уни тутиб олиб Францияга жўнатди. У қамоқда 1803 йили вафот этди. Унинг сафдошлари Гаити мустақиллиги учун курашни давом эттирдилар.

Европалик босқинчилар ўрнатган тартиб Америка мустамлакаларининг ривожини тўхтатиб турди, ҳинду ва негрларнинг индустриал-қадр-кимматини ҳўрлади. Шимолий Америкадаги инглиз мустамлакаларининг мустақиллик учун кураши ва Буюк Француз инқилобининг таъсири остида Лотин Америкасидаги мустамлакаларда мустақилликка интилиш кучайди. Сан-Домингодаги негр кулларнинг инқилоби ва Лотин Америкасидаги биринчи мустақил давлат Гаитининг тузилиши мустамлакачилик режимига қарши кураш бошланаётганлигидан нишона эди.

XVIII боб бўйича саволлар

1. Лотин Америкасидаги мустамлакаларни бошқариш тизими қандай ўзига хос жиҳатларга эга эди?
2. Мустамлакалардаги маҳаллий аҳоли ҳиндуларнинг иқтисодий аҳоли ва сиёсий ҳолатини қандай таърифлаш мумкин?
3. Мустамлакаларда капиталистик муносабатларнинг ривожланишига нималар тўсқинлик қилаётган эди?
4. Бразилия ҳудудида Палма Республикасининг ташкил топиши маҳаллий аҳолининг мустақиллик учун курашида қандай аҳамият касб этди?
5. Мустамлакалардаги озодлик ҳаракатлари қандай ғоявий асосларга эга эди?

У БЎЛИМ

ХVI–ХVIII АСРЛАРДА ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ

ХIХ БО Б. ЯНГИ ДАВРДА АНЪАНАВИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ МАМЛАКАТЛАРИ

Европа тарихшунослигида шаркча тараккиётни «анъанавий цивилизация», «анъанавий жамият» деб аташади. Бунга кўпчилик камтарона ҳаёт тарзи, диний сабр-токат, ер эгалигининг ўзига хос шакли, кишилар ҳаётининг давлат томонидан тартибга солиниши кабиларни асосий белгилар сифатида киритишади. Хўш, «Шарк цивилизацияси» деган тушунча ортида нималар яширинган?

Ижтимоий тараккиётнинг асосий йўналишлари. Шарк мамлакатлари табиатнинг баркарор бўлмаса-да, нисбатан сахий инъоми туфайли ўзларининг географик ва тарихий устунликларини намоиш қилиб, ривожланган ижтимоий меҳнат таксимотига, маданий тараккиётнинг ўта юқори даражасига, жамият маънавий ривожининг анчагина юқори босқичини акс эттирувчи диний ва ахлоқий тизимни шакллантиришга эриша олдилар. Янги эра бошларида Хитойдаги Хан империяси тараккиёт даражасига кўра илк принципат давридаги Рим империясидан бирмунча олдинлаб кетган эди. Янги эранинг дастлабки минг йиллигида Шарк мамлакатлари, хусусан, Хитой, Ҳиндистон ва Якин Шарк мамлакатлари иқтисодий ва маданий тараккиётда катта сакрашга эришдилар. Бу даврда техник, технологик, ташкилий ва маданий инновациялар кенг тарқалган бўлиб, уларнинг кўпчилиги 300–500 ва, ҳатто, 1000 йил ўтгандан сўнг Европада пайдо бўлди (масман Шарқдан ўзлаштирилди). Иккинчи минг йиллик бошларигача ўтган давр ичида Хитойда дон маҳсулотларини етиштириш аҳоли жон бошига камида 1,5 марта ошиб, гектаридан 14–16 центнерни ташкил қилди. Худди шу кўрсаткич Якин Шарк ва Шимолий Африкада 10–13 центнерни ташкил қилиб, бу Ғарбий Европадаги кўрсаткичдан 4–5 марта юқори эди¹. ХVI–ХVIII аср-

¹ Кларк: Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 1. – С. 9.

ларда Хитойда миллий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига нисбатан йиллик ўсиши 0,15–0,25% ни ташкил қилган ва Ғарбий Европанинг муқим ривожланаётган Голландия, Англия сингари мамлакатлариники билан тенг бўлган. Шарқнинг Ғарбдан устунлиги, айниқса, асрлар давомида тўпланган маънавий имкониятлар, тажриба ва билимларга таянган интеллектуал кучларда яққол кўзга ташланади. Аҳолининг ўсиш динамикаси ҳам иқтисодий имкониятларнинг юқориликдан далолат беради.

Шарқ ва Ғарб мамлакатларида аҳоли сонининг ўсиши (млн киши)¹

Мамлакат, минтақа	1000 йил	1800 йил
Хитой	60–70	320–330
Ҳиндистон	55–75	180–200
Яқин Шарқ	28–32	28–34
Ғарбий Европа	28–30	114–118

Шарқнинг иккита йирик мамлакатлари – Хитой ва Ҳиндистонда аҳоли сонининг кескин ўсиши (Хитойда 5 марта, Ҳиндистонда 3 марта) истёмоқ бозори ва ишлаб чиқарувчи кучлар имкониятларининг ҳам мос равишда ўсганлигидан далолат беради. Умуман, иккинчи минг йиллик бошларида Шарқ мамлакатларида ривожланиш даражаси Ғарбий Европага нисбатан икки марта юқори эди. Бироқ Янги давр бошларига келиб Шарқ мамлакатлари Европага нисбатан сезиларли орқада қола бошлади. Бунинг асосий сабаблари куйидагилардан иборат эди:

– Шарқнинг деспотик давлатларида ҳарбий харажатларнинг, демак ишлаб чиқаришга йўналтирилмаган харажатларнинг умумий миқдори Ғарб давлатлариникидан анча юқори эди;

– XVI–XVII асрлардан бошлаб Шарқ мамлакатларида транспорт воситалари (кемалар, портлар, йўллар, каналлар қурилиши) ва коммуникация тизимининг (китоб чоп қилиш, саводхонлик даражаси) ривожланиш суръатлари Ғарб мамлакатларига нисбатан пасайди;

– ўрта асрларнинг охиридан бошлаб Шарқ мамлакатлари яққол каланиш ёки «ёпиқ эшиклар» принципига асосланиб, фаол ташқи сиёсат юритмади;

¹ Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 1. – С. 8.

– европалар мустамлакачилар кириб келиши арафасида Шарқнинг кўпгина мамлакатларида тарихан яратилган моддий, ижтимоий ва маънавий бойликларни ривожлантириш ўрнига табиий ресурслардан узок вақт экстенсив фойдаланиш натижасида келиб чиққан иқтисодий-иқтисодий инкироз кузатилаётган эди.

XVIII асрга келиб, масалан, саводчилик даражаси Хитойда 20–30 % дан 15–20% га, Ҳиндистонда 10–15% дан 4–6% га, Яқин Шарқда 8–12% дан 4–5% га тушиб кетди. Миллий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига улуши Хитой ва Ҳиндистонда 1/4, Яқин Шарқда эса 1/3 га қисқарди¹. Бу кўрсаткичлар Шарқнинг учта катта минтақасида ишлаб чиқарувчи кучлар деволуциясини² яққол акс эттириб турибди. Яна бир муҳим хулоса шундан иборатки, ҳозирги иқтисодий ўсишнинг бошланғич (одатда индустриал) босқичига хос бўлган экстенсив-интенсив турдаги кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришнинг баъзи муҳим аломатлари саноат инкилоби давридаги Ғарб мамлакатларида эмас, дастлаб Шарқда, Хитойда Ғарбдаги «саноат тўнтариши» дан юз йиллар олдин пайдо бўлган эди.

Европа экспансияси ва мустамлакачилик Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тузилишига анчагина зиддиятли таъсир кўрсатди. Цивилизациялар ўртасидаги «мулоқот» одамлар орасидаги жуда катта йўқотишларга олиб келди. Кўпчилик ҳолларда мустамлакачилик кенг миқёсдаги талончиликдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд маълумотларга қараганда XVIII аср иккинчи ярмида мустамлакалардан Европага ташиб кетилган соф бойликлар (контрабанда йўли билан олиб чиқиб кетилганларидан ташқари) Лотин Америкаси мамлакатлари ялпи миллий маҳсулотининг (ЯММ) 3% ни, Ҳиндистон ва Индонезия каби аҳолиси кўп мамлакатлар ЯММининг 1,2 % гачасини ташкил қилган. Метрополилардан арзон фабрика товарларининг оқиб келиши маҳаллий ишлаб чиқаришнинг, биринчи ўринда шаҳарлардаги ҳунармандчиликнинг инкирозига олиб келди.

Ерга эгалик шакли. Осиё мамлакатларида ерга эгалик қилишнинг шакллари мураккаб тизимга эга бўлиб, узок йиллар давомида шаклланиб келган урф-одат, диний дунёқараш ва табиий шарт-шароитга мослашган. Шарқда давлат барча ерларнинг олий мулкдори

¹ Кларк Г.: Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 1. – С. 24.

² Деволуция – (лотинча devolutio) йиғиштирмоқ.

ларда Хитойда миллий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига нисбатан 19-асрнинг 1-йиллик ўсиши 0,15–0,25% ни ташкил қилган ва Ғарбий Европанинг муқим ривожланаётган Голландия, Англия сингари мамлакатлариники билан тенг бўлган. Шарқнинг Ғарбдан устунлиги, айниқса, асрлар давомида тупланган маънавий имкониятлар, тажриба ва билимларга таянган интеллектуал кучларда яққол кўзга ташланади. Аҳолининг ўсиш динамикаси ҳам иқтисодий имкониятларнинг юқорилигидан далолат беради.

Шарқ ва Ғарб мамлакатларида аҳоли сонининг ўсиши (млн киши)

Мамлакат, минтақа	1000 йил	1800 йил
Хитой	60–70	320–330
Ҳиндистон	55–75	180–200
Яқин Шарқ	28–32	28–34
Ғарбий Европа	28–30	114–118

Шарқнинг иккита йирик мамлакатлари – Хитой ва Ҳиндистонда аҳоли сонининг кескин ўсиши (Хитойда 5 марта, Ҳиндистонда 3 марта) истеъмол бозори ва ишлаб чиқарувчи кучлар имкониятларининг ҳам мос равишда ўсганлигидан далолат беради. Умуман, иккинчи минг йиллик бошларида Шарқ мамлакатларида ривожланиш даражаси Ғарбий Европага нисбатан икки марта юқори эди. Бирок Янги давр бошларига келиб Шарқ мамлакатлари Европага нисбатан сезиларли орқада қола бошлади. Бунинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат эди:

- Шарқнинг деспотик давлатларида ҳарбий харажатларнинг, демак ишлаб чиқаришга йўналтирилмаган харажатларнинг умумий миқдори Ғарб давлатлариникидан анча юқори эди;

- XVI–XVII асрлардан бошлаб Шарқ мамлакатларида транспорт воситалари (кемалар, портлар, йўллар, каналлар қурилиши) ва коммуникация тизимининг (китоб чоп қилиш, саводхонлик даражаси) ривожланиш суръатлари Ғарб мамлакатларига нисбатан пасайди;

- ўрта асрларнинг охирларидан бошлаб Шарқ мамлакатлари аҳоли каланиш ёки «ёпиқ эшиклар» принциpigа асосланиб, фаол ташқи сиёсат юритмади;

¹ Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 1. – С. 8.

европалик мустамлакачилар кириб келиши арафасида Шаркнинг кўплаб мамлакатларида тарихан яратилган моддий, ижтимоий ва маънавий бойликларни ривожлантириш ўрнига табиий ресурслардан узок вақт экстенсив фойдаланиш натижасида келиб чиққан ижтимоий-иқтисодий инкироз кузатилаётган эди.

XVIII асрга келиб, масалан, саводлилиқ даражаси Хитойда 20–30 % дан 15–20% га, Ҳиндистонда 10–15% дан 4–6% га, Яқин Шарқда 8–12% дан 4–5% га тушиб кетди. Миллий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига улуши Хитой ва Ҳиндистонда 1/4, Яқин Шарқда эса 1/3 га қисқарди¹. Бу кўрсаткичлар Шаркнинг учта катта минтақасида ишлаб чиқарувчи кучлар деволюциясини² яққол акс эттириб турибди. Яна бир муҳим хулоса шундан иборатки, ҳозирги иқтисодий ўсишнинг бошланғич (одатда индустриал) босқичига ҳос бўлган экстенсив-интенсив турдаги кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришнинг баъзи муҳим аломатлари саноат инқилоби давридаги Ғарб мамлакатларида эмас, дастлаб Шарқда, Хитойда Ғарбдаги «саноат тўнтариши» дан юз йиллар олдин пайдо бўлган эди.

Европа экспансияси ва мустамлакачилик Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тузилишига анчагина зиддиятли таъсир кўрсатди. Цивилизациялар ўртасидаги «мулоқот» одамлар орасидаги жуда катта йўқотишларга олиб келди. Кўпчилик ҳолларда мустамлакачилик кенг микёсдаги талончиликдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд маълумотларга қараганда XVIII аср иккинчи ярмида мустамлакалардан Европага ташиб кетилган соф бойликлар (контрабанда йўли билан олиб чиқиб кетилганларидан ташқари) Лотин Америкаси мамлакатлари ялпи миллий маҳсулотининг (ЯММ) 3% ни, Ҳиндистон ва Индонезия каби аҳолиси кўп мамлакатлар ЯММининг 1,2 % гачасини ташкил қилган. Метрополиялардан арзон фабрика товарларининг оқиб келиши маҳаллий ишлаб чиқаришнинг, биринчи ўринда шаҳарлардаги хунармандчиликнинг инкирозига олиб келди.

Ерга эғалик шакли. Осиё мамлакатларида ерга эғалик қилишнинг шакллари мураккаб тизимга эга бўлиб, узок йиллар давомида шаклланган урф-одат, диний дунёқараш ва табиий шарт-шароитга мосланган. Шарқда давлат барча ерларнинг олий мулкдори

Қаранг: Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведе-
ний. Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 1. – С. 24.
² Деволюция – (лотинча devolutio) йиғиштирмок.

хисобланади ва бу ҳолат Шарқ цивилизациясининг асосий белгиларидан биридир. Шарқ динлари ҳам чексиз олий ҳукмдорлик принципини ва олий ҳукмдорнинг барча срларга мулкдорлигини улуғлайди.

Шарқ жамиятининг тараккий этиши билан хусусий мулк ҳам ривожланиб борди. Масалан, Ҳиндистонда ишлов бериладиган ерларнинг саккиздан бир қисми бевосита давлат ҳукмдори – подшоҳнинг ихтиёрида бўлиб, қолганлари феодал аъёнларга бўлиб бериларди. Хитойда императорнинг қариндошлари, йирик феодаллар, обрӯ амалдорлар ерларни, у давлатники ёки хусусийлигидан қатъи назар, «сотиб юборардилар». Ислом мамлакатларида ҳам ерларнинг асосий қисми (65% дан 85% гачаси) ҳукмдорга тегишли бўлиб, ерлар маълум тўлов эвазига феодалларга бўлиб бериларди. Таажжубланарлиси шундаки, мулк эгалари бир томондан, уни давлат томонидан қўриқланишига ҳаётий эҳтиёж сезиб, муҳтож бўлсалар, бошқа томондан, шу давлат ҳокимиятининг мулкка нисбатан чегарасизлигидан, назоратсизлигидан азият чекарди ва зулмга қарши чикарди.

Натижада, амалда Осиёнинг барча мамлакатларида ўз олий ҳукмронлигини мустаҳкамлашга интилаётган давлат билан эскирган тартиблар ривожланишига тўсик бўлаётган хусусий мулк ўртасида қарама-қаршилик мавжуд эди. Ҳаддан зиёд бойиб кетган мулкдорлар ҳар доим ҳукмдорнинг қаршилигига дуч келар ва ҳаётини хавфхатарга қўярди. Масалан, Японияда Осакалик Едойлар хонадонидан шундай бойлиги билан машҳур эди. Дон сақлайдиган бинолар, омборлар, юз минглаб олтин қуймалари, қимматбаҳо тошлар ва амаллий санъат асарлари бу хонадонга қарашли эди. Бундай қатта бойлик ва обрӯ ҳукмдорнинг гашига тегар, ғазабини келтирарди. Оқибатда хонадон давлатга бўйсунмаганликда айбланиб, барча мол-мулкларини мусодара қилинди. Қўплаб ҳолларда ҳукмдорлар ўзларининг шахсий ҳокимиятларини мустаҳкамлаш йўлида худди юқоридаги мисолдагидек иш тутишган.

Ҳаётнинг давлат томонидан тартибга солиниши. Шарқ цивилизацияси шароитида кишилар ҳаётининг давлат ва дин томонидан тартибга солиниши оммавий қўринишга эга эди. Давлат солиқлар, тўловлар, анъанавий йиғимлар орқали етиштирилган маҳсулотнинг асосий қисмини олиб қўярди.

Японияда, масалан, солиқ йиғувчилар ўша даврларда мавжуд бўлган бир мақолга амал қиларди, яъни: «Дехқон ҳўл сочин...

ўхшайди, канча кучли сиксанг шунча кўн сув чикади». Кишлок ва шаҳар аҳолиси давлат фойдасига турли тўловлар тўларди, савдогар ва ҳунармандлардан эса солиқ олинарди. Бундай улкан даромаднинг ҳаммасини тақсимлаш ҳарбийлар, хизматчилар ва баъзи бошқа тинчликдаги шахсларга турли манбалардан (масалан, маълум ҳудуддан) тушадиган даромаддан фойдаланиш ҳукукини бериш ва даромад манбаини турли давлат ташкилотларига бириктириб қўйиш тўли билан амалга оширилди.

Барча ҳарбийлар ва давлат хизматчилари амалдаги тартибларга сўзсиз итоат этишлари шарт, акс ҳолда ўлим жазосига ҳукм қилинарди. Бўйсунмаганлар ва гуноҳкорларни катл этиш ҳар куни юз берадиган одатий ҳол бўлиб қолганди. «Агар бир оила айб қилиб қўйса, бошқа тўққиз оила ҳамкорлик учун жазоланади» – XVIII асрда Хитойдаги Сичжоу шаҳрининг деворларидан бирида ана шундай ёзув ўйиб ёзилган. Ҳар бир шаҳарлик махсус дафтарга киритилиб, маҳалла ва кўчасига ёзиб қўйиларди, у ҳар ойда икки марта махсус текширувдан ўтиш учун бошқармага боришга мажбур эди. Барча шаҳарга келганлар ёки кетаётганлар ҳисобдан ўтишарди. Монахларнинг мажбуриятига ҳунармандлар ҳақида ахборотлар йиғиш ва қимчилик ҳам кирарди.

Ислом дини ҳукмрон бўлган мамлакатларда, айниқса, кўплаб халқлар ва турли динларга эътиқод қилувчиларни бир давлатга бириктирган Усмонийлар империясида, ислом динига эътиқод қилмайдиганлар учун барча бошқа чеклашлардан ташқари диний чеклашлар ҳам мавжуд эди. Улар алоҳида солиқ ҳам тўлашлари шарт эди.

Бундай шароитда товар-пул муносабатлари фақат ўрнашиб қолган анъаналар, диний ғоялар ва давлат бошқарув тизими билан курашлагина туғилиши мумкин эди.

Ҳўжалик юритишнинг жамоа усули. Шарк цивилизацияси учун жамоа ҳўжалигининг сакланиб қолиши ҳам характерли эди.

Ҳинд жамоаси одатда бир кишлоқдан иборат бўларди. Аксарият кишлоқлар бир-бирига жуда ўхшаш эди. Кишлоқ марказида ибодатхона ва бош майдон жойлашган, бу ердан, шунингдек, юкори касталар – брахманлар, савдогарлар, ер эгалари, тўқувчилар маҳаллалари ҳам жой олган. Кишлоқнинг асосий ҳудудидан ташқарида паст касталарга мансуб кишилар яшайди, уларнинг уйлари қирларнинг ён бағрида жойлашган. Ўнг узоқда бошқалар ҳазар қиладиган дахлснз-

лар кастасига тегишли кишиларнинг уйлари бор. Барча кишлоклари диний бошлик ҳурматли ўрин эгаллайди. У диний маросимларни ўтказди ва ҳаётий муаммоларни ҳал қилишда маслаҳат беради. Кишлоқдаги иккинчи шахс нотариусдир. У ўз дафтарига барча муаммоларни қайд қилади, ер майдонларининг солиқ ҳисобини ва даромадларнинг тушумини белгилаб беради.

Бундан ташқари ҳар бир жамоа умумий эҳтиёжи учун ҳам оқсоқол, солиқ йиғувчи ва бошқа амалдорларнинг заруриятларини бажариш учун ишлайдиган 10–12 ҳунармандни ҳам боқиб туришади.

Айрим жамоа аъзолари томонидан бажариладиган мансаб ва вазифалар наслдан-наслга ўтади. Бу билан жамоа деҳқон ва ҳунармандларни ўзида боғлаб туради, чунки деҳқон ва ҳунарманд фақат ўз жамоасидагина маълум машғулоти билан шуғулланишга ҳақли. Юридик жиҳатдан аксарият деҳқонлар озод ҳисобланарди, лекин амалда, масалан, хинд деҳқони ўз жамоасини тарқ эта олмасди.

Япон қишлоғи бошида оқсоқол турарди. У бутун қишлоқ аҳли томонидан сайланарди ёки қишлоқ феодаллари томонидан тайинланарди. Қишлоқ аҳолиси бешта-бешта кўшни уйлардан иборат гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир гуруҳнинг тепасида махсус нахб турарди. Бундай бешликнинг ҳар бир аъзоси солиқларни тўлаш ва бошқа мажбуриятларни бажаришда бир-бири билан боғланган. Яъни, тўлов ёки мажбуриятларни бажармаган гуруҳ аъзоси учун қолган аъзоларнинг умумий жавобгарлиги ўрнатилган. Мажбуриятдан қочишнинг олдини олиш мақсадида ҳеч бир уй эгаси ўзининг гуруҳдошларини огоҳлантирмасдан уйига биронта ҳам йўловчи кўя олмасди. Худди шунингдек, огоҳлантиришсиз бирон-бир деҳқон вақтинчага бўлса ҳам бошқа қишлоққа кета олмасди.

Ислон мамлакатларида ҳам жамоалар ўз ерларига, жамоани бошқариш тизимига эга эди. Бу ерда ҳам қишлоқ жамоаларига одатда кам ҳосил берадиган, суғориш тизимларидан узоқда жойлашган ерлар берилар эди. Қишлоқ оқсоқоли билан бирга суғорий суғориладиган минтакаларда миробнинг ўрни юқори бўлган. Қишлоқ аҳли энг ҳурматли кишилар орасидан оқсоқол ва миробни сайлашган. Барча ислон мамлакатларида дин кишилар ҳаётини туғилгандан то ўлгунига қадар тартибга солиб турар, шариат ўрнатган қоидаларга қатъий амал қилиниши талаб қилинарди. Турли ҳукмдорлар даврида ўтказилган кўплаб ислохотларга қарама-қарши қишлоқ ҳаёти минг йиллар давомида деярли ўзгармас эди.

Шундай килиб, жамоа ўз-ўзини бошқариш ва ўзининг ички муаммоларини ечишда одат, анъана, диний-ахлокий нормалар доира-сида нисбий мустақилликка эга эди.

Шаҳарлар. Шарк ва Европа шаҳарларининг ҳолатида ҳам фарк мавжуд эди. Агар Европа мамлакатларида шаҳарларнинг ўсиши ва мустақамланиши шаҳар аҳолисининг феодал қарамликка қарши кураши билан бирга олиб борилган бўлса, Шарқда аҳвол бутунлай бошқача, яъни янги даврда ҳам феодалнинг шаҳар устидан назорати сақланиб қолаётган эди.

Маълумки, ҳинд шаҳарларининг кўпчилиги рожаларнинг қароргоҳи сифатида пайдо бўлган. Рожа қасри ёнида ўн минглаб ионхўрлар, хизматкорлар, куллар овқатланишарди. Йирик феодал-ларнинг шаҳардаги қароргоҳлари рожа қасрининг кичрайтирил-ган нусхаси эди. Шаҳарда жойлашган ёлланма қўшинга жуда кўп хизматкорлар, аравакашлар хизмат қилишарди. Бундай шаҳар фео-дал ва унинг армияси билан яқин боғланган бўлади. Агар фео-далнинг қароргоҳи кўчирилса шаҳар бўшаб қолади. Масалан, шу тарзда бобурийзода Акбаршоҳнинг пойтахти бўлган энг бой шаҳар ҳисобланмиш Фатхпур-Сикри пойтахт Аграга кўчирилгач, бир неча йил ичида тўлиқ инкирозга юз тутди.

XVII аср бошларида Фатхпур-Сикрига келган бир инглиз сайёҳи: «Шаҳар маркази вайроналардан иборат. Бинолар бўм-бўш, аҳоли йўқ. Ернинг каттагина қисми томорқаларга бўлиб берилган», – деб ёзган.

Феодалларнинг қароргоҳи сифатида пайдо бўлган шаҳарлардан ташқари ички савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлиб хизмат қиладиган шаҳарлар ҳам мавжуд эди.

Хитой шаҳарлари янги даврда ҳам аввалгидек ўрта аср қиёфа-сини сақлаб қолган эди. Одатда иккита кенг кўча бир-бирини ши-калдан жанубга ва шарқдан ғарбга қараб шаҳарни кесиб ўтади. Бу кўчалар шунчалик тўғриқи, улар кесишган чорраҳадан шаҳарнинг турта дарвозаси ҳам бемалол кўриниб туради. Уйлар, ҳатто бойлар-ники ҳам пастгина килиб қурилган. Биноларнинг асосий қисми ёғочдан қилинган, ташқи тарафидан лок билан бўялган ва расм солинган бўлади. Деразаларга қоғоз, ойна, чиройли панжаралар ўрнатилган. Уйнинг хоналар (улар одатда беш ёки олтитта) биридан иккинчисига ўтиладиган қилиб қурилган ва катта ҳовли билан ажратилган.

Хусусий саройларнинг факат дарвозасигина кўчага қаратиб қурилган. Дарвоза чеккаларида иккита пасткамгина бино бўлиб, уларда хизматкорлар, дўкончилар ва ишчилар яшаган. Кўчаларнинг икки чети устунларига шиорлар ёзилган, мато байроқчалар билан безатилган дўконларга тўлик бўлган. Улар шунчалик кўпки, қўндалик эҳтиёж молларининг ҳаммасини дарвоза олдида сотиб олиш мумкин бўлган. Сотувчилар эса ўз молларини мактаб тўғрисида кичкиришган.

Йўловчиларнинг ҳордик чиқариши учун ҳар қандай дам олиш жойлари: меҳмонхона ва ошхоналар, мева, чой, муз сотилган сув сотадиган чодирлар бўлган. Кўчаларни сайёр савдогарлар, хунармандлар ва сартарошлар, хат ёзувчи хаттотлар, фолбиллар ва гадолар тўлдириб юришган. Хитойда бўлган испан сайёҳи кўчаларда одамларнинг кўплигидан ҳайратланиб, «Агар бугдой донини отиб юборишса, у ерга тушмаган бўларди», — деб ёзган эди.

Сарой амалдорлари ва император хонадонининг шахюдалари кўчаларда отлик кўрикчилари билан юришарди. Оддий халқ яшайдиган маҳаллалар қаровсиз ва ифлосрок бўларди. Хунармандлар, шаҳар қашшоқлари ғариб кулбаларда яшашар, жанубий шаҳарларда эса усти айвонли қайиқларда кун кечиришарди.

Дехқончилик хўжалик ҳаётининг асосини ташкил қиларди. Бази бир ҳудудларда аҳолининг мутлак кўпчилиги факат зироатчиликдан кун кўришарди.

Хитой деҳқони ўта меҳнатсевар ҳисобланарди. Бу ерда меҳнатга заҳмат, гуноҳлар учун берилган жазо деб эмас, инсонга юкланган шарафли ва муқаддас бурч деб қараларди. Деҳқоннинг қанчалар фаровон яшаши ана шу меҳнатга бўлган муносабатига боғлиқ эканлигини улар яхши тушунишарди. XVIII аср охирида Хитойга саёҳат қилган лорд Маккартни тоғ чўққисидан бошқа бирор қарич ҳам ишлов берилмаган ер йўқлигини ҳайрат билан ёзади. Хуллас, тоғ тоғ ёнбағирларидан тортиб то сувли ботқоқларгача экин экишга мослаштирилган. Ботқоқларда тупрок тўлдирилган қайиқлардан сузиб юрувчи томорқалар ҳосил қилинган.

Хитойдаги мавжуд табақа тизими ҳам ўзига хос кўринишга эга эди. Имтиёзлари наслдан-наслга ўтувчи олий табақага императорнинг қариндошлари ва уларнинг авлодлари — «сарик белбоғлилар», яъни император каби сарик белбоғ тақиб юриш

«кукига эга бўлганлар, «кизил белбоғлилар» ва дастлабки императорларнинг яқин авлодлари бўлган «темир қалпоқлилар» киради.

Кишининг табакага маисублиги мерос тариқасида авлоддан-авлодга ўтмайдиган имтиёзли табақа «шэнши» – олимлар эди. Фақат «шэнши» бўлиш учун имтихон топшириш ва илмий унвон олиш зарур эди. Бундай унвон унинг соҳибига давлат хизматига кириш имкониятини берарди. Фақат зодагонларгина эмас, деҳқон ва хунармандлар ҳам бундай имтихон топшириш ва унвон олиш ҳукукига эга эдилар.

Бироқ диний китоблар матнини ёд олиш кераклиги, имтихонда берилмайдиган иншо мавзуларининг мажозий характерга эга эканлиги сабабли талабгорларнинг кўпчилиги имтихондан ўта олмасди. Шэншилар орасидан шаҳар ҳокимлари, судьялар ва бошқа юқори амалдорлар чиқарди. Европаликлар уларни «мандаринлар» деб аташарди (португалча «мандар» – бошкармоқ сўзидан олинган).

«Мандаринлар»нинг ташқи кўринишидаги фарқи бош кийимига тақинмайдиган кичкина шарчаларда бўлиб, улар мавқеига қараб марварид ва бошқа кимматбаҳо тошлардан ясаларди.

Олий табақа вакилларига қилган гуноҳлари учун шармандали хазиналар қўлланилмасди, хусусан, уларни бамбук таёғи билан савалаш мумкин эмасди. Уларга савдогарлик, олибсотарлик, хунармандчилик билан шугулланиш ҳам тақиқланган эди.

Табақа пиллапоясининг пастки қисмини деҳқонлар, савдогарлар ва хунармандлар эгаллаганди. Деҳқонлар табақасига помешчиклар ҳам, хунармандлар табақасига эса йирик устахона ва мануфактура медалари ҳам кирарди.

Ақсёрлар, фаррошлар, давлат идораларининг қоровуллари, илмий қайиқда яшовчилар ва қуллар энг пастки табақа вакиллари ҳисобланарди.

Ҳиндистонда эса барча аҳоли касталарга бўлинарди. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, касби, унинг кастаси, ота-онасининг машғулоти билан қатъий белгиланарди. Деҳқоннинг ўғли деҳқон, савдогарнинг ўғли савдогар бўлиши керак эди. Кастадан қувилиш инсонни умуман жамиятдан ташқарида қилиб қўярди.

Япон жамиятининг бутун ҳаётни тақиқлар ва йўриқномалар билан ўраб ташланган эди. Бундай тартибга олишдан асосий мақсад жамиятдаги мавжуд анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга

каратилган. Фармонлар ва қондалар барча табака пакиллари ҳаётини, фаолият турини, хулқ-атвор нормасини, кийиниш тартиб ва ташқи кўринишини, ҳатто овқатини ҳамда шу каби майда ижра-чиқирларгача белгилаб берарди.

Махсус қонунлар билан деҳқонларга тонг отиши билан туриш, арок ва чой ичмаслик, тамаки чекмаслик, овқатга фақат одди дон-ни ишлатиш, пахтадан тўкилган матодан кийим кийиб юриш, даст ва кичкина уй қуриш, эгарга гилам солмаслик белгилаб қўйилган эди. Шундай қонунлар орқали шаҳарликлар ҳаёти ҳам тартибга солинарди. Уларга шоҳи кийимлар кийиб юриш, уйда лоқланган идишларга эга бўлиш, олтин ва қумуш тақинчоклар тақиб юриш, ут қаватли уй қуриш қабилар тақиқланган эди.

Янги даврга келиб одамларнинг табақавий мансублиги уларнинг мулкӣ ҳолатига, демак жамиятдаги амалий ўрнига мос келмай қолди. Бирок Шарқ жамиятининг анъанавий тараққиёт шакли табака тизимининг сақланиб туриши учун шароит яратарди.

Шарқ динлари – қамолот йўли. Шарқ динлари бу энг аввало, инсоннинг ўзини муқаммаллаштириш, қамолотга эришиш ва шу орқали оламни ҳам тақомиллаштириш йўлидир. Аслида инсоният тарихидаги барча динларнинг ҳам асосий муаммоси Инсон, унинг қонинотдаги ўрни ва қамолотидир. Айниқса Шарқ динларида бунга алоҳида эътибор берилади, уларнинг принциплари ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларида муҷассамлашади ва борган сари мафқуравий характер касб этиб боради.

Хитойликларнинг маънавий-руҳий оламида кўп юз йилликлар мобайнида конфуцийлик ҳукмронлик қилади. Бу таълимотнинг асосчиси – файласуф, тарихчи ва давлат арбоби Кун Фу-ши (милоддан аввалги 551–549 йиллар) – Конфуций эди. Конфуций таълимотининг асосини инсонпарварлик ташкил қилади ва бу хусусият, унинг фикрича, фақат аслзодалардагина бўлиши мумкин. Оддий одамларга жасурлик, олийжаноблик, садоқат, саҳийлиш қабил хислатлар бегонадир, уларсиз эса инсонпарварлик бўлиши мумкин эмас. Файласуф давлатга қатта бир оила сифатида қарар экан, «само ўғли» – ҳукмдорни ҳурмат-иззат қилиш лозимлигини исбот қилади. «Ҳукмдор – халқнинг отаси ва акаси», – дейди у. «Ҳар бир ҳукмдорнинг хизматқори олий насаб ёки олий насаб эмасми, бойми ёки қамбағалми ўз ҳаётининг ҳар қандай ҳолатларида ҳукмдорга қарши исён қилмаслиги керак». Конфуций ҳар бир инсон жамият-

даги инсоннинг само белгилаб берган ҳолатини қаттиқ эсда тутиши шарт, дейди. Само белгилаб қўйган «хўжайин билан хизматқорнинг муносабати шамол билан майсаларнинг муносабатига ўхшайди», – деб қўрсатади у. «Агар шамол эса майсалар бошини эгиши керак».

Конфуций «чегарадан чиқиб кетишдан ўзини тиядиган олий-жақоб одамларнинг» хулқ-атвор қондаси сифатида ўртамиёналик принципини олға суради. «Давлатнинг ҳукмдори бўлишни истаган одам, – дейди у, – ўзи шунга мос яшаши лозим: қулларини бошқаришда олийжаноблик қўрсатиши керак». Конфуцийлик Хитойда эътиқод объектига, расмий давлат динига айланади.

Шарқ динларидан яна бири – ҳиндуизм минг йиллар давомида Ҳиндистон халқларида шаклланган кўп сонли диний тасаввурларни, эътиқод, анъана ва маросимларни ўзида бирлаштирган. Халқнинг анчагина қисми ўз эътиқодларининг ифодаси ҳисобланган кўп сонли худоларни тан олардилар. Бу худолардан асосийлари: Брахма – яратувчи худо, Вишна – мангу тирик табиатни ифода қилади. Шива – табиатнинг даҳшатли қучлари, унинг муттасил қайта туғилиш қобилиятининг рамзидир. Ҳиндуизм ҳаётнинг мақсади инсонни худога яқинлаштиришдан иборатдир, деб таъкид қилади. Шунинг учун тананинг мавжудлиги ҳақида қайғурмаслик керак, чунки «Тана бу – кўпикдир», дейилади. Ҳар бир ҳинд барча бўлиб ўтаётган воқеаларнинг олдиндан тақдирга ёзиб қўйилганлигига чин дилдан ишонади.

Ҳиндуизмга эътиқод қилувчиларда сизир муқаддас жонивор ҳисобланади, унинг гўштини овқатга ишлатиш тақиқланади.

Ҳиндуизм жамиятнинг тўртта мустақил табақа – кастага, яъни брахманлар (дин арбоблари), қшатрийларга (жангчилар), вайшьялар (деҳқонлар) ва шудраларга (хизматқорлар, қуллар) бўлинишини талаб қилади. Қундалик ҳаётда бундай бўлинишга қатъий амал қилинарди, бир кастадан бошқасига, айниқса, юқори кастага ўтишни деярли иложи йўқ эди. Кишилар тирикликдаги амалларнинг яхши-ёмонлигига қараб ўлгандан сўнг бир кастадан бошқасига ўтиш мумкинлигига ишонардилар.

Милоддан аввалги VI–V асрларда Шимолий Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм¹ бу дунёдаги уқубатларнинг муқаррар эканлиги ҳақидаги таълимотдан келиб чиқади ва ҳар бир кишининг

¹ Буддизм асосчиси – Будда деб аталган афсонавий сайёҳ подшоҳ ўғли шаҳзода Сиддхартда Таутама (шакьялар қабиласидан чиққан), тарки дунёчи.

гуноҳлардан фориг бўлиши ўз кўлида эканлигини татқидайдди. Бу дунёдаги манфаатлар учун ҳар қандай уриниш, Будда таълимотига кўра, янги укубатларнинг давом этиш имкониятини сўзсиз ўзида сақлаб қолади. Ҳаёт чанкоклигидан воз кечиш, ўзидаги ҳар қандай хиссиётларни, кучли туйғуларни енгиш кабилар азоб-укубатларнинг тугашига олиб келади. «Мафтункор нарсаларни кўрмаслигинг учун кўзларингни юм, кулок, тил, танангни тий, нутқингни, аклингни тий, барчасини тий», — дейилади бу таълимотда. Буддизм тулига қарши курашмасликни, ҳаётга бепарво муносабатни, унга мослашишни тарғиб қилади.

Шарқда, Японияда пайдо бўлган динлардан яна бири — синтоизм. «Синто» «худолар, руҳлар йўли» деган маънони англатади. Синтоизмнинг одил ва ёвуз руҳлар ҳақидаги энг қадимги эътиқодлар, одамларнинг уларни юмшатишга қаратилган маросимлари билан алоқаси яққол кўзга ташланади.

Синтоизмда худолар сони жуда кўп бўлиб, улар орасида Куёш худоси Аместерасу алоҳида ўрин эгаллайди. Ривоятларга биноан япон императорларининг келиб чиқиши гўёки Аместерасудан бошланган эмиш. Шу сабабли дунёвий ҳукмдорлар осмон элчилари сифатида ҳурмат қилинган, уларнинг обрўлари асрлар оша эътиборсиз қолаверган.

Синтоизм Японияда император ҳокимиятини мустаҳкамлашга хизмат қилган. Ҳали VII асрдаёқ император синтоизмнинг олий руҳонийсига айланган.

Шундай қилиб, Шарқ динлари инсон ўзини мукаммаллаштириш, комилликка эришиш орқали дунёни мукаммаллаштира олади, у билан уйғунликка эришади, деган ғояни тарғиб қилади.

* * *

XVII–XVIII асрларда Европа ва Осиё халқларининг ўзаро муносабатларида чуқур ўзгаришлар юз берди. Илгари уларда ҳарбий техника, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлик даражаси бир-бирига яқин эди. Бирок кейинги давр европаликлар тараққиёти учун анча қулайроқ келди. Осиё халқлари эса хуинлар, араблар, мўғуллар сингари катта-катта империялар зулмидан озод бўлганда ҳар сафар аъъаналарни тиклаш, босқингача бўлган ижтимоий ва сиёсий ҳаёт тартибларини қайтадан ўрнатишга ҳаракат қилдилар. Бу тартиблар маҳаллий зодагонларга ҳам, кенг халқ оммасига ҳам

босқинчилар ўрнатган тартиблардан яхшироқ, адолатлироқ туюлар-
ди. Эски ҳаётга қайтиш мантикига Хитойда ҳам, Ҳиндистонда ҳам,
қўлчилик ислом мамлакатларида ҳам катъий амал қилинарди.

Шаклланган, ҳамма кўникиб қолган, анъанавий тартибларни
ишлатиштириш Шарқ цивилизациясининг муҳим жиҳати бўлиб
қолди. Айнан шу жиҳат бир томондан, қўлаб ташки босқинлар
шарқда цивилизациянинг асосларини сақлаб қолиш имконини
берган бўлса, бошқа томондан, унинг ривожланиш суръатларини
секинлаштирди, фан ва техника соҳасидаги янгиликларни татбиқ
қилишга, ижтимоий ҳаёт ва ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг
янгидан усулларини жорий қилишга тўсқинлик қилди.

XIX боб бўйича саволлар

1. Шарқ цивилизациясининг белгилари ва шарқона таракқиётнинг асо-
сий йўналишлари нималардан иборат?
2. Конфуцийлик таълимотининг асосини қандай ғоя ташкил қилади?
3. Ҳиндуизмда ҳаётнинг мақсади нимадан иборат деб қаралади?
4. Шарқда ҳаётнинг давлат томонидан тартибга солиниши нима билан
изоҳланади?
5. Шарқ динлари инсон камолотининг қандай йўллари тарғиб қила-
ди?
6. Ҳиндистон ва Хитойдаги шаҳарлар ривожланишида қандай ўхшаш-
ликлар ва фарқлар мавжуд?

XX БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ХИТОЙ

Хитой Минлар сулоласи ҳукмронлиги остида

XVI аср бошларига келиб Хитой монархия бошқарув тизими-
га иқтисодда капитализмгача бўлган муносабатлар устуворлик
қиладиган, умумий белгилари ҳали қадим даврларда ва илк ўрта
асрлардаёқ шаклланган сертармок ижтимоий тизимга эга бўлган,
марказлашган давлат эди.

Ташки сиёсий жабҳада Хитой кўшни давлатларнинг, энг авва-
ло, Марказий Осиё давлатларининг ерларини босиб олишга ҳаракат
қиларди. Европа давлатлари ва Россия билан бирон-бир доимий
алоқалар ҳали ўрнатилмаганди.

Минлар империясининг давлат тузилиши (Минлар сулоласи XIV
аср иккинчи ярмида мўғулларнинг Юань сулоласи ағдарилганидан

сўнг ҳокимиятни эгаллаган) шарқона мустабид тузум эди. Маъна-
катда ҳеч қанақа табақавий-вакиллик институтлари мавжуд эмас.
шунинг учун ҳам император саройида, энг аввало, қарор қабул
қилинишида ҳал қилувчи овозга эга бўлган ҳукмдорга таъсир
ўтказиш учун турли гуруҳларнинг доимий кураши борарди. Лекин
ҳукмдорнинг ўзи бевосита давлат ишларига аралашмасди, ўз амал-
дорларининг омилкорликларига ишонарди.

Бу даврда Хитойда ҳарам оғалиги¹ кенг тарқалган бўлиб, унга
фақат этник хитойларгина олинар эди. Улар камбағалларнинг бо-
лаларидан император саройига сотиб олинарди. Ҳарам оғалари
хизматидан фақат император оиласи аъзолари фойдаланганлари
мумкин эди. Императорнинг ўзида баъзи йиллари уч мингтадан
ҳарам ходими бўларди, князларда – ўттизгача, императорнинг бола-
ларида – йигирматагача ҳарам ходими бўлиши мумкин эди. Минлар
ҳукмронлиги даврида саройда ўн мингтадан кам бўлмаган ҳарам
ходимлари яшаган (уларнинг умумий сони, баъзи маълумотларга
кўра 100 мингтага етган), улардан бири эса, охириги Мин императо-
ри даврида, унинг номидан амалда давлатни бошқарган. Баъзи бир
ҳарам ходимлари вилоятларда катта лавозимларни эгаллаган, у ер-
ларда ҳоким, ҳарбий бошлик, шаҳар маъмуриятининг бошлиқлари
ва шу кабилар бўлган. Императорга таъсир ўтказишда ҳарам ходим-
ларининг асосий рақиблари сарой котибияти аъзолари бўлиб, улар
Хоньминь ташкилотига (Фанлар академиясига ўхшаш ташкилот)
бирлашган йирик Хитой олимларининг қўллаб-қувватлашларида
фойдаланардилар. Улар ўзларининг императорга ёзган номлари-
да кўпинча пойтахтда ва ҳудудларда ҳукм сураётган амалдорлар
зулмини фош этишарди, иктисодиётни қайта қуришни, ҳарбий
ислохот ўтказишни ва шу кабиларни ёқлаб чиқардилар. Кўпинча
бундай фикрлар учун улар таъкиб қилинар, шундай бўлса-да, шаҳар
аҳолисининг бир қисми уларни қўллаб-қувватлар эди.

Хитой иктисодида XVI аср бошларига келиб ривожланишнинг
анча юқори даражасига эришган аграр соҳа муҳим ўрин эгаллайди.
Иш қуроллари анча жўн бўлишига қарамасдан, деҳқонлар хитой-
ликларнинг асосий озиклари бўлган шолидан юқори ҳосил олар-
дилар. Баъзи деҳқонлар сувни юқорига кўтариб берувчи махсус
машиналар ясашни ўргангандилар, ҳосилдорликни ошириш учун
ўғитлардан фойдаланардилар, шולי етиштиришнинг янги техно-

¹ Ҳарам оғаси, ҳарам ходими (евнух) – бичилган қул.

қўлларини, масалан, уялаб экиш усулини, сифатли уруғ тайёр-
лашни ва шу кабиларни қўллардилар. Хитой деҳқонлари шолидан
чиқариш аҳолининг турли хил газламаларга бўлган эҳтиёжларини
қондириш имконини берадиган пахта етиштириш соҳасида ҳам кат-
та ютуқларни қўлга киритдилар. Хитойда ерга эгалик қилишнинг
асосий тури – давлат ва хусусий ер эгалиги мавжуд эди
хусусий ер эгалигини шартли-хусусий деб атаса ҳам бўларди, чун-
ки расман бу ерлар ҳам императорнинг мулки ҳисобланарди). Хусу-
сий ерлар бутун XVI аср давомида камайиб борди: деҳқонларнинг
ерлари аста-секин катта ер эгаларининг, судхўрларнинг, шунингдек,
амалдорларнинг қўлларига ўтди. Ерларнинг анча қисми бевосита
император саройининг мулкига айланди.

Минлар даврида натурал тўловлар ва пул йигимларига ҳам асос-
ланган ўзига хос солиқ ва мажбуриятлар тизими юзага келган эди.
Давлат ерларида солиқлар шартли-хусусий ерларнинг солигига
нисбатан юқори бўлар эди. Давлатнинг солиқларни оширишга ури-
нишлари кўпинча солиқ тўловчилар ва уларни йиғувчи амалдор-
лар ўртасида кескин қарама-қаршиликларни келтириб чиқарарди.
Солиқлар асосан шоли билан ҳисобланарди, солиқни кумуш билан
олиш эса фақат XVI аср охирларидагина ўрнатилди. Лянлар билан
ўлчанадиган кумуш қуймалари билан бир қаторда XVI аср бошла-
ридан турли қийматдаги мис тангалар ҳам муомалага киритилган.

Шаҳарларга келганда, улардаги аҳоли сони қишлоқлардагидан
анча кам эди. Шаҳарликларнинг асосий машғулоти хунар-
мандчилик ва савдо бўлган. Газламалар ишлаб чиқаришда ўша
вақт учун анча мукаммал бўлган дастгоҳлар, шу жумладан, сув
ёрдамида айлантрилувчи қурилмалар ҳам қўлланиларди. Бинолар
қурилишида кўтариш қранларига ўхшаш қурилмалардан фойдала-
ниларди. Ўша пайтлардан сақланиб қолган бинолар бугунги кунда
ҳам ўзининг мукамаллиги ва гўзаллиги билан кишини ҳайратга
солади. Йирик ва мустақкам кемалар қура оладиган хитойлик кема-
созлар ҳам техник муваффақиятларга эришган эдилар. Буюк геогра-
фик кашфиётлар даврида Хитой Европа мамлакатлари мустамлака-
чилик интилишларининг нишонига айланди. Ҳали 1516 йилдаёқ бу
ерга ўз кемаларини юборган португаллар «кашфиётчи» бўлдилар.
Португалия қиролининг вакили, ҳатто Хитойнинг ички ҳудудларига
ҳам кириб борди, лекин португал ва хитой кемаларининг бир қатор
тўқашувларидан кейин у мамлакатдан чиқариб юборилди.

1531 йили Хитой ва Португалия кемалари ўртасида денгиз жанги бўлиб ўтди ва унда португалияликлар маглубиятга учради. Шундан кейин Хитой ўз портларини чет эл кемалари учун ёпиб қўйди. Шуига қарамадан, Португалия Хитой ҳудудида ўз мустамлакаси Макао (Аоминь)га асос солишга эришди, католик рухоний-иезуитларига эса Хитойда тарғибот билан шуғулланиш учун имконият берилди.

XVI аср ўрталарида Хитойга Япония қўшинлари бостириб кирди. Узоқ давом этган конли жанглардан сўнг, 1597 йили японлар мамлакатдан қувиб чиқарилди.

Хитой XVII аср биринчи ярмида. XVI аср охири – XVII аср бошларида жанубий Хитойнинг муҳим савдо ва маданий марказларидан бири бўлган Уси шаҳрида, Дунлинь академияси базасида янги бир ташкилот пайдо бўлди. Унинг аъзолари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ислохотларни талаб қилиб чиқдилар. Уларнинг дастурлари кўп жиҳатдан XVI асрдаги ислохот тарафдорларининг талабларини эслатарди, зеро ташкилот ҳукуматга қарши қарашлари учун бу ерга Пекиндан қувиб юборилган амалдорлар томонида тўзилганди. Уси бойларининг ва баъзи бир шэньшиларнинг кумагига суянган Гу Сянчэн тўра ташкилотга бошчилик қилди. Уларнинг талаблари орасида давлат апаратини ислох қилиш, мамлакатни бошқаришда бевосита императорнинг ролини ошириш, шунингдек, иқтисодий ўзгаришлар самарадорлигини ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини ошириш учун давлат мануфактуралари ва устахоналарини хусусийлаштириш, йирик мулкдорлар томонидан деҳқонлар ерларининг эгаллаб олинишини тўхтатиш, солиқни тортиш тизимини тартибга солиш ва шу қабила муҳим ўрин тутарди.

1620–1624 йиллари ислохотчилар Пекинда ҳокимиятга келишга эришдилар ва ўз дастурлари талабларини амалда ҳаётга татбиқ этишга уриндилар. Аммо сарой аслзодаларининг қаршилиги туфли ислохотчилар ҳокимиятдан четлаштирилиб, кўпчилиги қатъин қилинди. Давлат хазинасидан маблағ ўмариш, деҳқонлар ерларини тортиб олиш, солиқлар ва шахсий мажбуриятларнинг оширилиши яна давом эттирилди. Хитойнинг халқаро аҳволи ҳам тобора ёмонлашиб бораётган эди. Бироқ Минлар ҳокимияти учун, ҳукмрон гузумга қарши тобора йирик микёсдаги урушга айланиб бораётган деҳқонлар қўзғолонлари, айниқса, хавфли эди.

XVII аср биринчи ярмида европаликларнинг Хитойга кириб келиши давом этди. Испания Филиппинни эгаллаб олганидан сўнг, Япон оролида савдо билан шуғулланувчи 20 мингдан ортиқ Хитой фукароларини йўқ қилиб юборди. Худди шундай ёвузлик 1639 йилда яна бир марта такрорланди. XVII аср йигирманчи йилларида Хитой қирғоқларида голланд кемалари пайдо бўлди. Улар Пэн-хуедао оролига ҳужум қилди ва Тайвань (Формоза) оролининг бир қисмини эгаллаб олди. Бирок Хитойнинг китъадаги қисмида ўрнашиб олиш уларга насиб қилмади. Голландлар билан бир қаторда Англия ҳам бу ҳудудларга ўз тажовузкорлик кизиқишларини билдирди. Инглизлар Гуанчжоу ҳудудига кириб, Хитой ҳукуматидан бу ерда савдо қилиш ҳукукини олдилар. Европаликлар Хитойдан биринчи навбатда ипак ва чинни олиб кетишар, тамаки ва ўточар қурулларни эса олиб қирардилар.

Хитой ҳукумати аввалгидек, чет элликларнинг мамлакатга киришларини тақиқлаганди. Фақат католик руҳонийлари бундан мустасно эди. Уларнинг Хитойдаги фаолиятига баҳо бериш анча мураккаб, бир томондан, улар Хитойни мустамлакага айлантириш учун гоявий замин тайёрлардилар, кўпнинг йиллик маданият ва анъаналарнинг бузилишига олиб келдилар, бошқа томондан эса, аҳолини Ғарб цивилизациясининг ютуқлари билан таништирди, уларни кундалик турмушда қўллашга ёрдамлашди.

XVII аср бошларида Хитой ва Россиянинг биринчи давлатлараро расмий муносабатлари кузатилади. Бирок то Хитой манжурлар томонидан эгаллаб олинганига қадар бу давлатлар ўртасида тўлақонли алоқалар ўрнатилган эмас.

XVI–XVII аср ўрталаридаги Хитойда ижтимоий онг ва маданият. Мўғулларнинг Юань сулоласи Хитойда ҳукмрон бўлган даврда турли хил фалсафий-ахлокий таълимотларни, энг аввало, буддавийлик, конфуцийлик ва даосизмни ўзида мужассам қилган синкретик дин юзага келди. Кўпгина хитойлик донишмандларнинг фалсафий изланишларида гоявий асос бўлган конфуцийлик Минлар даврида ҳам алоҳида ўрин эгаллади.

Минлар даврининг энг ёрқин олимларидан бири Ван Янмин (1472–1529) хитойликлар дунёқарашининг асоси бўлган конфуцийликдан воз кечмаган ҳолда бу таълимотни, ўзгарган тарихий вазиятга мос равишда янгича шарҳлай бошлади. Ван Янминнинг дунёқарашида марказий ўрнини лянчжи (туғма билим) ҳақидаги

таълимот эгаллайди. Унинг фикрича, ҳар бир одам, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, бундай билимга эга ва у донишмандлик ҳолатига эришиши мумкин. Шундай қилиб, донишмандлик фақат сараланган кишиларнинг мулки эмас, барчанинг умумий қисмати экан.

Ван Янмин ғояларининг давомчиси файласуф Ли Чжи (1527–1602) бўлди. У ҳам конфуцийлик ақидаларига қарши чиқди. Жумладан, Конфуций асарларининг баъзи бир жойларини, шунингдек, Лао Цзи ва Будда Гаутамага тегишли деб ҳисобланган ишларни танқид қилишга журъат этди. У ҳақиқатнинг нисбийлиги ҳақидаги ғояни ривожлантириш тарафдори эди.

Бундай ғоялар ақидапараст конфуцийчиларнинг қаршилигини келтириб чиқарди. Улар Ли Чжининг қариндошларига нисбатан ахлоқий ва жисмоний тазйик ўтказдилар. Охир-оқибатда хурланишларга чидай олмаган Ли Чжи ўз жонига қасд қилди.

Бу даврдаги ижтимоий фикрнинг яна бир ёрқин вакили Линь Чжаознь (1517–1598) эди. У синкретизм ғояларининг изчил тарғиботчиси бўлди. У «дао» (йўл), «сюань» (тасаввуф) ва «кун» (бўшлик) тушунчаларига янгича маъно киритди, уларнинг ҳаммаси бутун борликни акс эттиришини ва Хитой давлатининг ягона ғоявий асосини ташкил этиши лозимлигини исбот қилишга уринди.

Минлар даврида Хитой маданияти гуллаб-яшнади. Олдинги даврларнинг энг яхши ютуқларини ўзига сингдириб олган жамият тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди.

Адабиёт ҳам катта ютуқларга эришди. Ёзувчи У Чэньэнь (1500–1582) кадимги афсоналар асосида «Ғарбга саёҳат» романини яратди. Унда руҳоний Сюань-цзаннинг Буддага оид муқаддас китобларни топиш учун мўъжиза излаб фантастик жониворлар ҳамроҳлигида Ҳиндистонга қилган зиёрати тасвирланади. Бу роман китобхонларнинг кўплаб авлодларида катта таассурот қолдирди.

XVII аср бошларида «Бизнинг давримизда ва кадимда рўй берган ҳайратли воқеалар» номли қиссалар тўплами тузилди. Бу қиссаларнинг мазмуни халқ достонлари ва кўплаб ҳикматли сўзлар, маталлар билан бойитилган бўлиб, улар жуда кенг тарқалиб кетган.

Хитой маданий аъёналарида санъат «юкори» ва «паст» турларига ажратиларди. «Юкори» турга давлат тантаналарининг бир қисми сифатидаги маросим мусикалари ва рақслар кирарди. Мусика инсонни аъёналар руҳида тарбиялаш воситаси ҳисобланарди. Маросим мусика ва рақсларидан аъёнавий хитой театри келиб чиққан.

Кейинчалик санъатнинг мустақил турига айланган театр ўзининг қороланмас овозига эга бўлди.

Оммавий театр санъатининг шаклланиши унинг ўша давр жамиятидаги юқори доирага ҳам, паст катламга ҳам мослашишига олиб келди. Шу сабабли театр санъатнинг «юқори» ва «паст» турлари ҳақидаги жойини эгаллади. Театр сюжетларининг манбаи адабий асари ва поэзия эди.

XVI–XVII асрларда театр санъатининг энг машхур тури, кейинчалик умуммиллий театрга айланган куньцзюй бўлди. Бутун дунёда машхур бўлган Пекин операси ҳам XVIII аср охирида айнан куньцзюй асосида шаклланди.

Хитойда янги давр бошларида адабиётнинг «оддий халқ» учун турлари, энг аввало драматик пьесалар ривожланди. Ўша даврнинг энг машхур драматурги, Ван Янминнинг тарафдори бўлган ва «Тайчжоус мактаби»ни шакллантирган Тан Сянцзу (1550–1616) эди. Ҳу Синьинь, Ло Жуфон, Хуан Чзунси ва бошқалар ана шу мактабнинг ёрқин вакиллари бўлган.

Минлар даврида қарор топган Хитой шаҳарларининг меъморий туриниши XIX асргача сақланиб қолди. 1421 йилда пойтахт Пекинга қайтганидан кейин, у ерда қайта қуриш ишлари ўтказилди. Унинг асоси, шимолий қисми (Ички шаҳар) жанубий шаҳардан девор билан ажратилди. Бу девор 1564 йили қуриб бўлинди ва шаҳарнинг жанубий қисми «Ташки шаҳар» номини олди. «Ички шаҳар»нинг марказида «Император шаҳри» қурилди, унинг ичида эса – асосий биноси муҳим давлат маросимлари ўтказиладиган «Тайхэдянь» («Олий муносиблик павильони») бўлган «Тақикланган шаҳар» жойлашганди. 1530 йили ички шаҳарда хитойликларнинг бош маъбудаси Самога бағишланган «Само ибодатхонаси» комплекси қурилди.

XV асрда ва XVI асрнинг бошларида Пекин атрофида императорлар қабристони мемориали қурилди, унда қабрлардан ташқари ибодатхоналар, миноралар, ер ости хазинаси ва шу қабилар ҳам жойлашди.

Тасвирий санъатда аввалги анъаналар сақлаб қолинган эди. Минлар даврида аввалги бадий мактаблар тарафдорларини бирлаштирган тасвирий санъат академияси қайта тугилди.

Хитойлик усталар бутун дунёда жуда кадрланадиган ва юқори талабланадиган чинни, газлама, локланган миниатюралар яратишда ҳам катта ютуқларга эришдилар.

XVII аср 20–40 йшларидаги деҳқонлар кўзғолонлари. Хитойдаги ҳукмрон тузумга қарши деҳқонлар исёни 1622 йили Шаньдун вилоятида «Оқ нилуфар» яширин жамияти раҳбарлигида бошланди ва тез орада анча кенг ҳудудга тарқалди.

Кўзғолонни бостириш учун бу ерга юборилган қўшин аввалига исёнчилар устидан бир қатор ғалабаларга эришди, бироқ тез орада исёнчилар Шэньси ва Ганьсу вилоятларида ўз фаолиятларини яна бошладилар. У ерда деҳқонлар, Минлар армиясидан қочган аскарлар ва шаҳар камбағалларидан иборат партизанлик гуруҳлари пайдо бўлди. Исёнчилар помешчикларни ва судхўрларни алоҳида шафқатсизлик билан ўлдиради, чунки ўзларининг барча кулфатларига бош сабабчилар деб уларни билишарди. Кўзғолончилар орасида Ли Цзичэн ва Чжан Сяньжунлар қобилиятли раҳбарлар сифатида ўзларини кўрсатдилар.

Маҳаллий аҳоли кўчманчиларга ихтиёрий ёрдам берарди, уларнинг сафлари эса янги тарафдорлар ҳисобига тўлдириларди. Кўзғолончиларни фақат Пекин остоналаридагина тўхтата олдилар. Кўзғолончилар жанубга чекиндилар. Ҳукумат учун жуда қалтис вазият юзага келди, чунки кўзғолон энди Хитойнинг катта қисмини эгаллаганди. 1636 йили ҳукумат, агар кўзғолон иштирокчилари ўз ихтиёрлари билан доимий яшаш жойларига қайтиб борсалар ва қуроли қаршилиқни тўхтатсалар, улар афв этилишини эълон қилди. Исёнчиларнинг йўлбошчиларига тўлиқ афв этилиш ва император армиясида зобитлик лавозимлари ваъда қилинди. Императорнинг махсус қарори билан аҳолидан олинадиган солиқ пасайтирилди. Ўтказилган тадбирлар тез орада ижобий натижаларга олиб келди. Кўпгина деҳқонлар ўз уйларига қайтиб келдилар ва тинч меҳнатга киришдилар. Қолганлари ҳамма ерда мағлубиятга учраб бошладилар. Кўзғолон раҳбарларидан баъзи бирлари, шу жумладан Чжан Сяньжун ҳам Минлар тарафига ўтди, бошқалари Хэнань ва Шаньси вилоятлари чегарасидаги бориш қийин бўлган тоғларга кетдилар.

Деҳқонлар уруши узил-кесил исёнчиларнинг мағлубияти билан якунлангандек туюлди, аммо бу фақат алдамчи кўриниш эди, ҳолос. 1639 йили деҳқонлар кўзғолони яна Хитойнинг кўплаб ҳудудларини камраб олди, уларга энди Минлардан норози бўлган ҳукмрон қатламнинг баъзи бир вакиллари ҳам қўшилди. Яна кўзғолоннинг бошида Чжань Сяньжун ва Ли Цзичэн турди. Хэнань ва Шаньси

вилоятларига юришлар қилинди, бу жараёнда исёнчилар анча жанговар қўшин шакллантиришга эришдилар. Ли Цзичэн Шэньсининг пойтахти Сиань шаҳрида, Чжань Сяньчжун эса – Сичуань вилоятининг маркази бўлган Чэнду шаҳрида ўрнашиб олдилар.

1644 йил бошларида Ли Цзичэн Пекинга юриш бошлашга қарор қилди. Аҳолининг кенг қатламлари томонидан қўллаб-қувватланган исёнчилар қўшини икки гуруҳ бўлиб Сиандан йўлга чиқди. Жиддий қаршилликка учрамаган қўзғолончилар ўша йилнинг апрелида пойтахтга кириб келдилар. Бундай шармандаликка чидай олмаган император Чунь Чжэнь ўз жонига қасд қилди. У аввал ўз қўли билан кизини ва бир неча жазманларини ўлдириб, кейин ўз қароргоҳи яқинидаги боғнинг айвончасида ўзини осди. Императорга содиқлик белгиси сифатида яна 80 мингга яқин одам ўзини ўзи ўлдирди.

Ҳокимиятни эгаллаб олган Ли Цзичэн тарафдорлари халққа мурожаат қилиб, уларни хотиржамликка ва тинч ҳаётларини давом эттиришга чақирдилар. Исончиларга қарши курашган бир неча ҳарбий бошлиқлар, шунингдек, халқнинг газабига учраган баъзи амалдорлар ҳам қатл қилинди. Бой одамларга катта солиқлар солинди. Фақат Минлар даврида қувғин қилинган, газабга учраган амалдорлар давлат хизматига «адолат билан бошқариш ва халқни сиқувга олмаслик» шарти билан қайтарилди.

Ли Цзичэн янги император деб эълон қилинди, унинг энг яқин кишилари эса олий мартабаларни эгалладилар. Янги давлат аппарати Хитой учун анъанавий бўлган шарқона мустабид шаклда қурилди ва ўз фаолиятида қайта ташкил қилинган армияга суянди. Қўзғолончилар назорати остида бўлган ерлар деҳқонлар қўлига ўтди, қўплаб солиқлар ва тўловлар бекор қилинди. Буларнинг барчаси дастлабки пайтларда деҳқонлар ва шахар хунармандларида катта завқ-шавқ уйғотди.

Бирок қўзғолончилар Пекинни эгаллаган пайтда манжур frontiда бўлган У Саньгуй қўмондонлигидаги Минлар қўшини янги ҳукуматни тан олмади. Улар ўзини манжур васалли, деб тан олишга қарор қилди ва манжурларга Буюк Хитой девори дарвозаларини очиб берди. Манжурлар хитойлик ҳарбий бошлиқнинг ниятлари жиддий эканлигига тезда ишона қолмадилар. У Саньгуй ракибларининг қароргоҳига ўз элчиларини юбориб, саккиз марта улардан ёрдам сўраб мурожаат қилди, кейин унинг шахсан ўзи манжурларнинг қароргоҳига борди, ўзини уларнинг вассали деб

тан олди ва итоаткорлигининг белгиси сифатида сочининг ярмини кирктириб ташлади. Фақат шундан кейин манжурларнинг ва у Саньгуйнинг бирлашган қўшинлари қийинчиликсиз Ли Цзичэннинг қўшинларини енгди ва 1644 йилнинг июнида Пекин уларнинг назорати остига ўтди.

XVII–XVIII асрларда Хитой

XVII асрнинг биринчи ярмида Манжурия. XVI аср бошларида ҳозирги Хитойнинг шимоли-шарқий ҳудудида XII аср бошларидаёқ Цзин империяси кўринишидаги ўз давлатларини курган, чжурчжэнлар авлоди ҳисобланувчи манжур қабилалари яшардилар. Бу ҳудуднинг юз йилга яқин Хитой цивилизацияси доирасига кирганлиги манжурларга Хитой маданиятини қисман ўзлаштириш имконини берди.

XVI аср охирида Амурдан жанубда, Уссуриядан ғарброкда таланти ҳарбий бошлиқ ва сиёсий арбоб Айсиньгиоро Нурхаи (1559–1626) раҳбарлигида қабилалар иттифоқи пайдо бўлди.

1609 йилдан бошлаб манжурлар Минлар императорига ўлпон тўламай қўйди. Бу жараёнларнинг натижаси ўлароқ 1616 йили 16 та манжур қабилаларининг кенгашида Хоу-Цзинь (кейинроқ Цзинь империяси) давлати дунёга келди. Бу билан аввалги Цзинь давлатига дахлдорлиги таъкидланганди. Янги давлатнинг фукароларини манжурлар деб атаёт бошладилар.

Нурхаи тез орада Минлар сулоласига қарши қуролли кураш бошлади, улардан 1618 йили Ляодун ярим оролини ва унга ёндаш ҳудудларни тортиб олди. Шундан кейин манжурлар тарафига хитой ва мўғул қўшинларининг бир қисми ўтдилар.

Айнан ўша пайтлари давлатни мустақамлашга уринган Нурхаи Жанубий Мўғулистонга қарши юриш бошлади. Биринчи йирик тўқнашув 1619 йили рўй берди ва мўғулларнинг мағлубияти билан тугади. Лекин бутун Мўғулистонни бирданига эгаллаёт олмаслигини тушуниб етган манжур ҳокони уни парчалаёт юборишга ва қисмларга бўлиб, аста-секин эгаллашга қарор қилди. 1626 йили Нурхаи вафот этди. Унинг ўрнига тахтга келган ўғли Абахай (1592–1643) отасининг ишини давом эттирди. Аввалига Харчин (Цицилар) ҳоконлиги бўйсундирилди, кейин, 1635 йили, умуммўғул хони Лигденхон бошчилигидаги Чахор хонлиги ҳам эгалланди. Манжурлар

эгалланган ҳудудлардаги ишга яроқли аҳолини мажбурий равишда олиб кетдилар ва уларни ўзларининг саккиз байроқли қўшинларига бўлиб олдилар. Лигденхоннинг мағлубияти 1636 йили Абахайга ўзини умуммўғул хони деб эълон қилиш имконини берди. Ўша йилнинг ўзида у ўз давлатининг номини Цин (яъни «соф, тоза») деб алғартирди.

Жанубий Мўғулистон Абахай хоннинг «ташқи» вассали бўлди. Бу ҳудудда аҳолининг эркин ҳаракатланиши, Хитой билан муносабатларини саклаёт қолган бошқа мўғул ерлари билан савдо қилиши, қурол сотиб олиши, жанубий мўғуллар, халхаслар ва ойратлар билан турмуш қуриши тақиқланди, лама рухонийлари устидан назорат ўрнатилди.

1618 йилдан бошлаб манжурлар бир неча марта Корея ҳудудига бостириб киришди. 1636 йилнинг охирларида уларнинг 140 минг кишилиқ қўшини Сеулни эгаллади, талади ва тез орада Корея ҳукмдори ўзини уларнинг вассали деб тан олди, тахт меросхўрларини манжурларга гаров тариқасида юборди. Аммо улар корейс қўшинларининг Хитойга қарши урушда қатнашишига эриша олмадилар. Катта тўлов олиш билан чекланишга тўғри келди.

1643 йили Абахай вафот этди ва унинг кичик ёшдаги ўғли Шуньчжи Богдихон бўлди. Бу воқеа Манжурия тарихида янги даврни – ҳудуди ва аҳоли сони жиҳатидан унча катта бўлмаган давлатнинг Хитой империясидаги энг имтиёзли қисмга айланиши, унинг ҳукмдори эса – Хитой тахтидаги биринчи манжур-император бўлиши даврини бошлаёт берди. Бу 1644 йили У Саньгуй қўшинлари Ли Цзичэн тарафдорларини таъкиб қилишда давом этганлигидан, манжурлар эса Пекинда қолганларидан кейин юз берди. Манжур юдагонларидан энг қудратлиси Дурган (Доргон, Жуйван) Шуньчжини Хитой императори деб эълон қилишнинг ташаббускори бўлди, у эса Уга регент бўлиб олди. Ана шу пайтдан то 1911 йилгача Хитойда чет эллик манжурларнинг Цинлар сулоласи ҳукмронлик қилди.

Хитойнинг манжурлар томонидан эгалланиши. 1644 йилнинг 6 июнида Пекиinni эгаллаганидан ва уни Мукденнинг ўрнига ўз давлатининг пойтахти деб эълон қилганидан сўнг Дурган ўз қўшинларининг бир қисмини У Саньгуйга ёрдамга, бошқа бир қисмини Шандунь вилоятини эгаллаёт олишга жўнатди. 30 октябр-

да Шуньчи яна бир бор Цин давлатининг императори деб эълон қилинди.

Сиан ва Тунгуан туманларида деҳқонларнинг гуруҳларни манжурларга бир йилга яқин қаршилик кўрсатдилар, лекин оқибатда Янцзи дарёсидан ўтиб, жанубга кетишга мажбур бўлдилар. Хубэй вилоятида Ли Цзичэн ва унинг кўпгина сафдошлари ўлдирилди. Деҳқонлар уруши кўзғолончиларнинг мағлубияти билан якунланди.

Пекин эгалланиши пайтида Мин императорлик оиласининг омон қолган аъзоларидан баъзилари манжурларни олқишлади, бошқалари эса, йўқотилган эътиборларини тиклашга умид боғлаб, Янцзи водийсига жўнадилар. У ерда, қадимий пойтахт Нанкин-да, маҳаллий ҳукмдорларнинг кўмагида, Минларнинг вакили Фу Ван (Чжу Юсун) Хитойнинг янги императори деб эълон қилинди. Шундай қилиб, Минларнинг бу қисми янги император атрофида ватанпарвар кучларни йиғиб, манжурларга қаршилик кўрсатишга уриндилар. Бирок бу қадам Минлар сулоласининг Нанкинда ҳозир бўлган баъзи вакиллари томонидан маъқулланмади ва улар императорлик тахтига бошқа номзодни кўрсатдилар. Натижада манжурларга қарши кучлар ўзаро жанжалларга ботиб қолди ва чет элликларга қарши ягона фронт тузишга эриша олмадилар.

Манжурлар аввалига Янчжуони эгалладилар, унга ҳужум пайтида 800 минг кишини ўлдирганларидан сўнг, Нанкинга қараб юрдилар. У ерда император деб эълон қилинган Фу Ван ўз аъёнлари билан бирга қочиб қолди (кейинроқ у асир олиниб, Пекинда қатл қилинди), маҳаллий аёнларнинг бир қисми эса Цинларга хизмат қилишни маъқул кўрдилар.

1648–1652 йилларда манжурлар бўйсундириб олган ерларда бир неча кўзғолонлар аланга олди, улардан энг йириклари Наньчан, Чжэцзян, Фуцзян, Хунан, Сичуанда ва бир қатор бошқа жойларда бўлиб ўтди. Шимолий Хитойда кўзғолонлар Ганьсу, Шэньси ва Шаньси вилоятларини камраб олди ва баъзи бир мўғул хонлари томонидан қўллаб-қувватланди.

Баъзида кўзғолончилар манжурлардан анча йирик шаҳарларни ҳам тортиб олишга муяссар бўларди. Шу тарика улар Янцзидан жануброқда жойлашган Цзянлин шаҳрини эгалладилар. Унинг саксон кунлик мудофаасида манжурлар 75 мингга яқин кишини йўқ қилди, 100 минг киши эса таслим бўлишни истамади ва ўша ерда ўзини ўзи ўлдирди. Ганьчжоу шаҳри ёкиб юборилди ва у ерда ҳам

буз минг киши курбон бўлди. 1646 йили Сичуан аҳолиси жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатди ва фақат 1647 йилнинг бошларидагина манжурлар уларни тинчитишга муваффақ бўлдилар. Хитойлик зодагонларнинг ёрдамсиз вазиятни назорат остида ушлаб туришнинг иложи йўқлигини тушунган манжурлар уларга бир қадар ён бердилар, мўғул отлик отрядларини ўз томонларига жалб қилдилар, европаликлар ёрдамида ўз қўшинларини қайта куроллантирдилар ва Хитойни забт этишни давом эттирдилар. Янцзи водийсини эгаллаган манжурлар Жанубий Хитойни босиб олиш учун йўлга тушдилар.

1673 йилнинг охирида Цинлар даврида князь бўлган, ҳозир эса улардан норози У Саньгуй Пекиндаги марказий ҳукуматга буйсунишдан бош тортди ва ўз назорати остидаги ерларда Минларнинг анъаналари тикланганлигини эълон қилиб, кўзғолон кўтарди. У хитойликларни манжурлар билан курашга чақирди. Бироқ одамлар онгида унинг сотқинлиги ҳақидаги фикр мустаҳкам ўрнашиб қолганлиги туфайли, У Саньгуй манжурларга қарши озодлик куракатининг етакчиси бўла олмади. Шунда у Жануби-Ғарбий Хитойда ўз давлатини яратишга қарор қилди. Бу ишда уни яна иккита князлик қўллаб-қувватлади, шу сабабли бу уруш тарихда «Хирож тўловчи уч князь уруши» деб ҳам аталади. Дастлабки даврда улар муваффақият қозона бошладилар ва Хитойнинг 15 та вилоятидан 6 таси улар назорати остига ўтди. 1678 йили У Саньгуй Чжоу Ди номи остида император деб эълон қилинди, аммо тез орада вафот этди. Унинг тахтга чиққан невараси У Шифань манжурларга қарши курашда бобосига нисбатан анча омадсизроқ чиқди. Цинлар Чжоу империясини йўқ қилишга эришдилар. Шундай қилиб, Хитойнинг Цинлар назоратига ўтмаган ягона ҳудуди Чжэнларнинг Тайвандаги давлати бўлиб қолди. У 1683 йили Цинлар томонидан эгаллаб олинди.

XVII асрда Хитойдаги давлат тузуми ва иқтисодий аҳволи. Ҳокимият тепасига келган Манжурлар Хитой давлат тузумининг аввалги тамойилларини умумий тарзда сақлаб қолдилар. Ўзгаришлар асосан ижтимоий тизимга тааллуқли бўлди. Энди тоифалар тизими бешта асосий – учта ҳукмрон ва иккита эзилган, буйсунувчи гуруҳлардан иборат эди.

Расман чекланмаган ваколатларга эга бўлган император бевосита ўзи мамлакатни бошқармас эди. Энг муҳим ишларни ҳал қилувчи

орган Олий императорлик кенгаши бўлиб, унга императорнинг кариндошлари ва олиймақом аъёнлар кирарди. Ундан кейин ижрочи тизимлар – Император котибияти, чет эл, солиқлар, маросимлар, ҳарбий ишлар, жиноий, жамоатчилик ишлари, цензорлик ва шу каби маҳкамалар турарди. Аввалги сулола даврида улкан ҳокимиятга эга бўлган ҳарам оғаларининг таъсири то XIX аср охирларига қадар сусайди. Энди улар давлат қарорларини қабул қилиш жараёнларига таъсир кўрсата олмасди.

Манжурлар Хитой ҳудудида ҳукмрон элатга айланди, энди маъмурий ва ҳарбий амалдорлар улар орасидан тайинланарди. Манжурлар меҳнат қилиш ва савдо билан шуғулланишни ўзлари учун таҳкирли деб ҳисоблардилар. Шунинг учун улар фаолиятининг асосий жабҳалари маъмурий ва ҳарбий хизмат бўлди. Ҳарбий хизматдаги манжурларнинг ўғиллари вояга етгунларига қадар давлат маошини олардилар. Бир хилдаги жиноят учун манжурлар ва хитойликларга турли хил жазо бериларди. 1644 йилдан манжурлар ва хитойликларга аралаш турмуш қуриш тақиқланганди.

Хитой ноибликларга ажратилган бўлиб, уларнинг ҳар бирида ўз молия тизими ва қуrolли қўшинлари мавжуд эди.

Конфуцийликка риоя қилувчи хитойликлар назарида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун илгари шаманизмга сизгинувчи манжурлар, расмий давлат дини сифатида конфуцийликни саклаб қолдилар. Манжур богдихони эса хитойлик издошлари бажарган ўша одатий маросимларни ижро этадиган бўлди. Бу йўналишдаги дастлабки қадамлардан бири Конфуцийга «Кун Цзи» – «Қадимий ўқитувчи», «Буюк ва шуҳратли», «Энг етук донишманд» унвонларнинг берилиши бўлди. Янги император тахтга кўтарилаётганида ўз фуқароларига Конфуцийнинг оилавий мақбарасида ва қабрида қурбонликлар қилишни буюрарди, ўз ўтмишдошини ҳурмат қилиш ва унинг руҳига таъзим бажо келтириш мажбуриятларини юкларди.

Бундан ташқари, монархлик ҳокимиятининг меросий эканлигини кўрсатишга уринган манжурлар сулоласи Минларнинг охириги императори Чун Чжэннинг руҳига таъзим бажо қилди. Ҳатто ўзини осган дарахт ҳам муқаддас ёдгорлик сифатида асраларди.

Манжурлар ҳукмронлик қилган даврда уларнинг тили императорлар тили бўлиб қолган бўлса ҳам, манжурлар хитой тилини қабул қилдилар. Ҳар бир императорнинг бошқарув шиори махсус иероглифлар билан белгиланади. У ёки бу Хитой императори та-

рихга кўпинча ўз номи билан эмас, айнан бошқарув шиори билан кирарди.

Цинлар даврида куйидаги императорлар хукмронлик қилган: Шунънжи (Омадли бошқарув), ўз номи Фу-Минь; Канси (Гуллаб-яшиновчи ва нур тарагувчи), ўз номи Снань-е; Юнчжэ (Мукаммал ва адолатли), ўз исми Юаньчжэи; Цяньлун (Букилмас ва шуҳратли), ўз исми Хун-ли; Цзяцин (Ажойиб ва қувончли), ўз номи Юн-ян; Даогуан (Максадга интилувчи ва порлоқ), ўз исми Мянъ-нин; Сяньфэн (Умумий тўкинчилик), ўз номи У Чжу; Тунчжи (Биргаликда бошқарув) ўз номи Изай Чунь; Гуансую (Ажойиб мерос) ўз исми Цзай Тянь ва Сюаньтун (Умумий бирлик), ўз номи Пу И.

Хитой йилномасида йил ҳисоби навбатдаги императорнинг тахтга чиқишидан бошланиб, унинг хукмронлиги тугагунга қадар давом этарди. Тахт меросхўрлигини фақат эркаклар давом эттирарди, тахтнинг вориси олдиндан эълон қилинмасди ва императорнинг катта ўғли бўлиши шарт эмасди. Аёллар фақат вояга етмаган императорнинг регенти бўлиш ҳукукига эга эдилар.

Императорнинг бош (катта) хотинидан ташқари иккита кичик (иккинчи даражали) хотинлари, шунингдек, кўп сонли жазманлари (айрим йиллари уларнинг сони икки юз саксонгача етарди) бўларди. Улар император ҳарамини ташкил этар, уни Минлар даврида бўлгани каби ҳарам оғалари бошқарарди. Манжурлар даврида, то XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар, ҳарам оғаларининг саройдаги таъсири анча камайган ва асосий ишлари ҳарамни кузатиш бўлиб қолган эди.

XVII аср иккинчи ярмидаги Хитойнинг иқтисодий аҳвали. Манжурларнинг ҳокимиятга келиши Хитой жамиятида маълум бир иқтисодий ўзгаришларга олиб келди. Хитойнинг барча ер майдонларини эгаллаб олишнинг реал имкониятига эга бўлмаган манжурлар бу ерларнинг катта қисмини хитойлик мулкдорлар қўлида қолдирди. Манжурлар ўзларига Чжили пойтахт вилоятидан, шунингдек, хитойлик аҳоли зич яшайдиган бошқа ҳудудлардан ер ажратдилар. Манжуриянинг ўз ҳудуди (1644 йилги чегараларда) ўзига хос кўрнқхонага айланганди. Барча ерлар Богдихоннинг мулки бўлиб, этник хитойларга у ерларда яшаш тақиқланганди.

Шунингдек, ўрмонлар, ишлов берилмайдиган ерлар, ўқув ташкилотлари жойлашган ерлар ва диний маросимлар ўтказиладиган майдонлар ҳам давлат мулки ҳисобланарди.

Ер майдонларининг асосий қисми шартли равишда хусусий мулк бўлиб, эгаси ундан фойдаланганлиги учун солиқ тўларди. Ҳосилни йиғиб олишни қулайлаштириш учун аҳоли устидан қаттиқ назорат ўрнатилганди. Давлатга ер, жон ва бошқа солиқлар тўлаётган деҳқон хонадонлари ўнликлар ва юзликларга бирлаштирилганди. Бундан ташқари деҳқонларнинг шахсий мажбуриятлари ҳам саклаб қолинганди. Солиқлар қумуш билан ўлчанарди, лекин, асосан, ҳосил билан тўланарди.

Давлат туз чиқаришни ўзи эгаллаб олганди, чой, спиртли ичимликлар, мулк олди-сотдиси ва шу кабиларга қўшимча солиқлар солинарди. Деҳқон олинган ҳосилнинг катта қисмини ернинг эгасига беришга ва унинг турли хил шахсий топшириқларини бажаришга мажбур эди.

Шунга қарамадан, манжурлар ўз ҳукмронлиқларини мустаҳкамлаш учун Минлар даврида мавжуд бўлган солиқларни қисқартирди ва қисман бекор қилди, давлатга қарашли қўрик ерлардан бир қисмини деҳқонларга фойдаланиш учун берди. Бунинг барчаси XVII аср охирларига келиб иктисоднинг бир қадар ўсишига ва ижтимоий муносабатларнинг барқарорлашишига олиб келди. Бунинг оқибатида аҳоли сони кўпайди, ҳайдаладиган ер майдонлари кенгайди, ҳунармандчилик ҳам ривож топди.

Баъзи бир тарихчилар Хитойдаги барқарорлашув натижасида капиталистик ҳаёт тарзи пайдо бўла бошлаган, деб ҳисоблайдилар. Аслида бу ижобий ўзгаришларнинг барчаси анча юзаки ва қарама-қарши характерга эга эди. Бошқа тадқиқотчилар эса, Хитой жамияти XIX аср бошларига қадар ҳали тўлиқ анъанавийлигича қолган ва капиталистик ривожланиш томон ҳеч қандай силжиш қузатилмаганлигини таъкидлайдилар. Манжурлар эса Хитойдаги ҳолатларини мустаҳкамлаб олганларидан сўнг, аста-секин солиқ ва мажбуриятларнинг аввалги тизимига қайтдилар.

Бундай шароитда судхўрлик капитали муҳим роль ўйнай бошлади, чунки кўпгина деҳқонлар унинг ёрдамсиз солиқларни тўлаши ва шахсий хўжалиқларини юритишининг иложи кам эди. Кўпгина деҳқонлар хонавайрон бўлиб шаҳарларга кетиб, у ерда гадоларча кун кўра бошладилар.

Сунлар сулоласи давридан буён Хитойда баоцзя деб аталган бир-бирини қўллаш тизими мавжуд бўлган, унда фақат қариндошлар эмас, у ёки бу жойда яшовчи барча кишилар бирлашарди. Беш

хавли ёки ўн хавли тизимига кирган ҳар бир оила бошқаларни қўзатиб юриши керак эди. Агар баоцзя аъзолари тайёрланаётган жиноят ҳақида ҳокимиятга ўз вақтида хабар беришмаса, унда жиноятчига бериладиган жазо уларга ҳам бериларди. Бундай тартибдан ўзларига амалий фойда бўлишини кўрган манжурлар, ўз ҳукмронлиқлари даврида ҳам уни саклаб қолдилар.

Ўз навбатида, шаҳарларда ҳам аҳоли устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, савдогарлар ва ҳунармандларнинг тadbиркорлик ташаббусларини чеклаш билан боғлиқ бўлган жиддий муаммолар бор эди. Савдогарларга катта кемалар қўриш, ўз маҳсулотларини Хитой ҳудудидан олиб чиқиш тақиқланганди. Бошқа давлатлар билан савдо қилиш ҳуқуқига ҳам Цинлар саройининг қаттиқ назорати остида бўлган, махсус ташкил қилинган савдо компанияларигагина эга эди.

XVII аср ўртаси – XVIII аср бошларида Цинларнинг ташқи сиёсати. Цинлар саройининг ташқи сиёсий фаолияти бир-бирига қарши бўлган иккита йўналиш билан характерланади. Бир томондан, Японияга ўхшаб, ташқи дунёдан «эшиқларини ёпиб олиш» истаги, бошқа томондан, қўшни давлатларнинг ҳудудларини босиб олишга уриниш намоён бўлмоқда эди.

Дастлаб Корея, кейин Ғарбий ва Шимолий Мўғулистон ҳамда Вьетнам Цинларга вассалликни тан олишди. Европа мамлакатлари билан алоқага келганда, Цинлар аввалига уларга анча ижобий муносабатда бўлдилар, чет элликларда ўзларининг Хитой устидан тўлиқ назорат ўрнатиш учун қўриқларида иттифокчиларни кўрдилар. Бу энг аввало католик миссионерларига хитойлик аҳоли ўртасида ўз ташвиқотларини олиб бориш, европаликларнинг савдо кемаларига эса ўз маҳсулотларини сотиш ва хитойликларнинг молларини сотиб олиш учун портларга кириш ҳуқуқини берганлигида намоён бўлганди.

XVIII аср 70-йилларида Россия Хитой билан ўзаро алоқалар ўрнатишга уринди. Аммо Узок Шарқда ва Марказий Осиёда таъсир учун бўлган қарама-қаршилик ўша пайтда бунга йўл қўймади. Кейин икки томон ўртасида қўриқли тўқнашувлар бўлди, унинг натижасида Цинларнинг қўшинлари Амур дарёси ёқасидаги Абазин шаҳрини қамал қилди ва 1689 йили рус-хитой Нерчин шартномаси имзоланди. Бу шартномага кўра Россия билан Хитой ўртасида савдо алоқалари ўрнатиладиган бўлди, лекин Россия Хитойга Амур дарё-

сининг чап соҳилини бериши, Абазин шахри эса вайрон қилиниши керак эди.

1727–1728 йиллари яна иккита келишув – Бурун трактати ва Кяхта шартномаси имзоланди. Улар, Россия томонидан яна ҳудудларни ён беришларга, рус-хитой савдо алоқаларининг янада кенгайтирилишига ва рус диний вакиллигининг Пекинда доимий туриши учун рухсат берилишига олиб келди. Бу вакиллик аъзолари у ерда хитой тилини, маданий аъаналарини ўргандилар ва айни пайтда баъзан бир дипломатик вазифаларни ҳам бажардилар.

Ғарбий Европа давлатларининг Хитойда ўз диний ваколатхоналарини очиш учун қилган уринишлари ўша даврда муваффақият қозонмади. Аксинча, XVIII аср ўрталарида Хитой ҳокимияти чет элликларга ўз ҳудудида савдо қилишни тақиқлаб қўйди, бундан фақат Кантон (Гуанчжоу) порти мустасно эди.

Жўнгория ва Қашқар устидан қозонилган ҳарбий ғалабалар, шунингдек, Тибетнинг Хитой таркибига қўшиб олиниши Цинларнинг ташки сиёсатдаги катта ғалабаси бўлди. XVIII аср 60-йиллари охирида Бирма ҳам Хитойга вассалликни тан олди.

XVIII аср охирида Буюк Британиянинг Ост-Индия компанияси Хитойда катта фаоллик кўрсатди. Хитойга лорд Маккартни бошчилигидаги элчилар келди. Уларнинг мақсади иккала давлат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатиш, инглиз савдосини кенгайтиришга уриниш, «Гуихан» компаниясининг ташки иқтисодий алоқаларда яқка ҳукмронлигини тугатиш, шунингдек, Англия фуқароларининг Хитой ҳудудида эркин ҳаракатланишига рухсат олиш эди. Бироқ ўша даврда Хитой тахтида ўтирган император Цзянлун бу далолатларни рад этди. Инглизлардан ташқари, Хитой ҳудудига суқилиб киришга америкаликлар ҳам уришиб кўрдилар, уларнинг кемалари 1784 йилдан бошлаб кўп марта Хитой қирғоқларига сузиб келди.

Чет элликлар ўшанда ҳали шуни тўлиқ англаб етмаган эдиларки, уларнинг Хитой билан алоқа ўрнатишга бўлган ҳар қандай уринишлари Хитой ҳукмдорлари томонидан «варварлар»нинг Хитой цивилизациясини «ўзгартириш»га интилишлари, шунингдек, уларнинг Ўрта империяга «фань» (вассал) бўлиш истаклари, деф кабул қилинади. Бу ҳол Хитойнинг бошқа мамлакатлар билан тенг алоқалар ўрнатиш имкониятини йўққа чиқарарди. Шунинг ўзи совғалар олиб келишга ҳам тааллуқли эди. Бошқа мамлакатларнинг дипломатик маросимларида одат бўлган совға бериш, агар бу совға

Хитой императорига берилса, у хурмат белгиси сифатида эмас, вассаллари томонидан берилган хирож сифатида тушуниларди. Ўз навбатида, император ҳам, жавоб қадами сифатида ўзининг хакикий ёки сохта вассалларига сахийлик билан совғалар улашарди.

* * *

Шундай қилиб, XVIII аср охирига келиб Европа давлатлари ва Америка Хитойга сукилиб кириш ва уни мустамлакага айлантириш режасини амалга ошира бошлаган бўлсалар-да, Хитой ҳали Осиёнинг катта ва кучли давлати бўлиб қолаётган эди. Аммо иқтисодий ва сиёсий қолоқлик охир-оқибатда Хитойнинг ярим мустамлакага айланишига олиб келди.

XX боб учун саволлар

1. XVI–XVII асрлардаги ислохотчилик ҳаракатлари ва деҳқонлар қўзғолонларининг сабаблари нимада эди?
2. Юанлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ижтимоий онг ва маданият қандай ғоялар асосида ривожланди?
3. Хитойда манжурларнинг ҳокимиятга келиши ва Цин империясининг эълон қилинишига қандай ички факторлар сабаб бўлди?
4. Манжурларнинг ҳокимиятга келиши билан Хитой давлат тузуми ва иқтисодиётида қандай ўзгаришлар юз берди?
5. Цинлар ташки сиёсатининг асосий йўналиши нимага қаратилган эди? Хитой – Россия муносабатларида қандай ўзгаришлар юз берди?
6. XVIII асрда Хитой ҳудудининг кенгайишига, ташки сиёсатдаги муваффақиятларга қарамадан қайси ички сабаблар империяга чет элликларнинг кириб келиши ва Хитойнинг ярим мустамлакага айланиш жараёнининг бошланишига олиб келди?

XXI Б О Б. XVI–XVIII АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

XVI аср бошларида Ҳиндистон сиёсий парокандалик ҳолатида эди. Ўзаро феодал урушлар савдо ва деҳқончиликнинг ривожланишига, Ҳиндистон кишлок хўжалиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган йирик суғориш иншоотларини зарурий ҳолатда саклаб туришга ҳалакит берарди. Фақат вайроналик келтирувчи бу урушларнинг тугатилишидан аҳолининг деярли барча қатламлари манфаатдор эди.

Жамиятдаги кўпчилик қатлам ва гуруҳлариинг кучли давлат сари интилишлари мамлакатнинг бирлашиши учун қулай шароитни юзага келтирди.

XVI аср 20-йилларидан Дехлида ҳокимиятни эгаллаб турган султон Иброҳимнинг ҳаракатлари ажралиб чиққан васалларни ўз ҳукми остида бирлаштириш учун етарли бўлмади. Натижада султон Иброҳимнинг сиёсатидан норози бўлган сарой аъёнлари орасида ўша пайтда Кобулда ҳукмдор бўлиб турган Заҳириддин Муҳаммад Бобурни тахтга таклиф қилиш гоёси пайдо бўлди.

Талантли саркарда, тажрибали давлат арбоби ва ажойиб шоир Мирзо Бобур бу қулай шароитдан усталик билан фойдаланди.

Ҳиндистонда Бобурийлар империяси

1526 йили Мирзо Бобурнинг жанглarda тобланган 20 минг кўшини Афғонистоннинг тоғли йўллари орқали Ҳиндистонга юриш қилди. Ҳинд рожалари бирлаша олмадилар ва Мирзо Бобур кўшинига қаршилик қилишга ожизлик қилдилар. Мирзо Бобур унинг кўшини артиллерияда катта устунликка эга эди. Шу устунлик, ажойиб саркардалик маҳорати ва жангдаги уддабуронлик туфайли Мирзо Бобур қисқа вақт ичида Шимолий Ҳиндистоннинг катта қисмини ўзига бўйсундирди. 1526 йил 21 апрелда Панипат ёнидаги жангда султон Иброҳим кўшинларини тор-мор қилди ва Дехлини эгаллади. Мирзо Бобурни тахтга таклиф қилган сарой аъёнлари ундан фақат султон Иброҳимга қарши фойдаланмоқчи эдилар, ҳолос. Мирзо Бобур Дехли тахтида ўзоқ ўтирмайди, олган ўлжалари кўрсатган ёрдами учун етарли, тахтни ўзларига қолдириб, қайтиб кетади, деб ҳисоблашганди. Аммо Мирзо Бобурнинг Дехли тахтида ўзоқ қолишини тушунган ҳинд зодагонлари унга қарши бирлашдилар. 1527 йил 13 мартда бўлган жангда Мирзо Бобур улар устида ҳам ғалаба қозонди.

Мирзо Бобур яна бир қатор ҳинд ерларини босиб олди ва ўзини бу ерларнинг ҳукмдори деб эълон қилди. У асос солган давлатни Ғарб тарихчилари Буюк Мўғуллар империяси¹ деб аташади. У Ғарбда Кобулдан шарқда Бенгалия чегараларигача бўлган ҳудудни камраб олди.

¹ Янги сулоланинг асосчиси бўлган Бобурнинг келиб чиқишини Чингизхонга бориб сулолани мўғуллар ёки форсча «моғол»дан Европада Буюк моғоллар империяси деб аташган.

Мирзо Бобур қобилиятли ва ўзоқни кўрувчи сиёсатчи, лашкар-боши ва давлат арбоби, шоир ва тарихчи олим эди. У ҳаммадан кўпроқ ҳинд халқи зарар кўраётган феодал урушларни тугатди, савдо-сотик, қурилиш, фан ва адабиётга ҳомийлик қилди. Бу буюк патандошимиз Туркистон, Ҳиндистон ва Афғонистон халқлари тарихига, уларнинг санъати, урф-одатларига ва динига катта қизиқиш ва ҳурматини намоён қилди. Шу хислатлар туфайли у ўзи забот этган ҳудудда қудратли давлат барпо этди ва маданият тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Мирзо Бобур 1530 йили вафот этди. У ер мулкларини фарзандларига бўлиб, Дехли тахтида севимли фарзанди Ҳумоюншоҳни қолдирди ва қолган фарзандларига унга бўйсунишни васият қилди. Бироқ ака-укалар Бенгалия ва Бихар феодаллари билан бирга Ҳумоюншоҳга қарши бирлашдилар. Бир неча жанглarda мағлуб бўлган қобилиятсиз Ҳумоюншоҳ Синд орқали Эронга қочиб кетди. Натижада ҳокимият 15 йилга (1540–1555) Сур уругидан бўлган афғон феодаллари қўлида қолди. Ҳумоюншоҳ Дехли тахтига қайтишга муваффақ бўлди, аммо тез орада, 1556 йили вафот этди. Тахтга Ҳумоюншоҳнинг 13 ёшли ўғли Акбаршоҳ (1542–1605) келди.

Акбаршоҳ ва унинг ислохотлари. Мирзо Бобурнинг ворислари ичида энг машҳури Акбаршоҳ эди. У ҳақиқий империянинг асосчиси, Ҳиндистон тарихида буюк ислохотчи сифатида ном қолдирган. Бобурийлар империяси унинг ҳукмронлиги даврида энг юксак гуллаб-яшнашга эришди. Акбаршоҳ отасидан мерос қилиб урушлар оқибатида хароб бўлган бир неча ярим мустақил князликларнигина олган эди. У баъзан қурол кучи билан, баъзан эса келишувлар йўли билан мамлакат ҳудудини бир неча марта кенгайтди, бой вилоятлардан Гужорат, Бенгалия, Марказий Ҳиндистон ва Кашмир, шунингдек, Декан султонлигига қарашли Берар ва Ахматнагор ерларини ўз давлати таркибига қўшиб олди. Илгари доимий тинчликни бузувчилар бўлган мағрур ва жанговар Ражпут рожаларини ўзининг ишончли иттифокчиларига айлантирди, уларнинг энг обрўдилари билан қандайдиларни йўлга қўйди, ражпутларнинг отлик кўшини Акбаршоҳ армиясининг асосига айланди. Акбаршоҳ мустахкам, марказлашган давлатни ва кучли марказий ҳокимиятни барпо қилиш учун бир қатор ислохотларни амалга оширди. Худудий-маъмурий ислохотлар натижасида империя аниқ бошқарув, суд ва солиқ тизимига эга бўлган, подшоҳ тайинлайдиган ноиблар томо-

нидан бошқариладиган ҳудудларга ажратилди. Бутун империя учун бир хил узунлик ва оғирлик ўлчов бирликлари тизими, ислом ва ҳиндуизмнинг доғмаларига эмас, ўша давр астрономия фанининг, хусусан, Мирзо Улуғбек астрономиясининг ютуқларига асосланган таквим жорий қилинди.

Солиқ ислоҳоти мамлакат иқтисодиёти учун фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Натурал шаклда олинадиган, одатда ҳосилининг 1/3 гача етадиган ер солиғи пул шаклига ўтказилди. 1570 йилларнинг охирида подшоҳ бир неча асрлардан бери мавжуд бўлган ҳарбий-лен тизимини бекор қилишга, ҳарбий хизматлари учун ажратиладиган ер ўрнига пул билан тўлашни жорий қилишга ҳаракат қилди. Бунга қарши турли жойларда исёнлар бўлганлиги сабабли ислохотни тўхтатишга тўғри келди. Акбаршоҳ давлат хизматидаги феодаллар учун мансаблар тизимини жорий қилиш билан чекланди.

Ислохотлар ичида Акбаршоҳга энг катта шуҳрат келтиргани диний ислохот бўлди. Бу ислохотнинг мақсади диний мансублигидан қатъи назар, ҳукмрон гуруҳларни жипслаштиришдан иборат эди. Акбаршоҳ ўз тарафига маҳаллий ҳинд аҳолисини ҳам оғдиришга ҳаракат қилди. Ҳиндистон аҳолисининг тўртдан уч қисмини ҳиндуизм динига сизинувчилар ташкил қилса-да, Аллоҳ ва унинг пайғамбари Муҳаммадга сизинган барчанинг тенглигини эълон қилган ислом динининг, айниқса, паст касталар орасида таъсири кучайиб бораётган эди. Диний муносабатлар мураккаб, баъзан ҳама муросасиз бўлиб қолаётган бўлса-да, ислом дини бобурийлар империясининг давлат дини, аслзодаларнинг аксарияти сизинадиган дин эди. Шу сабабдан ҳам Акбаршоҳ диний муросасозлик сиёсатини олиб борди. У мамлакатни бошқаришга мусулмонлар билан бирга ҳиндларни ҳам жалб қилди, ҳиндларни ҳар қандай таъқиб қилишларни тўхтатди, мусулмон бўлмаганлардан олинадиган солиқ — жузъяни бекор қилди. У ўз мамлакати доирасида тўлиқ диний эркинликни эълон қилиб, мусулмон бўлмаганларнинг ҳар қандай камситилишини бекор қилди.

У Ҳиндистон қишлоқ хўжалигининг асоси бўлган суғориш тизимини яхши асраш йўлида кўп ишлар қилди. Бу ҳинд деҳқончилиги учун катта аҳамиятга эга эди.

Акбаршоҳнинг ислохотлари мусулмон феодаллар ва диний мутаассибларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар подшоҳни

динсизликда айбладилар, халкни унга қарши қутаришга ҳаракат қилдилар. Норозилар томонида Акбаршоҳнинг ўғли, тахт вориси Жаҳонгиршоҳ ҳам бор эди. У тахтга келиши билан (1605–1627) отанининг кўплаб ислохотларини йўққа чиқарди.

Жаҳонгиршоҳнинг ўғли Шохжаҳон ҳукмронлик қилган йиллари (1628–1657) империя ўз қудратининг энг чўккисига етди.

Шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо. Ҳиндистоннинг бобурийлар ҳукмронлиги остида бирлашиши шаҳарларнинг, савдо ва ҳунармандчиликнинг ҳам ривожланишига олиб келди. Шаҳарлар иктисодий, маъмурий-сиёсий ва маданий марказлар ролини ўйнай бошлади. XVII асрда ҳинд шаҳарларида аҳолининг 15–20 фоизи яшарди. Айрим шаҳарлар, масалан, Дехли, Лахор, Агра, Аҳмадобод кабилар аҳолиси жуда кўп сонли бўлиб, ярим миллиондан ошарди. Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг кўплаб турлари, айниқса, ~~и~~ишмачилик кенг ривожланганди. Бу соҳада янги меҳнат қуроллари, масалан, йирик нақшли матоларни тўкиш дастгоҳи, лентали дастгоҳ ва янги техник усуллар пайдо бўлди. Ҳинд матолари Европа бозорларига чиқарилди. Айниқса, Бснғалиянинг ўта нозик ва чиройли пахта матолари жуда машҳур эди.

Металлга ишлов бериш, айниқса, қуролсозлик яхши ривожланган бўлиб, европаликлар ҳиндларнинг тўплари, мушкетлари ва тўппончаларига юкори баҳо беришган. Қирғоқбўйи шаҳарларида, айниқса, Суратда европаликларникига ўхшаш кемалар қуриларди, Англиянинг Ост-Индия компанияси тез-тез шундай кемаларга буюртма берарди.

Кўпчилик ҳунармандлар оилалари билан ишлар, баъзилари эса ёлланма меҳнатдан ҳам фойдаланар эди. Йўқчилик ва бозордан хомашё сотиб олиш эҳтиёжи ҳунармандларни ҳали тайёр бўлмаган матолар учун савдогарлардан пул олишга мажбур қиларди. Ҳунарманд эса шу йўл билан қарзга ботарди.

Ҳунармандлардан маҳсулотни сотиб олиш, олдиндан пул бериш, ишлаш учун хомашё тарқатиш – савдо капиталининг ҳунармандчиликка кириб бориш йўллари шулар эди ва ҳиндлардан бу йўллари европаликлар ўзлаштирган эдилар. Подшоҳга ва маҳаллий феодалларга ҳам тегишли корхоналар бўлиб, уларда моҳир ҳунармандлар меҳнат қилар ва, асосан безак буюмлари ясар эдилар. Шаҳар ҳунармандларининг ижтимоий бирлашув шакли касталар бўлиб, улар ишлаб чиқариш ва савдони тартибга солиш, бошқа кас-

та ва давлат вакиллари билан алоқа ўрнатиш, мухтожларга ёрдам кўрсатиш каби фаолиятлар билан шуғулланган.

XVI–XVIII асрларда Ҳиндистон савдонинг ривожланганлиги билан ҳам характерланади. Бутун мамлакат бир-бири билан узвий боғланган катта-кичик бозорлар билан ўралган эди. Шаҳарлар товар алмашинув пунктлари бўлиб, бу ерларда савдо ва банк капитали фаол иш олиб борарди. Ўзига хос «фирмалар», «савдо уйлари» мавжуд бўлиб, улар ўзларига маълум синалган тизим билан иш юритардилар. Умуман шаҳар савдогарларини ўта юқори касбий маҳорат ва ишчанлик ахлоқи ажратиб туради. Савдогарлар ва банкирлар орасида кредит хатлари кенг тарқалган бўлиб, савдогар бу хат воситасида Самарканд ва Жиддада, Пега ва Маскатда, ҳатто, Астраханда ҳам осонгина пул олиши мумкин бўлган. Бой савдогарлар подшоҳ саройига ҳам кредит бериб, шу йўсинда сиёсатга ҳам таъсир ўтказишган.

Шаҳар маданияти Ҳиндистоннинг санъати ва адабиётига ҳам катта таъсир кўрсатди. Диний ислохотчилик ғоялари ҳам шаҳарларда пайдо бўлди. Бу ерда саводчилар сони ҳам қишлоқдагиларга қараганда анча юқори эди. Ҳиндларнинг кўплаб тилларида «шаҳарлик» дегани «маълумотли», «нозик таъб» деган маъноларни ҳам англатади. Шаҳарликлар, айниқса, «бозор кишилари» орасида брахманларникидан фарқ қиладиган ўз дунёқарашилари, ўз кадриятлар тизими шаклланади. Бу ерда маҳорат, тезкорлик, тадбиркорлик, тежамкорлик, баъзан ёлғондан ҳам қайтмайдиган олчоклик кадрланади ва бу хислатларнинг барчаси шаҳар адабиётининг турли жанрларида ўз ифодасини топади.

Халқ ҳаракатлари ва империянинг парчаланиши. Бобурийлар даврида Ҳиндистонда бетакрор ва ҳашаматли бинолар қурилди, улар ҳинд ва мусулмон меъморчилигининг уйғунлигини ўзида муҷассамлаштирди.

Бироқ аҳолининг катта қисми аввалгидек қашшоқликда қуни кўрарди. Акбаршоҳнинг солиқ ислохотлари умуман тараққийпарвар аҳамиятига қарамасдан, деҳқонларнинг аҳволини янада оғирлаштирди, судхўрликка кенг йўл очди. Қарздор бўлиб қолган деҳқонлар ерларини ташлаб қочиб кета бошладилар. Унумдор ерлар қанчалар зорларга айланди. Йўлларда қароқчилар кўпайиб, савдо тушқунликка учрай бошлади. Давлат хазинасига ҳам тушумлар камайиб кетди. Бундай ҳолатда империядан ажралиб чиқиш, айирмачилик қайфи-

яти кучайди. Натижада Бобурийлар империяси инкирозга юз тута бошлади. Бу ҳолат, айниқса, Шохжаҳоннинг ўғли Шох Аврангзеб ҳукмронлиги йилларида (1658–1707) авжига чиқди. Аврангзеб сарой фитнаси натижасида отасини тахтдан ағдариб ва қонли жангда унга ака-укаларини енгиб тахтга келган эди. У тажрибали қўмондон ва сиёсий найрангларнинг устаси бўлган. У Декан водийсига бир неча юришлар уюштириб, энг чекка жанубдан ташқари бутун Ҳиндистон ҳудудини бирлаштиришга эришди. Мутаассиб диндор бўлганлиги сабабли парчаланаётган империяни саклашнинг йўли сиёсатида ислом қоидаларини қатъий жорий қилишга киришди. Муслмон бўлмаганлардан олинадиган солиқ – жузъани қайтадан тиклади, ҳиндлар учун қолган барча солиқларни икки ҳиссага оширди, уларга ўз байрамларини нишонлашни тақиқлади, ҳинд ибодатхоналарини бузиб ташлашни буюрди. Натижада империянинг турли чеккаларида бобурийларга қарши ҳаракатлар бошланиб кетди. Бу ҳаракатлар феодал давлатларда доимий бўлиб турадиган одатдаги қўзғолонлардан оммавийлиги билан ажралиб турарди. Бобурийларга қарши ҳаракатларнинг гоявий асосида этник ва диний факторлар алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Йирик қўзғолонлардан бири Махараштра минтақасида бўлиб, унга Шиваджи (1630–1680) исмли киши бошчилик қилган. Қўзғолон 1646 йили бошланиб тезда мустақил давлатнинг ташкил топишига олиб келди. 1674 йили Шиваджи тантанали равишда тахтга ўтирди. Бирок Шиваджининг ўлиmidан сўнг бир неча йил ичида Аврангзеб бу давлатни босиб олди. Тахтга келган Шиваджининг ўғли Самбхаджи 1689 йили қатл қилинди. Лекин Махараштра қайтадан тўлиқ бўйсундиришнинг иложи бўлмади. XVIII аср бошига келиб маратхларнинг мустақил давлати энди бобурийларнинг пойтахти Дехлига хавф солиб турарди.

XVII аср бошларида юз берган йирик қўзғолонлардан яна бири сикхларнинг мустақиллик учун кураши эди. Ўз вақтида Аҳбаршоҳнинг ҳомийлигидан фойдаланган сикхлар кейинчалик ярим мустақил давлатга айланган эди. 1675 йили Аврангзеб сикхларнинг йўлбошчиси гуру Тег Бахадурни Дехлида қатл қилдирди. Шундан сўнг сикхлар ҳаракати гурунинг ўғли, қобилиятли сиёсатчи, саркарда ва шоир, кенг билимли ва жасур шахс гуру Гобинд Сингх (1666–1708) раҳбарлик қилади. XVII аср ҳинд маданияти-

нинг ёркин намояндаларидан бири Гобинд 1708 йили ёлланма котид томонидан ўлдирилди. Гобинднинг ўлиmidан сўнг ҳаракатга Банда Бахадур исмли шахс раҳбарлик қилди ва 1715 йили у ўлдирилгандан сўнг ҳам ҳаракат давом этди.

XVII–XVIII асрларда яна бир қанча кўзғолонлар бўлиб, уларда саврадж – «ўзимизнинг ҳокимият» сўзи пайдо бўлди ва бу сўз XIX–XX асрлардаги миллий-озодлик ҳаракатининг ҳам шиорига айланди.

XVIII аср бошларига келиб империянинг реал инкирози бошланди. Армия аввалги кудратини йўқотди, маҳаллий ҳукмдорларнинг эса мустақиллиги ошди. Император энди на маъмурий, на ҳарбий ҳуқуққа эга бўлмаган, ўзига хос давлатлар уюшмасининг рамзий ҳукмдорига айланиб қолди. Энди унинг ҳаракатлари фақат саройдаги қарама-қарши гуруҳлар ўртасида мувозанат ўрнатишга қаратилган эди, ҳолос.

Шундай бир ҳолатда, 1739 йили Эрон шоҳи Нодиршоҳ қўшинлари Ҳиндистонга бостириб кириб, Дехлини талади, пойтахт аҳолисининг кўпчилигини киргин қилди. Ундан кейин Шимолий Ҳиндистонни афғонлар босди. Дехли императорларининг ҳокимияти тобора заифлашиб борарди. Мамлакат амалда унга кўз олайтираётган европаликлар учун қулай бўлган феодал таркокликка қайтди.

Европаликларнинг Ҳиндистонга кириб келиши. Европалик мустамлакачиларнинг Ҳиндистонга кириб келиши XVI асрдаёқ бошланган эди. Ҳиндистонга денгиз йўлини очган португаллар Малабар қирғоқларидаги бир неча базаларни эгаллаб олдилар. Лекин улар мамлакат ичкарисига кириш учун етарли кучга эга эмасдилар.

Португалларнинг ўрнига келган хотиржам ва мулоҳазали голландлар Ҳиндистондан катта миқдорда қандолат маҳсулотларини олиб кетар, ҳиндларнинг ҳаётига умуман аралашмасдан фақат савдо билан шуғулланишар эди. Французларда эса ҳинд ҳукмдорларининг тахт талашларида зимдан иштирок этиш истаги йўқ эмасди.

Бирок ўша пайтда бутун Европада мавқеи ошиб кетаётган ишбилармон ва чакқон инглизлар бошқа барча европаликларий Ҳиндистондан сиқиб чиқариб, ўзлари фақат савдода эмас, сиёсий ҳаётда ҳам тобора катта роль ўйнай бошладилар. Шу мақсадда тўзилган Ост-Индия компанияси 1600 йили Ҳиндистонда ўз қорхоналарини очиш ҳуқуқини қўлга киритди. Ост-Индия компанияси акционерлик жамияти бўлиб, унинг маблағлари жуда тезлик билан

ошиб борди. 1657 йили Кромвелнинг махсус хартияси эълон қилинган бўлиб, унга биноан компанияга уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш, танга пул зарб қилиш ва ўз армиясига эга бўлиш ҳуқуқи берилган эди. Компания Ҳиндистоннинг турли нукталарида савдо шохобчалари, шуъбалар ташкил қила бошлади. Масалан, фақат Бенгалияда компаниянинг 150 та омбор ва 15 та йирик шуъбалари мавжуд эди. 1690 йили улар бобурийлардан олган ерларига мустаҳкам қўрғон – Калкутта шаҳрини барпо қилдилар. Улар савдо ва сиёсий фаолиятининг марказлари Дехли, Калкутта ва Мадрас шаҳарлари бўлиб қолди.

Компания, шунингдек, генерал-губернатор бошқарадиган ер ҳуқуқига ҳамда уни қўриклаш учун маълум микдордаги қўшинга ҳам эга эди. Шу тарика инглиз зобитлари қўмондонлигида Европа усулида куролланган ва ўргатилган ёлланма ҳинд аскарлари – сипоҳийлардан ҳарбий қисмлар ҳам ташкил қилинди.

Ост-Индия компаниясининг бошида енгил ва тез бойишнигина излайдиган мулкпараст ишбилармонлар турар ва улар Ҳиндистоннинг ерлари ҳамда бойликларини эгаллаб олиш учун ҳар қандай қабихликдан ҳам қайтмасдилар.

Англиянинг Ҳиндистондаги асосий рақиби Франция эди. Бирок Англиянинг иқтисодий қудрати ва инглиз компанияларининг давлатдан узлуксиз ёрдам олиб турганлиги туфайли французлар енгилди. 1763 йилдан кейин Франциянинг Ҳиндистонда бирорта ҳам мустаҳкамланган қалъаси қолмади. У фақат арзимас савдо позициясини сақлаб қола олди, холос.

Ост-Индиянинг савдо компаниясидан мустамлака ҳокимиятига эланиб бориши оқибатида XVIII аср ўрталаридан бошлаб эгалланган ҳудудларда ҳарбий ва маъмурий ҳокимиятни ўрнатиш ҳамда дипломатик келишувлар компания фаолиятининг асосий турлари бўлиб қолди. 1757 йили инглизлар Бенгалияни босиб олдилар ва бу Ост-Индия компаниясининг қўшинлари томонидан бутун мамлакатни аста-секин эгаллашнинг, ҳинд халқининг икки юз йиллик асоратининг бошланиши эди. Инглизларнинг муваффақиятларига уларнинг саноатдаги илғорлиги билан бирга улкан сипоҳи қўшинларига эгаллиги ҳам сабаб бўлди. Айтиш мумкинки, Ҳиндистон асосан ҳиндларнинг ўз қўллари билан забт этилди.

XVIII аср охирларида ўзининг барча рақибларини енгган Ост-Индия компанияси шу тарика тарқок ва заиф Ҳиндистонни бўйсундиришда давом этди.

Япония тарқоқлик ва фукаролар урушлари даврида

Янги замонни Япония, «жангари вилоятлар даври» номини олган тарқоқлик ва фукаро урушлари давридаги Асикага сёгунатидан (1467–1568) мерос қилиб олди. Бу давр вассалларнинг сёгунга қарши курашлари билан ажралиб туради. Асикага хонадонидан бўлган сёгунлар пойтахт Киото устидан назоратни қўлдан бердилар, у ерда шаҳарни мустақил бошқаришнинг кучли тизими шаклланди. Етакчилик энди вилоятлардаги ҳукмдорларга – князь-даймиоларга ўтди. Ўз князликларида улар хўжалик ва сиёсий ҳаёт устидан тўлиқ назорат ўрнатишга ҳаракат қилдилар.

Бу даврда князлар даромадларининг таркиби сезиларли ўзгарди. Агар, масалан, йирик феодал уруғи Сандёнисиларнинг даромади илк ўрта асрлар даврида (XIII) отамерос мулкдан (сёзендан) 50 фоиздан ортиқроқни ташкил этган бўлса, XVI аср бошларида 29 фоизга тушиб кетди. Бу ҳолат князларнинг ҳунармандчилик, тоғ-кон ишлари ва савдони ўз ҳудудларида ҳамда бутун мамлакатда ривожлантиришдан манфаатдорлигини белгилаб берди. 1549 йилда Оми вилоятидаги (ҳозирги Сига префектураси) Исидэра шаҳридаги Каннодзи будда ибодатхонасида мамлакатда биринчи «эркин бозор» пайдо бўлди ва унга ҳунармандларни ҳамда савдогарларни жалб этиш мақсадида бозор солиғи бекор қилинди. Кейинчалик бундай бозорлар бошқа жойларда ҳам пайдо бўлди.

XVI асрда қулолчилик бўйича учта ва спиртли ичимликлар ишлаб чиқарувчи битта мануфактура типидagi корхона юзага келди. Уларнинг маҳсулотлари фақат маҳаллий талабларни қондирибгина қолмай, қисман бошқа ҳудудларга ҳам тарқатиларди.

Хитой билан ташқи савдо ўлпон тўлаш кўринишида амалга оширилишига қарамасдан, катта даромад келтирарди. Унинг устидан назорат ўрнатиш мақсадида феодаллар ўртасида аёвсиз кураш борарди.

1543 йили Япония қирғоқларида португалларнинг, олти йилдан сўнг эса испанларнинг ҳам пайдо бўлиши мамлакатдаги кейинги сиёсий ва иқтисодий муҳитга сезиларли таъсир кўрсатди. Улар мамлакатга ўқ отар қуроолларни олиб кирдилар. Европаликлар олиб келган христианлик дини ҳам тарқала бошлади. Чет эллик савдогарлардан ўқ отар қурооллар харид қилиш ва ички низоларда европалик-

лардан мадад олишга умид боғлаган князлар христианликни қабул қилдилар ва ўз вассалларини ҳам шундай йўл тутишга мажбур этдилар. Католиклик динини тарғиб қилиш, айниқса, Кюсю оролида кенг тарқалди ва бу ерда христианлик мактаблари ҳамда ибодатхоналарини оча бошладилар.

Европаликларнинг пайдо бўлиши савдо капиталининг кучайишига, ҳарбий ишнинг мукаммаллашишига кўмаклашди, ўзаро урушларни кескинлаштирди ва фақат Япониянинг бўлиниб кетиш хавфини эмас, балки унинг европаликларга тобе бўлиб қолиш хавфини ҳам келтириб чиқарди.

Ўзаро урушлар ва деҳқонларнинг кўзғолонлари феодалларнинг ўзига ҳам реал хавф тугдирди; савдо капиталининг тўлақонли иш юритиши учун феодал тўсиқлар олиб ташланиши лозим бўларди. Япониянинг чет элликлар томонидан босиб олиниш хавфи етилиб қолган эди.

Хонсю ороли марказий қисмининг феодаллари – Ода Нобунага (1534–1582), Тоётами Хидэёси (1536–1598) ва Токугава Иэясулар (1543–1600) бирлашишнинг ташаббускорлари бўлиб чиқдилар.

Японияни бирлаштириш учун кураш. Ода Набунага Овари ҳудудидан (ҳозирги Айти префектурасидан) эди. У майда феодалнинг иккинчи ўғли бўлиб, отаси унча катта бўлмаган Нагоя қалъасини қурган ва уни ўша қўрғонда, оиласидан алоҳида тарбиялаган. 1551 йили отаси вафот этганидан сўнг ўн етти ёшли Набунага бошқаларнинг ерларини эгаллаб олишда кўпгина хийла-найранглар ишлатди, қариндошларини ҳам, ўзиникиларни ҳам, қўшнларини ҳам аяб ўтирмади. Оданинг ўз қўшинини ўқотар қурооллар билан таъминлаганлиги ҳарбий ютуқларига сабаб бўлди. 1573 йили у Асикага хонадонидан бўлган, бу пайтга келиб сиёсий таъсирини бутунлай йўқотган, охириги сёгунни тахтдан қулатди.

Ўз ерларини тўғри ва иотўғри йўллар билан кенгайтириб, деҳқонлар кўзғолонларини аёвсиз тарзда бостирган Ода Набунага «сёгун-князлик» (бакухан) давлатига асос солди. Аммо унинг бундай юксалиши, авваллари бир-бирлари билан келишмай юрган кўплаб феодалларни унга қарши курашда бирлашишга мажбур қилди, бунинг устига, Оданинг ўз қароргоҳида ҳам келишмовчиликлар бошланиб кетди. 1582 йили Киотодаги ибодатхоналардан бирида ракибларининг қўшинлари томонидан қуршаб олинган Ода ўзини ўлдириш билан ҳаётини якунлади.

Мамлакатни бирлаштириш ишени, деҳқонлардан чиққан ва Ода-нинг хизматида ўзини кўрсатган Тоётами Хидэёси давом эттирди.

Ўзи деҳқонлардан чиққан Хидэёси деҳқонлар кўзголонларини аёвсиз бостирадди. Деҳқонларни ерга бириктириш жараёнида улардан қуроллар олиб қўйиларди. 1588 йилдаги «киличларни излаш» деб аталган фармонга биноан деҳқонларнинг киличлар, ханжарлар, милтнқлар ва бошқа қуролларга эга бўлиши тақиқланарди. Уч йилдан кейин чиққан янги фармон ижтимоий табақаланишни расмий тарзда мустаҳкамлади. Жамиятни самурайлар (си), деҳқонлар (но) ва шаҳарликлар (симин)дан иборат уч тоифага ажратиш мумкин. Шаҳарликлар ҳали табақалаштирилмаган савдогарлар ва ҳунармандлардан иборат эди.

1598 йили Хидэёсининг ўлими биринчи бирлаштирувчиларнинг уринишларини йўққа чиқарди. Ўзаро урушлар Токугава Изёсу билан Хидэёсининг ўғли – Хидэёри ўртасида янгича куч билан аланга олди.

Сэкигахара ёнидаги (Бива кўлининг шарқий қирғоқларида) жангда мағлубиятга учраган Хидэёри ва унинг тарафдорлари 1600 йили Осака шаҳрида кўним топдилар ва бу ер 15 йил давомида мухолифатнинг марказига айланди. Сэкигахара ёнидаги жангда Токугава биринчи марта «кўринмас» лардан (нинзя) айғокчи сифатида фойдаланди.

1603 йили Изёсу Токугава сёгун унвонини қабул қилди ва Эдо (замонавий Токио) шаҳрини пойтахт қилиб, сёгунатга (1603–1867) асос солди. Бу билан у ўз замонасининг энг машҳур хонадони ҳарбий-феодал диктатурасини бошлаб берди. Амалда Токугава ва унинг издошлари император хонадонини ҳокимиятдан ҳамда сиёсий ҳаётдан ажратди. Аммо улар императорнинг (микадо) диний обрўсини таъкидлашда давом этдилар ва доимо ҳокимиятга император рухсати билан келганликларини таъкидлар эдилар.

Япония Токугавалар сёгунати даврида

Япония XVII аср бошларида. Токугава хонадонидан дастлабки сёгунлар даврида Япония ягона давлатга айлана бошласа-да, аслида мамлакатнинг бирлашишига эришилмаганди. Сиёсий муҳитнинг муқимлигига эришиш князлар мухолифатини бостириш йўли билан ушлаб туриларди. XVII аср бошларида улардан баъзилари

(Такэда, Минаи, Кумачаи) христианликни қабул қилиб (Токугава-нинг ракиблари Гербнинг ёрдамига умид боғлашарди), оилалари билан қатл қилиндилар. Кўпгина князларнинг, асосан, жануби-ғарбдагиларнинг ерлари мусодара қилинди. Бошқалари янги ерларга кўчирилди. Иттифокчиларга миннатдорчилик белгиси сифатида, уларнинг ер майдонлари кенгайтирилди.

Шундай қилиб, Токугавалар ўз мулкларини Хонсю оролининг марказида жамлашга муваффақ бўлдилар. Мулк эгалари бўлган князлар йиллик шоли даромади билан ўлчанадиган бойликлари даражасига биноан фаркланарди. XVII аср бошларида Япония-нинг умумий шоли даромади 11 миллион коку (1 коку – 180,4 кг.) миқдорида белгиланди. Ана шу миқдордан 4 млн коку Токугава хонадонига тегишли эди. Фақат энг бой феодалларнинг унча катта бўлмаган гуруҳларигина (фақат 16 феодал князларнинг ҳар бири 300 минг коку шоли даромадига эга эди) биров мустақилликдан фойдаланарди, анчагина вассал-самурайларга хўжайинлик қиларди ва баъзан, ҳатто ўз тангаларини ҳам зарб қиларди. Князларнинг асосий қисми эса (200 дан зиёд) ўзларининг иктисодий ва ҳарбий заифликлари туфайли тўлалигича Токугава сёгунларига боғлиқ эдилар. Микадо атрофидагилардан иборат бўлган сарой аҳли ҳам ана шу қарамлар тоифасига кирарди.

Токугавалар даврининг бошларида Япониянинг аҳолиси 20 миллионга яқин кишидан иборат эди. XVII асрдаги барқарорлик туфайли аҳоли 29 миллионга яқинлашди. Уларнинг 80 фоиздан ортиқроғи (яъни, асосий қисми) кишлоқларда яшарди ва мамлакатнинг бош ишлаб чиқарувчи кучи – деҳқонлардан иборат эди.

Токугавалар Япониясида ерлар феодалларга тегишли бўлган. Феодал ер эгалигининг асосий шакллари қуйидагилар эди: 1) сёгунларнинг ерлари; 2) князларнинг ерлари; 3) черков ва монастирларнинг ерлари.

Ҳар бир феодал ўз ер мулкида ҳукмдор сифатида иш юритарди ва ернинг амалдаги (лекин расмий эмас) эгаси эди. Шарқнинг бошқа мамлакатларида бўлганидек, ернинг олий мулкдори ҳукмдор киёфасида, айни ҳолатда – микадо киёфасидаги давлат ҳисобланарди. Император оиласининг ҳокимиятдан махрум қилинганлиги ернинг шартли эгалари – князларнинг аҳволини мустаҳкамлади.

Савдогарлик ва ҳунармандлик асосан Япониянинг бевосита сёгунат назорати остида бўлган шаҳарларида тўпланганди. Энг йирик

шаҳарлар Эдо – Япониянинг пойтахти (ҳозирги Токио), Осака – мамлакатнинг бош савдо маркази, Киото – императорнинг қароргоҳи, порт шаҳарлари Сакаи ва Нагасаки эди. XVII аср ўрталарига келиб Эдо, Киото ва Осакада 300 минг аҳоли (самурайлардан ташқари), порт ва савдо марказлари бўлган Нагасаки, Нагоя, Сакаи ва Кандзава шаҳарларининг ҳар бирида 60 мингдан ортиқ киши яшарди. Хиросима, Окаяма, Хаката, Кумамото ва Акита шаҳарларида 20 мингдан зиёд аҳоли истиқомат қиларди. Хёго, Фукуога ва Такатада 10 мингдан 20 минггача одам бор эди. Қароргоҳ шаҳарларнинг катта-кичиклиги князликларнинг ҳудудлари ҳажмига ва аҳоли сонига боғлиқ эди.

Токугаванинг ички сиёсати. «Япониянинг ёпилиши». Биринчи сёгун Иэясу Токугава ўрнатган ва учинчи сёгун Токугава Иемицу (XVII аср ўрталари) даврида тўлиқ ривожлантирилган токугавалар тузумининг асоси қуйидагилардан иборат эди: деҳқонларнинг эзилган ҳолатини саклаб туришга асосланган мавжуд тартибни зўрлик билан ушлаб қолиш, шаҳар аҳолисининг тобелик ролини аслзодаларнинг чекланмаган ҳукмронлигини рағбатлантириш орқали таъминлаш. Бу феодал тартибнинг мустаҳкамлигига хавф солиб турадиган учта асосий омил мавжуд эди: феодалларга қарши кенг халқ оммасининг кураши; чет эллик босқинчиларининг ташки хавфи (Японияга бирин-кетин португаллар, испанлар, голландлар ва инглизлар хавф солиб турарди); феодаллар лагеридаги ўзаро ички урушлар хавфи.

Бу хавфларни ҳисобга олган Токугавалар ўз сиёсатларини қуйидагича қурдилар: биринчидан, деҳқонлар ва шаҳарликларнинг қуйи табақаларини жиловлаб туриш, иккинчидан, феодал князларнинг ўзаро муносабатларини назорат қилиш, улардан бирортасининг кучайиб кетишига йўл қўймаслик ва бу билан Токугавалар хонадонининг раҳбарлик ролини саклаб қолиш; учинчидан, чет элликларни сергаклик билан кузатиб туриш ва Япония эшикларини ёпиб қўйиш.

Токугава ички сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бири – мамлакатни «ёпиб қўйиш» бўлди. Бунга европаликларнинг суқилиб киришлари, христианликнинг тарқалаётганлиги ва Япониянинг мустамлакага айланиб қолиш хавфи (шунга ўхшаш вазият Филиппинда юз берди) сабаб бўлди. Ҳали XVI асрдаёқ португал ва испан миссионерларининг Япониядан қул қилиб сотиш учун одамларни олиб кетишлари японларнинг каттик газабларини келтирганди.

Бирок Токугавалар европаликларнинг ўқотар қурооллар етказиб берилишидан манфаатдор эди. Сёгун 1600 йили Японияга келган Голландиянинг Ост-Индия компаниясига анча қулай шартлар билан савдо қилиш ҳуқуқини берди.

Аммо тез орада сёгунат ташки савдодан келадиган даромаднинг катта қисмини эгаллаб олаётган голландларнинг савдо сиёсатидан ва Токугаваларнинг энг ашаддий душманлари – мамлакатнинг жанубий қисмидаги христианликни қабул қилган князларга кўрсатаётган ёрдамидан норози бўла бошлади. Буларнинг барчаси Токугавани жазо юришлари ўтказишга ва христианликни тўлиқ тақиқловчи фармон (1614) эълон қилишга ундади.

1623 йили сёгун бўлган Токугава Иемицу ўзидан олдинги сёгунга кўра ҳам кучлироқ шиддат билан христианларга қарши курашга ташланди. Самабарадаги (Нагасаки яқинида) воқеалар қарама-қаршилиқларнинг энг юқори нуктаси бўлди. Кўзғолончиларнинг таянчи – Симабара қалъаси эгалланганидан сўнг 38 минг кўзғолончи-христианлар қатл қилинди. Бу тарихда христианларни энг йирик омманий қирғин қилишлардан бири бўлди. Шуниси характерлики, голландлар, сиёсий нуфуз орттириш учун, бу ишда сёгунга катта ҳарбий ёрдам кўрсатдилар.

Самабара кўзғолони бостирилганидан сўнг сёгунат чет элликлар учун Японияни «ёпиб қўйиш» ва мамлакатни ҳар қандай ташқи таъсирдан муҳофаза қилиш ҳақида узил-кесил қарор қилди. 1638 йили Иемицу барча португалларни Япония сарҳадларидан ташқарига қувиб юбориш ҳақида фармон берди (испанлар 1634 йилдаёқ қувиб юборилганди). Япония қирғоқларига келган ҳар қандай чет эл кемаси дарҳол йўқ қилиниши, унинг экипажи эса – ўлим жазосига ҳукм этилиши шарт эди. Факат голландларгина бундан мустасно эдилар. Уларга Дэсима оролчасида манзил қолдирилган бўлиб, уларнинг бу ердаги савдолари ҳукумат хизматчиларининг катъий назоратлари остида амалга ошириларди.

Япония фуқароларига эса, 1636 йилдаёқ ўлим жазоси хавфи остида, ўз ватанларини тарк этиш ва узок саёҳатларга мўлжалланган катта кемалар қуриш тақиқланганди. Ана шундай чоралар натижа-сида мамлакат чет элликлар учун ёпилди.

Сёгунатнинг феодал тузуми. Токугавалар барча аслзодаларни бир неча туркумга ажратгандилар. Киото зодагонларини, яъни император оиласини ва уларнинг энг яқин қариндошларини алоҳида

мурайлар, князларнинг қарзлари ошиб боришига олиб келди. Аини пайтда шусиз ҳам хонавайрон бўлган деҳқонларнинг асосий қисмини эксплуатация қилиш кучайди.

Агар XVII – XVIII аср бошларида Япониядаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг бир қадар ўсиши кузатилган бўлса, ундан кейинги даврда эса таназзулнинг аниқ белгилари намоён бўлади.

Деҳқон аҳоли ўсишининг тўхтаганлиги бу даврнинг ўзига хос жиҳатларидан бўлиб қолди. Ҳукумат рўйхатига кўра 1726 йили Япониянинг аҳолиси 29 миллион киши, 1750 йили – 27 миллион, 1804 йили 26 миллион кишини ташкил қилган. Агар шаҳар аҳолисининг бир қадар ошганлиги ҳам ҳисобга олинса, қишлоқ аҳолисининг шаксиз камайганлиги яққол намоён бўлади.

Аҳоли камайишининг сабаблари очлик ва касалликларда эди. 1730–1740 йилларда очлик натижасида аҳоли 800 минг кишига, 1780 йилларда эса 1 миллион кишига камайди, бунда очликдан бирорта ҳам самурай ўлмаган.

Ана шу ўта шафқатсиз ва қийин шароитларда деҳқонлар ўз болаларини ўлдиришни кенг қўллаганлар. Бу даҳшатли одатнинг тарқалганлигини японлар тилида дастлабки маъноси гўдакларни ўлдириш бўлган атамаларнинг (масалан, «мобики» – «ягоналаш») сакланиб қолганлиги ҳам исботлайди.

XVIII аср 80-йиллари охирида феодал тузум учун даҳшатли бўлган деҳқонлар қўзғолонлари ва шаҳарлик камбағалларнинг расмий ҳужжатларга «очлик исёнлари» номи билан қиритилган, чиқишлари рўй берди. Феодал Япония тарихида ҳеч қачон Токугавалар давридагидек деҳқонларнинг қўзғолонлари кўп бўлган эмас (фақат қайд қилинганлари 1163 та). Деҳқонлар чиқишларининг кўп тарқалган тури адолатсиз тўловлар ва мажбуриятларнинг бекор қилинишини оммавий талаб қилиш эди. Деҳқонлар қўзғолонлари тўғрисида сакланиб қолган баёнлар кўп ҳолларда уларни феодаллар ва савдогар-судхўрларнинг бошларига тушган даҳшатли ва қўтлмаган халқ ғзаби сифатида тасвирлайди.

Деҳқонларнинг алоҳида қўзғолонлари мавжуд тузумга қарши кенг халқ урушига айланиб кетишига Япониянинг феодал тарқоклиги имкон бермади. Аммо бошқа томондан, айнан князларнинг тарқокликлари деҳқонларга кўпинча у ёки бу феодалларга қарши чиқишларида ва уларни вақтинчалик ён беришига мажбур қилишларида қўл келарди.

Шуниси характерлики, феодалларга ва судхўрларга қарши бар-
ча деҳқонлар, шу жумладан бой деҳқонларнинг юқори катламлари
ҳам чиқардилар. Улар ҳатто кўзғолонларга, айниқса, феодалдан
малум бир ҳудудлардан солиқ йиғиш ҳуқуқини олган савдогар-
судхўрларга қарши кўзғолонларга бошчилик ҳам қилишарди. Бу
шунинг билан изоҳланадики, кўтарачи савдогарлар фақат кишлокни
талабгина қолмасдан, ўз хусусий савдо яккаҳоқимлигини ўрнатиб,
бошқаларнинг савдо қилишларини тақиқлашарди. Улар бу би-
лан бой деҳқонлар учун иқтисодий ташаббуснинг аслида ҳам кам
бўлган имкониятларини чеклаб қўядилар.

Шаҳарлар ва шаҳарликларнинг чиқишлари. XVIII аср ўрта-
ларида иқтисодий таназзул аввалига, асосан, кишлокқа тегишли
бўлди. Шаҳарларда мануфактуралар ривожланиши давом этар, бур-
жуа элементлари мустаҳкамланарди. Лекин XVIII аср охирида
деҳқонларнинг кўзғолонлари билан бир вақтда шаҳарлик камбағал
хунармандлар, майда савдогарлар, кишлоклардан қочиб келган
деҳқонлар ва шу қабиларнинг чиқишлари ҳам тез-тез бўлиб турди.
Безан бундай чиқишларга шаҳарларни тўлдириб юборган ронин-
лар ҳам қўшилди.

Шаҳарликларнинг чиқишлари асосан гуручга ва бошқа кунда-
лик эҳтиёж молларига савдогар монополистлар ўрнатган нархлар-
нинг оширилишига норозиликдан келиб чиқарди. Шунинг учун ҳам
бу чиқишлар япон манбаларида «гуруч исёнлари» деб аталган. Исён
кўтарганлар бой савдогарларнинг уйларини бузишар, амалдорлар
ёки маҳаллий князларнинг ишончли вакиллари қароргоҳларига
ҳужум қилишар, омборларни эгаллаб олишар ва гуруч захирасини
очларга таркатардилар. Шуниси характерлики, бундай исёнлар пай-
тида уларнинг иштирокчилари кўпинча феодал тузумга қарши кенг
сиёсий талаблар ҳам қўйишардилар.

XVIII аср охирида, 1793 йилдан бошлаб, ҳали сёғун жуда ёш
бўлгани сабабли, Мацудайра Садонобу регент ва Япониянинг амал-
дорлик ҳукмдори бўлди. У феодал тузумни кутқариб қолиш мақсадида
бир қатор чоралар кўрди. Аслзодалар ва савдо буржуазияси ораси-
да амалдорлик ва исрофгарчиликка қарши кураш эълон қилинди.
Порахўрликка қарши дахшатли чоралар кўришга уринди. Харажат-
ларни камайтириш учун Мацудайра Киотодаги император саройи
учун қилинадиган сарфни анча қисқартирди.

Япон феодализмнинг калтираб қолган таянчи — самурайларни қўллаб-қувватлаш учун Мацудайра фавкулудда воситаларни қўллашга журъат қилди. Уларнинг олти йилдан аввалги барча қарзлари кечирилди ва қолганлари бўйича тўланадиган қарзлар анча қисқартирилди. Бу чоралар қандайдир даражада ва қисқа вақт асладоларни қониктирди, лекин савдогар-судхўрлик буржуазиясининг норозилигини кучайтирди.

Шундай қилиб, савдо буржуазияси сёғунатнинг иктисодий сиёсатидан, уларнинг савдо манфаатлари соҳасига қўпол аралашувидан ҳамда, ниҳоят, ўз сиёсий ҳуқуқсизликларидан норозиликларини ва ғазабини тобора қўпроқ ва кескинроқ билдирарди.

Товар-пул муносабатларининг ўсиши. Япон феодализм ва унинг тимсоли бўлган Токугавалар тузуми янги шаклланаётган ҳаётий воқеалар билан аёвсиз қарама-қаршиликларга тобора қўпроқ киришаётганди. Японияда юз бераётган ижтимоий-иктисодий жараёнлар бутун феодал иктисоднинг қулаганлигидан, тузумнинг ижтимоий таянчлари емирилиб бораётганлигидан ва товар-пул муносабатлари барқарор ривожланаётганлигидан далолат беради.

Япон қишлоқларида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бераётганди. Товар-пул муносабатлари ривожлана бориши билан ички табақаланиш жараёни тезлашди. Ҳали XVIII аср бошларидаёқ шаҳарларда қўпчилик солиқларни пул билан тўлай бошладилар. Аста-секин тўловлар пул-махсулот аралаш шаклини ола бошлади. Пулга бўлган эҳтиёж деҳқонларнинг савдо-судхўрлик капиталига қарамлигини оширарди. Одатда қарз ерни гаровга қўйиш эвазига берилганлиги туфайли деҳқонлар тобора катта миқдорда ўз ер майдонларидан айрилар, ерсиз арендаторларга ва тўлай олмайдиган қарздорларга айланарди. Оч деҳқонларнинг катта қисми қун қўриш чорасини излаб шаҳарларга интилишарди.

Ўша пайтлардаги япон қишлоқларида бой деҳқонларнинг қам сонли, лекин иктисодий қучли бўлган қатлами ўсиб борар ва шаҳарлик савдогарлар ҳамда судхўрлар қаторида қамбағал деҳқонларнинг асосий қисмини эзар, ерларини эгаллаб оларди. Булар «гоно»лар — бой деҳқонлар ва «госи»лар — ерларини ўзларида сақлаб қолган, оддий самурайлардан чиққан ер эгалари эдилар. Бироқ асосий ер сотиб олувчилар, ўз ҳосилдор ерларини тез

кўпайтириб бораётган ва деҳқонларни чўлларни ҳайдашга мажбур қилиётган савдогарлар ҳамда судхўрлар эди.

Шундай қилиб, кўринишдан «ўзгармас» бўлган токугава киш-докларидаги феодал муносабатлар қобиғи остида, асосан савдогар-судхўрлардан бўлган амалдаги ер эгаларининг янги синфи пайдо бўла бошлади. Бунда ерни эгаллаб олиш ёки ҳатто сотиб олиш ҳам неқонуний эди, чунки феодалга Японияда ерни сотиш ва сотиб олиш тақиқланганди. Шунинг учун келишувлар муҳлатсиз ижара-га бериш, совға қилиш, ердан воз кечиш ва шу қабилар кўриниши остида расмийлаштирилди.

Ҳали XVIII асрдаёқ касаначилик кенг тарқалганлиги юқорида айтиб ўтилганди. Уларнинг ташкилотчилари бўлган савдогар-судхўрлар кўпинча деҳқон аёлларни хомашё билан таъминлар ва улардан тайёр маҳсулотларни йиғиб оларди. Япониянинг турли ҳудудлари товарларнинг катъий белгилашган турларини ишлаб чиқаришга мутахассислашган бўлиб, бу товарлар йирик фирмалар-нинг қўлларида тўпланар, кейин бозорга чиқариларди.

Сёгунат иктисодиётидаги катта ўзгаришларга сабаб бўлган энг муҳим омил шаҳар мануфактурасининг пайдо бўлиши эди. Биринчи мануфактуралар XVIII аср охириларида, аввалига соя соуси ва вино тайёрлаш саноатида пайдо бўла бошлади. Саноат ишлаб чиқаришидаги навбатдаги кадам XVIII–XIX асрлар чегарасида, Киотода биринчи тўқувчилик устахоналарининг яратилиши эди. Уларда ҳам асосан аёллар ишларди, тадбиркор-савдогар эса уларга маош тўларди. Тез орада тўқимачилик мануфактуралари – аввалига тўқув ва йигирув, кейинроқ бўёкчилик ва кулолчилик бўйича пайдо бўлди. Бу мануфактураларнинг аксариятида ёлланма ишчилар меҳнат қиларди. Бу корхоналардаги ишчилар сони 20–30 кишидан ошмасди.

Деҳқонларнинг шаҳарларга қочиб кетишлари, ҳунармандлар-нинг хонавайрон бўлишлари, ронинлар сонининг ошганлиги туфайли шаҳарларда ўз ишчи кучини сотишга тайёр бўлган ки-шиларнинг кўпчилиги тўпланганди. Шундай қилиб, капиталистик турдаги мануфактураларнинг пайдо бўлишини осонлаштирувчи жуда муҳим шарт яққол кўриниб турарди.

Ҳали XVIII аср ўрталарида ҳукмдор синфнинг – унинг энг кўп сонли гуруҳи – самурайларнинг ички табақаланиш жараёни се-зиларли қучайганлиги юқорида таъкидлаб ўтилганди. Айниқса,

ронинларнинг ва оддий самурайларнинг табақаланишлари ва ай-тиш мумкинки, буржуача қайта дунёга келиши тез юз бераётган-ди. Қарзларидан қутулмоқчи бўлган, ўз иқтисодий аҳволларини яхшилашга уринган оддий самурайлар, ўзларининг «шон-шараф кодекси»ни бузиб савдо қила бошладилар, турли хил майда ҳунармандчиликни – чироқлар, ўйинчоқлар, ёзиш учун мўйқаламлар, ёмғирпўшлар ва шу қабилар ишлаб чиқаришни бошладилар. Самурайларнинг оддий шаҳарликлар билан турмуш қуришлари одатий ҳол бўлиб қолди.

Токугавалар даврининг охирига келиб, князликларнинг бир маҳсулот турини ишлаб чиқариш бўйича мутахассислашиши узил-кесил ўрнатилди. Шу тарзда Кага тумани – лок, Тоса княз-лиги – коғоз, Сацума князлиги – ип-газлама бўйича мутахассис-лашди.

* * *

Шундай қилиб, алоҳида ҳудудлар ўртасида меҳнатнинг таксимланиши умумяпон миллий бозори яратилишига олиб келди. Шу билан бирга деҳқонлар ва ҳунармандларнинг зўрлик билан ўз ишлаб чиқариш воситаларидан ажратилиши ва бу ишлаб чиқариш воситаларининг капиталга айлантирилиши маблағнинг, яъни капи-талистик муносабатлар куртагининг ривожланиши учун асос ярат-ди. Сўнгги Токугавалар даврида ёлланма меҳнат сезиларли роль ўйнай бошлади.

XXII боб бўйича саволлар

1. Янги давр бошларида Японияни қандай ўзига хос жиҳатлар ажратиб турарди?
2. Японияни бирлаштириш учун кураш қандай асосий босқичлардан иборат?
3. Токугавалар даврида Япония ривожланишининг асосий жиҳатлари нималардан иборат?
4. Токугавалар Японияни чет элликлар учун ёпиб қўйиш орқали қандай жараёнларнинг олдини олишга уриндилар?
5. Иқтисодий ривожланишдаги қандай жиҳатлар деҳқонлар қўзғолон-лари ва шаҳарликларнинг чиқишларига олиб келди?

XXIII БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА КОРЕЯ

Янги даврнинг бошланишида Корейни, 1392 йили ҳокимият тегасига келган, Ли сулоласи бошқаришда давом этарди. Сулола асосчиси Ли Сонг (1392–1398) Корейни, аввалги сулола даврида аталган «Корё» ўрнига, «Чосон» деб атади. Чосон иероглифлари «тонг ўзалиги» ёки «тонг хотиржамлиги» маъноларини англатади. Ли Сонг даврида Корейнинг давлат тузуми Минлар сулоласи давридаги Хитой намунасида қайтадан ташкил қилинди.

Янги даврда Корейнинг ижтимоий тузуми. Аҳолининг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган Корейда ерга ҳукмрон феодаллар (ёки аслзодалар – янбанлар қатлами) эгалик қиларди. XIX аср охиригача қадар давлат – феодал ер эгалигига асосланган муносабатлар тизими сақланиб қолди. Унда эксплуатациянинг асосий шакли маҳсулот рентаси – солиқ (шоли ёки бошқа маҳсулот билан) эди. Аммо бундан ташқари, аҳоли сарой маҳкамаси ёки ҳукумат ташкилотлари фойдасига турли ишларни бажаришлари (баршчина) лозим бўларди.

Маҳсулот етиштирувчи деҳқон хўжалиги жамиятнинг иқтисодий асоси, деҳқон жамоалари эса – энг кичик хўжалик ва ижтимоий бирикма эди. Ҳали XIV–XV асрлар оралигидаёқ ўрнатилган ерга эгалик қилиш шаклига биноан барча ерлар давлатники (кондён) ва хусусий фойдаланишда (лекин ерга давлат эга бўлганлиги туфайли, хусусий эгаликда эмас) бўлган помешчикники (садён) эди. Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам ерга йирик ер эгалари – помешчиклар, амалдорлар ва умумдавлат рентаси – солиқни йиғиш ҳукукини ўзлариники қилиб олган ҳукмрон уруғ вакиллари хўжайинлик қилишарди.

Феодал эксплуатация савдо-судхўрлик капиталини эксплуатация қилиш билан чуқурлаштирилди. Эксплуатация қилишнинг судхўрлик усулларида помешчикларнинг ўзлари ҳам фойдаланардилар, бунда давлат, баҳорда деҳқонларга кузда фоиизи билан қайтариб бериш шартини қўйиб, дон қарз бериб туриш тизимини ўрнатган ҳолда, энг йирик судхўр сифатида иш юритарди.

Қишлоқ хўжалигидаги бундай ҳолатга шаҳар иқтисоди, саноат ва савдо тараккиётининг паст даражаси мос келарди. Ҳунармандлар ҳам, худди деҳқонлар сингари, қарам қилинган ва уларнинг аксариёти ҳукумат буюртмаларини бажариш билан банд эдилар. Бундан

факат тўқимачилик мустасно эди. Матолар деҳкон хўжаликларида тайсрлаиар ва шу ҳолда хазинага тушарди. XV аср охирларида барча ҳудудий шаҳарларда 3511 та давлат ҳунармандлари бўлиб, XIX асрга келиб уларнинг сони 5431 тагача кўпайди.

Иктисодий муносабатлар билан белгиланган корейс жамиятининг синфий таркиби тоифалардаги фарқлар билан мустаҳкамланганди. Феодал ер эгалари синфини ҳукмрон тоифа «янбан» (икки бўлиниш) ташкил қиларди, тоифалар пиллапоясида янбанлардан пастда ўрта табақа – «чжунин» турарди. Унга йирик савдогарлар, шунингдек, врачлар, таиобчилар, рассомлар ва давлат лавозимларини эгаллаб турган, лекин аслзодалар тоифасига кирмаган кишилар мансуб эдилар.

Аҳолининг жуда катта қисми иккита паст тоифага тегишли эди: 1) «сянин» тоифаси (оддий одамлар), унга деҳқонлар, майда савдогарлар, ҳунармандлар кирардилар, 2) «чёнин» (пасткашлар) тоифасига қуллар билан биргаликда «ифлос» ҳисобланган бир қатор касбларнинг вакиллари: акробатлар, қамокхона хизматчилари, фоҳишалар, кўча тозаловчилар ва жамоат жойларидаги хизматкорлар, қассоблар ва бошқалар кирардилар.

Ернинг олий мулкдори ҳисобланган қирол киёфасида олий давлат ҳокимияти мужассам эди. У барча давлат ишларининг олий бошқарувчиси, ўз фуқароларининг ҳаёти ва мулки устидан чекланмаган ҳокимиятга эга эди.

Мамлакатни давлат имтиҳонлари – «кwaго»да танлаб олинадиган феодал амалдорлар гуруҳи бошқарарди. Амалда бу имтиҳонларни фақат имтиёзли тоифа вакилларигина топшира олардилар. Барча фуқаро амалдорлари ва ҳарбий бошликлар даражаларга, унвонларга ажратилганди. Марказда маъмурий ҳокимиятни давлат олий кенгаши – «Ичжонбу» амалга оширарди, уни биринчи даражали учта амалдор ва унга бўйсунувчи тармоқлар: 1) давлат хизмати (амалдорлар); 2) молия; 3) маросимлар; 4) ҳарбий ишлар; 5) жиноий ишлар; 6) жамоатчилик ишлари бўлимларидаги маҳкамалар бошқарарди. Маҳкамалардан ташқари пойтахтда яна ўнлаб турли хил идоралар ва ташкилотлар жойлашганди ва уларда Корейнинг қолган барча шаҳарларини бирга қўшиб ҳисобланганидан ҳам кўпроқ амалдорлар бор эди.

Корея маъмурий жиҳатдан саккизта вилоятга (Кйонгидо, Чунчйондо, Кванвондо, Чжалладо, Кйансандо, Хванхэдо, Хамгйондо,

Пхйонандо) ва 332 та округга бўлинганди. Ҳар бир вилоятни губернатор (гамса) бошқарар, унга округлардаги барча бошликлар бўйсунарди. Округ бошликларига қишлоқ бошқармалари бўйсунитарди. Қишлоқларни оксоқоллар – тхонхжан бошқарарди, улар қишлоқнинг энг бой қишиларида тайинланарди. Қишлоқ жамоасининг барча аъзолари (жамоа ичида эса – барча уруғдошлар)ни бир-бирларига ўзаро қафиллик боғлаб турарди. Ҳокимиятнинг барча амалдорлари жамоа ҳаёти устидан майдакашлик ва зулмкорлик билан назорат олиб боришарди. Улар солиқлар тўланишини, мажбуриятлар ва одатларга, маросимлар ўтказилиши шартларига риоя қилинишини қаттиққўллик билан кузатиб, барча усуллар билан деҳқонлар ҳисобидан бойлик орттирардилар.

Иктисодий ва ижтимоий-сиёсий ривожланиш бўйича янги даврдаги Корея Осиё ҳамда Шимолий Африканинг кўпгина мамлакатларидан орқада эди. Бунинг сабаблари XVI асрдаги феодал ғалаёнларда, лекин ундан ҳам кўпроқ равишда – япон ва манжур босқинларидан кейин деҳқонларнинг аҳволлари ёмонлашишида, унинг заминдорлар томонидан аёвсиз эзилганлигидан ва бунинг оқибатида, деҳқон хўжаликлари вайрон бўлганлигида эди. Умуман, деҳқонлар ва хунармандларнинг феодал эзилиши ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини кечиктирди. Тез-тез бўладиган ҳосилсизликлар, оммавий очарчилик ва касалликлар юз минглаб қишлоқларнинг умрига зомин бўларди. XVII аср 50-йиллари бошларида (манжур босқини оқибатида) бутун Кореяни қамраб олган очарчилик рўй берди. Шимолий вилоятлар – Пхйонандо ва Хамгйондода XVII аср 80-йилларида аҳолини хонавайрон қилган сув босқинлари ва ёнғинлар бўлиб турди. XVIII асрдаги энг йирик офатлардан 1722 йили Чжечжудо оролидаги очарчиликни ва 1751 ҳамда 1776 йилларда бутун мамлакатни қамраб олган очарчиликларни айтиб ўтиш мумкин. Очарчилик кўп сонли халқни пойтахтга томон қувди ва бундай ҳолатларда, исёнлар бўлишидан қўрққан ҳукумат, очарчилик қурбонларига ёрдам кўрсатарди. Бирок бу ёрдам муҳтожларнинг юздан бирини ҳам қониктирмасди. Очарчилик йилларида вабо ва ўлат касалликлари халқнинг бошига ётилган офат эди. Фақат 1786 йилнинг ўзидагина вабодан 370 минг киши ҳалок бўлди (солиқ рўйхатига кўра 7 миллиондан ортиқроқ аҳолидан).

Аёвсиз эзишлар ва сиқувга олишлар деҳқонларнинг оммавий норозиликларини келтириб чиқарди. Деҳқонларнинг курашлари турли кўринишларда бўларди. Улар кўзғолонларда, айрим феодаллар ва амалдорларни ўлдиришда, соликларни тўлаш пайтида рўйхатга олинган ерлардан оммавий қочишларида намоён бўларди. Афсуски, XVII–XVIII асрлардаги кўп сонли деҳқон кўзғолонлари корейс тарихчилари томонидан ханузгача яхши ўрганилмаган. Ҳозирча баъзи бир (балки энг муҳимлари эмасдир) деҳқон кўзғолонлари ҳақидаги оддий хабарларгина маълум, холос. Уларга Кончжу шаҳрида (Чунчйондо вилоятида) 1644 йили бўлиб ўтган катта исённи, 1684 йили қандайдир диний мазҳаб томонидан уюштирилган, «иложи борица кўпроқ аъёнларни ўлдиришга» қорлаган кўзғолонни ёки ниҳоят, XVIII аср бошларида Чжоллодо вилоятидаги ерсиз деҳқонларнинг кўзғолонини киритиш мумкин. Халқ қаршилигининг ва ижтимоий қарама-қаршиликлар кескинлашишини бевосита, XVIII аср бошларида ҳокимиятнинг деҳқонларга қарши жазо чораларини кучайтирганлигини кўрсатиш мумкин.

XVI асрда Кореянинг сиёсий ривожланиши. XV аср охиридан марказлашган феодал давлатни заифлаштирувчи инкироз жараёнлари сезила бошлади. Сиёсий ҳолатнинг ёмонлашишига иқтисодий характердаги, энг аввало, аграр муносабатлардаги ўзгаришлар бевосита таъсир кўрсатди. Феодал аъёнлар ва маҳаллий заминдорларнинг ерларни эгаллаш ҳоллари кўпайиб, давлат ер эгаллигининг тарқоклашиши рўй берди, маҳаллий феодал ер эгаллиги эса амалдаги (ҳукукий расмийлаштирилмаган бўлса ҳам) мулк белгиларини ола бошлади. Феодалларнинг кучайиши билан марказий ҳукуматнинг позицияси заифлашиб борди.

Ҳокимият аъёнлар қўлида жамланди, бу эса мамлакатдаги зулм ва зўравонликни янада оширди. Бунга жавобан халқнинг норозилиги ошиб борди.

XVI асрда йирик деҳқон кўзғолонлари бўлмаган бўлса ҳам, деҳқонларнинг қочиб кетишлари, мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлашлари, мулкдорларнинг қўрғонларига ўт қўйишлар кўпайди.

Умуман олганда, инкирознинг умумий чуқурлашиб бориши билан бир қаторда ижтимоий қарама-қаршилик ҳам кўп қарра ошиб борарди ва заифлашган мамлакат ташқи босқинчилар учун тобора кўпроқ ёқимли луқмани эслатарди.

Япониянинг 1592–1598-йиллардаги тажовузи. Марказлашган мамлакатнинг аста-секин заифлашиб бораётганлиги XVI асрда шимоллий ва жанубий чегаралардаги кўшинларнинг тажовузларига сабаб бўлди. 1580-йилларда шимолдан чжурчженларнинг босқинлари кўпайди ва, айниқса, жанубда Япония томонидан хавф кучайди.

1592 йилнинг май ойида Япониянинг 200 минг кишилик кўшини Пусан худудига тушди ва корейс кўшинлари қаршичилигини енгиб, 20 кундан кейин Сеулни эгалладилар, ёзнинг ўрталарида Пхеньяни олдилар, шимоли-шарқда эса Тумаган дарёсига чиқдилар. Мамлакатнинг катта қисми, аҳоли билан шафқатсиз муносабатда бўлаётган япон кўшинлари томонидан босиб олинди. Бу ваҳшийликларга Япониянинг Киото шаҳридаги «кулоқлар қабри» исбот бўла олади, унга ўлдирилган корейслардан кесиб олинган 30 мингта кулоқлар ва бурунлар қўмилган.

Мамлакатда халқ уруши бошланди. Босиб олинган худудларда «ҳақ иш учун» халқ партизан гуруҳлари тузилди. Шуниси харақатлики, халқнинг қаршичилигини ҳукумат қўллаб-қувватламади. Халқ кўшинларининг ҳаракатларига Ли Сунсин (1515–1598) қўмондонлиги остидаги корейс флотининг ғалабалари далда бўлди. 1592 йилнинг ёзида Ли Сунсиннинг флоти япон флотини тор-мор қилди ва Хансандо ороли яқинидаги жанг (1592 йилнинг августи) урушдаги бурилиш нуктаси бўлди. Бу ва бундан кейин Ангалихо порти яқинида бўлиб ўтган жангда юзта душман кемаси чўктирилди ва 9 мингдан ортиқ денгизчилар йўқ қилинди.

Шундан кейин бўғозда корейс флоти ҳукмронлик қила бошлади. 1592 йилнинг охирида 50 минглик Хитой армиясининг ёрдамга келганлиги босқинчилар билан курашни енгиллаштирди. 1593 йилнинг феввалида Хитой ва Корейс кўшинларининг бирлашган кўшинлари Пхеньяни озод қилдилар. Япон кўшинлари мамлакатнинг шимоли-шарқий қисмидан ҳам чекиндилар, 1593 йилнинг май ойида шаҳарга ўт қўйиб Сеулни ҳам ташлаб чиқдилар. Японлар фақат мамлакат жануби-шарқий қисмининг энг чеккасида, Пусан ва Ульсан худудларида туриб қолишга муваффақ бўлдилар. Хидэёси ҳукумати тинчлик ҳақида музокаралар бошлашни таклиф қилди.

Бирок япон феодаллари (шу жумладан Хидэёсининг душманлари ҳам) Кореяда ерларга эга бўлиш умидида музокараларни чўзардилар, бу вақтдан эса ҳарбий ҳаракатларни янгидан бошлаш учун тайёргарлик кўришда фойдаландилар. 1597 йилнинг бошла-

рида Кореяга японларнинг янги кучлари келди ва қайта ҳужумни бошлади. Бироқ бу сафар Корея душман ҳужумларини қайтаришга анча яхши тайёрланганди. 1597–1598 йиллари озодлик урушини якунлаш имконини берувчи ғалабаларга курукликда ҳам, денгизда ҳам эришилди. XVII аср бошларида япон томонининг ташаббуси билан тинчлик ҳақида музокаралар олиб борилди. Тинчлик шартномаси тузилиши билан Пусан порти оркали Япония билан Корея ўртасида савдо ўрнатилди, шунингдек, элчилар ва совғалар ҳам алмашилди.

Корея XVII аср биринчи ярмида. Манжурларнинг бостириб кириши. Японларнинг босқини мамлакатни дахшатли харобаликка олиб келди, улкан маънавий ва моддий йўқотишларга сабаб бўлди. Кўпгина ҳудудларда фақат вайрон қилинган шаҳар ва қишлоқларнинг қолдиқларигина қолганди, холос. Уруш йилларида Корея пойтахтининг аҳолиси икки баробар қисқарди. 1611 йилги кадастр¹га биноан ҳайдаладиган ер майдонлари фақат 541 минг² кёлни ташкил қиларди, урушгача бундай ерлар 1 млн 708 минг кёл эди. Ер майдонларининг кескин қисқарганлиги фақат уруш пайтидаги вайронгарчиликлар оқибати эмас, ҳарбий даврнинг қийинчиликларидан фойдаланиб қолган феодаллар давлат ерларининг анчагина қисмини эгаллаб олганликлари ва бу ерларни солиқ кадастрига киритишдан яшириб қолганликларининг ҳам оқибати эди.

1608 йили шахзода Кванхэ тахтга ўтириши билан «катта шимолий тўда» («партия») нинг ҳукмронлиги ўрнатилди ва у ўзининг барча рақибларини кириб ташлади. Ёмон ниятли бу галанинг вакиллари ҳеч тортинмасдан талончилик қилар ва давлат солиқлари ҳамда тўловларини ҳаддан зиёд оширарди. Вайрон қилинган саройларни қуриш учун пойтахтга кўп минглаб деҳқонларни қувиб келдилар. Порахўрлик ва амалдорлар орасида жиноятчилик авжига чиқди.

«Шимолий тўда» сиёсатидан кўпчиликнинг норозилигидан, Кванхэни ағдарган ва тахтга қирол Инджони (1623–1648) чиқарган «ғарбий тўда» фойдаланиб қолди. Аммо ишонтиришларга ва сархий ваъдаларга қарамасдан, солиқлар ва феодал мажбуриятлар юки

¹ *Кадастр* – бирор нарса ҳақида маълумотлар гўнамаи, бирор нарсанинг рўйхати.
² *Кёл* – ср ўлчов бирлиги. Дастлаб ғалла ҳосили ҳажмини билдирган бўлиб, 10 минг кф фут ердан олинадиган ғалла ҳажмига тенг бўлган.

камаймади. Бу орада янги ташки хавф пайдо бўлди: манжурлар (манжурчжэнь) давлати юксалди.

Хитой билан урушаётган манжурлар Кореяни ҳам бўйсундиришга уринардилар. 1627 йилнинг кишида 30 минг кишилиқ манжур армияси Кореяга бостириб кирди ва корейс кўшинларининг қаршилигини енгиб, Ийджу, Квансан, Анджу ва бошқа шаҳарларни эгаллаб олди ва талади. Манжурларнинг бундан кейинги олға силқилиши сари корейс ҳукумати аста-секин Канхва оролига қочиб ўтди ва у ердан туриб босқинчилар билан музокаралар олиб борди.

Манжурлар тезда тинчлик шартномаси тузишга рози бўлди. Корея Хитойнинг ёрдамидан ва иттифокчилик муносабатларидан воз кечиши керак эди, шунда манжурлар Кореядан ўз кўшинларини олиб чиқиб кетиш мажбуриятини олдилар. Бу тинчлик манжурларнинг янги ҳужумларига қадар нафас ростлаш бўлиб чиқди, лекин корейс феодаллари бундан мамлакат хавфсизлигини таъминлаш учун фойдаланиб қолмади.

1636 йили энди 140 минг кишилиқ манжур кўшинлари Кореяга бостириб кирди. Манжурлар Сеулни эгаллашга муваффақ бўлдилар, кейин корейсларнинг қироли яшириниб олган тоғли Намхан кўрғонини камал қилдилар. Қирол ва корейс кўшинлари таслим бўлди. 1637 йилдаги янги шартномага кўра Кореянинг вани ўзини Цинлар императорининг вассали деб тан олди. Корейс ҳукумати Минлар сулоласи билан ҳар қандай муносабатларни тўхтатиш ва манжурларга кўшин, қурол-аслаҳа, кемалар билан Хитойга қарши бўлажак урушда ёрдам бериш, ҳар йили олтин, қумуш, гуруч, ипак, матолар ва қоғоз билан ўлпон тўлаб туриш мажбуриятини олди.

Манжур босқини натижасида, ҳали японларнинг босқинидан ўзига кела олмаган Корея, янги вайронгарчиликларга дучор бўлди. Кўпгина шаҳарлар ва қишлоқлар таланган ва вайрон қилинганди, уларнинг аҳолиси эса қулликка ҳайдаб кетилганди. Қишлоқ ҳўжалиги ва ҳунармандчиликка катта зарар етказилди. Ғолибларга бериладиган улкан ўлпон хонавайрон аҳолига оғир юк бўлди. Буларнинг барчаси ишлаб чиқарувчи кучларнинг инкирозига олиб келди ва Кореянинг оғир иқтисодий ҳолатини чуқурлаштирди.

Ижтимоий-иқтисодий инқироз ва мамлакатда ислохотчилик уринишлари. Феодал тизимнинг инкирози фақат деҳқонларнинг оммавий ҳаракатларидагина эмас, феодалларнинг ўзлари учун эскича бошқаришнинг имкони йўқлигида ҳам намоён

бўлаётганди. Ана шуни англаш ўзига хос аслзодалар муҳолифати пайдо бўлиши учун асос яратди. Муҳолифатлик кайфиятлари ва ғоялари одатда аслзодаликнинг ҳокимиятдан четлатилган, дарамадли ўринларга ҳам, етарлича ерга ҳам эга бўлмаган қисмида пайдо бўларди. Аммо бу ғоялар эски тузумни ағдаришга эмас, уни ислохотлар йўли билан янги вазиятларга мослаштиришга йўналтирилган ғоялар эди.

Муҳолифат юз йиллар аввал эски одатлар ва тартибларни мустаҳкамлаш учун шакллантирилган конфуцийлик таълимоти тафтиш қилишга чақирарди. Улар амалий фанларни (астрономия, математика, агрономия) ўрганишга чорлардилар, Европа мамлакатларининг, хабарлари Хитой орқали етиб келаётган, илмий ва техник ютуқларидан фойдаланишлари учун жон куйдирардилар ва ниҳоят, баъзи бир иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар зарурлигини кўрсатардилар. Аслзодалар орасида «аниқ фанлар учун ҳаракат» (сирхак) номини олган ғоявий оқим учун характерли бўлган асосий белгилар ана шулардан иборат эди.

Сирхак ҳаракатининг йўлбошчиси жанубликлар партиясидан бўлган бой аслзода – Лю Хйон Вон (1622–1673) эди. Бундан кейинги ислохотчилик уринишлари кўп жихатдан унинг ғояларига асосланганди. Ғарбий партиянинг ҳукмронлик даврида Лю Хйон Вон (тахаллуси Танге) сиёсий ҳаётдан йироқлашди ва ўз мулкда жойлашиб, ўзини адабий ва амалий машғулотларга бағишлади. У қулларни ва деҳқонларни ҳарбий ишга ўргатди ва уларни чет элликлар бостириб кирадиган ҳолатларга тайёрлади. У ўз кемаларига эга эди ва Хитой билан денгиз алоқалари ўрнатишга уринарди. «Танге Сурок»да (Танге ёзувларида) у ўзгаришлар зарурлигини очик айтганди. Маданият ва маорифни ривожлантириш лойиҳалари билан бирга у «ҳокимиятдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишларни тугатиб, мамлакатни соғломлаштириш»га олиб келадиган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар дастурини олға сурди.

XVIII аср охирларида Кореядаги ижтимоий тараққиёт.
XVIII аср охирларида Кореядаги ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий онгда янги ҳолатлар кўзга ташланади. Улар мамлакатда XVII–XVIII асрлар давомида рўй берган иқтисодий силжишлар билан боғлиқ эди. Феодал муносабатларнинг тўсик бўлишига қарамасдан, мамлакатда маҳаллий бозорлар шаклланди, Тэгу шаҳридаги ярмарка каби умуммиллий аҳамиятга эга бўлган савдо марказларининг даст-

лабон кўринишлари пайдо бўлди. Хитой ва Япония билан ташки савдо алоқалари кенгайди, шаҳарларда савдогарлар қатлами кенгайди. Шаҳардаги савдо-хунармандчилик билан шуғулланувчи аҳолининг манфаатларини кўзлаб, конфуцийлик билан алоқани узган ёзувчилар ва олимларнинг фаолиятлари ривожланди. «Сирхак» (реал фанлар учун) окимини ва унинг энг илғор қисми – «пукхак» (Шимолдан, яъни Хитойдан таълим олиш учун) гуруҳини ташкил қилувчи кўпчилик ёзувчиларнинг фаолиятлари XVIII аср охири – XIX аср бошларига тааллуқли. Янги бадий адабиётнинг асосчиси Пак Чжи Вон, ажойиб математик ва астроном Хон Дэ Йон, шунингдек, бошқа бир катор ёзувчилар ва олимлар ҳам ана шу окимдан келиб чиққанлар. Бу гуруҳга конфуцийлик таълимотига салбий муносабат ва ўзгаришларга интилиш хос эди. Улар ўз цивилизацияси билан муносабатларини яхшироқлаштирадиган Корея, ҳатто «ёввойи» манжурлар Хитойидан ҳам таълим олиш зарур деб ҳисоблардилар. Пукхак тарафдорларининг фикрларига кўра, Хитойнинг ютуқларидан фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини юксалтириш, савдони ривожлантириш, Кореяни гуллаб-яшнаётган мамлакатга айлантириш учун зарурий шартлардан эди.

Йонихон уезди бошлиғи Пак Чже Га 1799 йили қиролга йўдлаган номасида бу окимнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатларини жуда кенг баён қилган. Пак Чже Га деҳқонларнинг оғир ва ҳақ-ҳуқуқсиз аҳволларига кўп эътибор қаратарди ва шундай хулосага келади: «Агар ҳаммаси ҳозиргидек қоладиган бўлса... унда бундан кейин бир кун ҳам яшашнинг иложи қолмайди, чунки бу каби ҳолат барча ҳудудларда ва бутун мамлакатда мавжуд». Шунинг билан бирга, у мамлакатни инкироздан чиқаришнинг кенг дастурини таклиф қилди. Дастурни амалга оширишнинг асосий шарти эса жиловсиз эксплуатациянинг юмшатилиши эди.

Феодализмга қарши йўналиш 18 йил умрини сургунда ўтказган, сирхакнинг энг йирик вакили Дйон Як Йоннинг (1762 йил туғилган) илмий асарларида жуда ёрқин баён қилинган. Унинг асарларида, айниқса «Қул қилинган халқ ҳақида китоб»да мавжуд тузум қаттиқ танқид остига олинади.

Шундай қилиб, аслзодалиқнинг муҳолифатлик қатламларида пайдо бўлган сирхак ва рукхак фақат мавжуд тузумни танқид қилибгина қолмасдан, янги ижтимоий воқеаларнинг даракчилари ҳам бўлдилар. Бирок Кореянинг қолоқлиги ва янги ижтимоий тузум

унсурларининг заифлиги туфайли бу ғоялар кенг тарқала олмади. Бундан ташқари, Европанинг илғор илмий ғояларини қабул қилар эканлар, ҳагто феодал зиёлиларнинг энг илғор вакиллари ҳам християн миссионерларининг таъсири остига тушиб қолдилар, уларнинг фаолиятларида мамлакатни қарам қилишга бўлган яширин тайёр-гарликни кўра олмадилар.

Қирол Йончжон (1725–1776) даврида ҳокимиятда бўлган но-ронлар феодал эксплуатацияни тартибга солишга ва оғир аҳволда бўлган суғориш тизимини тиклашга янги уринишларни амалга оширди. Тез-тез бўлиб турадиган қурғоқчилик ва оммавий очарчи-лик туфайли ҳукумат суғориш тармоклари: тўғонлар, сув омборла-ри қуриш, очарчилик ҳолати учун махсус дон омборлари ташкил қилиш билан шуғулланди, шунингдек, гуручдан спиртли ичимлик-лар тайёрлашни ман қилишга ва баъзи бир давлат солиқларини бекор қилиш ёки камайтиришга мажбур бўлди. Сўроқ қилиш пай-тида қийноқнинг энг оғир турлари (оёқларни синдириш) ҳам ўша пайтда бекор қилинган. Қирол Йончжон даврида деҳқонларнинг заминдорларга шахсий қарамлигини бекор қилиш ва қул аёлининг невараси озод инсон бўлиши ҳақида декларация (лекин у факат қозғалди қолди) эълон қилинди. Заифлашаётган феодал тузум-ни мустаҳкамлашга бўлган бу уринишлар 1785 йилда тузилган, «Қонунларнинг буюк тўплами» деб номланган ҳужжатда ўз ифо-дасини топди. Бу ҳужжатда феодал эксплуатацияни қонун томони-дан ўрнатилган маълум бир тартиблар орқали чеклашларга уриниш ифодаланган.

* * *

Хуллас, заминдорлар ва амалдорлар ҳукмронлигини мустаҳ-камлаш мақсадида қилинган қисман ён беришлар, мамлакатдаги бу-тун феодал тизимнинг чуқур инкирозини тўхтата олмади. Мамлакат Хитой, Япония, Россия ва Европа давлатларининг муштамлақачилик объектига айланиб борди.

XXIII боб бўйича саволлар

1. Янги давр бошларида Кореяда ерга эгаллик қилиш шакли ва ижтимоий тузумнинг қандай ўзига хос жиҳатларини ажратиш мумкин?
2. XVI асрда Кореяда юз берган қайси сиёсий жараёнлар марказий ҳокимиятнинг заифлашувида олиб келди?

3. XVI аср охирида Корёяга японлар тажовузининг сабаблари нима-
да эди ва у қандай оқибатларга олиб келди?
4. XVII асрдаги манжурлар босқини Корёянинг сиёсий ривожлани-
шида қандай оқибатларга олиб келди?
5. XVII асрда сирхак ҳаракати вакиллари томонидан олга сурилган
ислохотлар корейс жамиятида қандай ўзгаришларни амалга оши-
ришга қаратилган эди?
6. XVIII асрда Корёяда амалга оширилган ислохотлар жамиятда қандай
ўзгаришларга олиб келди?

XXIV БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА МЎЎУЛИСТОН

Янги даврга Мўғулистон ўзининг аввалги қудратини йўқотган, жанубий Сибирдан Буюк Хитой деворигача ҳамда Хинган тоғидан Тянь-Шань этакларигача бўлган катта ҳудудда жойлашган, бир-бири билан доимий урушаётган ҳудудлардан иборат таркоклик ҳолатда туриб келди. Аҳолининг асосий машғулоти чорвачилик бўлиб, об-қувонинг ноқулайлиги ва ернинг унумсизлиги сабабли деҳқончилик ривожланмаган эди.

Давлат тепасида расман умуммўғул хони турарди. Хон ҳокимиятининг белгиси бўлиб 1288 йилдан 1380 йилгача Хитойда ҳукмронлик қилган Юань сулоласининг муҳри ҳисобланарди. XV аср охирида умуммўғул хони Даян-хон ўзини «Да Юань Да Кэхань» (Буюк Юань империясининг Буюк хони) деб эълон қилди ва бу билан шу сулоланинг вориси эканлигини яна бир бор таъкидлади.

1543 йили Даян-хон вафот этди. Бу ҳодиса Мўғулистоннинг сиёсий тарихида ўзига хос бурилиш нуктаси бўлиб, шундан кейин мамлакатнинг таназзулга юз тутиш жараёни кучайди. Даян-хоннинг катта ўғиллари ҳукмронлик қилаётган Мўғулистоннинг жанубий қисми ажралиб чиқа бошлади. Бу ҳудудлар Хитой билан яқин алоқа урнатган эди.

Мўғулистоннинг шимолий қисми ҳам ажралишга мойил бўлиб, бу ерлар Даян-хоннинг кичик ўғли Герсэндзэга қарашли ва Халха деб аталаётган эди.

Манжурлар XVII аср ўрталарида, ҳали Хитойни эгаллашлари-
дан олдин Мўғулистоннинг жануби-шарқий қисмини босиб олишга ҳаракат қилдилар. Ҳокимият тепасида турган Лигдан-хон манжур-
ларга қарши минлар билан иттифок тузди. Бирок иттифокчилар
мағлубиятга учраганларидан сўнг, 1634 йили манжурлар импера-

2. Ламаизм динининг кириб келиши Мўғулистонда маданиятнинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?
3. Жўнгор хонлигининг ташкил топиши ва инқирозининг асосий сабаблари нимада эди?

XXV БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ

Жануби-Шарқий Осиё географик атама бўлиб, унга, одатда, Вьетнам, Камбоджа, Лаос, Мьянма (Бирма), Индонезия, Тайланд, Филиппин, Малайзия, Сингапур ва Бруней киради.

Бу мамлакатларнинг Янги даврдаги тарихи (Тайланддан ташқари) аниқ икки босқичга – мустамлакачиликкача ва мустамлака даврларига бўлинади. Баъзи бир хронологик ўзгаришларни айтмаганда, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жабҳалардаги жараёнлар характер жиҳатидан бир-бирига жуда яқин.

Жануби-Шарқий Осиё халқларининг тарихий тақдирда мустамлакачилик омили масаласи баҳсли ҳисобланади. Айрим тадқиқотчилар Ғарбнинг «цивилизация олиб келганлиги»га, бу ерда яшаётган халқларни Европа фани ва маданияти ютуқлари билан таништирганлигига урғу берсалар, бошқа бир тадқиқотчилар ғарбликларнинг ҳукмронлигида факат салбий томонларнигина кўради ва асосан, мавжуд қолок иқтисодий-ижтимоий тизимнинг сакланиб қолишида уларни айблашади.

Ушбу муаммо билан боғлиқ яна бир муҳим жиҳат диний омили ҳисобланади. Жануби-Шарқий Осиё минтақасида Янги даврда қуйидаги динлар кенг ёйилди: буддизм (Ҳиндихитой давлатлари, Бирма ва Тайландда), ислом (Индонезия, Малайзия, Бруней ва Филиппиннинг жанубида), христианликнинг католик мазҳаби (Филиппин ва Вьетнамнинг жанубий қисмида). Бундан ташқари тарихшуносликдаги яна бир алоҳида, анчагина баҳсли муаммо католик черковининг миссионерлик фаолияти, унинг ўрганилаётган халқлар тарихий тақдиридаги зиддиятли роли муаммосидир. Ушбу масалада ҳам тарихчилар ўртасида ягона қараш мавжуд эмас.

Вьетнам. Ҳозирги Вьетнамнинг шимолий қисмида 1069 йили пайдо бўлган Дайвьет давлати Янги давр бошларида ўзининг энг юксалган даврини бошдан кечираётган эди. 1428 йилдан бери ҳокимиятда турган вуа (олий ҳукмдор) Ле сулоласи вакили Ле Тхань

Тонг даврида Вьетнамда абсолют монархия ўрнатилди. Кишлок хўжалигининг яхши ривожланганлиги сабабли XV асрда Дайвьетда юкори ҳосил олинган ва деярли очарчилик бўлмаган. Жамоа ерлари деҳқонларга тегишли бўлиб, ҳар олти йилда бир марта қайта бўлинар, деҳқонлар тўғридан-тўғри давлатга солиқ тўлар, бу эса, ўз навбатида, деҳқонлар меҳнатини рағбатлантирар эди. Бундан ташқари хусуеий ер эгалиги ҳам мавжуд бўлиб, улар ўз ерларини жамоа ерлари ҳисобига кенгайтириб борнш имкониятига эга эди. Бу ҳол Дайвьетнинг кейинги ижтимоий-иқтисодий ривожда сессларли роль ўйнади. Ҳунармандчилик ва қазилма бойликлардан фойдаланиш ривожланди. Унча катта бўлмаган ҳажмдаги ташқи савдо марказий ҳокимият назоратида турарди. Ташқи савдонинг сустривожланганлиги Вьетнам ҳудудида зираворларнинг йўқлиги ва чет эл кемалари учун қулай портларнинг мавжуд эмаслигида эди. III асрда вуаларнинг олий ҳокимиятини эътироф этувчи қонунлар гуламли шаклланди.

1471 йили Дайвьетга ҳозирги Вьетнамнинг Марказий ва Жанубий қисмларида жойлашган Чампа (Тямпа) давлати қўшиб олинди. Жанубда шаҳарсозлик, кишлок хўжалиги ва савдо тез ривожланди, ерга давлат эгалиги мустаҳкамланди, ирригация иншоотлари кенгайди, ички ва ташқи савдо ривожланди. Конфуцийлик расмий мафкура бўлиб қолди.

XVI-XVII асрларда Дайвьет. XVI аср бошларида кишлок хўжалигидаги давлат ва хусусий секторлар ўртасида зиддият сезила бошлайди.

XVI-XVII аср ўрталарида вьетнамлик зодагонларнинг учта энг қучли уруғлари – Мак, Чин ва Нгуенлар тўхтовсиз ўзаро уруш олиб бордилар. Улар ўртасидаги кураш 1510 йили бошланди. 1516 йили Дайвьетда будда руҳонийси Чан Као бошчилигида деҳқонлар қўзғолони бўлиб ўтди. 1517 йили қўзғолончилар мамлакат пойтахтини эгаллаб, ўз раҳбарларини тахтга ўтказдилар. Аммо у ўғли Чан Тханг фойдасига тахтдан воз кечди. Чан Тханг эса шимолий вьетнамлик саркарда Мак Данг Зунг томонидан мағлуб этилди. Мак Данг Зунг янги сулолага асос солди. Бу сулола 1592 йилгача хитойликларга тобе бўлиб, улар ёрдамида ҳокимиятда турди. 1592 йили ҳокимиятга яна Ле сулоласи вакиллари келади ва ўн йиллар давомида шимолий (Бакбо) ва жанубий (Намбо) қисмларга бўлиниб қатган давлатни яна бирлаштиради. Ле сулоласи вакиллари расман-

тўларди. Натижада Чиилар ерида очарчилик бошланиб, минглаб одамлар ўлди, ундан ҳам кўпроғи кашшокликка маҳкум қилинди.

Шундай кийинчиликлар натижасида деҳқонларнинг ғалаёнлари авж олди. 1737 йили пойтахт яқинида будда руҳонийси Нгуен Зионг Хинг раҳбарлигида кўзғолон бошланди. Бир йил кейин Тханьхоа провинциясида Ле Зуи Мат бошчилигида кўзғолон бўлиб, унинг иштирокчилари ҳокимиятни амалда Ле сулоласи вакилларига қайтариш учун кураш олиб бордилар. 1739 йили Намха ва Тхайбинь провинцияларида, 1740 йили Шонтайда, 1741 йили эса Хайцонг-Киеньан районида ва бошқа жойларда ҳам кўзғолонлар бўлиб ўтди. Ҳукумат қўшинларининг кўзғолончиларга қарши кураши то 1770 йилгача давом этди. Чинлар ижтимоий кескинликни юмшатиш мақсадида солиқлар ва мажбуриятларни камайтирди, деҳқонларнинг олдинги қарзларидан кечди. Шунга қарамасдан Чинлар режими ҳалокат ёқасига келиб қолди.

1771 йили Вьетнам ҳудудида унинг тарихидаги энг йирик кўзғолонлардан бири – Тэйшенлар кўзғолони (1771–1801) бошланди. Кўзғолоннинг асосий кучлари мамлакатнинг тарқоклиги ва марказий ҳокимиятнинг заифлигидан азият чекаётган деҳқонлар ва шаҳар аҳолиси бўлди. Кўзғолонга учта ака-ука – Нгуен Ньяк, Нгуен Хюэ ва Нгуен Ли бошчилик қилдилар.

Тэйшенлар ижтимоий муносабатларда тенглик ўрнатиш тарафдори бўлиб чиқдилар. Улар ердан фойдаланишни тенглаштириш, бой кишиларнинг мулкларини мусодара қилиш тadbирларини амалга оширди. Бироқ, ерга эгаллик қилишнинг аввалги тизимини бартараф эта олмадилар. Деҳқонлар бўш ерларга ишлов бериш, юқори солиқлар тўлаш ва давлат мажбуриятларини бажаришда давом этдилар.

Жанубда мустаҳкам жойлашган тэйшенлар 1783 йилдан шимолда ҳукмронлик қилаётган Чинларга қарши кураш бошладилар. Уларнинг шиори Ле сулоласининг «конуний» ҳокимиятини тиклаш эди. Шунинг учун уларни фақат деҳқонлар эмас, амалдорлар, савдогарлар ва ер эгаларининг бир қисми ҳам қўлладилар. 1784 йили Сиам армияси Чинларга ёрдамга келди, бироқ Нгуен Хюэ қўшинлари томонидан тор-мор қилинди. Нгуен Хюэ шу пайтдан бошлаб Вьетнамда миллий қаҳрамон санала бошланди.

1786 йили тэйшенлар Фу Суан шаҳрини эгаллашди. Расман Ли сулоласининг ҳокимияти тикланди, аммо реал ҳокимият тэйшенлар қўлида қолаверди.

Ле Хиен Тонг вафот этгандан сўнг тахтга Ле Тиеу Тхонг келди ва тэйшенларнинг таъсиридан кутулишга ҳаракат қилди, аммо мағлубиятга учраб пойтахтдан кочди ва Хитойнинг Цин хукмдорларига ёрдам сўраб мурожаат қилди. Шу йилнинг декабрида Цинлар армияси Ле Тиеу Тхонг ҳамроҳлигида пойтахтга кириб келди. Бунга жавобан Фу Суанда турган Нгуен Хюэ ўзини Вьетнам императори Куанг Чунг деб эълон қилди ва ўзига содик кўшинларни Тханлонг шаҳрига жўнатди. Нгуен Хюэ кўшинлари 200 минг кишилик хитойликлар кўшинини енгиб, 1789 йил январнинг охирида Тханлонгга кириб келди. Шундан сўнг Хитой маъмурлари унинг ҳокимиятини тан олдилар.

Куанг Чунг ўзига қарашли ерларда ислоҳот ўтказишни бошлаб юборди. Давлатга қарашли ерларни муҳтож деҳқонларга бўлиб беришни назарда тутувчи, деҳқончиликни рағбатлантирувчи фармон эълон қилинди. Ирригация иншоотларини тиклаш ишлари бошланиб, ҳайдаладиган ерлар майдони кенгайди. Кўплаб солиқлар бекор қилинди, ташқи савдога қўйилган чекловлар ҳам бекор қилинди ва ҳ.к.

1792 йили Куанг Чунг вафот этди, унинг ворислари эса мамлакатда у сингари катта таъсирга эга эмасди. Бир пайтлар халқ кўзғолонига раҳбарлик қилиб ҳокимиятга келганлар энди вьетнамлик зодагонларнинг янги қатламига айландилар. Халқ эса кечаги халоскорларидан тезда юз ўгирди.

Тэйшенлар томонидан ағдарилган Нгуенлар сулоласининг вакили Нгуен Фук Ань французлар билан келишиб, уларнинг ёрдамига таяниб, ўз атрофига норозиларни йиғади. 1792–1802 йиллари Нгуен Фук Ань тэйшенларни аввал Марказий Вьетнамдан қувиб чиқарди, сўнгра бутун мамлакатни бирлаштиришга эришди. У 1802 йили ўзини Зя Лонг номи билан Вьетнам императори деб эълон қилди. Зя Лонг томонидан Тханлонг шаҳрида асос солинган янги Нгуенлар сулоласи 1945 йил августгача ҳокимиятда турди.

Камбоджа. XVI аср бошларида Камбоджа буддавийлик ҳукмрон дин ҳисобланган монархия тузумидаги давлат эди. Монарх (Камбоджада сдат деб аталган) барча ерларнинг олий мулкдори саналган, у ва унинг оила аъзолари илоҳийлаштирилган. Монархга мурожаат қилинганда «Преах» (Муқаддас) ибораси қўшиб айтилган. Мамлакатдаги ҳукмрон гуруҳ амалдорлар, қирол (сдат)нинг қариндошлари, буддавий монахлик жамоасининг раҳбарлари –

муносабати «сюзерен-вассал» тамойилига асосланган эди. Олий ҳукмдор – тѳусивит маҳаллий ҳукмдорлар – тѳумнангларнинг устидан назорат ўрнатган. Тѳумнанг ҳокимиятга келиш пайтида тѳусивитга содиқлик ҳақида қасамѳд қабул қилган.

XV аср охирларида вьетнамликларнинг Миянг Пуен князлигига бостириб кириши ва Ланг Сангнинг пойтахтини босиб олиши натижасида Лаос давлати кучсизланиб қолди. Фақат қирол Потисарат (1530–1559) Сиамга қарши уруш олиб бориб ва Вьетнам билан тинчлик муносабатларини ўрнатиб, давлатни мустаҳкамлашга эришди. Потисарат вафотидан сўнг ҳокимиятга келган Тхао Саи Сетхатират 1560 йили Аютия билан иттифокчилик шартномасини имзолади. 1563 йили мамлакат пойтахти Луанг Прабанг (Олтин Будда шаҳри) шаҳридан Вьентьянга кўчирилди. Шу даврда ҳозирги Бирма ҳудудида жойлашган Ава давлати билан уруш олиб борилди. Урушда лаосликлар муваффақиятсизликка учраб, XVI аср охирларигача бирмаликларга қарам бўлиб қолди.

1637 йили Сумин Вонгснинг ҳокимиятга келиши билан Ланг Санг яна кучли давлатга айланади. Унинг даврида бир қатор ислохотлар ўтказилиб, Ланг Санг минтақадаги бошқа давлатлар билан рақобатлаша оладиган марказлашган давлатга айланди. Сумин Вонгс ўз ҳукмронлиги йилларида Сиам ва Дайвьет билан дўстона муносабатлар ўрнатишга эришди.

Шу даврда Лаосга дастлабки европалик миссионерлар – голландларнинг келиши бошланади. Бирок католик иезуитлар бўлган бу миссионерлар ҳеч қандай муваффақиятга эришмадилар.

1694 йили Сумин Вонгс вафот этди. У ўзидан ворис қолдирмади. Шу сабабли зодагон гуруҳларнинг вакиллари ўртасида тахт учун кураш бошланиб, Ланг Сангни ҳалокат ёқасига олиб келди. XVIII аср бошларида давлат бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Шимолда Луанг Прабанг, марказда Вьентьян, жанубда Тямпатсак ва бошқалар. Буларнинг бир қисми Дайвьетнинг вассалига айланди.

1750 йили Луанг Прабанг ҳукмдори вьетнамликларга ўлпон тўлашдан бош тортади ва бундан норози бўлган вьетнамлик кўшинларнинг ҳужумини қайтаришга муваффақ бўлади.

XVIII аср ўрталарига келиб Лаос ерларига Бирма ўз қизиқишини намоён қилди. Бирмаликлар Вьентьяннинг ёрдами билан 1753 йили Луанг Прабанг ҳудудига бостириб киришди. 1768 йили

Аютиянинг аралашуви билангина Луанг Прабанг бирмаликлардан озод қилинди. 1774 йили Аютия билан Луанг Прабанг ўртасида Бирмага қарши иттифок тузилди. Бунинг натижасида Луанг Прабанг Аютиянинг вассалига айланди. Шунингдек, Вьентьян ҳам 70-йилларнинг охиридан бошлаб Сиамга вассалликни тан олишга мажбур бўлди.

Мьянма (Бирма). XVI аср бошларида ҳозирги Мьянма (Бирма) ҳудудида ягона марказлашган давлат мавжуд эмасди. Бирманинг марказий қисмидаги Ава давлати аҳолиси бирмаликлардан ташкил топган бўлиб, аҳолиси бирмалик бўлмаган халқлардан иборат шанлар, монлар ва каренлар давлатлари билан доимий уруш олиб бораётган эди. 1507 йили Ава ҳукмдори ерларининг бир қисмини шанларга беришга мажбур бўлди. Бироқ бу билан қаноатланмаган шанлар орадан йигирма йил ўтгандан сўнг Авани тор-мор қилиб, унинг монархияни ўлдирдилар, аҳолининг анча қисми қул қилиб олиб кетилди, қолганлари эса тоғли ҳудуддаги Таунга князлигига қочиб қутилди.

Бирманинг шимолий ва марказий қисмини шанлар, жанубни – монлар, ғарбни – Аракон назорат қила бошлади. Бундай ҳолат бирмаликларни қаноатлантирмас эди. Шу сабабли Таунгу ҳукмдори Минжиньо Шимолий Бирмада ўз назоратини ўрнатиш учун кураш олиб борди. Кураш натижасида шанлар ва монларнинг бир қанча ерларини эгаллаб олишга эришди. Аммо бирмаликларнинг 1548 йили Аютияга қарши бошлаган уруши муваффақиятсизликка учраганиги мамлакатда монлар кўзғолонига олиб келди.

Янги даврда монлар тақдири фожиали яқунланди. Уларнинг бирмаликлар билан кураши навбатма-навбат устунлик билан олиб борилди. Бироқ, XVI асрда бошланган ва XVIII асргача давом этган бирма-сиам урушлари монларнинг иктисодини издан чиқарди, қўлаб монлар асир тушдилар ёки қўшни Сиамга қочиб кетдилар. Янги давр охирларига келиб деярли барча мон шаҳарлари ўзларининг аввалги қудратини йўқотдилар.

Каренлар тоғли ҳудудларда ва пасттекисликларда яшардилар ҳамда, асосан, шоли етиштириш билан шуғулланар эдилар. XVIII асрда ягона Бирма давлати тузилгандан сўнг улар вассал сифатида қараладиган бўлди.

Шанлар – Бирмадаги кичик миллатлар ичида каренлардан кейин иккинчи ўринда туради – мамлакатнинг шимолий қисмида

яшайди. Уларга тегишли ҳудудлар тоғли туманларда бўлса-да, шанларининг асосий машғулоти шоли етиштириш бўлган.

Бирмада монлар, карсенлар ва шанлардан ташқари чинлар, каченлар кабилалари ҳам яшарди. Улар ҳам ўз мустақилликлари учун қураш олиб борганлар.

1555 йили монларнинг кўзғолони бостирилгандан сўнг бирмаликлар Авани эгаллашди, кейин эса шанлар князликлари билан лаосликларнинг Чиенгма князлиги жойлашган Юкори Бирма эгалланди. Шундай қилиб, Бирма Байиннаун ҳукмронлиги остида ягона давлатга бирлашди ва Аютияга қарши урушга тайёрлана бошлади. 1563–1565 йиллардаги юришлар натижасида Аютия забт этилди ва Лаос ерларини эгаллаш учун уруш бошланди.

1580 йили Байиннаун вафот этгандан сўнг ўрнига келган ўғли Нанданбайин даврида мамлакат яна бўлиниб кетди. Португалиялик де Бриту Қуйи Бирманинг кироли деб эълон қилинди.

XVII аср бошларида Ава князлиги яна кучаяди, унинг ҳукмдори Анапхелун Пром, Таунгу князликларини ва 1613 йили Марказий Бирмани забт этди. 1615 йили Чиенгмай босиб олинди, Пегу шаҳри яна Бирманинг пойтахти бўлиб қолди. Бирок фитна оқибатида Анапхелун ўлдирилгандан сўнг тахтга келган Талун пойтахтни яна Авага кўчирди. Талун изоляционизм сиёсатини олиб борди. Буддавийларнинг монастирларига бойликларни йиғиш, асирларни мулк қилиб сотиб олиш тақиқланди. Асирларга мамлакатнинг марказий қисмида ер берилди. Улар ерга ишлов беришдан ташқари ирригация иншоотларини қуришда иштирок этарди ва ҳарбий хизматни ҳам бажарардилар. Бундан ташқари аҳолини рўйхатга олиш, ерларнинг кадастрини тузиш каби муҳим тadbирлар амалга оширилди.

1648–1671 йиллари Бирма тахтида Талуннинг ўғли Пиндале ўтиради. Унинг даврида сиамликлар билан ҳарбий тўқнашув бўлиб, бирмаликларнинг мағлубияти билан тугади. Элита бу мағлубиятда қиролни айблади ва уни ағдариб ташлади. Тахтга Талуннинг бошқа ўғли Пье келди ва у ҳам мамлакатни ташқи дунёдан изоляция қилиш сиёсатини олиб борди. Аммо европаликларнинг турли йўллар билан Бирмага кириб келиши давом этди.

XVIII аср 30-йилларига келиб марказий ҳокимиятнинг кучсизланиши ва айирмачилик кайфиятидаги, биринчи навбатда, монлар яшайдиган тоғли ҳудудлардаги аҳолининг фаоллашуви жараёнлари бошланди. Монлар 1752 йили Авани эгаллаб, уни вайрон қилишди.

Огир аҳволда қолган бирмаликлар ўзларига янги йўлбошчи танлашди. Бу қобилиятли амалдор Алаунпая эди. У марказлашган давлатни ташкил қилиш ташаббуси билан чиқди. Шиддатли жанглардан кейин 1756 йили Бирма асосан марказлаштирилди, армия кучайтирилди. Бирма шанлар ва лаосликларнинг ерларини босиб олиш ҳисобига кенгайиб борди. Бу ҳол шанларни ўзларининг вассаллари ҳисоблаган Хитойни норози қилди. 1768 йили Хитой кўшинлари Ава атрофида Бирмага ҳужум бошлади. Бирмаликлар Хитойнинг икки марта қилинган ҳужумини қайтаргандан сўнг икки томонлама тинчлик сулҳи имзоланди.

1767 йили Бирма Аютияни забт этди ва сиамликларнинг бу давлатини йўқ қилиб ташлади. Бироқ Бирманинг ўз ерларида монларнинг кўзғолони бошланганлиги сабабли улар Сиамни ташлаб чиқдилар.

XVIII аср охирларида Бирма яна Англия ва Франциянинг эътиборини жалб қилди. 1795 йили инглизлар Ҳиндистондан махсус элчилар жўнатиб, икки томонлама инглиз-бирма муносабатларини кенгайтиришни таклиф қилди. Аммо музокаралар инглизлар кутган натижани бермади.

Индонезия. XVI асрда Индонезия архипелагидаги ороллар аҳолиси уч миллион кишига яқин бўлган. Архипелагдаги халқлар — раккиётнинг турли босқичида эди. Борнео, Целебес оролларида яшовчи аҳоли ҳали матриархат элементлари мавжуд бўлган ибтидоий даражада бўлса, Ява, Суматра каби бошқа оролларда давлат тузилмалари мавжуд эди.

XVI асрдан Индонезияни исломлаштириш бошланди. Ява оролида Маджапахит давлати тарқалиб кетгандан кейин унинг ўрнида бир нечта мусулмон князликлари пайдо бўлди. Бу даврда Португалия оролда асосий роль ўйнайди. Португаллар 1511 йили минтақадаги савдо алоқаларида етакчилик қилган Малаккани забт этишди. Бу ерда мустамлака бошқаруви жорий қилиниб, Португалия минтақадаги князликлар, инглизлар ва испанларга қучли рақобат пайдо қилди.

Аста-секин Зонд бўғози зонасида янги давлат бирикмалари пайдо бўлиб, 1568 йили улар Батнам султонлигига бирлашдилар. XVI аср охирларида бу давлатнинг пойтахти Батнам шаҳри факат Жануби-Шарқий Осиёда эмас, балки бутун Осиё-Африка дунёсидаги энг йирик савдо марказларидан бирига айланди. Солиқлардан

Тайланд (Аютия, Сиам). Янги давр бошларида ҳозирги Тайланд худудидаги энг йирик давлат Аютия бўлиб, у 1350 йилдан 1767 йилгача мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатган. Янги даврга келиб анъанавий тай жамияти шаклланиб бўлганди. Жамиятда буддавийлик ҳукмрон дин бўлиб, барча урф-одат ва анъаналар шу диний дунёқарашга мослашган эди. Қирол шахси илоҳийлаштирилган, у диний, дунёвий ва ҳарбий ҳокимият бошлиғи ҳисобланарди. Буддавийлар жамоаси – сангха халқ билан ҳукмрон гуруҳ ўртасидаги боғловчи эди.

Дехконлар билан амалдорлар ўртасидаги муносабат, биринчи навбатда, ахлоқий мажбурият тамойилига асосланган. Дехконлар шахсан озод ҳисобланиб, давлат фойдасига солиқ тўлашни ўзларининг мажбуриятлари деб билишган.

Тай зодагонларини «най» деб аташган. Бунга ҳукмдорнинг оиласи, пойтахтнинг ҳурматли кишилари кирарди. Уларнинг даражаси, ҳукмдордан фаркли ўлароқ, мерос бўлиб ўтмас эди.

Буддавий монахлар алоҳида гуруҳ бўлиб, улар жисмоний меҳнат билан шуғулланмас ва моддий таъминотда тўлиқ дунёвий ҳокимиятга боғлиқ эди.

XVII аср ўрталаридан бошлаб Сиам ҳаётида унинг ташки савдосини монополлаштиришга уринаётган Голландиянинг Ост-Индия компанияси тобора муҳим роль ўйнай бошлади. Бунга қандайдир даражада қаршилик кўрсатишни истаган Сиам ҳукмдорлари компаниядан товарларни ўзлари сотиб олиб, кейин ички бозорда сота бошладилар. XVII асрнинг 30–40-йилларида мамлакатдан товарларни голландларнинг рухсатсиз олиб чиқишга уринган Сиам кемаларига қўйилган ҳақоратли тақиқлар туфайли Сиам билан компания муносабатлари ёмонлашди. Голландлар рухсатсиз савдо қилишга уринаётган Сиам кемаларини мол-мулки билан мусодара қилишни бошлади. Шунга қарамасдан Сиам ўз флотини шакллантиришда давом этди. Аммо кучлар тенг эмасди. 1664 йилнинг августида Сиам ҳукумати ўз тарихида илк бор ҳуқуқлари камситилган шартномани имзолашга мажбур бўлди. Шартномага кўра голландлар экстерриториаллик¹ ҳуқуқини ва катта савдо имтиёзларини олдилар.

¹ *Экстерриториаллик* – чет эллардаги дипломат ёки компаниянинг фақат ўз давлати қонунларига бўйсунуши. Айни ҳолатда Ост-Индия компаниясининг Сиам қонунларига бўйсунмаслиги назарда тутилган.

Бу пайтга келиб Англиянинг Ост-Индия компанияси ҳам Сиамга кизикиш билдира бошлади. 60-йилларнинг бошига келиб инглизлар бу ерда ўз савдо факторияларини тикладилар. Сиам киролига хизматга кириб, ҳатто, саройда катта лавозимларни эгаллай бошладилар. 1685 йили Англия ҳукумати Сиамдан инглиз ҳарбий калъасини қуриш учун қирғок бўйидан ер ажратишини талаб қилди. Рад жавобини олган инглизлар ҳарбий куч ишлатишга қарор қилди. Шунда 1687 йили Бангкок ва Мергуида ҳарбий кучларни жойлаштирган французлар билан иттифок тузишди. Сиамликлар дастлаб қутилган ёрдамни олишди ва инглизларга бир неча зарбалар ҳам беришди. Кейин эса ўз иттифокчилари французлар билан уришишга туғри келди. 1688 йили қўзғолон кўтарилиб, монарх ағдарилди ва қамоқда вафот этди. Қуршовда қолган француз гарнизони мамлакатни тарк этишга мажбур бўлди ва кейинги 150 йил мобайнида Сиамга бошқа кизикиш билдирмади.

Бу ғалаба Сиамга қимматга тушди. У ўз мустақиллигини сақлаб қолган бўлса-да, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари билан Ҳиндистон ўртасидаги савдода воситачилик ролини йўқотди, бу эса унинг иқтисодий аҳволи ёмонлашишига, деҳқонлар ғалаёнларига, айирмачи кучларнинг фаоллашувига олиб келди. Аҳвол қурғокчилик туфайли янада оғирлашди.

Ушбу оғир ҳолатни қандайдир даражада енгиллаштириш учун XVIII аср биринчи ярмида кирол бир қатор фармонлар қабул қилди. Улар, биринчидан, деҳқонлар аҳволининг яхшиланишига қаратилган бўлса, иккинчидан, йирик ер эгаларининг қарам деҳқонларни ўз қўлларида сақлаб қолишини таъминлашга қаратилган эди.

1733–1758 йиллари Сиамда кирол Боромокот ҳукмронлик қилди. Унинг даврида ички сиёсий ҳолат бир қадар барқарорлашди. Аммо XVIII аср ўрталарида Сиамга қўшни Бирма бостириб қиради. Жанг ҳаракатлари, танаффуслар билан, 1759–1765 йиллари давом этди. Натижада бирмаликлар аввал Сиамнинг ғарбий ва шимолий қисмларини, кейин эса Бангкокни эгалладилар. 1767 йили бутун мамлакат бирмаликлар томонидан босиб олинди ва вайрон қилинди, аҳолининг катта қисми Бирмага ҳайдаб кетилди.

Аммо тезда сиамликларнинг мустақиллик учун кураши бошланди, 1768 йили Марказий Сиамда пойтахти Тхонбури шаҳри бўлган янги давлат пайдо бўлди. Давлат тепасида турган Пья Таксин сиёса-

аммо бироз вақт ўтгандан сўнг Лотин Америкасидаги баъзи ерлар эвазига уни испанларга қайтариб берди. Шу даврда испанлар жанубдаги мусулмон аҳолини бўйсундириш учун муваффақиятсиз уруш олиб боришди. XVIII аср 60–80-йилларида испанлар Филиппиннинг ташки давлатлар билан савдо алоқаларини ривожлантиришга қаратилган бир қатор ислохотларни амалга оширди.

Малайзия, Сингапур, Бруней. XVI аср бошларигача Малайзия тарихида савдонинг ривожланиши ва катта маданий ютуқлар билан боғлиқ юксалиш даври бўлди. Ислом ҳукмрон дин эди.

XVI аср бошларидан Малайзияга Европа давлатларининг мустамлакачилик экспансияси бошланди. Индонезия архипелагидаги ороллар билан Ҳиндистон ўртасида савдо йўлларининг кесинган жойидаги муҳим порт ҳисобланган Малакка 1511 йили португаллар томонидан босиб олинди. Малакка 40 мингдан зиёд аҳолига эга бўлган шаҳар-давлат эди. Даромадининг асосий қисми Ҳиндистон, Хитой, Сиам, Бирма ва бошқа давлатлар билан олиб бориладиган савдодан тушарди. Барча ерларнинг олий мулкдори султон бўлиб, у деҳқонлардан ер солиғи оларди. Қуллар меҳнатидан асосан уй-хўжалик ишларида фойдаланиларди.

Шаҳар португаллар томонидан забт этилгандан сўнг ҳарбий қалъага айлантирилди ва мустамлакачиларнинг Жануби-Шарқий Осиёдаги асосий таянч пункти бўлиб қолди. Шаҳар бошқаруви комендант қўлига ўтди ва у 1571 йили Португалия қироли томонидан тайинланадиган губернатор даражасини олди.

Малакканинг атрофида жойлашган майда князликлар ўз мустақилликларини сақлаб қолди ва португалларга душманлик қайфиятида бўлган баъзилари муваффақиятсиз бўлса-да, уларга қарши уруш олиб боришга ҳам ҳаракат қилишди.

Малакка забт этилгандан сўнг унинг султони жанубга қочди ва у ерда янги Жохор султонлигини ташкил қилди. Яриморолдаги давлатларнинг кўпчилиги унга тобеликни тан олдилар. Жохор султонлиги Малаккани, у билан бирга йўқотилган савдо йўлларини қайтариш мақсадида португалларга қарши узоқ вақт уруш олиб борди.

Малакка забт этилгандан сўнг яриморолнинг шимолида жойлашган Аче султонлиги кучаяди ва Малакка бўғозида ҳукмронлик учун португаллар ҳамда Жохор султонлиги билан рақобатлаша бошлайди. XVI аср охирларида Малакка ҳудудига интилаётган

инглизлар ва голландлар бу ерда португаллар ва испанлар билан рақобатлаша бошлади. 1606 йил голландлар Жохор билан иттифок тузиб, Малаккани қамал қилишди ва бу ердаги Португалия флотини мағлубиятга учратди.

1637 йили Голландия билан Жохор ўртасида янги иттифок тузилиб, унинг натижасида Малакка забт этилди. Энди у голландларнинг қайтадан мустаҳкамланган, доимий ҳарбий гарнизонга эга бўлган қалъасига айлантирилди. Голландларнинг Малакка губернатори лавозими жорий қилинди.

XVIII аср бошларидан қайтадан кучайган Жохор султонлиги голландларга қарши ҳарбий ҳаракатларни давом эттирди. Улар ўртасидаги сўнгги тўқнашув 1783 йили бўлиб, бундаги мағлубиятдан сўнг Жохор султонлиги Голландиянинг Ост-Индия компаниясига тобеликни тан олди.

Ўрта асрларда ҳозирги Сингапур ҳудудида малайларнинг Тумасик қишлоғи жойлашган бўлиб, у 1299 йилдан Сингапур («Шер шаҳри») деб атала бошлади. XIII асрдан Хитой ва Сиамга қарам эди. XIV аср 30-йилларида Сингапурга Мажапахит князлиги бостириб кирди ва шаҳарни вайрон қилди. Шундан то XIX аср бошларигача бу ерда доимий аҳоли пунктлари бўлмаган, жой эса 1823 йилгача расмангина Жохор султонлигига қараган.

Бруней Калимантан оролининг шимолига кўчиб келган ва эларининг тарихий ватанларидан ўзига хос цивилизация олиб келган малайларнинг бу ерда ташкил қилган дастлабки князлиги эди. XV асрдан ислом ҳукмрон динга айланди ва ўшанда ҳокимият тепасида ҳозирги кунимизгача турган Бруней султонларининг сулоласига асос солинди. Бруней ҳукмдори Малакка султонининг вассали ҳисобланган.

XVI аср биринчи ярмидаёқ Бруней ривожланган ҳудуд эди. Унда 100 мингга яқин аҳоли яшарди, султон ҳокимиятини бутун Шимолий Калимантан ва Филиппин архипелагининг жануби тан оларди. Бруней португалияликлар билан савдо алоқалари олиб боради.

Жануби-Шаркий Осиё мамлакатларининг европаликлар томонидан мустамлакага айлантирилиши Брунейнинг минтақадаги йирик савдо маркази сифатидаги аҳамиятини пасайтирди ва даромадларининг кескин камайишига олиб келди. Бруней султонлари қандайдир даражада йўқотилган даромадларни коплаш мақсадида Калимантан

нинг ривожланмаганлиги, денгиз алоқаларининг оғирлиги – буларнинг ҳаммаси савдонинг ривожланишига тўсқинлик қилар эди.

Давлат тузуми. Армия. XV аср иккинчи ярмида Усманий давлати империяга айланди (шунгача Усманийлар султонлиги деб аталган бўлса, энди Усманийлар императорлиги деб юритила бошланди), унинг ҳукмдорлари эса ҳарбий кучга таянган ҳолда чекланмаган ҳокимиятга эга бўлдилар.

Марказий ҳокимиятнинг ва султоннинг таъсири сезиларли даражада ўсди. Ислом қонуншунослари томонидан «Худонинг ердаги сояси» деб эълон қилинган султон чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлди. Унинг шахси муқаддас ва дахлсиз ҳисобланарди.

Империяда султондан кейинги асосий шахс буюк вазир бўлиб, у сиёсий-маъмурий ва ҳарбий масалалар билан шуғулланарди, бошқа ҳамма вазирлар, давлат арбоблари, вилоят ҳокимлари эса унга бўйсунарди. Асосий масалалар давлат кенгаши – девонда муҳокама қилинарди. Дастлабки султонлар девоннинг ҳамма йиғилишларида иштирок этишар, лекин XV аср охирларидан бошлаб камроқ қатнашадиган, кейинроқ эса умуман қатнашмайдиган бўлишди. Девоннинг асосий таркиби буюк вазир, асосий давлат арбоблари, молия бошқармаси бошлиғи, вазирлар, қонун ишлаб чиқарувчилар ва ташқи алоқалар бўйича масъул кишилар, шунингдек, давлатнинг олий руҳонийси – пойтахт муфтийси ёки Шайхулисломдан иборат бўлган.

XVI аср ўрталарида Усманийлар империяси 21 та вилоятга бўлинган эди. Уларнинг ҳар бирига вилоятдаги ҳарбий ва маъмурий ҳокимиятни тўлиқ қўлида тутиб турувчи бекларбеги бошчилиги қиларди. Ҳар бир бекларбеги ўз саройи, девонхона ва девонига эга эди. Вилоятлар санжақларга бўлинган бўлиб, уларга санжақбейлар бошчилик қиларди. Сулаймон I ҳукмронлиги даврида 250 та санжақ бор эди.

Усманий ҳукмдорлар бутун диккат-этиборларини жанговар армия тузишга ва босиб олинган ҳудудларда ҳарбий тартиб-қондан жорий қилишга қаратдилар. Усманийларнинг ҳарбий кучлари қуруқликдаги қўшинлар ва флотдан иборат эди. Турк флоти XV аср охиридан бошлаб, яъни султон ҳукумати империянинг порт шаҳарларида денгиз ва дарё кемаларини доимий қура бошлагандан кейингина жуда тез ўса бошлади. XVI асрнинг биринчи ярмида турк флоти испан, португал ва Венеция эскадралари устидан

газаба қозониб, Ўрта Ер денгизида ҳукмронга айланди. Бир қатор ҳолларда, масалан, Мальтани қамал қилишда 300 тагача ҳарбий кемалар иштирок этган.

Усманийлар империясининг қуруқликдаги армияси ҳам жуда кучли эди. Бу армия «Сарой куллари» деб аталувчи марказий қўшин ва вилоятлардаги қўнгиллилар қисмларидан иборат эди. Марказий қўшинда бутунлай давлат томонидан таъминланадиган яничарлар корпусига алоҳида эътибор қаратилади. Бундан ташқари, қўшинда артиллерия қисмлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, турк султонлари унинг ҳолати яхши бўлиши учун кўпроқ қайғулар эдилар. Сулаймон армиясида 300 дан ортиқ турли ҳажмдаги тўплар бор эди. Яничарларнинг пиёдалар корпусидан ташқари султоннинг отлик гвардияси ҳам мавжуд бўлиб, у юришлар пайтида султон ва буюк вазирни қўриқлар, жангларда яничарларга ёрдам беради.

Турк султонларининг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун қилган ҳаракати қўшин сонининг ошиб боришида ҳам ўз аксини топди. XV аср ўрталарида яничарлар корпуси ҳаммаси бўлиб 3–5 минг кишидан иборат бўлган бўлса, Сулаймон даврига келиб 12 минг кишини ташкил этди. Умуман мунтазам армияда шу даврда 50 минг киши хизмат қиларди.

Усманийлар армиясининг асосий қисмини вилоятлардаги қўнгиллилар ташкил қиларди. Айрим маълумотларга кўра, сипоҳийлар армияси XVI аср ўрталарида 130 мингдан 200 минг кишигача бўлган.

XVII аср биринчи ярмида Усманийлар давлатининг ички ва ташқи аҳволи. Бу даврга келиб империянинг ички аҳволи анча ёмонлашди. Ҳатто XVII аср 40-йилларида ҳам хазинага келиб тўшаётган солиқ йиғимларининг миқдори XVI аср 90-йилларидаги миқдорни, яъни 360 млн акчани ташкил этарди.

Шаҳарлар ва шаҳар ҳунармандчилиги тараққиёти ҳам секинлашди. Ҳарбий мулк тизимининг бузилиши ва ерга хусусий мулкчиликнинг шаклланиши маълум даражада кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг кўпайишига олиб келган, бироқ бу жараён бошқа оқибатларга – деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши ва улар ҳарид қувватининг пасайишига ҳам олиб келди.

Усманийлар империяси иктисодиётидаги ўзгаришлар унинг бутун ижтимоий-сиёсий ҳаётида силжишларни келтириб чиқарди. Унинг таъсири асосан армияда кучли бўлди. Мунтазам қўшинлар

сонининг ошиши давлат бюджетига оғир таъсир килди. Армия харажатларининг ошиб кетиши бюджет танқислигига ва хазинанинг бўшаб қолишига олиб келди. Натижада, жуда кўп маротаба яничарларнинг қуролли қўзғолонлари бўлиб ўтди. Бу ҳолатдан бир-бирига қарама-қарши бўлган феодал гуруҳлар усталик билан фойдаланди. Фақат 1617–1623 йилларнинг ўзида яничарларнинг исёнлари натижасида тўрт маротаба султонлар алмашди.

XVI аср охирларида империянинг турли вилоятларида айирмачиларнинг чиқишлари кучайди. Марказий ҳокимиятнинг заифлашуvidан фойдаланиб йирик феодаллар мустақил ҳукмдорларга айланиб ола бошладилар. Одатда, султон ҳокимияти фақат вилоятлардан келадиган солиқ тушумларидангина манфаатдор бўлганлиги учун, уларнинг ички бошқарувига аралашмас эди.

XVII аср биринчи ярмида Усманийлар олиб борган урушлар натижаси унинг ҳарбий қуввати заифлашганлигини кўрсатди. Армияга йирик маблағлар ажратилаётган бўлишига қарамасдан, у иқтисодий жиҳатдан Усманийлардан кўра тезроқ ривожланаётган давлатлардан ҳарбий-техник жиҳатдан тобора ортда қолиб кетди.

1606 йили Сиваторокеда узок давом этган австро-туркия урушига якун ясаган тинчлик шартномаси имзоланди. Бу шартномага кўра, Туркия Австрияни нафақат 1547 йилдан бери давом этиб келатган 30 минг дукатлик йиллик хирождан озод қилди, балки биринчи маротаба уни тенг ҳуқуқли христиан давлати сифатида тан олди. Орадан бир неча йил ўтгач, Австрия жаҳон савдосида ҳам бир қанча енгилликларга эга бўлди.

Турк феодаллари Эрон билан узок уруш олиб боришди. XVII аср бошларида Эрон шоҳи Аббос турклардан Кавказ ортидаги кўпгина ҳудудларни ва Ироқни тортиб олди. Лекин тез орада турк султони Мурад IV ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Тўрт йил давом этган урушдан сўнг 1639 йили Қасри Ширинда улар ўртасида тинчлик шартномаси имзоланди. Унга кўра, Ироқ, Бағдод билан бирга, яна Туркияга ўтди, бундан ташқари, Ғарбий Грузия, Ғарбий Арманистон ва Курдистоннинг бир қисми ҳам Туркияда қолди.

Туркия бир вақтнинг ўзида Польша шляхталарига қарши ҳам ҳарбий ҳаракатлар олиб борди. Улар ўртасида можаронинг асосий сабаби, украин ерлари масаласи эди. 1620 йили турклар поляк қўшинларини енгиб, Украинага киришди. 1621 йили Ха-

тинч якинида бўлиб ўтган жангда Запорожье казаклари кўрсатган қахрамонликлар туфайли турклар мағлубиятга учради. Бирок турклар Польшага босимни сусайтирмадилар, Украинага қарши агрессияни ҳам кенгайтирдилар.

XVII аср биринчи ярмида рус ҳукумати Туркия билан тинч муносабатларни қўллади, чунки уларнинг умумий душмани бўлган Польшага қарши бирлашиш зарурати мавжуд эди. Турклар билан яқин қўшничилик муносабатларини сақлаб қолиш учун ҳаракат, айниқса, Азов учун олиб борилган курашларда яққол кўринди. 1637 йили Дон казаклари Туркиянинг Эрон билан урушда банд эканлигидан фойдаланиб Азовни кураш олдилар ва икки ойлик қамалдан сўнг қалъани эгалладилар. 1641 йил ёзида турклар Эрон билан урушни тугатиб, Азовга ҳаракат қилишди. Қамал 4 ой давом этди, лекин 6 мингга яқин казак қалъани қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Анчагина зарар кўрган ва ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмаган турклар қамални тўхтатиб, қайтиб кетишга мажбур бўлдилар, лекин Туркия билан муносабатларнинг кескинлашувини истамаган рус ҳукумати Азовни тозалаш ва уни туркларга қайтариб бериш тўғрисида казакларга буйруқ берди.

XVII аср 50-йиллари бошида рус-турк муносабатлари янги босқичга кўтарилди. Шу даврда 1654 йили Россияга Украинанинг қўшилиши билан яқин топган украин халқининг Богдан Хмельницкий бошчилигидаги озодлик ҳаракатлари бошланиб кетди. Уларга қарши курашиш мақсадида поляк панлари Туркия ва Крим хони билан тил бириктирдилар. Украинани ўзининг босқинчилик объекти ҳисоблаган Туркия украин халқининг ҳаётига очик қуроли аралаша бошлади. Ҳатто айирмачи ўнг қирғоқ украин гетманларини қуроллантирди. Мана шу аралашув Россия ва Туркия ўртасидаги урушни келтириб чиқарди. Ҳарбий жўхатдан сусайган Усмонийлар империясининг халқаро мавқеи ҳам заифлаша бошлади.

Кёпрулю ислохотлари. Янги босқинчилик юришлари учун маблағ топиш мақсадида буюк вазир Маҳмед Кёпрулю (1656–1661) сипоҳийлар қўшинининг илгариги имкониятларини қайта тиклашга асосий эътиборни қаратди, чунки бу иш ҳукуматнинг ҳарбий харажатларини бир неча баробар қисқартириши мумкин эди. Маҳмед Кёпрулю ва унинг ворислари – Фозил Аҳмет Кёпрулю ва Қора Мустафо Кёпрулю томонидан қўрилган чора-тадбирлар феодал кўнгиллилар сафининг қўпайишига олиб келди. Кёпрулю турк

кўшинларининг жанговар кудратини оширишга, Кичик Осиё ва Суриядаги феодаллари бўйсундиришга ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга муваффақ бўлди. Бироқ Кёпрулю ислохотлари олдинги ҳарбий-феодал тизимни тўла тиклай олмади. Кёпрулю ислохотларини характерига кўра, икки учли таёкка ўхшатиш мумкин эди. Бир томондан бу ислохотлар бир неча йиллар давомида ҳарбий муваффақиятларни таъминлади, иккинчи томондан эса – сипоҳийлик тизимининг сўнгги захираларини ҳам сафарбар қилиб бўлди. Туркларнинг янги ғалабалари феодал эксплуатациянинг кучайтирилиши, деҳқонларнинг оммавий камбағаллашуви ҳисобига амалга ошган эди. Оқибатда, Кёпрулю ислохотлари сипоҳийлик тизимининг тўла барбод бўлишига олиб келди. 1683 йили туркларнинг Вена остоналаридаги мағлубияти Усманийлар империясининг ҳарбий ва сиёсий қудратини қайтариб бўлмаслигини аниқ-равшан кўрсатиб берди.

Усманийлар империяси инкирозининг бошланиши

XVII аср охири – XVIII аср бошларига келиб империянинг турғунлик даври (таваккуф даври) тугаб инкироз даври бошланди. Бу даврни турк тарихчилари «Рижот даври» деб аташади. XVIII асрдан бошлаб Усманийлар империяси бирин-кетин илгари эгаллаб олган ҳудудларини йўқота бошлади. Бунинг сабаби, биринчидан, Европа мамлакатларидаги иқтисодий ривожланиш натижасида ҳарбий ва сиёсий салоҳиятнинг ўсиши бўлса, иккинчидан, Усманийлар давлатида юз бераётган чуқур иқтисодий инкироз эди. Давлатнинг иқтисодий инкирози унинг сиёсий ва ҳарбий тушкунлигини ҳам тезлаштирди. Иқтисодий кийинчиликлар туфайли турк армиясининг ҳарбий қудрати асосини ташкил этувчи сипоҳийлар (отлик кўшин) сони 200 минг кишидан 20 мингтагача камайиб кетди. Шу вақтдан бошлаб армияда асосий ролни яничарлар ўйнай бошладилар. Яничарлар босиб олинган ерлардан зўрлик билан олиб келинган христиан болаларидан тарбияланган эди. Улар фақат ҳарбий хизмат учун мўлжалланган бўлиб, оила қуриши, бошқа касб-хунар билан шуғулланиши қатъиян тақиқланган эди. Яничарлар давлат хазинасидан катта миқдорда маош оларди, яничарбоши султоннинг энг ишонган кишиси ҳисобланарди. Лекин вақт ўтиши билан яничарлар корпусида ҳам жуда катта ўзгаришлар юз берди.

XVIII аср бошларига келиб яничарлар оила қуриш ва бошқа касб билан шуғулланиш ҳукукини олдилар. Улар орасидаги темир шантизм йўқолди ва яничарлар нчидан жуда катта имтиёзларга эга бўлган ҳарбий аристократия шаклланди. Шу даврдан бошлаб яничарлар сарой тўнтаришларининг ҳаракатлантирувчи кучи ва бош штирокчисига айланди. Улар ҳарбий ислохотларга ва янгича армиянинг шаклланишига қарши эдилар. Бу ҳол усмонийлар ҳарбий қудратининг заифлашувига олиб келди.

1664 йили турклар Сентготхард шаҳри (Венгрия) яқинида австро-венгер қўшинлари билан бўлган жангда мағлубиятга учради. Бироқ ўзини ўнглаб олган турклар Австрияга қарши янгидан уруш бошлади ва 1683 йили Венани қамал қилди. Шу пайт австрияликларга ёрдамга келган Польша қироли Ян Собеский туркларга қакшаткич зарба берди ва мағлубиятга учратди. Бу мағлубиятлар тасодифий бўлмасдан, аслида Усмонийлар империясида бошланиб кетган ижтимоий-иқтисодий инкирознинг натижаси эди.

1703 йили империя тахтига ўтирган Аҳмад III (1703–1730) таҳдид солаётган инкирозни бартараф қилиш, ҳеч бўлмаса уни биров кечиктириш учун илк ислохотчилик ҳаракатларини амалга оширди. Бу давр турк тарихида «Лола даври» деб ном олган. Ислохотчилик ҳаракатларининг асосий ташаббусқори Дамат Иброҳим Пошо эди. У 1718 йили бош вазир лавозимини эгаллагач, Усмонийлар давлатидаги ислохотларнинг нафакат ташаббусқори, балки раҳбарига айланди. Иброҳим Пошо ислохотлари инкирозни тўхтатгандек эди. Кези келганда шуни айтиш лозимки, агар тарихда қўплаб империяларнинг инкирози унинг асосчиси вафот этгандан бошланиб жуда тез барҳам топган бўлса, Усмонийлар империясида XVII асрдаёқ бошланган инкироз XX асргача маълум ўзгаришлар билан давом этиб, Туркия Республикаси ташкил топиши билан якунланди.

1711 йили турклар Азовни Россиядан қайтариб олди, 1714 йили Венециядан Моравияни тортиб олди. Лекин 1716 йили бошланиб кетган ҳарбий ҳаракатлар ва туркларнинг давомли мағлубиятлари вужудга келган муваффақиятли ҳолатнинг ўткинчи эканлигини, инкирознинг муқаррарлигини кўрсатиб берди. 1716–1718 йиллардаги Усмонийлар давлати билан Австрия ўртасидаги уруш Пожаревацк тинчлик шартномаси билан якунланди. Шартномага кўра усмонийлар Кичик Валахия, Босниянинг бир қисми ва Белграддан маҳрум бўлдилар.

Юзага келган умумий тушкунлик оқибатида мамлакат ичкари-
да норозилик ҳаракатлари кучайди. Иброҳим Пошо аҳолини тинч-
лантириш мақсадида маданий ислохотларни амалга ошира бош-
лади. Лекин 1722 йили Эрон сафавийлари билан бошланиб кетган
уруш бунга имкон бермади ва мамлакатнинг иқтисодий аҳволини
янада оғирлаштирди. 1730 йили империя пойтахти Истамбулда
собик матрос Патрона-Халил бошчилигида кўзғолон кўтарилди.
Кўзғолончилар томонидан султон Аҳмад III тахтдан ағдарилди.
Иброҳим Пошо эса қатл қилинди. Аммо тахтга келган усмонийлар
хонадони вакили Маҳмуд I 1731 йили кўзғолонни шафқатсизлик
билан бостирди, Патрона-Халил тарафдорлари қатл қилинди. Бош
вазир лавозимига Хумбарачи¹ Аҳмат Пошо келди. У армияни ислох
қилишни давом эттирди. Лекин Аҳмат Пошонинг бу ҳаракати яни-
чарларнинг қаттиқ норозилиги ва қаршилигига учради.

1730 йили Эрон билан бошланган уруш 1736 йилгача давом этди.
Туркиянинг аҳволини янада оғирлаштирган ҳолат шу бўлдики, хали
Эрон билан уруш ҳаракатлари тугамасдан, 1735 йили Австрия ва
Россия ҳам усмонийларга қарши уруш эълон қилди.

1736 йили усмонийлар Табриз ва Ҳамадоннинг Эронга
ўтганлигини тан олди. Европадаги уруш ҳаракатлари натижасида
Белград Усмонийлар империяси таркибига ўтган бўлса-да, 1739
йилги Белград шартномасига мувофиқ Запорожье ва Азов Россия
худудига қўшилди.

Туркларнинг Европадаги ҳукмронлигига энг катта зарбани
1768–1774 йиллардаги Россия–Туркия уруши берди. Уруш усмо-
нийларнинг мағлубияти билан якунланди. 1774 йили имзоланган
Кучуккайнаржи шартномасига мувофиқ фақат Болқон мамлакатла-
ридагина турклар ўз ҳукмронлигини сақлаб қолди. Усмонийлар ўз
тарихида биринчи марта Россияга товуқ тўлаш мажбуриятини ва
Крим хонлигининг мустақиллигини тан олдилар.

1774 йили тахтга ўтирган Султон Абдулҳамид I (1774–1789)
ҳукмронлик қилган йиллари ҳам Россия–Туркия муносабатларидаги
асосий муаммо Крим муаммоси бўлиб қолаверди. 1783 йили Рос-
сия Кримни расман ўз худудига қўшиб олди. Бу Усмонийлар импе-
риясидан тортиб олинган ислом динига эътиқод қилувчи ва туркий
тилда сўзлашувчи илк давлат эди. Кримнинг Россияга қўшиб оли-

¹ *Хумбарачи* – туркларда замбарачни ўқловчи киши шундай аталган. Бу сўз фамилия
сифатида қўлланилган.

ўзини ислом динининг халифаси деб эълон қилган султоннинг обрўсига путур етказди ва империянинг ички аҳволини янада оғирлаштирди. Империянинг турли ҳудудларида султонга қарши қайфият кучайди.

Султон Абдулҳамид I Англия ва Швециянинг гиж-гижлаши билан ва мавжуд оғир аҳволдан чиқиш мақсадида 1787 йили Россияга уруш эълон қилди. Россиянинг иттифокчиси бўлган Австрия дарҳол туркларга қарши урушга кирди. Натижада турклар иккита фронтда уруш олиб боришга мажбур бўлди. Бунинг устига урушнинг дастлабки кунлариданок Туркия армиясининг урушга тайёр эмаслиги кўриниб қолди. А.Суворов кўмондонлигидаги рус кўшинлари Факшан, Римник ва Исмоил қалъаси ёнидаги жангларда турк кўшинларини мағлубиятга учратди. Уруш ҳаракатлари шундай давом этаётган бир пайтда Султон Абдулҳамид I вафот этиб, тахтга унинг жияни Султон Салим III келди.

Салим III ислоҳотлари. Салим III ақлли, вазиятни тўғри баҳолай оладиган кучли дипломат ва ислохотчи эди. Унинг даврида империянинг ташки сийсати сифат жиҳатидан ўзгариб, янги босқичга кўтарилди. У Пруссия билан иттифокчилик шартномасини имзоларди. Бу ҳол урушнинг якунига ўз таъсирини ўтказди. Бундан ташқари, Англия ва Франциянинг Яқин Шарқда Россия назорати ўрнатилишига қарши эканлигидан ҳам халқаро муносабатларда усталик билан фойдаланилди. Натижада 1791 йили Австрия билан Систова сепарат сулҳи имзоланди ва Россия ҳам урушни тўхтатишга мажбур бўлди. Бу Усмонийлар империясини тўла таслим бўлишдан сақлаб қолди. Шу йили Россия билан Ясси тинчлик шартномаси имзоланиб, икки давлат ўртасидаги чегара Днестр бўйлаб ўтказилиши белгиланди. Турклар ўзларининг Грузияга бўлган даъволаридан воз кечишди, Россиянинг Молдавия ва Валахия устидан ҳукмронлигини тан олишди.

Урушдан сўнг Салим III империяни ислох қилишга киришди. Шу мақсадда 1792 йилдан 1796 йилгача бир неча фармонлар чиқарди. Бу фармонларга кўра ҳарбий мажбуриятни ўташдан бош қортуган мулкдорларнинг мол-мулклари мусодара қилинди, армия қайта тузилиб, янгича интизом жорий қилинди, ҳарбий муҳандислик ва денгиз флоти билим юртлари ташкил этилди. Европанинг илғор усуллари асосида тўп қуйиш ўзлаштирилди, хориждан мутахассислар таклиф этилиб, флот учун 23 та йирик ҳарбий кема қурилди ва флот қайта ташкил қилинди.

Салим III ислохотлари «Янги тузум» (Низом-и-жадид) деб ном олди. Ислохотлардан мақсад, марказий ҳокимиятни кучайтириш орқали империя яхлитлигини асраб қолиш эди. Ислохотчи армияни давлатнинг таянчи деб қарашар ва шу сабабли асосий эътибор уни кучайтиришга қаратилган эди.

Ислохотлар сўзсиз прогрессив аҳамиятга эга ва агар тўлиқ амалга оширилганда Усмонийлар империясини тараққиётнинг янги босқичига олиб чиқиши мумкин эди. Аммо мамлакатдаги муштор катламларнинг катта қисми ҳамда ҳар қандай ислохотлар давлат ва диннинг асосларига зарар етказди, деб ҳисоблаган мусулмон руҳонийлари ислохотларга қарши эди. Низом-и-жадидга айниқса яничарлар қаттиқ қаршилик кўрсатишди, чунки европача таълим олган ва интизомли армиянинг шаклланиши яничарлар корпусининг барҳам топишига олиб келишини улар яхши тушунишар эди. Бундан ташқари ислохотларни ўтказиш катта харажатлар талаб қилиб, аҳолига янги солиқлар солинишига олиб келди ва кенг халқ оммасининг норозилигини келтириб чиқарди. Буларнинг ҳаммаси қўшилиб, оқибатда ўтказилаётган ислохотларнинг тўлиқ муваффақиятсизлигига олиб келди.

Болқон ва Кичик Осиёдаги ярим мустақил давлатларнинг бошлиқлари, Видин Пошоси Усмон Пазванд ўғли, Янин Пошоси Алимар ҳам жорий қилинаётган янгиликларга очикчасига қарши чиқишди. Ҳукумат эса уларни охиригача бўйсундира олмади. Шундай қилиб, ислохотлар забт этилган халқлар орасида миллий-озодлик ҳаракатларининг пайдо бўлишига тўсик бўла олмади. Султон ҳукумати 1793–1796 йиллари Белград Пошолигига автономия ҳуқуқини беришга мажбур бўлди.

XVI–XVIII асрларда Усмоний турклар маданияти. Усмонийлар давлатида фалсафа диний ва дунёвий қарашлар ўртасидаги рақобат билан характерланади. Мамлакатда мавжуд бўлган мадрасаларда дунёвий фанларни ўқитиш жуда ёмон аҳволда бўлиб, мадраса дарслари асосан диний, ижтимоий ва сиёсий ҳаётни ўз ичига олган шариат ва фикҳ фанлари билан чекланган эди.

XVII асрдан Европанинг илғор гоёлари таъсири остида йирик шаҳарлар, асосан пойтахт Истамбулда дунёвий фанларни ривожлантиришга ҳаракат бошланади. Ўз даврининг илғор кишилари — сиваслик Абдулмажид Нури кабилар мадрасаларда дунёвий билимларни ҳам ўқитиш тарафдорлари эди. Шундай кишиларнинг ташаб-

буси ва таъсири туфайли мамлакатдаги мавжуд диний жаҳолатга қарамасдан дунёвий билимлар соҳасида ҳам олимлар етишиб чиқдилар.

Улардан бири XVII асрдаги Туркиянинг буюк олими Кошиб Чалабийдир (1609–1657). У ўзининг «Энг тўғриси топиш учун ҳақ тарозиси» номли асарида дунёвий билимларнинг аҳамиятини ва диний мутаассибликнинг салбий томонларини очиб беришга ҳаракат қилади, тарих, география ва манбашуносликка бағишланган юзлаб асарлар яратди.

Математика ва астрономия соҳасида Хизир Халифа Табарий, Мулла Меҳмет Чалабий, Кошипзода Мустафо каби олимлар баракали фаолият кўрсатдилар.

Шу даврда турк адабиётида ҳам ўзига хос фаоллик кузатилади, йирик асарлар яратилади. Шулардан Авлиё Чалабийнинг (1682 йили вафот этган) «Саёҳатнома» асари тарихий-этнографик манба сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Тарихий йўналишдаги шундай асарлардан яна бири Султон Иброҳим I нинг котиби Кочи Бекнинг «Рисола» номли асаридир. Асарда давлат хазинаси ва солиқлар тизими тўғрисида батафсил маълумот берилади.

Фан ва адабиётдаги баъзи ютуқларга қарамасдан XVII асрдаги сиёсий ва иқтисодий инкироз барча соҳага салбий таъсир кўрсатди. Инкироз, айниқса адабиёт ва меъморчиликда яққол кўзга ташланди. XVII аср охирига келиб форс ва араб тилининг таъсири туфайли адабиёт турк халқи учун тушунарсиз ҳолатга келди. Тилни «тозалаш» учун қилинган кўплаб ҳаракатлардан сўнг «Усмонийча» деб номланган адабиёт яратилди.

Меъморчиликда ҳам XVII аср охири – XVIII аср бошларида тушунарсиз, миллийликдан анча йироқ бўлган коришиқ услублар яратилди. Ваҳоланки, XV–XVII асрларда турк меъморлари буюк тарихий обидаларни яратишган эди. Айниқса XVI асрнинг буюк меъмори Синон ўзининг бетакрор бинолари билан турк меъморчилиги ривожига катта ҳисса қўшди. Бобурийларнинг Деҳли, Лахур ва Аградаги саройлари турк меъморлари томонидан бунёд этилган эди. Синон Осиёда биринчи бўлиб бинолар қурилишида «барокко» услубини қўллаган уста эди. Ундан сўнг меъморбоши лавозимида ишлаган Далғич Аҳмад ва Садафкар Меҳмет оғалар ҳам Синоннинг илғор ғояларини давом эттирди, унинг услубида бинолар қурдирди. Улар Истамбулдаги Султон Аҳмад I жоме масжидини ва «Янги

жоме»ни бунёд этдилар. XVII аср турк меъморчилигининг ажойиб намуналари сифатида султоннинг Тўпқопи саройидаги Бағдод ва Равон кўшкларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Бу биноларнинг устаси ўша даврдаги меъморбоши Ҳасан Оға эди.

XVI–XVII асрларда Усманийлар империясида наққошлик ва миниатюра санъати ҳам яхши ривожланади. Наққошликда безак воситаси сифатида асосан миниатюра расмларидан ва ёзувлардан фойдаланилар эди. XVI аср охири – XVII аср бошларида яшаган машҳур наққош ва хаттот Наққош Усмон, айникса, бу санъатнинг ривожига катта ҳисса қўшди. У ўзининг «Хунарнома» ва «Сурнома» каби асарларида бу санъат сирлари ҳақида батафсил фикр юртади. Унинг бу икки асарига 600 га яқин рисоласи жамланган.

Европа ва араб маданиятининг таъсирига қарамасдан XVI–XVIII асрлардаги турк маданияти асосан миллийлик ва ўзига хосликни сақлаб қола олди. Аммо юқорида айтилганидек, империяда бошланган сиёсий ва иқтисодий инқироз маданият ривожига ҳам таъсир этмасдан қолмади.

★ ★ ★

Усманийлар империяси янги давр бошларида ҳам минтақанинг энг кучли ҳарбий-феодал давлати бўлиб қолаётган эди. Аммо Европа давлатларининг жадал иқтисодий тараққиёти уларнинг ҳарбий-техник имкониятларини ҳам оширди ва бу ҳол Туркиянинг сиёсий мавқеига салбий таъсир кўрсатди. Натижада ислохотлар учуқ-қилинган қатор уринишларга қарамасдан, XVII асрдаёқ бошланган инқироз ҳолатини енгиб ўтишнинг иложи бўлмади. XVIII асрнинг охирига келиб инқироз империя ҳаётининг барча жабҳаларини камраб олди.

XXVI боб бўйича саволлар

1. Янги даврда Усманийлар империясининг ривожланишига ислом динининг таъсирини қандай баҳолаш мумкин?
2. XVI асрда усманийлар олиб борган босқинчилик урушлари натижа-сида қайси ҳудудлар империя таркибига қўшиб олинди?
3. Янги даврда Туркияда ҳунармандчилик ва савдонинг ўсишига, ша-ҳарларнинг ривожланишига қандай асосий факторлар сабаб бўлди?
4. XVII асрда усманийларда давлат тизимининг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат эди? Унда армиянинг роли қандай эди?

5. XVII асрда Усманийлар империяси иқтисодий ривожланишидаги секинлашув давлат сиёсати ва ҳарбий соҳада қандай ўзгаришларга олиб келди?
6. Маҳмед Кёпрулю ислохотлари қандай мақсадни қўзлаган эди?
7. XVII аср охири – XVIII аср бошларида Туркияда инкирозларнинг бошланганлиги нималарда намоён бўлади? Бу даврнинг асосий мазмуни нимада?
8. Салим III ислохотлари қандай мақсадга қаратилган эди ва қандай натижалар билан якунланди?

XXVII Б О Б. XVI–XVIII АСРЛАРДА ЭРОН

Сафавийлар ҳокимиятиниң ўрнатилиши. Ички ва ташқи сиёсат

XV аср охирида, феодал тарқоклик давридаёқ Сафавийлар¹ сулоласининг таъсири ортиб боради. Сафавийларнинг асосий таянчи «қизилбошлилар» деб аталувчи кўчманчи турк қабилалари эди. 1499 йили Исмоил I Сафавий (1487–1524) қизилбошлилар ёрдамида Оққуюнлилар давлатига қарши кураш бошлади ва 1501 йили Эрон ҳудудини деярли эгаллаб Сафавийлар давлатига (1502–1736) асос солди.

XVI асрнинг бошларида сафавийлар барча Эрон ерларини бирлаштириш ва янги ҳудудларни эгаллаш учун жанглар олиб борди. Исмоилшоҳ давридаёқ Ғарбий Эрон ерлари бўйсундирилиб, Мушаъша давлати йўқ қилинди. Бундан ташқари, улар Ирокни Бағдод билан бирга, ҳамда муҳим савдо йўллари кесишадиган, шиаларнинг муқаддас шаҳарлари ҳисобланмиш Нажаф ва Карбалони ҳам эгаллашди.

1510 йили қизилбошлилар Эронга ҳужум бошлаган кўчманчи ўзбекларни енгиб, Хуросонда мустаҳкамланиб олди. 1514 йили эса Сафавийлар ва Усманийлар давлатлари ўртасида Кавказорти, Курдистон ва Месопотамия учун қирк йил давом этган уруш бошланди.

¹ Сафавийларнинг келиб чикиши аниқ маълум эмас. Кўпчилик олимлар уларни туркийлардан деб ҳисоблашади. Сулола асосчиси Исмоил I Ҳатоний таҳаллуси билан туркий тилда (азербайжонча) шеърлар ёган, у азербайжон поэзиясининг классикларидан ҳисобланади. Айрим олимлар, масалан, Руд Мэт, Рожер Сейвор сафавийларни келиб чикини бўйича эронлик қурдлар дейишади, уларни араблар деб ҳисоблайдиган олимлар ҳам бор.

шоҳ ерларидан ташқари вақф ерлари ҳам мавжуд бўлиб, бу ерлардан қоладиган фойда шиа рухонийларига тегишли эди. Сафавийлар ўз хизматида бўлган зодагонларга ерларни суюрғол шаклида эмас, асосан тюл шаклида, яъни бир умрга, лекин мерос бўлиб қолмаслик шарти билан тарқатишарди.

Сафавийлар давлати бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан суст боғланган ҳудудларни бирлаштирган ҳарбий-сиёсий уюшма эди. Шунга қарамасдан XVII асрда Эрон иқтисодида, айниқса, марказий, Ғарбий ва Шимолий ҳудудларда маълум ўсиш юз беради. Қишлоқ ҳўжалиги ривожланиб, йўллар, сунъий суғориш иншоотлари барпо қилинди, товар ишлаб чиқариши ўсди, савдо, айниқса, ташқи савдо алоқалари кенгайди. Товар-пул муносабатларининг кенгайиши шаҳарларнинг ривожланишига, савдо ва ҳунармандчилик марказларига айланишига олиб келди.

Мамлакатдаги нисбатан иқтисодий ва сиёсий барқарорлик бир қатор ислохотларни ўтказиш учун шароит яратди. Бу ислохотлар Шох Аббос I даврида ўтказилиб, асосан марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамлашга қаратилди.

Аббос I 1587 йили 17 ёшида қизилбошлилар қабилаларининг оқсоқоллари томонидан тахтга ўтказилган бўлса-да, ўз ҳомийлари қўлида қўғирчоқ бўлиб қолмади, у қизилбошлиларни тез орада ҳокимиятдан узоклаштирди. Шох марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланишидан манфаатдор бўлган катта ер эгаларига таяниб иш қўрди.

Ташқи сиёсат ҳам мамлакатда барқарорлик ўрнатишга хизмат қилди. Аббос I 1590 йили турклар билан Истамбул шартномасини имзолади. Унга кўра Шарқий Грузия, Шарқий Арманистон, Курдистон, бутун Озарбайжон ва Луристоннинг бир қисми усмонийларга ўтди. Аббос I эса турклар билан сулҳ имзолангандан сўнг бутун кучини ўзбошимча айирмачи феодалларни бўйсундиришга ва шимолдаги ўзбек хонларига қарши қаратди. Натижада 1597 йили Нишопур, Машҳад, Ҳирот ва Марв ўзбек хонларидан тортиб олинди.

Аббос I нинг давлатни марказлаштириш ва маъмурий тузумни такомиллаштириш сиёсати, асосан феодал тарқоқликни тугатишга қаратилган эди. Аббосгача армия ҳарбий феодал қизилбошларнинг алоҳида отлик гуруҳларидан, деҳқонларнинг қўнғилли пиёда қўшинларидан ва шоҳнинг хавфсизлигини таъминловчи отлик гуруҳлардан иборат эди.

Ҳарбий ислохотлар ўтказиш натижасида Аббос I 12 минг кишидан иборат ўкчи-мушкетёрлар, 10 минг кишилик, асосан кавказликлардан ташкил топган отлик ғуломлар, 12 минг киши ва 500 ғўздан иборат артиллерия корпусидан ташкил топган мунтазам армия тузди. Қўриқчилар корпуси (шоҳнинг хавфсизлигини таъминловчи отлик гуруҳ) сақлаб қолинди.

Шоҳ кизилбошлиларнинг кўзғолонларини шафқатсизлик билан бостирди. Масалан, 1596 йили шоҳнинг буйруғи билан кизилбошлиларнинг тақали қабиласи кириб ташланди. Шоҳнинг хизматиға содик қолган қабилалар «шоҳсевар» (шоҳни севувчилар) номини олди.

Ҳарбий ислохотлар ўтказиб яхши тайёргарлик кўргандан сўнг, 1602 йили Аббос I Туркияға қарши уруш бошлади. Уруш давом этган ўн йил ичида у Озарбайжон, Луристон, Курдистоннинг бир қисми, Шаркий Арманистон ва Шаркий Грузияни усмонийлардан қайтариб олишға эришди. Бу уруш кавказ халқларига жуда катта қулфатлар келтирди. Сафавийлар ташки сиёсатдаги сингари ички сиёсатда ҳам жуда шафқатсиз эдилар. Масалан, Аббос I яхши жанг қилмаганлиғи учун, ўз ўғилларидан бирини ўлдиришни, икки нафарини эса кўзларини кўр қилишни буюрган.

Аббос I даврида бутун давлатни бошқариш ишлари шоҳ саройида тўпланган эди. Саройда «улуғлар мажлиси» деб аталувчи ўзига хос давлат кенгаши ҳам фаолият юритарди. Шоҳнинг ҳокимияти чекланмаган бўлса-да, муҳим масалаларни ҳал қилишда шоҳ ва «улуғлар мажлиси» шариат қоидаларига амал қилишлари ва мусулмон руҳонийларнинг фикрлари билан ҳисоблашишлари лозим эди.

Аббос I давлат даромадларининг асосини ташкил қилувчи солиқлар йиғишда ҳам эҳтиёткор сиёсат олиб борди. У ўз ҳокимияти учун хавфли ҳисобланган ҳудудлардан олинадиган қўшимча ва фавқулодда солиқларни қисқартирди, марказий туманларни эса бундай солиқлардан бутунлай озод қилди. Аммо қолган ерларнинг деҳқонлари давлат ва армия учун жуда кўп сонли солиқлар тўлар эди, шунингдек, суғориш иншоотлари, кўприклар, саройлар қуриш қабл мажбуриятларни бажарар эдилар. Вакти-вакти билан шоҳнинг махсус фармониға кўра аҳолидан ўсмирлар ва қизлар саралаб олинарди. Йигитлар кўпроқ Кавказортидаги христианлардан олиниб, мунтазам ғуломлар корпусига ёки сарой соқчилари сафиға

кўшиларди. Қизлар эса шоҳ ҳарамига олинар ёки бошқа амалдорларга қўри қилиб бериларди.

Ички бозорнинг кенгайиши, ташки савдо алоқаларининг мустақамланиши натижасида деҳқон хўжаликларининг товар-пул муносабатларига тортилиши уларнинг судхўрларга қарамлигини оширди ва қишлоқда мулкый тенгсизликнинг кучайишига олиб келди.

Шариат бўйича бир мусулмон иккинчисига тобе эмасди, шунинг учун барча деҳқонлар расман озод ҳисобланарди. Сафавийлар давлатида деҳқонларнинг қарамлик даражасини ҳар бир вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволидан келиб чиқиб баҳолаш мумкин эди.

Шаҳарлар. Ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши. Аббос I даврида ўтказилган маъмурий ислохотлар жараёнида давлат пойтахти 1598 йили Қазвиндан Исфаҳонга кўчирилди. Шоҳ янги пойтахтни юксалтириш учун ҳамма имкониятларини ишга солди. Исфаҳон ажойиб саройлар мажмуидан иборат қилиб қайта қурилди. Шоҳ саройи ва шоҳ мачити, айникса, маҳобатли ва серҳашам қилиб қурилган эди. Пойтахтда ҳунармандчилик ва савдони жонлантириш мақсадида шоҳ Жулфа шаҳридан машҳур савдогар ва ҳунарманд арман оилаларини бу ерга кўчиришни буюради. Жулфадан кўчирилган 15 минг оиладан Исфаҳонга фақат 3 минги етиб келади холос, қолганлари йўлда вафот этади. Шу тариқа Исфаҳоннинг ёнгинасида Янги Жулфа деб аталувчи савдо маркази пайдо бўлди. Умуман Исфаҳонда олтита йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари вужудга келди. Шаҳар аҳолиси тез суръатлар билан ўсиб, XVI аср бошларида 500 – 600 минг кишига етди. Шу пайтда Исфаҳонда 162 та мачит, 49 та мадраса, 1802 та қарвонсаройлар, марказий ёппик бозор ва 273 та ҳаммом мавжуд эди. Ўз даврининг машҳур уста-ҳунармандлари, мохир рассомлари шу ерда тўпланишган эди.

Ҳунармандчиликнинг соҳалари орасида, айникса, тўқимачилик кенг ривожланди. Исфаҳон атрофида бозор учун турли-туман мато ишлаб чиқарадиган 1460 та маҳалла маълум эди. Исфаҳондан ташқари Шероз, Табриз, Машҳад каби бошқа шаҳарларда ҳам шоҳи, бахмал, парча каби матолар ички ва ташки бозор учун кўплаб ишлаб чиқарилади. Эронда тўкилган зардўзлик маҳсулотлари, айникса, Европа бозорларида юқори баҳоланган.

Ипак ва зар иплардан дўппи ва белбоғлар тикиш, гилам тўкиш ҳам кенг тарқалган эди. Айникса Эрон гиламлари машҳур бўлиб.

уша пайтдаги Европа монархларининг саройларини безаб турарди. XVI–XVIII асрларда Эронда ишлаб чиқарилган бадий санъат буюмлари – гиламлар, сопол ва бронза буюмлари, куроллар пишиқлиги безакларининг нафислиги билан одамларни хайратга солган. Эронлик усталар металлга ишлов беришда ҳам катта ютуқларга эришади. Улар тайёрлаган металл буюмлар – мушаклар, астрономия асбобларни, идишлар Фарбий Европа ва Россия бозорларида харидоргир эди. Хунармандлар ички бозор учун ўсимликлардан олинган бўёқлар, тери буюмлари, ойна, совун ва бошқа халқ истеъмол буюмларини ҳам ишлаб чиқарарди.

Бирок қазилма бойликлардан фойдаланиш даражаси ўта паст бўлиб, хазинага улардан келадиган даромад умумий даромаднинг бор-йўғи 0,18 фоизини ташкил қиларди, холос.

Эрон шаҳарлари ўз-ўзини бошқариш тизимига эга эмасди. Аммо савдогарларнинг уюшмалари ва хунармандларнинг эснаф (цех)лари ички автономияга эга эди. Эснафлар усталарнинг малакасини белгилар, ишлаб чиқаришнинг йўналиши ва миқдорини ўрнатарди. Якка тартибдаги хунармандлар ҳам мавжуд бўлса-да, хунармандлар асосан корхоналарга бириккан бўлиб, уларда 70 тадан 80 тагача ишчи ишларди. Хунармандчиликнинг мутахассислашган 32 та тармоғи мавжуд эди.

Аббос I даврида жорий қилинган янги пул бирлиги «аббосий» бир мисқол (4,6 грамм) кумушдан тайёрланиб, иктисоднинг ривожланишида ижобий роль ўйнади.

Ташқи савдо ва ташқи алоқалар. Ташқи савдода сезиларли ўсиш бевосита кишлок хўжалигидаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Ипак савдоси ва бошқа айрим товарлар устидан шоҳ монополиясининг ўрнатилганлиги хазинага жуда катта фойда келтирди. Айниқса Эрон томонидан Кавказортидаги ипакчилик туманлари босиб олинганидан сўнг ташқи савдодан келадиган фойда давлат даромадининг асосий қисмини ташкил қила бошлади.

Савдо компаниялари орасида шоҳ номидан ташқи савдода иштирок этадиган арманларнинг «Янги Жулфа» компанияси алоҳида ажралиб турарди. Эрон савдогарлари Осиёдаги бошқа мамлакатларга ва Европага маҳсулот олиб боришарди. Айрим компаниялар, ҳатто Швеция ва Хитойда ҳам ўз вакиллик идораларига эга эдилар. Савдогарлар катта ҳуқуқларга эга бўлиб, ҳукмдорлар томонидан ҳимоя қилинар, феодаллар қатлами билан каттиқ боғланган эди. Сафавий-

Тасвирий санъат ва меъморчилик ўзининг юкори даражасига кўтарилди. Ажойиб саройлар, мадраса ва мачитлар қурилди. Булар қаторида Исфаҳонда бунёд этилган Шох мачити, Шайх Лутфулла мачити, Али Капа ва Чехел Сотун сарой ансамбллари ўзининг нафислиги ва маҳобати билан ажралиб туради. Уларнинг деворлари ўймакорлик ва наққошлик санъати билан безатилган бўлиб, бу санъатнинг юкори даражасидан далолат беради.

XVI–XVII асрлардаги Эрон миниатюраси жаҳон мумтоз бадиий санъатининг энг юксак намуналаридан ҳисобланади. XVI аср охиридан бошлаб Исфаҳон бу санъат турининг марказига айланади. Машҳадлик хаттот Султон Али, ҳиротлик Мир Али ва табризлик Султон Маҳмудлар ўз даврининг машҳур миниатюра усталари ҳисобланган. Миниатюра санъатининг ривожланишига Ҳиротдаги Бехзод мактаби катта таъсир кўрсатди. Шу даврда Табриз миниатюра мактаби ҳам юкори чўққига кўтарилади.

* * *

XVIII асрда ҳам маданий анъаналар давом эттирилди. Аммо мамлакатдаги иқтисодий тушкунлик ва сиёсий парокандалик адабиёт ва санъатда ҳам ўз аксини топди. Бундан ташқари европаликларнинг кириб кела бошлаши ҳам азалий анъаналарга таъсир этмасдан қолмади. Бозор талабидан келиб чиқиб, гилам ва бошқа амалий санъат буюмларини ишлаб чиқаришга эътибор кучайди. Бу эса Эрон иқтисодиёти ва маданиятининг кейинги асрлардаги тараккиёт йўналишини белгилаб берди.

XVII боб бўйича саволлар

1. XVI асрда сафавийларга қарши Ғилон ва Табриз кўзғолонлари қандай натижа билан якунланди?
2. Сафавийлар даврида Эроннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши қандай ўзига хос жиҳатларга эга эди? Шох Аббос I ислохотларидан қандай мақсад кўзланган эди?
3. Шох Аббос I ислохотлари ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?
4. Эронда сафавийлар ҳокимиятининг ағдарилиб, қожарларнинг тахтга келишига ташқи ва ички сиёсатдаги қандай факторлар сабаб бўлди?
5. Иқтисодий инқирозга қарамадан маданиятнинг ривожланишида қадимий анъаналарнинг сақланиб қолиши қандай роль ўйнади?

XXVIII БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА АФҒОНИСТОН

Афғонларнинг жойлашуви, ҳужалиги ва ижтимоий тузу-ни. Дастлаб афғонлар ҳозирги Афғонистон ҳудудининг унча катта бўлмаган қисмини эгаллаган эди. Афғонларнинг асл ватани Сулаймон тоғларининг этаги ҳисобланади. Бу шароити оғир ва камбағал мамлакат. «Афғонистон» географик-этник тушунчаси тарихий манбаларда биринчи марта XIII–XIV асрларда пайдо бўлди. Бу тушунча Сулаймон тоғларидан то Ҳинд дарёсигача бўлган ҳудудни ифода-лар эди. Қадимда ва ўрта асрларда бу ерлардан Ҳиндистонни Эрон ва Ўрта Осиё билан ва улар орқали Ғарб ва Шарқ мамлакатларини боғлайдиган карвон йўллар ўтган. Сулаймон тоғларининг ҳарбий-стратегик аҳамияти ҳам бундан кам эмасди. Бу ерда Ҳиндистонга душманлар бостириб кириши мумкин бўлган куруқликда жойлаш-ган ягона чегара ўтган. Учта тоғ довони – Болан, Гомал ва Хайбар орқали босқинчилар бир неча марта Ҳиндистонга ўтишган.

Секин-аста Сулаймон тоғларининг жануби-шарқий ёнбағрига тарқалган афғонлар кўплаб ҳинд халқлари ва қабилалари билан аралашиб кетади. Сулаймон тоғларининг шимоли-ғарбий томонида ҳам шу жараён юз бериб, афғон қабилалари Кобул, Қандаҳор, Ҳирот каби қадимги деҳқончилик минтақаларида яшовчи форсийзабон халқлар билан аралашиб кетади. Афғонларнинг ўз ватанлари – Сулаймон тоғлари районида четга тарқалиши тез ва тинч йўл билан амалга ошган жараён эмас. Кўчманчи афғон қабилалари атрофдаги ерларни қийинчилик билан босиб олдилар ва ўзлари ҳам аста-секин ўтроқлаша бошладилар.

XVI аср бошларидаги Афғонистон тарихи буюк саркарда ва дав-лат арбоби, тарихнавис олим ва шоир, темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан боғлиқ. Бобур 1503 йили Кобулни эгаллади ва афғон қабилаларининг бошлиқлари билан келишган ҳолда катта ҳудудни мустақил идора қила бошлади. Кўплаб афғон қабилалари билан тузилган иттифоқ Бобурнинг Ҳиндистонни эгал-лаш жараёнини енгиллаштирди.

Афғон қабилалари, уларнинг турмуш тарзи ва ҳужалик юритиш шакллари тўғрисида маълумот берувчи энг ноёб манба Бобурнинг «Бобурнома» асари ҳисобланади. Унда маълумот берилишича Пе-шавор водийсининг бир қисми ва Сватда юсуфзойилар, улардан жанубда эса муҳаммадзойилар (Ҳаштнагор атрофида), афридийлар

(Хайбар довони районида), бангашилар (Ханга атрофида) ва бошқа қабилалар истикомат қилишган. Мамандлар ва дилазаклар уларни Бобур учратган ҳудуддан кейинчалик кўчиб, Қандаҳор ва Заминдавар ҳудудларида яшовчи абдали ва хаттаки деган катта қабилалар билан ёнма-ён яшашган.

Афғон қабилаларининг жойлашуви Бобур қолдирган маълумотлар ва афғон фольклор анъаналари асосида тикланганда маълум бўлдики, қабилалар XVI–XVIII асрларда ҳам XIX аср охириларидаги каби жойлашган. Сўнгги асрларда, айниқса, ўтроқлашган аҳоли жойлашувида кескин фарқ юзага келмаган.

Янги тарих бошларидаги афғонлар тарихида қабилалар ҳаётида кўчманчи чорвачилик ва деҳқончиликнинг роли охиригача ўрганилмаган жараён бўлиб қолмоқда. Агар XX аср охириларида Афғонистондаги кўчманчи аҳолининг сони 2 млн га яқин бўлганлигини инобатга олсак, демак, янги давр бошларида афғон қабилаларининг ҳаётида кўчманчи чорвачилик сўзсиз устувор аҳамиятга эга бўлган. Лекин ушбу даврда деҳқончиликнинг кенг тарқалганлиги ҳақида ҳам кўп сонли маълумотлар мавжуд. Энг аввало, бу «Бобурнома»да қолдирилган маълумотлар. Ўзининг ҳарбий юришларини ёритиш давомида афғонларнинг деҳқончилик маданияти тўғрисида, хусусан, ҳаштнагарликларнинг бугдой ва арпа далалари, афридийларнинг шолиси тўғрисида тўлкинланиб ёзади. Зумраднинг аҳолиси (афғоншили қабиласи) ҳақида дон экиб деҳқончилик қилади-ю, аммо боғлари йўқ деб ёзади.

Афғон қабилалари ўртасида вассаллик ва вассал-иттифоқчилик муносабатлари мавжуд эди. Ҳарбий ҳаракатлар даврида вужудга келган қабилалар иттифоқида улардан бири етакчилик қилар эди. Кучсиз қабилалар кучлироқ қабилаларга қарам бўлиб, ҳарбий ҳаракатлар чоғида кучлилар билан бирга ҳаракат қилган ва доимий уларнинг ёрдамидан фойдаланган. Бундай қарам қабилалар ҳамсоя деб аталган. Афғонлар босиб олган жанубий ерлардаги ҳинд қабилалари ва шимолдаги форсийзабон қабилалар ўз ерларидан ажралган ҳамда қарам аҳолига айлантирилган бўлиб, улар ҳам ҳамсоя деб аталган. Кейинчалик камбағаллашиб қолган ва бошқа уруғлар ёки алоҳида шахснинг ҳомийлигига ўтган афғон қабилалари ҳам ҳамсоялар қаторига қўшилган.

Афғонларда қарам аҳолидан (ҳамсоялар, раиятлар, юсуфзойларда – фақирлар) ташқари қуллар ҳам бор эди. Янги давр бошла-

рида ҳам афғонларда кулликнинг сақланиб қолганлиги тўғрисида ўша даврнинг бир қатор манбалари маълумот беради. Ҳикоялардан бирида айтилишича, Шайх-Тапур ёнидаги жангда ғалаба қозонган юсуфзоийлар қабиласи мағлуб бўлган қабилалар аскарларини кулликка сотиб юборган.

*Қандаҳор ва Ҳиротда биринчи давлатчилик учоқларининг пайдо бўлиши. Афғонистоннинг Нодиршоҳ томонидан бо-
сиб олиниши.* XVI асрда Эронда ҳукмронлик қилаётган сафавийлар ўзбеклардан Ҳиротни ва Қандаҳор вилоятидаги афғон қабилаларининг ерларини тортиб олди. Афғонистоннинг тоғли вилоятлари (Ғазна, Кобул ва Пешавор) шу пайтда бобурийлар давлати таркибига қўшилди. Қандаҳор эса узоқ вақт Бобурийлар ва Эрон давлатлари ўртасида талаш бўлди, кўп марта қўлдан-қўлга ўтди ва қуруқликдаги ҳинд савдо йўлининг муҳим довони жойлашган бу ер 1649 йилдан 1709 йилгача Сафавийлар давлати таркибига кирди.

Афғонларда давлатнинг вужудга келиши учун муҳим ички шартлардан бири қабилаларда феодал муносабатларнинг шаклланиши эди. Қабилаларнинг ягона давлатга бирлашиш жараёни Бобурийлар ва Сафавийлар давлатларига қарши мустақиллик учун узоқ кечган урушлар туфайли юз берди. XVIII аср бошларидаги ташки сиёсий ҳолат ҳам афғонлар давлатининг ташкил топиши учун қулай шароит туғдирди. Эрон тарқокликни бошидан кечираётган ва кучли рақиблар билан жангларда ўз мустақиллигини сақлаб қолишга уринаётган эди. Кучсизланиб қолган бобурийлар ҳам энди афғонларга ҳавф сололмасди. Аврангзебнинг ўлиmidан сўнг (1707) Бобурийлар давлати ҳам тарқала бошлади.

Асосан ички сабабларга кўра (Ҳинд дарёси бўйидаги афғон қабилалари тарқоклигича қолаётган эди) давлатнинг ташкил топиши афғон қабилалари жойлашган ғарбий вилоятларда юз берди. XVIII аср бошларида бу ерда гилзойи ва абдали қабилалари кучайди. Мавжуд маълумотларга қараганда бу пайтда гилзойилар 250 минг, абдалилар эса 300 минг кишини ташкил қилган.

Гилзойилар Мир Вайсхон бошчилигида 1709 йил апрелда Қўзғолон кўтариб, сафавийларнинг Қандаҳордаги ноиб Гурганхон қўшинларини тор-мор қилишди ва Қандаҳорни эгаллаб, бу ерда ўзларининг мустақил давлатини туздилар. 1709 йили Исфаҳондан жўнатилган қўшинни ҳам енгиб, ўз мустақилликларини сақлаб қолдилар.

сайлай олмади. Тарихий афгон анъаналарига кўра жирга тўқон-зинчи бор йиғилганда обрўли суфилардан бўлган Собирнинг таклифига кўра Аҳмадхон шоҳ килиб сайланди. Аҳмадхоннинг шоҳ килиб сайланишида Собир бошчилигидаги мусулмон рухонийлари асосий роль ўйнадилар. Абдалиий хонларига келсак, улар Аҳмадхоннинг сайланишига у мансуб бўлган садозайлар уруги унча катта бўлмаганлиги сабабли шоҳ абдалиий хонлари билан ҳисоблашади, деган умидда розилик билдирдилар.

Аҳмадшоҳ давлатида абдалиий хонлари муқим имтиёзли ўрин эгалладилар. Шоҳ ҳокимияти аввал бошданок қабила бошлиқлари томонидан чекланган эди. Тез орада Аҳмадшоҳ томонидан «дурр-и-Дуррон» (марваридлар ичра марварид) унвонининг қабул қилиниши ва абдалиийларнинг дурроний деб қайта номланиши ҳам сиёсий аҳамиятга эга эди. Бу европаликларнинг «тенглар ичида биринчи» деган формуласига мос бўлиб, абдалиий хонларининг давлатдаги юқори ўрини яна бир бор таъкидламоқчи эди.

Сиёсий ҳаётда дурроний хонларнинг етакчилик роли ва дурроний қабиласининг имтиёзли ҳолати тарихчилар Аҳмадшоҳ давлатини Дурронийлар давлати деб номлашлари учун асос бўлди.

Аҳмадшоҳ ўз ҳукмронлигининг биринчи йилиёқ афгонлар яшайдиган кўплаб вилоятларни ўзига бўйсундирди. Нодиршоҳ томонидан Кобул, Ғазна ва Пешаворда қолдирилган ҳарбий гарнизонларни музокаралар орқали бу шаҳарларни Аҳмадшоҳга топширишига кўндирдилар. Шундан сўнг Ҳинд дарёсининг ўнг қирғоғидаги афгон қабиалари ҳам Аҳмадшоҳнинг ҳокимиятини тан олдилар. Фақат абдалиийлар билан азалдан душман бўлган гилзойиларни Аҳмадшоҳ қурол билан бўйсундирди.

Афгон давлатининг ташкил топиши фақат қулай халқаро шароитнинг натижасида бўлмасдан, афгон жамиятида юз бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг қонуний натижаси эди. Феодал муносабатлар жадал ривожланаётган афгон жамиятида биринчи ўринда зодагонлар давлатга, унинг мажбурловчи, тартибга солувчи ва жазоловчи органларига эҳтиёж сезаётган эди.

Аҳмадшоҳ давлатининг тузилиши ва ҳарбий ташкиллаштирилишида қабилачилик принципларига амал қилинди. Мамлакат вилоятларга, вилоятлар маҳаллаларга бўлинган бўлиб, вилоят бошлиқлари ҳокимлар, маҳалла бошлиқлари эса субадарлар деб аталади ва улар шоҳ томонидан тайинланади. Бундай бўлинишда қабиаларнинг

жойлашувига эътибор қаратилиб, ҳар бир қабила яшайдиган ҳудуд алоҳида маъмурий бирликка ажратилади. Одатда ушбу маъмурий бўлинманинг раҳбари этиб шу ерда яшайдиган қабиланинг бошлиғи тайинланади. Маҳаллий хон ўз ҳудудида деярли чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган.

Афғон бўлмаган халқлар яшайдиган ҳудудлар — Белужистон, Синд, Хуросон ва бошқалар бироз бошқачароқ ҳолатда эди. Уларнинг ҳукмдорлари Афғонистон шоҳларининг ҳокимиятини тан олган бўлиб, марказий ҳокимият билан муносабатларини одатда ўзаро шартнома асосида шакллантирадилар.

Афғон шоҳларининг ҳокимияти расман чекланмаган, аммо амалда эса улар доимий равишда қабила бошлиқларининг фикрлари билан ҳисоблашишга мажбур эди. Ўта муҳим масалалар юзасидан жирға чақирилар, унга обрўли сардорлар аъзо бўлиб, шоҳ жирға қарорисиз бирон бир муҳим қарор қабул қилмасди.

Ҳокимият пиллапоясида шоҳдан кейинги шахс вазир ҳисобланади. Вазир мамлакатни бошқаришда шоҳнинг ёрдамчиси бўлиб, барча ташкилотлар ва амалдорлар устидан назорат ўрнатади, ички хавфсизликка жавоб беради.

Давлатнинг муҳим ташкилоти «улуғ девон» ҳисобланиб, у молия ишларини бошқаради, солиқ йиғимлари ва муҳим хўжалик ишларини бажаради. Бундан ташқари шоҳ фармонлари ва дипломатик ёзишмаларини расмийлаштиради ва бошқа шу қаби фаолият билан шуғулланади.

Ҳарбий кучларни бошқаришни Аҳмадшоҳ бош қўмондон (сипоҳсолар) орқали амалга оширади. Қўшин мунтазам армия ва халқ лашкарларидан ташкил топган. Халқ лашкарлари қўшиннинг 70% гачасини ташкил қилади. Қурол билан таъминлаш ва омборларга бошчилик қилиш билан қўрчибоши шуғулланади.

Аҳмадшоҳнинг юришлари. Афғонларда армиянинг юқори даражада ташкил қилинганлиги уларнинг ҳарбий қудратини оширди. Аммо Аҳмадшоҳ юришларининг муваффақиятида қўшни давлатларнинг феодал тарқокликни бошдан кечираётганлиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Ғазна, Кобул ва Пешаворни бўйсундирган Аҳмадшоҳ 1748 йилиёқ Панжобга бостириб кирди. У бир неча ўн минг кишилик қўшини билан Ҳинд дарёсидан ўтиб, Шикапур, кейин эса Лахорни эгаллади. Аммо 1748 йил 11 март куни Сирхиндда бобурийларнинг

асосий кучлари билан бўлган жангда қақшаткич мағлубиятга учради. Афғон тарихчиларининг ёзишича, бу мағлубиятнинг сабаби порох захираларининг портлаши натижасида мингга яқин кишининг ўлганлиги бўлган. Аммо бобурийлар бу тасодифдан фойдалана олмадилар, Аҳмадшоҳ эса қўшинлари билан эсон-омон ортга қайтди.

Аҳмадшоҳ 1750 йили иккинчи бор, 1756 йили – учинчи, 1757 йили тўртинчи бор Панжобга юриш қилди. Бу юришлар натижасида Кашмир бўйсундирилди; бобурийлар ҳукмдори Панжоб ва Мўлтондан афғон шоҳи фойдасига воз кечди.

1758 йилдан маратхлар билан бобурийлар империясини бўлиш учун узок чўзилган уруш бошланди. 1760 йили маратхлар Аҳмадшоҳга қарши жуда катта армия (200 минг қўшин) ни ташлади. Жанг узок давом этди ва 1761 йил 13 январь куни Аҳмадшоҳ маратхлар устидан ҳал қилувчи ғалабага эришди.

Ҳиндларнинг энг кучли давлати тор-мор қилинди, бу эса инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонни босиб олиш жараёнини енгиллаштирди. Айни пайтда афғонларга ҳам ҳеч қандай ҳудудий фойда келтирмади, чунки Аҳмадшоҳ Панипат жангидан сўнг катта ўлжани олиб ортга қайтиб кетди. У бобурийларнинг талон-торож қилинган пойтахти Дехлини ўзида ушлаб қолиш учун ҳаракат ҳам қилмади. Шимолий Ҳиндистондаги ерлар ҳам Аҳмадшоҳ вафотидан сўнг бой берилди. Панжоб эса 1764 йилдаёқ сикхлар қўлига ўтиб кетган эди.

Феодал муносабатлар ривожланган сари Дурронийлар давлатида маҳаллий ҳукмдорлар кучайиб борди. 1773 йили Аҳмадшоҳ вафот этди, ўрнига ўғли Темуршоҳ тахтга ўтирди. 20 йил ҳукмронлик қилган Темуршоҳ пойтахтни Қандаҳордан Кобулга кўчирди. Бу Кобулнинг географик жойлашуви ва стратегик аҳамияти билан изоҳланади. Пойтахтнинг Кобулга кўчирилиши билан Темуршоҳ марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга қаратилган қатор тадбирларни амалга оширди. Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашда унинг асосий таянчи ҳали Нодиршоҳ замонидан бери бу ерда жойлашган қизилбошлар қўшини бўлди. Уларга таянган Темуршоҳ давлатни ўзи бошқаришга ҳаракат қилди. Маҳаллий хонларни камдан-кам ҳолатларда давлат ишларига аралаштирди. Унинг бу сиёсати албатта қаршиликларга сабаб бўлди. Унга қарши кўзғолонлар ҳам бўлиб, уларни Темуршоҳ қизилбошлар ёрдамида бостиради. Шоҳ ўз ажали билан ўлмаган, уни заҳарлаб ўлдиришган.

XVIII аср охирига келиб Аҳмадшоҳ ҳукмронлиги давридаги нисбатан ташки сиёсий ҳолат ўзгарди. Дурронийлар давлатининг қўшнилари анча кучайди. Сикхлар дурронийларнинг Ҳиндистонга кириш йўлини тўсиб қўйган бўлса, Бухоро амирлиги нисбатан барқарор ҳокимиятга эга бўлиб, ривожланиш йўлига тушиб олди. Эронда сиёсий тарқоқлик ва ўзаро урушлар даври тугаб, мамлакат Муҳаммадхон Кожар ҳокимияти остида бирлашди.

Темуршоҳ ўлиmidан сўнг тахтга унинг бешинчи ўғли Замоншоҳ (1793–1801) келди. Унинг тахт учун ўз ака-укалари билан қақшаткич кураш олиб боришига тўғри келди. У уддабуронлик билан отасининг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш сиёсатини давом эттирди. Бирок отасидан фарқли ўларок, у бу ишни ҳаддан ташқари қаттиққўллик билан олиб борди. Маҳаллий хонларнинг қаршилигини синдириш мақсадида у 14 нафар йирик амалдорлар ва сардорларни қатл қилдирди. Қатл қилинганлар орасида кучли Баракзойлар уруғининг бошлиғи Пайиндахон ҳам бор эди. Унинг ўғли Фатҳхон қочиб кетади ва ўз укалари билан қўшин тўплаб отасининг ўлими учун Замоншоҳдан ўч олишга қарор қилади.

XXVIII боб бўйича саволлар

1. Янги давр бошларида афғонларнинг хўжалик юритиш шакли ва ижтимоий тузумида қандай ўзига хос жиҳатларни кўрсатиш мумкин?
2. Мир Вайсхон бошчилигидаги қўзғолон афғонларнинг давлатчилик тарихида қандай аҳамиятга эга бўлди?
3. XVII асрда афғонларнинг Дурронийлар давлати ташкил топиши қандай ички ва ташқи шароитларнинг маҳсули бўлди ва афғон давлатчилиги тарихида қандай аҳамиятга эга?
4. XVII асрнинг иккинчи ярмида олиб борилган урушлар Афғонистоннинг кейинги ривожидида қандай роль ўйнади?

XXIX БОБ. XVI–XVIII АСРЛАРДА АРАБ МАМЛАКАТЛАРИ

Сурия Усмонийлар империяси таркибида

Географик жойлашуви ва демографик ҳолати. Ҳозирги Сурия, Ливан, Иордания, Фаластин ва Исроил ҳудудлари тарихан битта географик минтақани (ёки мамлакатни) ташкил қилиб, ўрта аср араб манбаларида Сурия (Сурийя, аш-Шом) номи билан машҳур бўлган. Суриянинг табиий чегаралари шимолда – Тавр тоғларининг

килиш натижасида, усмоний турклар мусулмон оламининг диний ва дунёвий сардори бўлиб олдилар.

Усмонийлар босқини Сурия иктисоди учун вайронгарчиликлар олиб келмади. Мамлукларнинг мағлубиятини истаган сурияликлар усмонийларни ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар, кўпчилик жойларда турклар етиб келишидан олдин қўзғолон кўтариб, мамлукларни ҳайдаб юбордилар. Мамлакатнинг араб тилида сўзлашувчи аҳолиси усмонийлар султонини мамлукларнинг зулмига барҳам бера оладиган, давлатда тартиб ва шариат қондаларини ўрнатишга қодир, ўзларининг янги қонуний ҳукмдори сифатида қабул қилдилар.

Сурияда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Ўрганилаётган даврда Усмонийлар империяси учун характерли бўлган феодал муносабатлар Сурияда ҳам ҳукмрон эди. Давлат барча бойликларнинг олий мулкдори ҳисобланар эди. Усмонийлар империясининг бошқа ерларидаги сингари Сурия иқтисодининг ҳам асосини кишлок ҳўжалиги ташкил қилади. Илгари мамлукларга тегишли бўлган ерлар усмонийларнинг давлат мулки деб эълон қилинди. Суриядаги бир қисм давлат ерлари феодал сипоҳийларга ҳарбий хизматлари учун маълум шартлар асосида тарқатилди. Ҳарбий-лен тизими жорий қилинмаган ерлардан солиқни давлат хизматчилари маҳаллий оксоқоллар ёрдамида йиғар эдилар. Сурия вилоятларидан йиғилган сипоҳий лашкарлар шу ернинг ўзида ҳарбий хизматни ўташар, шунингдек, усмонийларнинг босқинчилик урушларида иштирок этардилар. XVI асрда сурияликлар 16 минг лашкар бериши лозим эди.

Ишлов бериладиган барча давлат ерлари солиққа тортилган бўлиб, солиқ ҳажмини белгилашда факат ернинг майдони эмас, унинг ҳосилдорлиги ҳам ҳисобга олинар эди. Усмонийлар империясининг ҳар бир вилояти учун алоҳида қонун ҳужжатлари қабул қилинган ва бу қонунлар маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиб, солиқлар тизимини белгиллаган эди. Маълумки, Усмонийлар империясида крепостной ҳуқуқ тизими мавжуд бўлмаган. Дехқонлар шахсан озод ҳисобланишган ва агар қарзи бўлмаса яшаш жойини хоҳлаганча ўзгартириши мумкин бўлган. Давлат ерларида ишлайдиган дехқонлар ер солиғи тўлашарди. Дехқон давлат солиғини тўлагандан сўнггина ҳосилнинг ўзига тегишли қисмига эгалик қилиши мумкин эди. Ҳайдаладиган майдонлардан ер солиғидан ташқари мевали дарахтлар учун ҳам алоҳида солиқ ўрнатилган.

Қўчманчи кабилалар ҳам солиққа тортилган бўлиб, мавжуд моллар сони ва яйловлар майдонига қараб солиқ ўрнатилган эди. Мусулмон бўлмаган аҳоли барча солиқлардан ташқари аҳоли жон бошига тўланадиган солиқ – жизъя ҳам тўлаши лозим бўлган.

Вақф ерларидан олинадиган даромад хайрия ишларига, мусулмон диний муассасаларини (мачитлар, мактаблар ва ҳ.к.) таъминлашга йўналтирилган. Вақф ерлари ҳайдаладиган ерларнинг қарийб 1/3 қисмини ташкил қиларди.

Сурия иктисодининг ривожланишида йирик савдо-хунармандчилик марказлари бўлган шаҳарлар – Дамашк, Халаб, Қуддус катта роль ўйнайди. Бу шаҳарлар Сурияни Месопотамия, Хижоз, Анатолия, Эрон ва бошқа мамлакатлар билан боғлайдиган йирик қарвон йўллари устида жойлашган эди. Усманийлар империясининг бошқа вилоятлари ва Европа давлатлари билан савдо қилишда Искандария, Латакия, Сайда, Тир, Байрут, Яффа шаҳарлари орқали ўтадиган денгиз йўллари ва денгиз савдоси ҳам яхшигина аҳамият касб этади. Дамашк ва Халаб қарвон ҳамда денгиз йўлларининг кесишган ерида жойлашган бўлиб, бу ҳол уларнинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлди. Фақат Халабнинг ўзида 300 дан зиёд қарвонсаройлар мавжуд эди. Бу ерлик хунармандларнинг маҳсулотлари, хусусан, Сурия ипак матоси ва қуроллари (Дамашк пўлати), зар-безак буюмлар фақат Суриянинг ўзида эмас Ғарбий Европа мамлакатларида ҳам машҳур бўлган. Барча араб-мусулмон мамлакатларидаги сингари бу ерда ҳам хунармандлар ўзларининг аниқ цех тизимига эга бўлиб, улар эснаф деб аталарди. Ҳар бир шаҳарда кўплаб шундай эснафлар мавжуд эди. Усманийлар барча хунармандларга солиқ ва савдо божлари ўрнатган, бу солиқларни йиғиб олишда ҳамда шаҳарликларнинг усманийларга нисбатан қайфиятини аниқлашда маҳаллий маъмурлар ва эснафларнинг бошлиқлари ёрдамига таянарди.

Вилоятлари бошқариш тизими. Султон Салим I Сурияда турган пайтида вилоят ва шаҳарларнинг вакиллари иштирокида мажлис ўтказди. Унинг шахсан ўзи йиғилганларнинг истакларини тинглади, шикоятларини текширди ва можароларини ҳал қилди. Султоннинг кўрсатмасига биноан солиқлар ва савдо божлари пайсантирилди, ерлар қайта рўйхатга олинди, мусулмон бўлмаган жомоалардан баъзи бир қатъий чеклашлар олиб ташланди. Усманий ҳукмдорлар христиан ва яҳудийларга эркин эътиқод қилиш имконини берди, ҳатто, диний-юридик автономия ҳуқуқини инъом этди,

христиан епископлари ва яҳудий раввинларига ўз диндошларидан солиқни ўзлари йиғишга ҳамда жамоа ичидаги муаммоларни ўз диний судларида кўриб чиқишга рухсат берилди.

Усмонийлар таркибига кирган дастлабки йилларда Сурия кенг ички автономиясини сақлаб қолган эди. Суриянинг империя ҳарбий-маъмурий тизимларига интеграциялашуви аста-секинлик билан амалга оширилди. 1518 йили Суриянинг ҳукмдори қилиб усмонийлар томонига ўтган мамлук саркардаларидан бири Жонберди ал-Ғазалий тайинланди. 1520 йили Салим I вафот этгандан сўнг ал-Ғазалий янги султон Сулаймон I (1520–1566) га қасамёд қилишдан бош тортди ва исён кўтарди. Дастлаб исёнчиларнинг қўли баланд қилиб Дамашқни ва Суриянинг бошқа бир қатор шаҳарларини эгаллашди. Аммо Анатолиядан янги кучлар қелиши билан исёнчилар тор-мор қилинди, ал-Ғазалий қатл этилди, Суриянинг автономияси эса бекор қилинди. Энди мамлакат учта вилоятга – Дамашқ, Халаб, Триполига ажратилди. Кейинчалик, XVII асрда Дамашқ ва Триполи вилоятларининг денгизбўйи ҳудудларидан яна битта вилоят – Сайда ташкил этилди. Умуман айтиш мумкинки, XVI асрдан усмонийларнинг вилоятларни бошқариш тизими Сурияда ҳам тўлиқ жорий қилинди.

Вилоятларни Порта¹ томонидан тайинланган губернатор – вали бошқарар эди. Вилоятлар кичикрок бўлинма – санжақларга бўлинган.

Тоғли Ливан алоҳида макомга эга эди. У ўзига хос вассал ҳудудий бирлашма бўлиб, анча кенг автономия ҳуқуқларидан фойдаланар ва ўз ҳукмдорлари – амирлар томонидан бошқарилар эди. Қуддус ҳудуди расман Дамашқ ва Сайда вилоятларига қараса-да, бу ерда ҳам ўзига хос маком шаклланди. Қуддус округи қўпинча вилоят валисига эмас, бевосита Портага бўйсинадиган мутассариф – пошо макомидаги амалдор томонидан бошқарилар эди. Вилоят бошлиқлари (вали) одатда пошо унвонига эга бўлиб, султон ҳукуматининг вазири билан тенг саналарди. Унинг ваколатлари жуда кенг бўлиб, солиқларни йиғиш ва султон хазинасига жўнатишдан

¹ *Порта* (французча *Porte*, италиянча *Porta*, сўзма-сўз таржимаси – эшик, дарвоза) Европа дипломатик ҳужжатлари ва адабиётида қўлланилган Усмонийлар ҳукумати (буюк вазир ва девон идораси) нинг расмий номи. Порта туркча пошо калиси (пошо эшиги), арабча баб-и-али (юқори ташкилот, баланд эшик) сўзларининг нованик таржимаси. Порта атамасини Усмонийлар империясига нисбатан қўллаш нотўғри, уни фақат империя ҳукуматига нисбатан қўллаш ўринли бўлади.

бошлаб, худуддаги қўшинлар бош қўмондони сифатида жамоат тартибини ва чегаралар дахлсизлигини сақлашни ташкил қилишгача жавоб берарди. Дамашк валиси буларнинг барчасидан ташқари муслмонларнинг ҳаж сафарини ташкил этиш ва ўтказиш учун ҳам жавобгар саналарди.

Вилоят маъмуриятида валидан кейинги иккинчи шахс — кози ҳисобланарди. Қози фукаролик ва жиноий ишлари бўйича, уларнинг муслмон ҳукукига мос олиб борилиши учун масъул ҳисобланарди. Бундан ташқари у диний муассасалар ва мактаблар устидан назорат ҳам олиб борарди.

Вилоят маъмурий марказининг муфтиси козидан кейинги шахс бўлиб, вилоят маъмурияти қарорларига расмий диний-ҳукукий ҳулоса берарди. Муфтилар кўпинча ўриндошлик асосида девонни — муваккат маслаҳат кенгашини ҳам бошқарар эди.

XVII–XVIII асрларда Сурия. Ерга эгаллик қилишнинг ҳарбий-лен тизими Суриянинг вилоятларида қисман тарқалган эди. Бирок бутун Усманийлар империясида XVI асрдаёқ бошланган ушбу тизимнинг инкирози Сурия вилоятларида ҳам акс этди. Вали Портанинг расмий вакили сифатида империя марказининг зарурий молиявий ва ҳарбий ёрдамидан фойдаланиши лозим эди.

Амалда эса снпоҳийларнинг таъсири пасайиши натижасида марказий ҳокимият солиқ йиғиш ва қўшин етказиб беришни валилар зиммасига юклашга мажбур бўлди. XVII–XVIII асрларда Усманийлар империясида молиявий инкироз ва коррупциянинг кучайиши натижасида усмоний маъмурлар ўз фаолиятларида борган сари вилоятлардаги анъанавий маҳаллий зодагонларга таянишга мажбур бўлдилар.

XVII–XVIII асрларда Усманийлар империясида бошланган жараён — янги ижтимоий қатлам — аъёнлар қатламининг, яъни маҳаллий зодагонларнинг шаклланиш жараёни Сурия учун ҳам характерлидир. Аъёнлар давлат ерларидан солиқ йиғиш ҳукукини сотиб ола бошладилар. Ерлардан солиқ йиғиш ҳукукини сотиб олиш — илтизамий — Усманийлар империясининг бошқа вилоятларидаги сингари Сурияда ҳам кенг тарқалди. Бундай ҳуқуқни сотиб олувчиларни мултазим деб аташган, улар ер ҳажмига қараб солиқ миқдорини давлат хазинасига олдиндан тўлаганлар ва кейин деҳқонлардан олинадиган солиқ ҳисобига бойиб кетганлар. Мултазимларнинг деҳқонлардан олина-

ва чорвачиликдан олинадиган соликлар ҳам конунларда аник килиб белгиланган эди.

Усмонийлар даврида Ироқда ерга эгалик қилиш ва мулкчили-нинг қуйидаги турлари мавжуд эди:

1. Мири – давлат солиғига тортиладиган ерлар. Улар ишлов бериладиган ерларнинг асосий қисмини ташкил қилиб, давлат хазинасига тушадиган асосий даромад ва натурал соликлар шу ерлардан олиналиди.

2. Хос – эгалик қилиш шарти билан юқори даражали давлат амалдорларига бериладиган ерлар.

3. Мулк – айрим феодалларнинг хусусий ерлари. Бу ерлар ишлов бериладиган ерларнинг жуда кам қисмини ташкил этган.

4. Тимар ва зеаметлар – бу ер эгалари сипоҳийлар ҳарбий хизматлари учун ерга эгалик қилар ва оладиган даромадига қараб маълум сондаги аскарларни қўшинга берарди.

5. Жамоа ерлари.

6. Кичик ер эгалари бўлган деҳқонларнинг ерлари.

7. Қўчманчи ва ярим қўчманчи қабилаларнинг ерлари.

8. Вақф – диний ташкилотга тақдим этилган ёки фойдаланиш учун маълум муддатга берилган ерлар.

Ички сиёсий ҳолат. Ироқдаги сиёсий ҳолатга жиддий таъсир кўрсатадиган омил Усмонийлар империяси ва Эрон ўртасида вақт-вақти билан чиқиб турадиган зиддият эди.

Эрон 1555 йили Ироқ устидан турклар ҳукмронлигини расман тан олган бўлса-да, XVII асрда ўз даъволарини янгидан бошлади-лар. Сафавийлар туркларга қарши ҳарбий юриш бошлаб, 1632 йили Бағдод, Мосул ва Шаҳризори босиб олдилар, 1624, 1625 йиллари эса икки марта Басрани эгаллашга ҳаракат қилиб кўрдилар. Бу ҳаракатлар муваффақиясиз якунланди.

Усмонийлар 1638 йили Бағдодни қайтариб олгандан сўнг 1639 йили Туркия билан Эрон ўртасида тинчлик сулҳи имзоланди ва унда Ироқнинг Усмонийлар империяси таркибига қайтганлиги яна бир марта таъкидланди.

Шундан сўнг усмонийлар бутун эътиборини Ироқдаги ички барқарорликни таъминлашга қаратди. Чунки сафавийлар билан зиддият кучайган йиллари Ироқда мустақиллик учун ҳаракатлар ҳам жонланиб қолган эди. Масалан, 1616 йил Басрада Сияблар

сулоласи кучайиб, 40 минг пиастрга¹ Басра эйалстининг бей-ларбейлигини сотиб олиб, шу сулола вакиллари 1661 йилга-ча Басрани бошқаришди. Улар эрон-турк урушлари пайтида ўз хукмронликларини мустаҳкамлаш учун ҳатто португалларга ҳам мурожаат қилишган.

Жанубий Ироқда бадавий қабилаларининг кўзғолонлари доимий ҳол бўлиб қолди. Фақат 1699 йили Карловица тинчлик сулҳи имзолангандан сўнг усмонийлар Ироққа иккита экспедиция юбориб, 1701 йили Басрадаги кўзғолонни, кейинчалик эса Ироқ жанубидаги ғалаёнларни ҳам бостиришга муваффақ бўлдилар.

XVIII асрдан бошлаб Усмонийлар империясининг иктисодий ва ҳарбий жиҳатдан сусайганлиги, Европада бир қатор мағлубиятларга учраганлиги сабабли араб мамлакатларидаги аҳвол ҳам тубдан ўзгарди. Энди туркларга қарши муҳолифат кучайиб, баъзи ҳолларда очик қаршилик кўрсатиш йўлига ўта бошлади. Усмонийлар бошқариш принциплари ва тизимининг асосларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлди.

1704 йили султон Аҳмад II (1703–1730) Бағдод пошоси қилиб албан кавмидан чиққан, Истамбулда яхши таълим олган Аюб Ҳасан пошони тайинлади. Шу даврдан бошлаб Ироқни бошқариш сиёсий тизимининг характери ўзгарди. Бу ўзгариш шунда намоён бўлдики, маҳаллий пошоларни марказий ҳукумат томонидан таъинлашга барҳам берилди. Аюб Ҳасан пошонинг ўзи Бағдодни 20 йил бошқарди ва амалда ўз сулоласига асос солди. Бу хусусда Россиянинг Бағдоддаги консули А. Адамов шундай ёзади: «...Ҳасан пошонинг Бағдодда пайдо бўлиши билан Туркия таркибида бўлган Ироқ тарихининг иккинчи босқичи бошланди. Бағдод пошоси ўз қўл остига шимолий ва жанубий Ироқни, шунингдек, бутун Месопотамияни ва Жанубий Курдистонни бирлаштириб, Истамбулдан деярли мустақил равишда бу ерларнинг тақдирини ҳал қилувчига айланди»². Бундан ташқари Ҳасан пошо ва унинг вориси – ўғли Аҳмад пошо мамлуклар гвардиясини ташкил қилдилар ҳамда бу билан мамлуклар режимининг шаклланиши ва ривожланиши учун замин яратдилар. Кўпчилик ҳолларда мамлуклар сотиб олинган

¹ *Пиастр* – кумуш танга, 120 акчага тенг. Туркча кумуш танганинг европача номланиши.

² Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч.3. – С. 32.

куллар эмас, Грузия ва Кавказ ортининг бошка мамлакатларидан қариндошлариникига келиб, ўз хоҳиши билан хизматга кирганлар эди. Тез орада мамлуклар фақат ҳарбий эмас, балки маъмурий элитанинг ҳам асосини ташкил қилди.

Аюб Ҳасан пошо ўзининг маъмурий апаратини шакллантирди. Унинг буйруғи билан махсус мактаб очилиб, унда кул болалар ўқитилди. Мактабни битиргандан сўнг улар ҳарбий ва маъмурий лавозимларни эгаллайдилар.

1683–1699 йиллари «Муқаддас лига»га қарши урушда Усманийлар мағлубиятга учраб, Европадаги бир қатор ерларидан ва улардан тушадиган солиқлардан ажралдилар, империянинг ички сиёсий ва иқтисодий аҳволи ёмонлашди. Эроннинг бостириб кириш хавфи ҳам сақланиб қолаётган эди. Шундай қийин ҳолатда Аюб Ҳасан пошонинг Мосул, Басра ва Шаҳризор эйалетларини унга қўшиб бериш ҳақидаги таклифини Порта қабул қилишга мажбур бўлди. Бу жараён 1715 йили якунланди.

Энди Ироқдаги барча лавозимлар Бағдод ҳукмдори томонидан тайинланадиган бўлди. Бирлаштирилган эйалетлардан тушадиган солиқлар ҳам Истамбулга эмас, Бағдод хазинасига тушарди ва унинг бир қисми Истамбулга жўнатилиб, қолган қисми Бағдод пошоси ихтиёрига ўтарди.

Шундай қилиб, XVIII асрдан бошлаб Ироқ ўзининг яхши шаклланган бошқарув тизимига, жанговар курулли кучларига, катта ҳудудга ва етарли автономияга эга бўлиб, расман Усманийлар империяси таркибига кирарди. Аюб Ҳасан пошо вафот этгандан сўнг ўғли Аҳмад 1724–1734 ва 1736–1747 йиллари ҳокимиятни бошқарди.

1749 йили Бағдод пошоси қилиб тайинланган Сулаймон пошо Абу Лейла мамлук гвардияси таркибидан чиққан Бағдоднинг биринчи ҳукмдори эди. 1780 йили Бағдодда ҳокимиятга Буюк Сулаймон келади ва 1802 йилгача Ироқни бошқаради. Буюк Сулаймон даврида мамлукларнинг таъсири янада кучайди. Деярли барча асосий лавозимлар ва катта ерлар улар қўлида тўпланди. Буюк Сулаймон курдлар ва бадавийларнинг қўзғолонларини бостириб, мамлакатда нисбатан барқарорликни таъминлади. Унинг даврида шаҳарлар кенгайиб, янги ҳимоя иншоотлари, аслаҳа омборлари, кўприклар ва бозорлар қурилди, масжидлар ва саройларни тиклаш ишлари олиб борилди.

Арабистон ярим ороли

Бу ер араб дунёсининг энг колок ҳудудларидан бири эди. Ярим оролда феодал тартиблар билан бирга ибтидий муносабатлар қолдиқлари ва қулчилик ҳам кенг тарқалган. Кўчманчи-бадавийлар ва воҳанинг ўтроқ аҳолиси кўплаб душман қабилаларга бўлиниб кетганди. Арабистон аҳолисининг ҳўжалик эҳтиёжлари ҳамда чет эл босқинчилари (Усманийлар империяси, Эрон ва европалик мустамлакачилар) ҳавфи майда амирликларнинг бирлашиш тенденциясини туғдирди. Бирлашиш ўта мураккаб, зиддиятли, иқтисодий ва сиёсий қолоқлик шароитида амалга оширилди. Чунки Муҳаммад давридано ваҳхобийлик пайдо бўлгунгача Арабистонда ягона ҳокимият ва барқарор тинчлик бўлмаган эди. Асрлар давомида у майда-майда давлатларга, кўчманчи қабилаларга ва уларнинг иттифокига бўлиниб, тўхтовсиз ўзаро урушлар олиб борарди. Алоҳида воҳалар ва қабилаларнинг иқтисодий тарқоқлиги, мустақил ҳўжалик юртишга мослашганлиги, чўл яриморолнинг бепоеълиги, аҳоли яшаш жойларининг бир-биридан баъзан юзлаб километр узокликда жойлашганлиги сиёсий тарқоқликнинг асосий сабабларидан эди. Араб аҳолисининг қабилачилик ва маҳаллийчилик одатлари, шевалардаги фарқ, диний тасаввурларнинг хилма-хиллиги ҳам бирлашишга тўсик бўлаётганди. Умумий душманга қарши кураш зарурати қабилаларни бирлашишга ундаётган асосий фактор эди.

Саудия Арабистони. Шундай қилиб, Арабистон ярим оролидаги бирлашиш жараёни бир қатор нисбатан майда давлатларнинг ташкил топиши билан якунланди.

Анча қизгин бирлашиш ҳаракатлари Арабистон ярим оролининг шимоли-ғарбий ҳудудларида, Нажд амирликларида юз берди. Араб қабилаларининг бу ердаги ҳаракати ваҳхобийларнинг диний таълимоти байроғи остида кечди.

Бу таълимотнинг асосчиси наждлик Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳхоб (1703–1787) бўлиб, у XVIII аср 30-йилларидан эътиборан исломни «асл ҳолатига қайтариш» учун раиятни даъват эта бошлайди.

Мусулмонларнинг бирлашиш жараёни ўз манфаатларига мос тушмаслигини сезган Ғарб давлатлари бу жараёни тўхтатиш мақсадида мусулмонлар ўртасига нифок солиш учун ҳаракат қилдилар. Шу вазифа билан мусулмон давлатларига кўплаб хуфия-

лар жунатилди. Шулардан бири, турк, форс ва араб тилларини, Куръони каримни ва ҳадисларни мукаммал билган Хампер исмди шахс «Шайх Муҳаммад» номи билан Арабистонга келади. У Басрада таълим олаётган Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳҳоб билан танишиб, ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланади. Бу мақсаднинг асосини исломни ич-ичидан бузиш сиёсати ташкил қилиб, у қуйидаги йўналишларда амалга оширилган: мусулмонларни христиан динига жалб қилиш; айрим шахсларнинг пайғамбарман деган даъво билан чиқиб, одамларни ортидан эргаштиришини қўллаш ва мусулмонларни бўлиб ташлаш; «Ислом дунёвий янгиликларни қабул қила олмайди» деган шубҳаларни уйғотиш.

Ўзини «Нажддан чиққан пайғамбар» деб даъво қилган Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳҳоб ўз таълимоти билан шу сиёсатга хизмат қилди.

Нажддаги унча катта бўлмаган Даръийя давлатининг амири Муҳаммад ибн Сауд (1765 йили вафот этган) ва унинг ўғли Абдул Азиз (1765–1803) 1744 йили Муҳаммад Абд ал-Ваҳҳоб билан иттифокка киришиб, ваҳҳобийлик¹ таълимотини қабул қилади. Саудлар хонадони шу таълимот асосида Нажднинг бошқа амирликларини ҳам бўйсундириш учун кураш бошлаб юборди. Бу кураш 1786 йили Наждни ягона диний давлатга айлантириш билан якунланди. Шу тарика XVIII асрда Арабистонда мусулмон ислохотчилари – ваҳҳобийларнинг Саудлар давлати пайдо бўлди. Бу давлат Арабистон ярим оролининг катта қисмини камраб олди (марказий, шимолий ва шарқий вилоятлар, қадимда Нажд, Ҳижоз ва Ал-Хоса деб аталган).

Ҳижоз ҳудудида ислом дунёсининг иккита муқаддас шаҳри – Макка ва Мадинанинг жойлашганлиги Арабистон тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Мусулмон дунёсида ҳарбий ва иқтисодий салоҳияти кучайган ҳар бир давлат шу икки шаҳарни эгаллашга интиланган. Бундан ташқари ҳар йили бутун дунёдан миллионлаб мусулмонлар бу ерга ҳаж сафарига келадилар.

Абд ал-Ваҳҳобнинг вафотидан сўнг Саудлар ваҳҳобийларнинг диний раҳбарига ҳам айланиб, ўз ғоялари ва ҳокимиятларини бошқа

¹ Абд ал-Ваҳҳоб тарафдорлари ўзларини ҳеч қачон ваҳҳобийлар деб атамайдилар, оддийгина қилиб мусулмон деб атайдилар. Ваҳҳобий атамасини 1814–1815 йиллари Арабистонга келган машҳур саёҳатчи И. Бухардт қиритган. Ваҳҳобийларнинг таълимотида ахлоқ нормаларига жуда катта эътибор берилганлиги ва бу нормаларга қатъий риоя этилганлиги сабабли дастлаб уларни «сахро пуританлари» ҳам деб аташган.

худудларга ҳам ёйиш учун кураш бошладилар. XVIII аср охири – XIX аср бошларида улар Форс кўрфази ва Қизил денгиз кирғокларидаги ерларни бўйсундирди, Ҳасу, Уммоннинг катта қисми, Баҳрайн, Қувайт, Ҳижоз (Макка шаҳри билан) ни ҳам бирлаштириб, шу тарика деярли бутун Арабистон ярим оролини ўз ҳокимияти остига олдилар. Кейин Сурия ва Ироқ учун уруш бошланди. Ваҳҳобийлар турк пошоларининг қўшинларини тор-мор қилдилар, аммо Сурия ва Ироқда аҳоли уларни Арабистондагидек қўллаб-қувватламади.

Яман. XVII асрдаёқ Яманда турк босқинчиларига қарши кўзғолон бошланди. Бу кўзғолонга зейд мазҳаби раҳбарларн, хусусан, имом Ал-Мансур Қосим бен Муҳаммад бошчилик қилиб, бу айни пайтда майда амирликларни бирлаштириш учун ҳам қилинган уриниш эди. Зейдлар VIII асрда яшаган Зейд ибн Алининг издошлари бўлиб, улар суннийлар билан шиалар оралиғидаги оқим эди. Кўзғолончилар 1613 йили Ал-Куфла яқинида бўлган жангда турк қўшинларини мағлубиятга учратиб, мамлакатнинг шимолини тўлиқ озод қилдилар.

Зейдлар туркларни қувиб чиқаргандан сўнг мустақил Яман имомлигини ташкил қилди. Уларнинг раҳбари – имом диний ва дунёвий ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштирган эди. Бу давлатнинг барқарор чегаралари мавжуд эмасди.

1620 йили Қосим вафот этгандан сўнг имом қилиб унинг ўғли Ал-Муайяд Муҳаммад сайланди. 1638 йили унинг қўшинлари Санини камал қилиб, шаҳар остоналарида турк қўшинларини тор-мор қилтирди ва Яман ҳудудини Ҳижоздан Аденгача озод қилишди.

Маълум муддатга мамлакатда барқарорлик ўрнатилиб, ҳўжалик ва савдонинг ривожланиши учун имкониятлар пайдо бўлди. Бирок дастлабки имомлар даврида вужудга келган нисбатан тинчлик ва барқарорлик узокка чўзилмади. Имом ҳокимияти унинг шахсий обрўсига ва аскарларининг кучига таянган эди. Турклар қувиб чиқилиши билан аҳолини зейдлар байроғи остига бирлаштирган сабаб ҳам йўқ бўлди.

Турли вилоятлардаги феодаллар ўртасида айирмачилик ҳаракатлари кучайди; имомнинг доимий содиқлар тизимини йўлга қўйиш учун қилган ҳаракати қабилалар ўртасида норозилик қилтириб чиқарди. Айрим худудларда сохта имомлар пайдо бўлди. Имом Муҳаммад ал-Маҳди ҳукмронлиги даврида (1687–1718) марказий ҳокимиятга қарши бени хушейш, ҳамдан, бени харис қабилалари-

нинг кўзғолони бошланди. Кўзғолон кейинги имомлар даврида ҳам давом этди. 1728 йили Лахез ноиб имом ҳокимиятини тан олишдан бош тортди. Кейин Яфа, Аулак, Аудали, Дала ва бошқа бир қатор ҳудудлар ҳам имом ҳокимиятини тан олмай қўйдилар.

XVIII аср охири – XIX аср бошларига келиб имомлар фақат Санада реал ҳокимиятга эга эди. Шунда ҳам давлат ишлари билан имомнинг қудратли вазирлари шугулланар, имомлар эса улар қўлида борган сари кўгирчокка айланиб бораётган эди.

Уммон. Арабистон ярим оролининг жануби-шарқида жойлашган Уммон қадимдан Буюк Ипак савдо йўлининг муҳим тармоғи ҳисобланган. 1453 йили Константинополнинг турклар томонидан забт этилиши натижасида европаликлар Осиё билан янги савдо йўлларини излашга мажбур бўлдилар. 1507 йили адмирал Альфонсо де Албукерка бошчилигидаги португал денгиз қўшини Уммоннинг кирғок бўйи шаҳарларини забт этди. Бир неча ой ичида кирғок бўйини талаб, Ормуз оролида ўрнашиб олдилар. XVII аср биринчи чорагида Эрон шоҳи Аббос I Англиянинг Ост-Индия компанияси ёрдамида португалияликларни Ормуздан қувиб чиқарди. Эроннинг ғалабаси маҳаллий аҳолига португалияликларнинг ночорлигини кўрсатиб берди. Бундан илҳомланган қабила бошлиқлари 1624 йили Уммон имоми қилиб Носир бин Муршид бин Султон ал-Ярибни сайладилар. У европаликларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди. Бироқ мамлакат ичкарасида қабилалар ўртасида ҳокимият учун кураш тўхтамади. Натижада ўзаро урушлардан толиққан Уммонга 1738 йили эронликлар бос-тириб кирдилар. Улар Маскат ва муҳим стратегик шаҳар Сохарни эгаллаб олдилар. Шунингдек, Ал-Хоса ва Баҳрейн ҳам эронликлар қўлига ўтди. Эронликларга қаршилиқ ҳаракатига Соха ҳокими Аҳмад бин Саид ал-Бу Саид бошчилик қилди. У йўқотилган ерларнинг катта қисмини қайтариб, 1749 йили янги имом қилиб сайланди. Шу тариқа Ал-Яриба сулоласи ўрнига Бу Саид сулоласи келиб, то ҳозирги кунгача ҳукмронлик қилмоқда.

XVIII аср 40-йилларида эронликлар зулмидан озод бўлиб, ўз мустақиллигини тиклаган Уммон қисқа вақт ичида нисбатан катта ва кучли имомликка айланди. Унинг ҳокимияти Уммондан ташқари Занзибар оролига (Шарқий Африка) ва Форс қўлтиғининг шарқий ҳудудларига ҳам жорий қилинди.

1783 йили Баҳрайн оролларида эронликлар қувилгандан сўнг бу ерда ҳам мустақил араб давлати юзага келди. Ҳокимиятга келган Аҳмад бин Муҳаммад ал-Халифа (1782–1790) Баҳрайндаги Ал-Халифа шайхлар сулоласига асос солган бўлиб, бу сулола ҳозиргача ҳокимиятда турибди.

XVIII аср биринчи ярмида Арабистон ярим оролида турклар зулмидан озод бўлган яна бир мустақил давлат – Кувайт амирлиги пайдо бўлди. Унинг биринчи сайланган амири шайх Сабах ибн Жабар ас-Сабах (1756–1762) ҳозирги Кувайт ҳудудидаги барча қабилаларни бирлаштириб, Кувайт амирлигини тузди. Ас-Сабахлар хонадони бугунги кунда ҳам амирликни бошқармоқда.

XXIX боб бўйича саволлар

1. Янги давр бошларида Суриянинг демографик ҳолати ва диний таркиби қандай ўзига хос жиҳатларга эга эди?
2. Суриянинг усмонийлар томонидан забт этилиши иқтисодий ва ижтимоий муносабатларда қандай ўзгаришларга олиб келди?
3. Усмонийлар Сурия вилоятларини бошқариш тизимида қандай ўзгаришларни амалга оширди?
4. Ирок Усмонийлар империяси таркибига кирганидан сўнг уни бошқариш тизимида қандай ўзгаришлар юз берди?
5. Усмонийлар даврида Ироқда ерга эгалик қилиш ва солиқ тизими қандай ташкил қилинган эди?
6. Арабистон ярим оролининг бирлашишида нега ваҳҳобийлик ғоявий асос бўлиб хизмат қилди?
7. Яман имомлигининг давлат тузилишида қандай ўзига хос жиҳатлар ва муаммолар мавжуд эди?

VI БЎЛИМ

XVI–XVIII АСРЛАРДА АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

XXX БОБ. АФРИКАДАГИ АРАБ МАМЛАКАТЛАРИ

Миср. XVI асрда кўпчилик араб мамлакатлари усмонийлар томонидан босиб олинди. Мамлуклар ҳукмронлиги остида бўлган Миср ҳам биринчилардан бўлиб ўз мустақиллигини йўқотди. 1517 йилнинг бошида Қоҳирани эгаллаган Салим I армияси Миср пойтахтини талади ва вайрон қилди.

Турклар истилоси мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларга катта ўзгариш киритмади. Фақат мамлукларнинг сиёсий ҳокимияти ағдарилиб, барча феодаллар ўз мулклари ва имтиёзларини сақлаб қолдилар. Миср алоҳида пошоликка ажратилган бўлиб, амалда ярим мустақил давлат эди. Олий ҳукмдор Истамбулдан тайинланадиган пошо ҳисобланарди. У мамлакатни ўз девони ёрдамида бошқарарди. Девон таркибига давлат аппаратининг йирик амалдорлари, мамлук амирлари, олий мансабдаги руҳонийлар, турк гарнизонининг кўмондонлари, шарият судининг раиси кирарди. Девоннинг энг ҳурматли аъзоси мамлук зодагонларининг раҳнамоси бўлган мамлакат шайхи ҳисобланарди.

Маҳаллий бошқарув ҳокимияти тўлиқ мамлук амирларининг қўлида сақланиб қолди. Турклар мамлукларнинг бошқарув маҳорати, маҳаллий шароитни, аҳолининг урф-одатларини яхши билишидан ўз манфаатларида фойдаландилар.

Барча ерларнинг олий мулкдори деб турк султони эълон қилинди. Бу ҳуқуқ барча ҳайдаладиган ерлардан солиқ йиғишда ўз ифодасини топди. Баъзи ерлар хазина фондига киритилди ёки султон мулкига айлантирилиб, махсус вакиллар томонидан бошқариладиган бўлди. Бу ерлардан олинадиган барча даромад султон саройининг харажатлари учун сарфланарди. Хазина фондига киритилган ерлардан олинган даромад муқаддас шаҳарлар – Макка ва Мадинага ва бошқа хайрия мақсадларига ҳам сарфланади.

Мисрда ер эгалиги ва олинадиган соликлар миқдорини белгилайдиган ҳужжат – «Қоиуниоман Миср» 1525 йили қабул қилиниб, унда деҳқонлар ва йирик ер эгалари бўлган мамлук амирлари, бейлар, мултазимлар ва мулғозимларнинг мақомлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилди.

Мултазимлар дастлаб ерни тўрт йил муддатга сотиб олиш ҳуқуқини олган бўлсалар ҳам, аслида ерларини ҳақиқий мулкка айлантириб олдилар. Улар ҳазинага маълум миқдорда пул тўлаб, эвазига деҳқонлардан олинадиган барча йиғимларни ўзлари олишарди. Айрим тарихчиларнинг ҳисоб-китобига қараганда мултазимлар ҳазинага тўлайдиган пул улар деҳқонлардан йиғиб оладиган пулнинг 4 фоиздан 40 фоизгачасини ташкил қилган. Солиққа тортиш ва соликларни йиғиб олиш тизими қишлоқ ҳўжалигининг ривожланганлик даражасига мослаштирилган эди. Экиш мавсуми, ернинг сифати, суғорилиш ва етиштириладиган экинлар ҳисобга олинар эди.

Асосий қишлоқ ҳўжалик экинлари бугдой, арпа ва бир қатор дуккакли экинлар ҳисобланарди. Турклар истилосидан сўнг Миср деҳқонларининг (уларни фаллах деб аташган) асосий экини маккажўхорн бўлиб қолди. Бу даврда Нил дарёсининг ҳавзасида шоли экиладиган майдонлар ҳам анча кенгайди, шакарқамиш майдонлари эса қисқартирилди. Миср қишлоқ ҳўжалигида пахтанинг ўрни ҳам катта эди. Деҳқонлар қишлоқ ҳўжалик экинларидан ташқари мевали дарахтлар, хурмо ва узумлардан ҳам солиқ тўлашарди.

Ҳунарманд ва савдогарлар ҳам солиққа тортилди. Ҳунармандлардан устахона оксоқоллари солиқ йиғишарди, давлат солиғи умумий маҳсулотнинг 5%ни ташкил қиларди. Савдогарлар савдо қорхоналари, кемалари, қарвонлари ва бозорлар учун солиқ тўлашарди. Турклар ҳокимияти ва маҳаллий зодагонлар аҳоли фаолиятининг ҳамма жабҳаларини ҳисобга олар ва барчасини солиққа тортишга ҳаракат қиларди. Шоир ва ёзувчилар фаолияти деярли даромад келтирмасада, 1568 йили улар ҳам солиққа тортилди.

Усманийлар империясининг қучсизланиши аста-секин Мисрда мамлуклар сиёсий ҳокимиятининг тикланишига олиб келди.

XVII асрдан бошлаб Мисрнинг иқтисодий тараққиётида бир қатор янгиликлар кўзга ташланади. Саноатнинг баъзи, айниқса, экспортта ишлайдиган тармоқларида мануфактура ишлаб чиқаришига ўтила бошлади. Айрим шаҳарларда тўқимачилик саноатида ману-

фактуралар ташкил килинди. Маҳалла-Кубр шаҳридаги энг йирик мануфактураларда 800 тадан 1000 тагача ёлланма ишчилар ишларди. XVIII аср охирига келиб Қоҳирада 15 минг ёлланма ишчи ва 15 минг хунарманд фаолият кўрсатарди. Ёғ ва қанд ишлаб чиқарувчи заводларда ҳам ёлланма меҳнатдан фойдалана бошладди.

Ишлаб чиқариш техникаси ҳали ўта оддий бўлса-да, мануфактуралардаги ички меҳнат таксимооти махсулотларнинг кўпайишига олиб келди. Натижада ички ва ташқи савдо тез ривожланди. Миср Европа ва қўшни Осиё давлатлари билан қизгин савдо муносабатларини олиб борди. XVIII аср охирига келиб фақат Қоҳирада чет эллар билан савдо қиладиган 5 мингта савдогар фаолият юритарди.

1769 йили, рус-турк урушидан кейин вужудга келган муҳитдан фойдаланган, мамлук ҳукмдори Алибей Мисрнинг Усмонийлар империясидан мустақиллигини эълон қилди, ҳамда «Миср ва иккала денгизнинг султони» унвонини олди. Дастлаб Алибейнинг ҳаракатлари муваффақиятли давом этди, аммо мамлук бейлари билан бўлган қуролли тўқнашув Алибейнинг мағлубиятига олиб келди. Натижада турклар ҳокимияти қисман тикланди.

Мамлук зодагонларининг ўзаро урушлари Мисрнинг иктисодий аҳволига ёмон таъсир кўрсатди. Уларнинг ўзбошимчалиги, деҳқон ва хунармандлар устидан қилган золимликлари мамлакатда норозиликни кескин кучайтирди. Айниқса деҳқонларнинг аҳволи оғирлашди. XVIII аср охирида француз таджикотчиси Эстев Миср қишлоқларидан бирида 70 дан зиёд солиқ турини санаган. Турк ҳукмронлиги ва мамлукларга қарши мамлакатда бошланган халқ ҳаракатига Қоҳирадаги Ал-Азҳар масжидининг таниқли шайхлари бошчилик қилдилар. Уларнинг чақиригига биноан 1795 йил ёзида Қоҳиранинг хунармандлари ва савдогарлари ўз дўконларини ёпдилар. Мамлук ҳукмдорлари шайхлар билан музокара бошлашга, зўравонлик ва қонунсизликларга чек қўйилишига ваъда беришга мажбур бўлдилар.

Ал-Азҳар масжиди шу даврда бошланган француз босқинига қарши халқ ҳаракатининг ҳам марказига айланди. 1798 йили Қоҳирани забт этган Наполеон Бонапарт «Аллоҳ, унинг пайғамбари ва Қуръонни ҳурмат қилиши»ни айтиб, Мисрни мамлуклар зулмидан озод этувчи халоскор қилиб ўзини кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса-да, шаҳар ва қишлоқларга французлар солган солиқ

мамлюкларникидан анча юкори эди. Шу сабабли 1798 йил 21–23 октябрь кунлари Қоҳирада Ал-Азҳар масжидининг шайхлари бошчилигида французларга қарши қўзғолон кўтарилди. Наполеон жуда кийинчилик билан бўлса-да, қўзғолонни бостирди. Мисрда француз армиясининг келажаги йўқлигини ва мамлакатда сиёсий ҳаволанинг бетайинлигини тушуинган Наполеон бу ерни тарк этди. Унинг ўрнига келган генерал Клебер 1800 йили 24 январда Ал-Ариш деган жойда турклар билан сулҳ имзолади. Аммо Англия туркларни бу келишувдан воз кечишга мажбур қилди. Бунга жавобан генерал Клебер бошчилигида француз қўшинлари Гелиополис ёнидаги жангда туркларни тор-мор қилди. Шу пайт Қоҳирада халқ қўзғолони кўтарилиб, шаҳардаги турклар ва мамлук бейлари томонидан қўллаб-қувватланди. Бир ой давом этган шиддатли жанглардан сўнг Клебер қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлди. Шу даврда Ўрта Ер денгизиде ҳаракат олиб бораётган адмирал Ушаков бошчилигидаги рус флотининг фаолияти туфайли Мисрдаги француз армиясининг ҳолати анча сусайди. Бунинг устига 1800 йил 14 май кун турклар томонидан жўнатишган қотил Клеберни ўлдирди. Унинг ўрнига келган генерал Ману Мисрга туширилган инглиз экспедицияси билан бўлган муваффақиятсиз жанглардан сўнг, 1801 йил баҳорида таслим бўлиш ҳақида актни имзолашга мажбур бўлди. Шу йили сентябрда француз армиясининг қолдиқлари Мисрни тарк этди.

Жазоир. XIII асрдан бери Ўрта Мағрибда ҳукмронлик қилиб келган Зайянийлар Сахрон Кабир атрофидаги кўчманчилар билан ҳамда кучлироқ бўлган қўшнилари – тунислик ҳафсидлар ва марокашлик меринидлар билан узоқ давом этган курашдан сўнг XV аср охирида ўз ҳокимиятларини йўқотдилар. Тўхтовсиз ўзаро урушлар оқибатида Жазоирда савдо, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва шаҳарсозлик инкирозга юз тутди.

Шунга қарамасдан Европа мамлакатларида Жазоир ҳали ҳам жанговар мамлакат сифатида донг таратган ва обрўга эга эди. Жазоир корсарлари (карокчилари) Европа давлатларининг кемаларини қўлга олар ва, ҳатто, Испания ва Италиянинг портларига ҳужум уюштирарди, бу эса христианларнинг савдосига ва хавфсизлигига катта путур етказаётган эди. Аслида каталониялик, генуялик ва сицилиялик корсарлар ҳам араблардан ортда қолишмаётганлиги ту-

файли бутун Ўрта Ер денгизининг Ғарбий қисми тинимсиз денгиз жанглари майдониға айланган эди.

XVI аср бошларида Арагон ва Кастилиянинг кироли Фердинанд II «Африкага салиб юриши»ни ташкил қилди. Мусулмонларнинг Испаниядаги таянч пункти – Гранада амирлигининг тор-мор қилиниши (1492) бу юришга имконият яратиб берди. 1505 йилиёқ испанлар Жазоирнинг қирғоқ шаҳри Мерс ал-Кабир портини, 1508 йили йирик Оран портини, 1510 йили қароқчиларнинг Беджай республикасини забт этдилар. Шу йиллари испанлар Жазоирнинг яна бир қатор портларини ўлпон тўлашга мажбур қилди.

Испанлардан озод бўлишга ҳаракат қилган Жазоирнинг қирғоқ бўйи аҳолиси жиход («муқаддас уруш») байроғини кўтарган мусулмон корсарларни қўлладилар. Улар ичида усмонийлардан чиққан ғози (дин йўлида курашчи) Аруж катта обрўга эга эди. Асли Митилин (Лесбос) оролидаги славян-грек оиласидан чиққан бу шахс ғарбий Ўрта Ер денгизиде қароқчилик билан шугулланган, испан кемаларини талаган ва минглаб морисklarни Мағрибга олиб кетган. Унинг гуруҳига юзлаб авантюристлар келиб қўшилади ва эскадраси 20 та кемадан ошиб кетади. 1516 йили Жазоир шаҳрини эгаллаб, бутун ғарбий Жазоирни ўзига бўйсундирди. Аммо 1518 йили Телемсен қалъасини испанлардан ҳимоя қилиш чоғида ҳалок бўлди.

Аруж вафотидан сўнг Жазоир корсарлари унинг укаси Хайриддин Барбароссани (Сарик сокол) ўзларига бош деб тан олишдилар. Хайриддин испанларга қарши курашда ёрдам сўраб усмонийларга мурожаат қилди. Туркия султони Салим I Ёвуз Шимолий Африкада ўрнашиб олиш учун жиходдан фойдаланишга уринди ва Хайриддинга бейларбейи унвонини берди, Жазоирга йирик яничарлар корпусини, ҳарбий кемалар, артиллерия ва молиявий ёрдам жўнатди.

Туркларнинг ёрдамига таянган Хайриддин бирин-кетин Жазоир шаҳарларини испанлардан озод қилди, хукмронлик йилларида Испания қирғокларига етгита экспедиция уюштириб, у ердан мажбуран христианликка ўтказилган 70 минг андалусиялик мусулмонларни (морисklar) Жазоир ва Тунисга олиб келди.

Хайриддиндан кейин Жазоирни бошқарган Ҳасан пошо (1544–1552) ҳам отасининг сиёсатини давом эттирди. Жазоир Истамбулга расман бўйсунса-да, Ҳасан пошонинг ўзи деярли мустақил

сиёсат олиб борди. Порт-калъа Оран XVIII аср охиригача испанлар қўлида сақланиб қолди.

Хайриддин ва унинг ворислари даврида шаклланган Жазоирнинг ҳарбий-сиёсий тизими XIX аср бошларигача ўзгармасдан қолди.

XVII аср инкирозлар, корсарлар билан яничарлар ўртасида тинимсиз курашлар, ғалаёнлар, фитналар билан ўтди. Аср бошида бейларбейи лавозимининг қисқартирилиши яничарларга корсарлардан ўч олиш имконини яратди. Истамбулдан жўнатилган пошолар яничарлар қўлида қўғирчок эди, холос.

Бироқ яничарларнинг ҳокимияти кўпга чўзилмади. 1671 йили қароқчилар тоифаси ҳокимиятни қайтариб олишга эришди. Корсарлар раиси навбатдаги фитнани уюштириб, яничарлар оғасини ҳокимиятдан ағдарди ва корсарлар ўзларига янги раҳбар – дей¹ сайладилар. Ҳар икки ойда алмашган яничар оғадан фаркли равишда дей бир умрга сайланди ва айнан шу ҳол Жазоирда ҳокимиятнинг барқарорлашувига олиб келди. 1689 йили яничарлар девони ва корсарлар раислари ўзаро келишувга эришиб, биринчи марта биргаликда дей сайладилар. 1711 йили дей Боба Али Шауш Порто жўнатган навбатдаги пошони Жазоирдан чиқариб юборди ва пошо унвонини унинг ўзига бериш лозимлигига Истамбулдагиларни ишонтирди. Айни пайтда Жазоир султонга доимий ўлпон тўлашни ҳам тўхтатди.

XVII аср 60-йиллари XVIII аср бошлари Жазоир минтақада гегемонлик учун Марокаш султонлари ва Тунис бейлари билан кураш олиб борди. Бу урушлар доимий бўлмасдан Шимолий Африканинг сиёсий харитасига деярли таъсир қилмади.

Жазоирнинг XVII асрдаги иктисодий ривожланиши халқаро алоқалари деярли тўлиқ қароқчилик фаолияти билан боғлиқ эди. Бу давр ғарбий Ўрта Ер денгизи ҳудудида денгиз қароқчилиги энг авжига чиққан пайт эди. Биргина мисол, 1613 йилдан 1621 йилгача, яъни 9 йил ичида жазоирлик корсарлар ўзларининг тунислик «ҳамкасблари» билан бирга голландларнинг 447 та, французларнинг 193 та, испанларнинг 120 та, инглизларнинг 60 та кемаларини қўлга олганлар. Бу ёқиб юборилган ва чўктирилган кемаларни ҳисобга олмаганда. Албатта савдода асосий «товар» қўлга олинган европаликлар эди. Масалан, Жазоирда доимий ваколатхонасига эга бўлган тринитарийлар монахлик ордени XVII аср давомида 30

¹ Дей – Усмонийлар армиясида яничарлар корпуси – ожақларда куйи поғона командирлар таркиби шундай деб аталган.

минг европаликни сотиб олган. Мамлакат пойтахтининг 100 минг аҳолиси бўлиб, бундан ташқари 25–30 минг христиан асирлар ҳам сақланарди. Қарокчилик ҳисобидан шаҳар жуда тез кенгайиб ва бойиб борарди.

XVIII асрда ҳам Жазоир Усмонийлар империясининг эйалети ҳисобланар, амалда суверен давлат эди. Бу аср нисбатан барқарор ҳокимият тизими билан характерланади. 1710 йилдан 1798 йилгача ҳокимиятда бўлган 10 та дейдан фақат учтаси сарой тўнтаришларида ўлдирилган. Аср охирларига келиб корсарлар яна фаоллашди. 1775 йили Испания томонидан амалга оширилган ҳужум европаликларга ҳеч қандай наф келтирмади. Испанлар бир неча муваффақиятсиз урунлардан сўнг 1786 йили Жазоир дейи Муҳаммад бен Осман билан тинчлик сулҳи тузишга, 1792 йили эса Ғарбий Жазоирнинг бош шаҳри Оранни жазоирликларга топширишга мажбур бўлди.

Испания билан тузилган тинчлик шартномаси Жазоирда қарокчилик анъаналарининг жонланишига олиб келди. Жазоир корсарлари Италиян давлатлари, Пруссия ва АҚШнинг кемаларига қатор ҳужумлар уюштирдилар. Мустақиллик учун урушда ғалаба қозонган АҚШ ҳукумати 1795 йили Жазоир билан тинчлик шартномасини имзолашни, корсарларга навигация¹ асбобларини етказиб бериш ва контрибуция тўлаш мажбуриятини олишни маъқул топди.

Ливия. «Ливия» тарихий географик атамаси ҳозирги маъносида XIX асрнинг охирида италиялик олимлар томонидан муомалага киритилган бўлиб, улар антик давр олимларидан олишган. Қадимги даврларда бутун Шимолий Африка Ливия деб аталган.

Ливиянинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси кўшни Миср ва Тунисга нисбатан паст эди.

XVI асрдан Ливияга европаликларнинг ҳарбий экспансияси бошланди. 1510 йили Триполи испан армияси томонидан забт этилди, яна 20 йилдан сўнг эса испанлар шаҳарни Мальта ордени рицарларига топширишди. Улар ўз ҳудудларини тобора кенгайтириб боришди.

Арабларнинг маҳаллий бербер қабиласи доимий қаршилик кўрсатса-да, Триполини христианлардан озод қилишга қурблари етмасди. Шу сабабли улар 1519–1520 йиллари ёрдам сўраб усмонийлар султони Салим I га мурожаат қилдилар. 1517 йили Мисрни забт этган турклар Шимолий Африкадаги позицияла-

¹ *Навигация* – кемалар юриши, қатнови, кема юргизиш санъати, фани.

рини мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлганликлари учун Триполнга Мурод ога бошчиллигида унча катта бўлмаган қўшин жўнатишди. Фақат XVI аср 30–40-йилларида Жазоир ва Тунисда муваффақиятли ўрнашгандан сўнггина турклар Триполи учун испанларга қарши уруш бошлади. 1551 йили усмонийлар қўшини ва маҳаллий қабилалар шаҳардаги мальталиклар гарнизонини таслим бўлишга мажбур қилди. Кейин мусулмонларни озод қилиш шiori остида ҳаракат қилган турклар бутун Ливияни империяга қўшиб олдилар. Тарихий Ливия ҳудуди Триполи эйалетига бирлаштирилди. Эйалет учта санжаклик – Триполи, Мисурат, Бенғози санжакликларига бўлинди.

Усмонийлар ўрнатган тартиб дастлаб хўжаликнинг ривожланишига олиб келди. Испанларга қарши узок йиллик урушлардан сўнг одамлар ўз яшаш жойларига қайтиш, вайрон қилинган хўжаликни, ирригация иншоотларини тиклаш, ерларга ишлов бериш имкониятига эга бўлдилар. XVI аср ўрталарига келиб Триполи Ўрта Ер денгизининг йирик порти, қул савдоси бозори ва Саҳрои Кабирдан ўтадиган савдо йўлидаги чорраҳа макomini қайтариб олди.

Аммо XVI аср 70-йилларидан Триполида бошқарув пошолардан яничарбошилар ва қарокчилар тўдабошиларига ўтгандан сўнг эйалетдаги ички аҳвол кескин ёмонлашди. XVII аср биринчи чорагида Жазоир ва Тунисдаги сингари Триполида ҳам яничарлар томонидан сайланадиган дейлар ҳокимияти ўрнатилди. Бутун аср давомида Триполи дейлари билан усмонийлар ўртасидаги муносабатлар зиддиятли ва нобарқарор бўлди. Дейларнинг 108 йиллик бошқаруви даврида 25 та ҳукмдор алмашди. Улардан баъзиларнинг ҳолатни барқарорлаштиришга қилган уринишлари яхши натижа бермади. XVIII аср бошларига келиб дейлар на мамлакат манфаатлари билан, на усмонийлар билан ҳисоблашмай қўйди. Улар асосан денгизда ва қуруқликда ҳарбий ҳаракатларни ташкил қилиш билан банд бўлди. Натижада мамлакат иқтисодий, ижтимоий ва маданий таназзулга юз тутди.

XVIII аср бошларида усмонийлар ўрнатган тартиблар бекор бўлиши билан ижтимоий ва сиёсий ҳаётда маҳаллий анъаналарнинг тикланиши бошланди. Триполида бу анъаналарнинг давомчилари ўзига хос этник қатлам вакиллари – «қул ўғли»лар¹, отаси турк,

¹ Бу ерда қул одаддаги маъносида эмас, балки давлатнинг одами, давлат хизматчиси маъносида қўлланилган.

онаси араб бўлган, ўзлари ҳарбий мажбуриятни бажарадиган аҳоли эди.

XVIII аср бошларида яничарларнинг ўзбошимчалигига қарши тура оладиган куч бўлиб кулўғлилар отряди шаклланди. Уларнинг сардори Аҳмад Караманли бадавий кабилалари ёрдамида яничарларга қарши кураш бошлади. У дей Маҳмуд Абу Мувайсни ағдариб, 1711 йил 28 июлда ҳарбий тўнтариш ташкил қилди ва 300 нафар яничарлар сардорлари кириб ташланди. 1713–1716 йиллари бутун мамлакат Аҳмад Караманли ҳокимияти остида бирлаштирилди. Порта мавжуд ҳолатни тан олиб, 1722 йили Аҳмад Караманлини империянинг Триполидаги вакили қилиб тайинлади, унга бейларбейи ва пошо унвонларини берди.

XVIII аср бошидаги воқеалар натижасида Триполи эялети мустақил давлатга айланиб, Истамбулга номинал бўйсунадиган бўлди, мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб борди. Янги сулоланинг биринчи вакили Аҳмад Караманли (1711–1745) давридаёқ эялетнинг янги ижтимоий-сиёсий тузилиши шаклланди. Сулоланинг ижтимоий таянчи кулўғли жангчилари жамоаси бўлиб қолди. Яничарлар ожаки эса тарқатиб юборилди ва ҳарбий аҳамиятини йўқотди.

Кулўғлилар мамлакатда ҳарбий деспотия тузумини ўрнатдилар, маъмурий бошқарув ва солиқ тизимини мустаҳкамлади. Мустақил ташқи сиёсат олиб бориб, усмонийларнинг рухсатисиз 1729 йили Франция билан, 1716 ва 1730 йиллари Англия билан, 1728 йили Голландия билан ва 1726 йили Австрия империяси билан тинчлик шартномаларини имзолади. Бироқ XVIII аср иккинчи ярми молиявий ва ижтимоий инкирозлар даври бўлди. Натижада 1793 йили грек авантюристи Али Жазоирли 300 кишилик ёлланма қўшин билан ҳукмрон сулола вакили Али Караманлини ҳокимиятдан ағдариб, оиласи билан Тунисга қочишга мажбур қилди. Турклар томонидан ўрнатилган катагон ва террор муҳити аҳолини уларга қарши қўйди. Натижада Али Караманлининг кичик ўғли Юсуф Караманли (1795–1832) тунисликлар ёрдамида 1795 йил январда яна ҳокимиятни эгаллаб олди ва эялетда аввалги тартибларни тиклади.

Тунис. XV аср охири – XVI аср бошларида Тунис чуқур инкироз даврига кирди. XIII асрдан бери Мағрибнинг ўрта ва шарқий қисмини бирлаштирган Ҳафсидлар давлати таназзулга юз тутди. 1488 йили султон Усмон вафот этгандан сўнг олти йилда тўртта ҳукмдор

алмашиди. Янги султон Абу Абдуллох Муҳаммад V нинг бадавий қабилаларни бўйсундириш учун қилган ҳаракати ҳафсидларнинг мағлубияти билан тугади.

XV аср охири – XVI аср бошларидаги шиддатли воқеалар сабабли Тунисда сиёсий тарқоқлик бошланди ва мамлакат Ўрта Ер денгизининг ўша пайтдаги кучли давлатлари – Испания ва Усманийлар империясининг сиёсий манфаатлари тўқнашган жойга айланди. Бу икки давлат ўртасидаги кураш XVI аср 30-йилларида кескин тус олди. Усманийлардан ёрдам олган Жазоир корсарлари Хайриддин Барбаросса бошчилигида Тунисга бостириб кирдилар. Тунис султони Мулай Ҳасан жанубга қочиб, Испания қироли Карл V га ёрдам сўраб мурожаат қилди. Бу ҳол шусиз ҳам обрўси тушиб кетган ҳафсидлар сулоласини «ислом манфаатларига ҳоинлик»да айблаш учун асос бўлди. Испанлар 400 та кемадан иборат жуда катта флот билан Тунис қирғокларига келди. Бироқ Карл V учун Тунисни эгаллаш катта таваккалчилик бўлиб туюлди ва у қирғок бўйида Ла Гулетт қалъасини қуришдан нарига ўтмади. Шу орада усманийлар султони Сулаймон I ва Мурод III Тунис тақдири билан жиддий кизиқдилар. Натижада 1574 йили 320 та кемада Тунис қирғокларига тушган 40 минг кишилик турк қўшинлари бу ерда испанлар ҳукмронлиги ва ҳафсидлар сулоласи ҳокимиятига хотима ясади.

Туниснинг турклар томонидан забт этилиши бу ерда усманийлар сиёсий тартибининг ўрнатилишига олиб келди. Бироқ Африканинг бошқа жойларида бўлгани каби Тунисда ҳам Портанинг ҳокимияти расмий характерга эга эди, холос. Амалда мамлакатни дейлар ва яничарлар бошқарар эди.

XVII асрдан Тунисда маҳаллий бейларнинг роли кучая бошлади. Ҳокимият бей Мурод Корсо (1612–1631) ва унинг ворислари муродийлар қўлига ўтди.

Бироқ XVIII аср бошларида турк сипоҳийларининг сардорлари кучаяди. 1702 йили ҳарбий фитна оқибатида муродийлар ҳокимияти ағдарилди ва сипоҳийлар сардори Иброҳим аш-Шариф янги ҳокимиятни ташкил қилди. У 1704 йили дейлик унвонини ҳам олди. 1705 йили Жазоир ва Триполи билан бўлган урушда Иброҳим мағлубиятга учради, аммо бу ҳол тунисликларни мустақиллик учун интилишдан қайтара олмади. Жазоирликларга қарши зарбани муваффақиятли уюштирган сипоҳийларнинг янги сардори Ҳусайн

эхтиёж пайдо бўлди. Бу эхтиёж, айниқса, плантацияли хўжалик пайдо бўлган ҳудудларда жуда кучли эди. Бундай ишчи кучининг манбаи Африканинг, айнан Ғарбий Африканинг маҳаллий аҳолиси бўлиб, кейинги бир неча юз йил мобайнида бу ерлар жуда катта қул бозорига айлантирилди.

XVI аср охиригача Ғарбий Африка қирғокларида ўрнашиб олган ягона давлат Португалия эди. Қул савдоси билан шуғулланган биринчи европаликлар ҳам португалияликлар бўлди. Ғарбий Африка қирғокларининг кўплаб жойларида португалияликларнинг фортлари бўлишига қарамасдан улар Сенегал ва Гамбия оралиғидаги ерлардан ташқари қитъа ичига қиролмасдилар. Бу дарёлар португалияликларга қитъа ичига анча чуқур кириб бориш имкониятини берди: улар 1534 йили Мали, 1565 йили эса Томбукту ерларигача етиб бордилар. Сенегал ва Гамбия дарёлари орқали португалиялик савдогарлар Кантар ва Бамбукнинг ички бозорларига кириб бордилар. Маълумки, бу ерларда кенг ҳудудли катта давлатлар мавжуд бўлиб, португалияликлар ўзларини истилочилардек тута олмасдилар. Шу сабабли португалияликлар асосий эътиборини Қуйн Гвинеяга (Сьерра-Леонедан Камерунгача бўлган қирғок бўйи ерларига) қаратди. Улар соҳил бўйларини тўртта зонага ажратиб, бу зоналарни улардан олинadиган асосий товарнинг номи билан атадилар. Ҳозирги Шимолий Либериянинг қирғоклари Қалампирли қирғок, Фил суяги қирғоғи, Олтин қирғок, Вольта ва Нигер дарёлари оралиғи Қул қирғоғи деб аталган.

Фил суяги қирғоғи ва Қалампирли қирғок ҳудудларида табиий бухталар ва йирик дарёларнинг йўқлиги сабабли португалияликларнинг бу ерлар билан алоқаси ниҳоятда чекланган эди. Португалиялик савдогарлар асосан Олтин қирғок ва Қул қирғоғида фаол ҳаракат қилишарди. Улар Элминадан ташқари Аксумда, Шамада ва бошқа қирғок ҳудудларида бир қатор янги фортлар барпо қилдилар. Бу ерларда португалияликларнинг бутун савдоси тўпланган эди. Бу савдонинг ҳажми ҳам анча катта бўлиб, XVI аср бошларида бутун дунёда олинadиган олтиннинг 1/10 ни португалияликлар шу ерлардан олиб кетарди. Қирғокбўйи халқлари португалияликлар билан тез савдо алоқаларига киришар, аммо бу савдо тенг эмасди, олтин деярли текинга сотиларди.

Жанубий Нигериянинг қирғоклари (Қул қирғоғи) дастлаб португалияликларнинг эътиборини жалб қилмади. Йорубларнинг

кучли давлатлари португалияликларнинг ички ҳудудларга кириб бориши йўлида ишончли тўсик эди. Бенин давлати португалияликларнинг товарларига алмаштириш учун анчагина миқдорда калампир таклиф қилиши мумкин эди. Ушбу ҳол португалияликларни 1486 йили Гватода савдо нуктасини барпо қилишга мажбур қилди. Бу савдо нуктаси Бениннинг экспорт портига айланиб қолди. Аммо 1506 йили португалияликлар портни ташлаб кетдилар, чунки Африка калампири (малагета) билан савдо қилиш ҳинд калампири ва мурч билан савдо қилишга нисбатан анчагина кам даромад келтирарди. Бундан ташқари португалияликлар таклиф қиладиган одатдаги моллар (металл ва ойна буюмлари) хунармандчилик анча юқори бўлган бенинликлар орасида харидоргир эмасди.

Фернандо-По ва Сан-Томе оролларида мустаҳкам ўрнашиб олиб плантация хўжалигини йўлга қўйилиши (шакарқамиш етиштирилар эди) ишчи кучига бўлган талабни оширди ва бу ҳол кул савдосини авж олдирди. Бенин Нигер дарёсининг қирғокларида ва Жанубий Нигериянинг бошқа ҳудудларида яшайдиган майда қабилалар билан бўладиган доимий урушларда асир олинганларни сотиш имкониятига эга эди. Португалиялик савдогарлар бу кулларни шакарқамиш плантацияларининг эгаларига ва Олтин қирғокка олиб бориб олтинга алмаштира эди. Португалияликларнинг кул савдоси XVI аср охирида Бразилиянинг мустамлакага айлантирилиши билан айниқса кучайди.

Бу даврга келиб Американинг Испания, Англия ва Франциянинг мустамлакаларига айлантирилган бошқа ҳудудларида плантацияли хўжалик кенг ривожлантирилди. Натижада куллар меҳнатига эҳтиёж ҳам ортиб борди. Африкадаги ишчи кучи бозорини эгаллаш учун Европа давлатлари ўртасида кучли кураш бошланди. Бу курашда Португалия анча кучлироқ Европа давлатлари билан тўқнаш келди. Аммо бу курашда энг катта жабр тортганлар африкаликлар бўлди. XVII асрдан Африка ерларида кулларни овлаш учун ҳеч қанақа қонунлар билан чекланмаган чинакам қароқчилик урушлари бошланди. 1530 йилдан 1600 йилгача бўлган 70 йил ичида фақат португалияликлар томонидан Америкага 1 млн га яқин куллар олиб кетилди.

1610 йилга келиб кул савдосидаги португалияликлар монополиясига голландияликларнинг рақобати туфайли путур етди. Айниқса, Голландиянинг Вест-Индия компанияси тузилгандан сўнг Ғарбий Африка қирғокларидаги португалияликларга қарашли савдо

нукталарини эгаллаб ола бошлади. 1642 йилга келиб Аргуин, Гори, Сан-Томас портлари энди голландияликларга карашли эди. Олтин қирғоқдаги барча Португалия портлари ҳам улар томонидан забт этилган эди. 1648 йили португалияликлар Сан-Томасни яна эгаллашга муваффақ бўлишди, аммо уларнинг Атлантик океани оша кул савдосига бўлган монополияси бир умрга йўқотилган эди. Португалиянинг ўрнини Голландия эгаллади ва XVII аср биринчи ярмида Америкадаги испан мустамлакаларига африкалик кулларни улар етказиб берди.

Куллар бозорида Голландиянинг ҳукмронлиги ҳам узокка чўзилмади. XVII аср иккинчи ярмидан мустамлака бозорларини эгаллаш учун курашга Англия ва Франция қўшилди. Инглиз ва француз плантаторлари ўз хўжалиklarининг кенгайиши туфайли кулларнинг меҳнат бозорини ўзлари эгаллашга, ўз товарларига олтин ва кумуш билан ҳақ оладиган португал ва голланд савдогарларининг хизматидан воз кечишга ҳаракат қилдилар. Кул савдосига Англия ва Франция билан бир қаторда Швеция, Дания, Бранденбург каби бошқа Европа давлатлари ҳам қўшилди. Кул савдосида монополия ўрнатиш учун кураш XVII аср иккинчи ярми ва бутун XVIII аср давомида йирик Европа давлатлари ўртасидаги кескин рақобатнинг асосий мақсадини ташкил қилди. Бу кураш майдони Африка китъаси, айниқса, Ғарбий ва Марказий Африка бўлди.

Англия ва Франция йирик савдо компаниялари ташкил қилиб, уларга африкалик куллар билан савдо қилишнинг монопол ҳуқуқини берди. Булар 1664 йили ташкил қилинган француз компанияси ва 1672 йили ташкил қилинган Англиянинг «Қироллик Африка компанияси» эди.

Текин ишчи кучига бўлган юқори талаб, кул савдоси ҳажминини нихоятда кенгайтириб юборди. XVII асрда Америкага 2 млн 750 минг кул олиб кетилди. Бу кулларнинг учдан икки қисми Ғарбий Африкадан олиб кетилди ва Африка халқларининг ривожланишига жуда катта, тўлдириб бўлмайдиган зарар етказди. Урушлар, кул савдоси, кулларни океан орқали Америкага етказиб бориш шароитининг ўта оғирлиги миллионлаб кишиларнинг ўлимига олиб келди. Замондошлар қолдирган кўплаб далиллар шуни исботлайдики, очлик, касаллик, савдогарларнинг гайриинсоний муомаласидан ҳар олтинчи африкалик йўлда ўлиб кетган. Кул савдосининг даҳшатли оқибати ҳақида шоир Лонгфелло:

*Тубсиз денгиз қиргоқларида,
Ялтираган қумлар остида,
Ўтибди ҳўрланган ва унутилган
Занжирбанд қўлларнинг жасади, —*

деб ёзган эди.

Кулчилик Африкада европаликлар келишидан олдин ҳам мавжуд бўлса-да, унда патриархал, хонаки кўринишда эди. Европаликлар келиши билан одам савдоси мисли кўрилмаган даражада кенгайиб, даҳшатли тус олди. Кул савдоси энг ривожланган XVII–XVIII асрларда Ғарбий Европанинг деярли ҳамма давлатлари очик ёки яширин равишда бундай фойдали «хунар» билан шуғулланишган. Африка халқларининг миллионлаб одамларни йўқотиши ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига салбий таъсир кўрсатди. Кул савдоси Африка халқларининг сиёсий тараққиётига ҳам жуда ёмон таъсир килди. Мустамлакачиликдан олдин куллар каторини асосан ҳарбий асирлар ташкил қиларди. Кул савдосининг оммавий тус олиши ўзаро урушларнинг кескин кучайишига олиб келди. Бу урушлар ва улар оқибатида куллар сонининг кўпайишидан, асосан европалик мустамлакачилар манфаатдор эдилар. Энди қабила бошликлари одам овлаб қўшни қабилаларга тўсатдан юришлар уюштирар ёки ўз қабиладошларини сотар эди.

Факат XIX аср бошларидагина ривожланган Европа мамлакатларининг кул савдосига кизиқиши сусайди. 1807 йили Британия парламенти ўз фуқароларига кул савдоси билан шуғулланишни тақиқловчи қонун қабул қилди. Аммо яна узок вақт кул савдоси тўхтамади. Илгариги очик савдо энди контрабандага айланди. Куллар юкланган кемалар Британия ҳарбий флотининг патруль кемаси билан тўқнаш келганда, савдогарлар далилларни йўқотиш мақсадида бечора кулларни шафқатсизлик билан океанга улоқтиришар эди.

Эфиопия. Аҳолисининг асосий қисмини амҳара ва галла қабилалари ташкил қиладиган Эфиопия Шимолий Африканинг энг ривожланган (араблардан ташқари) ҳудудларидан эди. Давлат аслида мустикал бўлган бир нечта князликлардан ташкил топган бўлиб, бу князликлар негус (шоҳ)нинг ҳокимиятига номигагина бўйсунарди. Хукмрон сулоланинг асосчиси Қуддус шоҳи Сулаймон ва малика Савскаяларнинг ўғли — Менемис I ҳисобланарди. Аслида худди

Япониядаги сингари Эфиопияда ҳам ҳақиқий ҳокимият император тахтига ўзига маъқул кишини ўтказа олган феодаллар қўлида эди. Кўпинча бундай император «Сулаймонлар сулоласи»дан бўлган ёш бола ёки жуда кекса киши бўларди. Япониядан фаркли ўларок бу ерда амалдаги ҳокимият авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтмаган.

Ерларнинг катта қисми император оиласига, черковга ва феодалларга тегишли эди. Дехқонлар уларнинг ерида ишлаб бериши ва ҳосилнинг бир қисmini ёки маълум бош молларни бериши лозим бўлган. Айни пайтда деҳқонларнинг ердан фойдаланиши жамоа характерида эди. Эфиопияда кулчилик ҳам сақланиб қолганди. Аҳолининг асосий қисми христиан динига (православ мазҳабига яқин) сизгинушарди.

XVI аср бошларида Эфиопияга усмоний турклар бостириб кирди. Туркларни Эфиопияга вассал қарамликда бўлган ва мустақиллик олиш учун узок вақтдан бери кураш олиб бораётган Ифат ва Адал мусулмон султонликлари ҳам қўллаб-қувватлади. Адал қўшинларининг қўмондони Аҳмад ибн Иброҳим ал-Ғозий билан бир вақтда жанубдан галла қабилалари ҳам Эфиопияга бостириб кирди. Эфиопия ҳукмдорлари ёрдам сўраб Португалияга мурожаат қилишга мажбур бўлдилар. Эфиопия ва Португалиянинг бирлашган қўшинлари мамлакатдан туркларни қувиб чиқаришга ва галла қабилаларининг бир қисmini бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Турклар қувиб чиқарилгандан сўнг Эфиопияда мустаҳкамланиб олишга ва хўжайинлик қилишга ҳаракат қилган португалияликларнинг сиёсати қаршиликка учради, улар XVII аср ўрталарида Эфиопияни тарк этишга мажбур бўлишди. Бироқ ташқи хавф бартараф этилгандан сўнг тўхтовсиз давом этган ички ўзаро урушлар XVIII аср охири – XIX аср бошларига келиб марказий ҳокимиятнинг сусайишига олиб келди. Бу даврда Эфиопия энди ўз қўшини ва мустақил бошқарув тизимига эга бўлган бир қанча князликлардан иборат давлат эди. Бу князликларнинг (Шоа, Аҳмара, Тигре, Годжам ва бошқ.) мустақиллиги шу даражада эдики, уларни кўпинча «қироллик» ҳам деб аташарди. Эфиопия нгусэ нэгсэтининг (шоҳлар шоҳи) ҳокимияти рамзий бўлиб қолди, холос.

Ички аҳволнинг оғирлигидан фойдаланган европаликлар, биринчи навбатда Англия ва Франция, алоҳида князликларнинг ҳукмдорлари билан «дўстлик тўғрисида шартнома» туза бошладилар ва бу князларга бошқа князларга қарши курашда ёрдам ваъда

қилдилар. Бу ҳол Эфиопияда вужудга келаётган тарқоклик ҳолатини янада кучайтирди.

Тропик ва Жанубий Африка. Европаликларнинг мустамлакачилик босқинлари ва қул савдоси Тропик ва Жанубий Африка халклари ривожланишида маълум турғунликни вужудга келтирди. Олдинги даврлардан сакланиб келаётган турли халқлар ва ҳудудлар таракқиётидаги нотекислик ҳам бу ҳолатга катта таъсир кўрсатди.

Қадимги ва ўрта асрлардаги давлатлар ва давлат бирикмалари Тропик ва Жанубий Африканинг ҳамма ҳудудини эгалламаган эди. Катта ҳудуддаги, асосан ўрмонларда, ҳозирги Нигерия ва Камерун давлатлари, Убанги дарёси ҳавзаси ва Конго дарёсининг ўрта оқими, Шарқий Экваториал Африканинг қатор вилоятлари, китъанинг бутун жанубидаги аҳоли ибтидоий шароитда яшашни давом эттираётган эди. Калахари чўлларида яшайдиган айрим бушмен қабилалари, ҳатто, юқори палеолитга мос келадиган таракқиёт босқичида эдилар. Бир пайтлар кучли ва нисбатан таракқий этган давлатларнинг таркибига кирган ерлар (асосан Ғарбий Судан) яна сиёсий тарқоклик ҳолатига қайтдилар.

XVIII–XIX аср бошларида янги давлат ва сиёсий бирикмаларнинг вужудга келиши кийин ва мураккаб кечди. Шунга қарамасдан Тропик Африкада ва қисман Жанубий Африкада бир қатор давлат ва давлат бирикмалари мавжуд эди.

Қул савдоси камрок етиб борган Конго дарёси ҳавзасининг ички ҳудудларида Луба, Лунда ва Куба (уларни баъзан яшайдиган халқларнинг номи билан Балуба ва Бакуба деб ҳам аташарди) давлатлари XVII–XVIII асрларда нисбатан қиска бўлсада, гуллаган даврни бошидан кечиришди. Бу даврда Тропик Африканинг ғарбий ва шарқий соҳилларини бир-бири билан боғловчи савдо йўли Луба ва Лунда орқали ўтади. Бу ерда, Конго ва Катанга дарёлари ҳавзасида, қадимдан ўзининг туз ва мис конлари билан машҳур бўлган, иктисодий жиҳатдан нисбатан таракқий этган ҳудуд ҳам жойлашган эди.

XIV асрда Чад кўли атрофида вужудга келган Вадан давлати ҳам XVIII асрга келиб кучаяди. Гвинея қўлтиғи (ҳозирги Нигериянинг қирғоқбўйи ҳудудлари) қирғоқларида жойлашган Йоруба давлатлар федерациянинг сиёсий маркази XVIII асрда ҳам Ойо бўлиб қолаверди. Бу ерда Йорубанинг бошлиғи – алафиннинг қароргоҳи жойлашган эди. Алафин олий зодагонларнинг еттита вакилидан

Вестфал тинчлик сулҳи (1648)	Вестфалиянинг Мюнстер ва Оснабрюк шаҳарларида имзоланган. Реформация кучлари билан уларнинг душманлари ўртасидаги қарама-қаршиликни якунлади.
Готика – (итал. Gotiko – готларга хос)	XII асрнинг иккинчи ярми – XV асрлар Гарбий Европа санъатига хос услуб. Уйғониш даври гуманистлари ўзларидан олдинги санъатнинг «ёввойи» характерини таъкидлаш учун шундай аташган.
Гугенотлар	XVI–XVIII асрларда Францияда протестант-кальвинистлар шундай деб аталган.
Гуманизм	Инсон шахсининг кадрини, унинг ҳуқуқ ва эркини, бахтга интилиш ва ўз имкониятларини ривожлантириш ҳуқуқини тан олувчи, тарихан ўзгарувчан қарашлар тизими.
Диггерлар	Левеллерлар ҳаракатидан ажралиб чиққан инқилобий демократиянинг ўта ўнг қаноти.
«Денгиз катнови акти» (1651)	Унга кўра Англияга денгиз орти товарларини олиб кириш ҳуқуқига фақат инглиз кемаларигина эга эди.
«Диний багрикенглик ҳақида Декларация» (1687 йил 2 апрель)	Яков II Англияда «Диний багрикенглик ҳақида декларация»ни имзолади.
«Дўстлик ва Тиждорат Битими» (1778 йил 6 февраль)	АҚШ ва Франция ўртасида имзоланган бўлиб, унга кўра Франция АҚШни тан олди ҳамда савдо-сотиқ шартномаларини тақлиф этди.
Инквизиция	Қидирув, суд ва жазо функцияларини бажарувчи католик черковى трибунали. 1229 йили Тулуза шаҳрида тузилган. 1233 йили Рим папаси Григорий IX нинг махсус буллеси билан инквизициянинг қарори барча католиклар учун мажбурий бўлди.
Индепендентлар	Буржуазия радикал қанотининг ва шаклланаётган зодагонларнинг манфаатларини ифода этувчи Англиядаги сиёсий партия; 1649–1650 йиллар ҳокимиятда турган.
«Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси» (1789 йил 26 август)	Буюк Француз инқилоби даврида Таъсис мажлиси томонидан қабул қилинган ҳужжат.

Истамбул шартнома- си (1590)	Эрон билан Туркия ўртасида имзоланган. Унга кўра Шаркий Грузия, Шаркий Арманистон, Курдистон, Озарбайжон ва Луристоннинг бир қисми усмоний-ларга ўтди.
Икта	Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳукмдор то-монидан феодалга катта хизматлари эвазига инъом қилинган чек ер.
Индустриал цивили- зация	Саноатни ривожлантириш ва илмий-техник тарақ-қиётга асосланган цивилизация.
Кальмар унияси	1397 йили Швециянинг Кальмар шаҳрида Да-ния, Швеция, Норвегия ўртасида абадий бирлик тўғрисида тузилган акт. Дания кироли Эрик Поме-ранский уч давлатнинг кироли деб эълон қилинган.
Каравелла	XIII–XVII асрларда Ўрта Ер денгизида кенг тарқалган, баланд бортли, бир кема саҳнили елканли кема.
Консуллар	Қадимги Римда бир йилга сайланувчи олий лавозим-даги иккита шахс, улар олий фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлган. Буюк француз инқилоби йиллари Францияда уч консуллик жорий қилинган.
Картезианлик	XVII–XVIII асрларда фалсафа ва табиатшуносликда-ги йўналиш, Р. Декарт гоёларига асосланган.
Классицизм	XVII–XIX аср бошларида санъатдаги услуб, антик давр меросига идеал образ, норма сифатида қараган.
Конкистадорлар	Испан босқинчи-авантюристлари.
Либерал	Эркин фикрловчи одам, хурфидор, шаккок киши.
Ливеллерлар	Англиядаги радикал сиёсий партия.
Лютеранлар	Мартин Лютер таълимоти тарафдорлари, протес-тантлар.
Мангалур сулҳи (1784)	Иккинчи инглиз-майсур уруши даврида Типу султо-ни билан инглизлар ўртасида тузилган.
Масонлар	Инсониятни тинч йўл билан биродарлик иттифокига бирлаштиришни мақсад қилган диний-этниқ яширин ҳаракат аъзолари.
Маърифатли абсолютизм	Моҳияти мавжуд абсолюти монархияли давлат шак-лини ўзгартирмасдан эскириб қолган феодал тартиб-ларни янгилашга қаратилган иқтисодий, маданий ва сиёсий ислохотларни «юкоридан» ўтказиш сиёсати.

Маърифатчилик	XVII–XVIII асрларда Европа мамлакатларида содир бўлган маорифнинг кенг ёйилиши, фаннинг ривожланиши даври; «табиий тартибни» англашда онг ва фаннинг ҳал қилувчи ролига асосланган, бу эса инсон ва табиатнинг асл моҳиятига мос келади, деб қаралган.
Меркантилизм (французча mercantilisme, лотинча mercante – сотувчи, савдогар)	Феодализмнинг инкирози ва капитализмнинг шаклланиши даврида савдо буржуазиясининг манфаатларини акс эттирувчи иктисодий таълимот ва иктисодий сиёсат.
Монополия	Ишлаб чиқариш, савдо қилиш, кондан фойдаланишнинг бир шахсга, шахслар гуруҳи, давлатга бериладиган имтиёзли ҳуқуқ.
Мустақиллик Декларацияси	Америка Қушма Штатларини демократик бошқаришнинг ҳуқуқ ва принципларига асосланган биринчи ҳужжат.
«Мэйфлауэр аҳдлашуви» (1620)	101 нафар пуритан (ота-пилигримлар)дан иборат гуруҳ «Мэйфлауэр» кemasида Виржинияга келди.
Нант эдикти (1598)	Унга биноан Францияда ҳукмрон дин бўлиб католицизм қолди, аммо гугенотларга эркин ибодат қилиш ҳуқуқи берилди (Париждан бошқа шаҳарларда).
Нидерланд	Ҳозирги Бельгия ва Голландия ҳудудларининг тарихий номи, таржимаси «паст ерлар» бўлиб, бу ҳудудлар денгиз сатҳидан пастда жойлашганлиги учун шундай дейилган.
Ништадт сулҳи (1721)	Сулҳга кўра Лифландия, Эстландия, Нидруж ҳамда Эдель ва Даго ороллари Россияга ўтди. Швецияга Финляндия қайтарилди ва эгалланган ерлар учун Россия ҳақ тўлаш мажбуриятини олди.
Обскурантизм (лотинча obscurantis – ёруғликни тўсувчи, қоронғи қилувчи)	Маърифат ва фанга ўта душманлик муносабати, жаҳолат.
Пожаревацк сулҳи	Австрия Босния ва Сербиянинг бир қисмини, Словения ва Валахиянинг катта қисмини, шунингдек, Банатни ўз таркибига қўшиб олди.
Прагматик санкция (1723)	Унга биноан тахт ворислиги жинсидан қатъи назар, Габсбурглар сулоланинг ёши катта вакилига ўтадиган бўлди.

Протекционизм (французча protectionnisme лотинча protectio – панада сақлаш, химоя қилиш)	Давлатнинг иктисодий сиёсати бўлиб, мамлакатга киритиладиган чет эл товарларига юқори бож солиғи ўрнатиш, айрим товарларни киритишни чеклаш ёки тўлиқ тақиқлаш йўли билан миллий ишлаб чиқаришни чет эл рақобатидан химоя қилишга қаратилган.
Протестантизм	Черковни ислох қилиш учун ҳаракат.
Провинциялар интендантлари – (французча intendant – бошқарувчи)	XVII–XVIII асрларда Францияда мавжуд бўлган, провинцияларни бошқариш учун марказдан тайинланадиган махсус лавозимли шахс.
Пуританлик (инглизча «pure» – «тоза»)	Христиан динидаги мазҳаблардан бири. XVI асрнинг иккинчи ярмида Англияда кальвинизм ва анабаптизм асосида шаклланган, инглиз протестантизмга муҳолифатда бўлган диний оқим. Пуританлар каъбий эътиқод ва оддий (тоза, номлари ҳам шундан келиб чиққан) черков маросими тарафдорлари.
Реформация	XV асрда Германияда пайдо бўлган ва Европанинг кўплаб мамлакатларига ёйилган, католик черкови таълимотига ўзгариш киритиш ташаббуси остида ўтган, моҳияти феодализмга қарши қаратилган ижтимоий ҳаракат.
Реституцион эдикт (1629)	Бу ҳужжат 1552 йилдан бери протестантлар томонидан эгалланган (секуляризация қилинган) ерларга католик черковининг ҳуқуқини тиклашни кўзда тутарди.
Саноат тўнтариши	Қўл меҳнатига асосланган мануфактура ишлаб чиқаришидан машиналар қўлланиладиган завод ва фабрика ишлаб чиқаришига ўтиш.
Сен-Жермен келишуви (1570)	Франциянинг Сен-Жермен шаҳрида қирол томонидан имзоланган эдикт. Унга кўра гугенотлар ҳам давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқига эга бўлдилар.
Секуляризация	Ижтимоий институтларни дин ва черковдан ажратиш.
Сёгун	Умуяпон ҳарбий бошлиғи, император номидан давлатни бошқаргаш.
Схоластика (грекча scholasticos – мактабга мансуб)	Ўрта аср «мактаб фалсафаси». Уларнинг фаолиятида универсалийлар ҳақида баҳс асосий ўрин тутарди.
Талер	Кумуш танга, XII–XVIII асрларда Европада кумуш стандарти бўлиб ҳисобланган.

Тортесильяс шартномаси (1494)	Унга мувофиқ Азор оролларидаги гарбда жойлашган ерларга эгалик қилиш ҳуқуқи Испанияга, шарқда жойлашган ерларга эгалик қилиш ҳуқуқи Португалияга берилди.
Тоталитар (лотинча <i>totalitas</i> – яхлит, тўлиқ)	Жамиятнинг ҳамма жабҳаларини тўлиқ қамраб олган ҳукмрон гоя, мафкура ёки сиёсий тузумга нисбатан қўлланилади.
Устурлаб (астролябия)	Денгизда географик кенглик ва узунликни аниқлашда ёрдам берадиган бурчак ўлчайдиган асбоб.
Утрехт унияси (1579)	Нидерландиянинг еттига шимолий вилоятлари ўртасида «худди битта вилоят каби абадий бирлашиш» тўғрисида тузилган иттифок.
Фатализм (лотинча <i>fatalis</i> – қисмат)	Антидиалектик дунёқараш концепцияси бўлиб, унга кўра оламдаги ҳамма жараёнлар зарурият тақозосига бўйсунди, эркин танлаш ва ижодга ўрин қолдирмайди, ҳаммаси олдиндан белгиланган қўйилган.
Фуқаролик жамияти	Озод, мустақил ва тенг ҳуқуқли инсонлардан ташкил топган жамият.
«Фуқаролар ҳақида патент» (1781)	Чехия, Моравия, Силезия ва Галицияда крепостной ҳуқуқ бекор қилинди.
Эпигенез назарияси – (юнонча <i>genesis</i> – келиб чиқиш)	Эмбриогенезда органлар, дастлаб структурасиз бўлган эмбрион массасидан аста-секин шаклланади деб тушунтирувчи назария.
Экстерриториаллик	Чет эллардаги дипломат ёки компаниянинг фақат ўз давлати қонунларига бўйсунishi.
«Эркинликнинг буюк хартияси»	1225 йили Англияда қабул қилинган қонун.
Ҳокимиятнинг бўлиниши	Ушбу принципга биноан давлатда ҳокимият учта мустақил қисмларга бўлинади (ижро, қонун чиқарувчи ва суд).
Ҳуқуқий давлат	Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда уларнинг ҳимояси амалда таъминланган давлат.

Тавсия этилган адабиётлар рўйхати:

1. *Азархин В., Горский В.* Научная истина и судьба ученого: Коперник, Бруно, Галилей. М., 1984.
2. *Альбедиль М.Ф.* Индия: беспредельная мудрость. М., 2005.
3. *Бассан Ф.* Людовик XIV, король-артист. – М., 2002.
4. *Безотосный В.М.* Наполеоновские войны. – М.: Вече, 2010.
5. *Борзова Е.П.* История мировой культуры. СПб., Лань, 2002.
6. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 1. Гл. 1. – М., 1986 (биологический «старый порядок»); Т. 2. Гл. 5. – М., 1988. (общество и государство).
7. *Бродель Ф.* Что такое Франция? Кн. 1. «Пространство и история». – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994; кн. 2. «Люди и вещи». Ч. 1. – М., 1995; Ч. 2. – М., 1997.
8. *Васильев Л.С.* Всеобщая история: Учеб. пособие: В 6 т. Т. 3. От Средних веков к Новому времени (XVI–XVIII вв.). – М.: Высшая школа, 2008.
9. *Васильев Л.С.* История Востока. – М., 2003.
10. *Вилар Пьер.* История Испании. – М.: АСТ-Астрель, 2006.
11. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избранные произведения. – М., 1990.
12. *Всемирная история. Весь школьный курс в таблицах / сост. М.Ю. Дуда.* – Минск: Современная школа: Кузьма, 2011.
13. *Всемирная история: учебник для вузов / Под ред. Г.С. Поляка, А.Н. Марковой.* – М.: ЮНИТИ, 2000.
14. *Всеобщая история / С.В. Новиков, А.С. Маныкин, О.В. Дмитриев.* – М.: АСТ: СЛОВО: Полиграфиздат, 2012.
15. *Водарский Я.Е.* Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). – М.: «Просвещение», 1973.
16. *Гизо Ф.П.* История цивилизации в Европе. – М.: Территория будущего, 2007.
17. *Графский В.Г.* Всеобщая история государства и права. – М., 2000.
18. *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. М., 1995.
19. *Дорогова Л.Н.* Западноевропейская культура Нового времени. – М., 2001.
20. *Душенко К.В.* Всемирная история в изречениях и цитатах. – М.: Эксмо, ИНИОН РАН, 2008.
21. *Дэвис Н.* История Европы. – М.: АСТ, 2006.

22. *Елисеефф В.Д.* Цивилизация классического Китая. – М., 2007.
23. *Загладин Н.В.* Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – 8-е изд. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006.
24. Искусство нового времени. СПб., 2000.
25. История Австрии с древнейших времен до 1792 г.: *П.П. Митрофанов* – Санкт-Петербург, Краснодар, 2010.
26. История международных отношений: основные этапы с древности до наших дней: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2007.
27. История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; под науч. ред. *Г.В. Драча, Т.С. Паниотовой*. – М.: КНОРУС, 2012.
28. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие для студентов вузов / *М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов* и др. 6-е изд., пересмотр. – М.: Дрофа, 2005.
29. История России с древнейших времен до конца XVII века / Под ред. *Л.В. Милова*. М., 2006.
30. История России XVIII–XIX вв. / Под ред. *Л.В. Милова*. – М., 2006.
31. История Средних веков: В 2 т. / Под ред. *С.П. Карпова*. Изд. 5-е. – М.: МГУ, 2005.
32. История США. В 4-х томах. – М., 1983.
33. История Франции / Ин-т всеобщей истории АН СССР; отв. ред. *А.З. Манфред*. В 3 т. – М.: Наука, 1972, 1973.
34. История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время / Под ред. *Г. Матвеева*. Из-тво МГУ, 2001.
35. *Кантемирова Р.И.* Новая история стран Европы и Америки: Учебно-методические материалы для студентов 2–3 курсов по специальности «032600 – История». – Sterлитамак: Sterлитамакский гос. пед. ин-т., 2003.
36. *Карл Вацелка*. История Австрии. – М., 2007.
37. *Кастр Р. де. Мирабо*. – М., 2008.
38. *Кертман Л.Г.* География и культура Англии. – М.: «Высшая школа», 1979.
39. *Колесов В.П., Осьмова М.Н.* Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. – М., 2000.
40. Контрольно-измерительные материалы. История Нового времени: 7 класс / Сост. *К.В. Волкова*. – М.: ВАКО, 2011.
41. Культурология: История мировой культуры. Учебное пособие / Под ред. *А.Н. Марковой*. – М., 1995.
42. *Лампрехт К.* История германского народа: пер. с нем. – М., 1995.
43. *Ларин Е.А.* Латиноамериканская цивилизация. – М., 2007.
44. *Ливи Баччи, Массимо.* Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. *А. Мирлюбовой*. СПб., «Александрия», 2010.

45. Мунчаев Ш.М. История отечества. М., 1994.
46. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества. Киев. – М., 2004.
47. Манькин А.С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. – М.: Слово; Эксмо, 2004.
48. Национальная идея в Западной Европе в Новое время. – М., 2005.
49. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв. : Учебник для студ. высш. учеб. заведений / (А.М. Родригес и др.); под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008.
50. Новая история стран Европы и Америки / (Виноградов В.Н. и др.) – М.: Дрофа, 2005.
51. Новая история стран Европы и Америки: Учебник для вузов / Под ред. И.М. Кривогуза. – М.: Дрофа, 2003.
52. Понамарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: Практическое пособие: Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений: В 3 ч. – М.: Владос, 2000.
53. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Мировая художественная культура. – М., 2000.
54. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870 гг.). – М.: «Высшая школа», 1990.
55. Сенченко А.И. Государство и право, история и культура Великобритании и США. – М., 2005.
56. Сурдель Д. и Ж. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург, 2006.
57. Тарле Е.В. Политика. – М., 2011.
58. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XVI – начало XIX в.). – М.–Л.: 1965.
59. Теплянов С. Век Наполеона. Реконструкция эпохи. – Барнаул: Изд-во «ИПП «Алтай». 2011.
60. Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М., 1999.
61. Трещёткина И.Г. Всемирная история в таблицах и схемах. СПб., ООО «Виктория плюс», 2011.
62. Тюлар Ж. Наполеон, или Миф о «спасителе». – М.: Издательство АО «Молодая гвардия», 2012.
63. Узлс Г.Д. Всеобщая история мировой цивилизации. 2-е изд. – М.: Эксмо, 2007.
64. Фергюссон А. Опыт истории гражданского общества. – М., 2002.
65. Философия истории: Учеб. пособие / Под ред. проф. А.С. Понарина. – М.: Гардарики. 1999.
66. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750–1517 гг.). Изд. 3-е. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006.

67. *Фортунатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012.
68. *Фортунатов В.В.* История мировых цивилизаций. – СПб., Питер, 2011.
69. *Хайдеггер М.* Бытие и время. – М., 2007.
70. *Хантингтон С.* Становление цивилизаций. – М., 2003.
71. *Хешилл Н.* Миф абсолютизма. СПб., 2003.
72. Хрестоматия по новой истории. В 3-х томах. – М.: «Мысль», 1963–1965.
73. *Черкасов П.П.* Кардинал Ришелье. – М.: «Международные отношения», 1990.
74. *Чудинов А.В.* Французская революция. История и мифы. – М., 2007.
75. *Шпенглер О.* Закат Европы. М., 1993.
76. *Штакмар В.В.* История Англии в средние века. – М.: Из-тво Алатея, 2005.
77. *Шоню П.* Цивилизация Просвещения. Екатеринбург, 2008.
78. *Шоню П.* Цивилизация классической Европы. Екатеринбург, 2005.
79. *Элиас Н.* О процессе цивилизации. Т.1, 2. – М.: СПб., 2001.
80. *Якимович А.К.* Новое время. Искусство и культура XVII–XVIII вв. – М., 2004.
81. *Ян Мелин А.Ю., Альф В. Юханссон, Сюзанна Хаденберг.* История Швеции. – М.: Из-тво «Весь Мир». 2007.
82. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М., 1991.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БЎЛИМ. ЕВРОПАДА ЯНГИ ДАВРНИНГ БОШЛАНИШИ	
I б о б. Буюк географик кашфиётлар ва мустамлака тизимининг шаклланиши	10
II б о б. Янги давр бошларида Европанинг ижтимоий-иқтисодий қиёфаси	26
III б о б. Уйғониш даврида Европа маданияти	56
IV б о б. XVI–XVII асрларда қироллик ҳокимиятининг кучайиши. Абсолютизм	83
V б о б. Реформация ва Европада абсолютизмнинг мустаҳкамланиши	91
II БЎЛИМ. ЕВРОПАДА ИНДУСТРИАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ	
VI б о б. XVII–XVIII асрларда Англия	134
VII б о б. Маърифатчилик асри	165
VIII б о б. XVII–XVIII асрларда Франция	181
III БЎЛИМ. ЯНГИ ДАВРДА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ	
IX б о б. XVI–XVIII асрларда Германия	218
X б о б. XVII–XVIII асрларда Габсбурглар империяси	234
XI б о б. XVI–XVIII асрларда Россия	243
XII б о б. XVI–XVIII асрларда Италия	264
XIII б о б. XVI–XVIII асрларда Испания	272
XIV б о б. XVI–XVIII асрларда Польша	280
XV б о б. XVI–XVIII асрларда Болқон халқлари	286
XVI б о б. XVI–XVIII асрларда Шимолий Европа мамлакатлари	294
IV БЎЛИМ. ЯНГИ ДАВРДА АМЕРИКА МАМЛАКАТЛАРИ	
XVII б о б. XVII–XVIII асрларда Шимолий Америка	305
XVIII б о б. XVI–XVIII асрларда Лотин Америкаси мамлакатлари	327
V БЎЛИМ. XVI–XVIII АСРЛАРДА ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ	
XIX б о б. Янги даврда анъанавий цивилизация мамлакатлари	335
XX б о б. XVI–XVIII асрларда Хитой	347

XXI б о б. XVI–XVIII асрларда Ҳиндистон	365
XXII б о б. XVI–XVIII асрларда Япония	380
XXIII б о б. XVI–XVIII асрларда Корея	393
XXIV б о б. XVI–XVIII асрларда Мўғулистон	403
XXV б о б. XVI–XVIII асрларда Жануби-Шарқий	

Осиё мамлакатлари	406

XXVI б о б. Усманийлар империяси	426
XVI–XVII асрларда Усманийлар империяси	431

Усманийлар империяси инкирозининг бошланиши	440

XXVII б о б. XVI–XVIII асрларда Эрон	447
XXVIII б о б. XVI–XVIII асрларда Афғонистон	459
XXIX б о б. XVI–XVIII асрларда Араб мамлакатлари	467

VI БЎЛИМ. XVI–XVIII АСРЛАРДА АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

XXX б о б. Африкадаги араб мамлакатлари	486
XXXI б о б. XVI–XVIII асрларда Ғарбий Африка мамлакатлари	499
Хулоса	508
Хронология	511
Глоссарий	515
Тавсия этилган адабиётлар рўйхати	521

Уқун нашри

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН ТАРИХИ

(Янги давр. 1-қисм. XVI–XVIII асрлар)

Иккинчи нашри

Мухаррир И. Аҳмедов

Рассом-дизайнер И. Юлдашев

Техник муҳаррир Л. Хижова

Мусаххих Ш. Шоабдурахимова

Кичик муҳаррир Д. Холматова

Компьютерда тайёрловчи Л. Абкеримова

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.09.

Босишга 2016 йил 13 январда рухсат этилди. Офсет коғози.

Бичими 60×90¹/₁₆. «Times» гарнитурасида офсет усулда босилди.

Шартли босма табоғи 33,0. Нашр табоғи 32,72. Адади 3000 нусха.

Буюртма № 16-18.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Эргашев, Шухрат

Э-74 Жаҳон тарихи: (Янги давр. 1-қ. XVI–XVIII асрлар) : ўқув қўлланма (иккинчи нашри)/Ш. Эргашев; муҳаррир И. Аҳмедов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: «O'zbekiston», 2016. – 528 б.

ISBN 978-9943-28-170-7

Ҳозирги замон цивилизациясининг шаклланиш жараёнига Буюк географик кашфиётлар катта туртки бўлди. Натижада дунёвий фан ва маданият ривожланди, инсоннинг шаъни, кадр-қиммати тушунчалари кенг омма орасида қарор топди, шахснинг ташаббускорлиги ва тадбиркорлиги сингари хусусиятларига кенг йўл очилди, кишиларнинг дунёқараши ва ҳаётида кескин ўзгаришлар юз берди. Бу давр жаҳон цивилизациясининг тезкор тараққиёт даври бўлиб, кейинчалик индустриал цивилизация номини олди.

Ўқув қўлланмада жаҳон тарихининг янги даврини ҳозирги замон цивилизациясининг шаклланиш тарихи сифатида ёритишга ҳаракат қилинган.

УЎК: 94(419)(075)

КБК 63.3(0)я73